

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 47 (50)

Київ 2021

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

**SCIENTIFIC STUDIOS
ON SOCIAL AND POLITICAL
PSYCHOLOGY**

COLLECTION OF ARTICLES

Founded in 1995

Issue 47 (50)

Kyiv 2021

Засновник:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення Атестаційної колегії МОН України від 02.07.2020 р., наказ МОН України № 886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 13/20 від 26.11.2020 р.)

У збірнику висвітлюються актуальні напрацювання в галузі теорії і практики соціальної та політичної психології. Обговорюються питання колективної інтуїції та прогностичного потенціалу соціально-психологічних досліджень. Аналізується вплив пандемії COVID-19 і карантинних обмежень на психологічне благополуччя особистості, соціальну згуртованість та довіру, переживання приватності, організацію волонтерських заходів психологічної підтримки. Досліджуються чинники розвитку громадянських компетентностей та громадянської ідентичності українців, проблеми феноменології групової взаємодії та готовності громади до надзвичайних ситуацій. Розглядаються ризики кіберсоціалізації, медіатехнології підтримки дискримінованих осіб, інструментарій вимірювання толерантності до невизначеності. Пропонуються інноваційні підходи до організації освітнього процесу.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко*

Редакційна колегія:

*В. І. Вус – канд. психол. наук (голова);
О. Є. Блинова – д-р психол. наук (заст. голови);
М. Левицька, О. Горбанюк (Польща) – дійсні д-ри психології;
О. Ю. Дроздов – д-р психол. наук; О. Молчанова (Киргизстан) – д-р психіатрії та психотерапії; А. Васкес-Ехеверрія (Уругвай), Е. Фраделос (Греція) – д-ри філософії у галузі психології; Ю. І. Гулий, М. С. Дворник – канд. психол. наук*

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021

Адреса редакції:

04070, Україна, м. Київ, вул. Андріївська, 15
тел.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

Founders:

Institute for Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine

The collection is included in the list of professional editions of Ukraine in which the results of the dissertation works for obtaining the scientific degrees of doctor and candidate of psychological sciences can be published (decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine from July 02, 2020, Order of the Ministry of Education of Ukraine No. 886 from July 02, 2020).

Recommended for print by the Academic Council
of Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
(protocol No. 13/20, 26.11.2020)

The collection covers current developments in the theory and practice of social and political psychology. There are discussed the issues of collective intuition, and prognostic potential of socio-psychological research. It is highlighted the impact of the COVID-19 pandemic and quarantine restrictions on the psychological well-being of the individual, social cohesion and trust, the experience of privacy, the organization of volunteer psychological support activities. There are studied the factors of development of civic competencies, and civic identity of Ukrainians, the problems of group interaction phenomenology, and community readiness for emergencies. There are considered the risks of cybersocialization, the media technologies to support discriminated persons, the tools for uncertainty tolerance measuring. There are offered innovative approaches to educational process organization.

Addressed to social and political psychologists, specialists of related sciences, teachers, Ph.D. students, and university students.

Editorial Council:

*M. M. Slyusarevskyy (Head), V. H. Kremen,
S. D. Maksymenko, T. M. Tytarenko*

Editorial Board Members:

*V. I. Vus – Ph. D. in Psychology (Head);
O. E. Blynova – Dr. of Sciences in Psychology (Deputy Head);
M. Lewicka, O. Gorbaniuk (Poland) – Drs. Hab. in Psychology;
O. Yu. Drozdov – Dr. of Sciences in Psychology; E. Molchanova (Kyrgyzstan) – MD, DCS;
A. Vasquez-Echeverria (Uruguay), E. C. Fradelos (Greece), Yu. I. Guliy, M. S. Dvornyk –
Ph.Ds. in Psychology*

© Institute for Social and Political Psychology of the National
Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2021

Editorial office:

04070, Ukraine, Kyiv, str. Andriivska, 15
tel.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Татенко В. О. Колективна інтуїція як об'єкт соціально-психологічного дослідження.....	9
Суший О. В. Прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень: від теорії до практики.....	19
Кравчук С. Л. Концептуалізація феномену прощення в міждисциплінарному дискурсі.....	32

ПАНДЕМІЯ COVID-19 У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Титаренко Т. М. Особистісні чинники збереження психологічного благополуччя в умовах пандемії COVID-19.....	49
Кочубейник О. М. Атомізація суспільства, нові форми дискримінації та довіра в умовах пандемії.....	60
Хазратова Н. В., Гнатко О.-К. М., Олійник А. В. Депривація приватності в умовах карантинних обмежень.....	67
Гриценко Л. І., Капустюк О. М. Індивідуальна психологічна онлайн-підтримка в умовах карантину: організація та результати волонтерського проекту.....	78

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Хазратова Н. В., Малімон Л. Я., Войцеховська О. В., Борисенко Н. А. Сприймання державної влади як чинник формування громадянської ідентичності особистості.....	96
Скнар О. М. Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: результати емпіричного дослідження.....	106
Громова Г. М. Інструменти вимірювання толерантності до невизначеності. Адаптація тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона.....	115

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

Чорна Л. Г. Генеза феноменології групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях.....	131
Духневич В. М. Готовність громади до викликів надзвичайної ситуації: психологічний ракурс.....	151

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Чаплінська Ю. С., Кабанова П. С. Ризики кіберсоціалізації: сьогодення і недалеке майбутнє.....	160
Гусєв І. М. Принципи розроблення соціально-психологічних технологій підтримки стигматизованих меншин у сфері медіакомунікації.....	180
Усатенко Г. В. Практичні аспекти створення символів альтернативної та додаткової комунікації для відновлення комунікативних навичок у людей з афазіями.....	190

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

Жадан І. В. Реконструкція впливів соціального середовища на розвиток громадянських компетентностей майбутніх педагогів.....	201
Коробка Л. М. Соціально-психологічні технології підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі.....	209
Каніболоцька М. С. Зміст та процедура фасилітації почуття причетності вчителів до реформи в освіті	219
Муліка К. М. Конфліктологічна компетентність: ставленнєвий компонент.....	228
Середа О. Ю. Комунікація як засіб становлення професійної самосвідомості старшокласника шляхом підвищення його компетентності.....	242
Шулюк Н. І. Досвід профільної орієнтації на основі спеціалізованих онлайн-ресурсів.....	252

CONTENTS

THEORETHICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

Vitalii Tatenko. Collective Intuition as an Object of Socio-Psychological Research.....	9
Olena Sushyi. Prognostic Potential of Socio-Psychological Research: From Theory to Practice.....	19
Svitlana Kravchuk. Conceptualization of the Forgiveness Phenomenon in the Interdisciplinary Discourse.....	32

COVID-19 PANDEMIC IN THE PROBLEM FIELD OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

Tetiana Tytarenko. Personal Factors of Psychological Well-Being Preservation during the COVID-19 Pandemic.....	49
Olha Kochubeynyk. Atomization of Society, New Discriminations, and Trust under Pandemic Situation.....	60
Nigora Khazratova, Oryslava-Kamila Gnatko, Alla Oliinyk. Deprivation of Privacy under Conditions of Quarantine Restrictions.....	67
Liudmyla Grytsenok, Olena Kapustiuk. Individual Psychological Online Support under Quarantine: Organization and Results of Volunteer Project.....	78

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

Nigora Khazratova, Liudmyla Malimon, Oksana Voitsekhovska, Natalia Borysenko. Public Administration Perception as a Factor of Personality's Civic Identity Forming.....	96
Oksana Sknar. Interaction in the Family as a Factor of Youth Civic Competence Development: Results of Empirical Research.....	106
Hanna Hromova. Uncertainty Tolerance Measurement Tools. Adaptation of N. Carleton's «Intolerance of Uncertainty Scale» (Short Version).....	115

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERPERSONAL RELATIONS

Lidiia Chorna. Genesis of Group Interaction Phenomenology in Complex Social Situations.....	131
Vitalii Dukhnevych. Community Readiness for Emergency Challenges: Psychological Perspective.....	151

INFORMATION PROCESSES AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES

Iuliia Chaplinska, Polina Kabanova. Risks of Cybersocialization: Present and the Near Future.....	160
Ihor Husiev. Principles of Socio-Psychological Technologies' Development to Support Stigmatized Minorities in the Field of Media Communication.....	180
Hanna Usatenko. Practical Aspects of Creation of Alternative and Augmentative Communication Symbols for Communication Skills Rehabilitation in People with Aphasia.....	190

PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

Iryna Zhadan. Reconstruction of Social Environment Influences on the Development of Future Teachers' Citizenship Competencies.....	201
Larysa Korobka. Socio-Psychological Technologies of Tolerance for Otherness Increasing in the Educational Environment.....	209
Maria Kanibolotska. Content and Procedure of Facilitation the Teachers' Sense of Belonging to Educational Reform.....	219
Kateryna Mulika. Conflictological Competence: Attitude Component	228
Olena Sereda. Communication As a Means of Professional Self-Consciousness Forming in High School Seniors by Increasing Their Competence.....	242
Nadiya Shulyuk. Experience of Profile Orientation on the Basis of Specialized Online Resources.....	252

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 32:314/316

DOI:

Татенко Віталій Олександрович,

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

vitat47@ukr.net

КОЛЕКТИВНА ІНТУЇЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Звернення до проблеми колективної інтуїції викликане тим, що, з одного боку, цей феномен реально існує і має поширення в різних сферах суспільного життя, а з другого – що соціальна психологія досі не приділяла належної уваги дослідженню природи і механізмів функціонування колективної інтуїції, виявленню її реальних можливостей, подоланню помилкових уявлень і спростуванню різного роду містифікацій. З огляду на наявні суперечності в розумінні психологічної природи і сутності інтуїції загалом, а також її колективної похідної у пропонованій роботі сформульовано та обґрунтовано низку теоретичних положень, а саме: про відносно самостійний онтологічний і гносеологічний статус інтуїції, що заперечує можливість її розуміння як побутового аналогу наукового поняття антиципації або як різновиду мисленнєвої, мнемічної чи перцептивної діяльності; про інтуїцію як елемент системи психіки, що функціонує на перетині усвідомлюваного і неусвідомлюваного, раціонального й ірраціонального, логічного і почуттєвого, поняттєвого і образного модусів психічної активності, чим пояснюється її спроможність до цілісного відображення і конструювання дійсності як індивідуально неповторного, унікального суцього; про інтуїцію як різновид психічної діяльності, що має свою функціональну структуру; про колективну інтуїцію як спосіб і засіб розв'язання тих проблем, які не в змозі розв'язати індивідуальна інтуїція; про колективну інтуїцію як результат інтеграції індивідуальних інтуїцій, що за своїми функціональними можливостями перевершує арифметичну суму останніх; про соціально-психологічні особливості функціональної структури колективно-інтуїтивної діяльності та ін.

Ключові слова: інтуїція; колективна інтуїція; неусвідомлювана ірраціональна активність; структура колективно-інтуїтивної діяльності.

COLLECTIVE INTUITION AS AN OBJECT OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Vitaliy O. Tatenko,

Corresponding Member of NAES of Ukraine,

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Research Associate,

Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Researches,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

vitat47@ukr.net

Addressing the problem of collective intuition concerns the fact that, on the one hand, this phenomenon really exists and is widespread in various spheres of public life, and on the other – that social psychology has not yet paid the appropriate attention to the study of nature and mechanisms of collective intuition, opportunities, overcoming misconceptions, and refutation of various mystifications. Due to the existing contradictions in the understanding of intuition's psychological nature and essence in general, as well as its collective derivative, this paper formulated and substantiated a number of theoretical positions. It is outlined the relatively independent ontological and epistemological status of intuition, which denies the possibility of its understanding as an everyday analog of the scientific concept of anticipation, or as a kind of mental, mnemonic or perceptual activity. Intuition is shown as a mental system element that functions at the intersection of conscious and unconscious, rational and irrational, logical and sensory, conceptual and figurative modes of mental activity, which explains its ability to holistically reflect and construct reality as a unique existence. Intuition is also shown as a kind of mental activity that has its own functional structure. Collective intuition is presented as a way and means of solving problems that are not solvable by personal intuition; collective intuition is considered as a result of the integration of individual intuitions, which by its functionality exceeds the arithmetic sum of those ones. There are also outlined the socio-psychological features of the functional structure of collective-intuitive activity.

Keywords: intuition; collective intuition; unconscious irrational activity; structure of collective-intuitive activity.

Постановка проблеми. Актуальність соціально-психологічного дослідження колективної інтуїції пояснюється насамперед тим, що сучасну людину як того відважного лицаря, що на перехресті доріг обирає найнебезпечнішу, схоже, не влаштовує життя у світі визначеному, зрозумілому, затишному і прогнозованому. Чи це її власний вибір і результат її власних зусиль, але сьогодні вона може вважати для себе важливішим бути толерантною до невизначеності, ніж намагатися якось долати останню.

Одним з наслідків дискусії щодо співвідношення понять «порядок» і «хаос» є висновок про те, що сучасний порядок є не що інше, як хаос (Кондаков, 2011). Ця можливість використовувати синоніми як антоніми, на думку Ю. Лотмана, дає величезну силу синтезу, порівнянню із силою аналізу, що розкриває в синонімах антоніми. Фактично на двоєдності цих процесів ґрунтується смислова міць поезії та мистецтва взагалі (Лотман, 2010).

Відтак постає питання про те, чи може людська істота нормально жити за умов зростаючої невизначеності, упорядкованої хаотичності, покладаючись лише на свою сутнісну здатність до свідомої орієнтації у світі, лише на логічне мислення і, власне, на раціональний підхід у взаємодії зі світом і самою собою? Навряд чи відповідь на нього може бути однозначно позитивною.

Однією зі знакових для сучасного українського соціуму є інтенція демократизації, тобто прагнення до самоперетворення народу не тільки на «джерело» (як зазначено в

Конституції України), а й на реального колективного суб'єкта влади, що виразно виявило себе в самоорганізації Майданів, готовності зі зброєю в руках боронити свою незалежність, волонтерському русі, реформі децентралізації, а також, звичайно, участі громадян у виборчих кампаніях. І тут також далеко не все просто і ясно щодо можливості здійснення зазначеного виключно (чи навіть переважно) на свідомій і раціональній основі. Так, чи можна сказати, що пересічний громадянин володіє необхідною і достатньою інформацією про кандидата чи політичну силу, щоб свідомо здійснити свій вибір і аргументовано його обґрунтувати? Напевно, що ні, і вже хоча б тому, що завжди залишаються за дужками іміджевого портрета об'єкта вибору його істинні мотиви участі у виборах до влади, які, до речі, останній не завжди може й усвідомлювати. Не менш актуальним є також питання щодо здатності кожного окремого учасника електорального процесу врахувати навіть відомі аргументи і факти, від яких залежить його вибір, а також наслідки останнього. Адже навіть висококомпетентні, досвідчені і незаангажовані фахівці далеко не завжди виявляють здатність розібратися і визначитися в подібній ситуації. Якщо до цього додати суперечливі впливи з боку приватизованих засобів масової комунікації, а також референтного оточення, то цілком зрозумілим і виправданим можна вважати застосування електоратом як колективним суб'єктом позараціональної системи пізнання, самовизначення і відповідних практичних дій, функціональну основу якої, зокрема, становить механізм колективної інтуїції. При цьому основна **проблема** полягає в тому, що соціальна психологія досі не приділяла належної уваги дослідженню природи і механізмів функціонування колективної інтуїції, виявленню її реальних можливостей, подоланню помилкових уявлень і спростуванню різного роду містифікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Тут за регламентом слід було б здійснити аналіз результатів проведених досліджень колективної інтуїції. Проте нам не вдалося виявити наукові джерела, в яких цей феномен спеціально аналізується. Тому розпочнемо з розгляду проблемних питань, які стосуються розуміння природи інтуїції загалом і є актуальними для розуміння колективної інтуїції.

Інтуїтивна активність завжди була і залишається сьогодні предметом інтересу філософів, науковців, а також управлінців, політичних і релігійних лідерів, власне усіх тих, хто повинен в умовах браку інформації, дефіциту часу, недостатньої підтримки визначатися в складних життєвих ситуаціях і брати на себе відповідальність за прийняті рішення. Проте як раніше, так і нині питання природи інтуїції, її функціональної специфіки залишається відкритим. Так, один з найбільш відомих засновників інтуїтивізму А. Бергсон розглядав інтуїцію як щось виключно протилежне інтелекту. На думку сучасних філософів, останній запропонував власне онтологічне розуміння інтуїції, як не просто однієї із суб'єктивно-психологічних здібностей людини, а особливої форми світосприйняття, яку він протиставляв аналітичному, механістичному і детерміністичному погляду на дійсність. Тобто інтуїція відтворює реальність як органічну і динамічну цілісність, наділену свободою і творчою силою. Інтуїція є звернення від аналітичних і теоретичних побудов, що визначають світ як статичну систему із жорсткими причинно-наслідковими зв'язками, до живої і непередбачуваної реальності (Смирнов, 2018, с. 98). Відомий російський інтуїтивіст М. Лоський, на відміну від А. Бергсона, не протиставляв інтуїтивну активність інтелектуальній і навіть вживав поняття раціональної інтуїції, що, на нашу думку, пояснюється певним отождоенням понять психіки і свідомості. Сутність його підходу полягала у визнанні, на противагу уявленням про опосередкованість пізнання суб'єктивними і об'єктивними чинниками, безпосередності світосприйняття, що спиралося на запроваджену мислителем пояснювальну формулу «все іманентне всьому». Саме така безпосередність, мовляв, і утворює онтологічну передумову інтуїтивної активності людини. Проте і сьогодні співіснують різні і навіть протилежні уявлення про природу інтуїції. Зокрема, мають місце спроби підпорядкувати її таким вищим психічним функціям, як мислення, пам'ять, сприймання тощо.

Так, серед публікацій вітчизняних учених, присвячених дослідженню власне інтуїції, слід відмітити монографію О. Поліщук (2010), у якій інтуїція визначається з естетико-антропологічних та естетико-гносеологічних позицій, як різновид мислення образного типу. Авторка аналізує те, як змінювалися й збагачувалися знання про природу, сутність та евристичний потенціал інтуїції в історії філософії і науки, розглядає етимологію поняття «інтуїція» та його змістову специфіку з позицій семасіолого-компаративного підходу. Спеціальна увага приділяється рефлексії сучасних наукових досліджень цього унікального феномену. При цьому найбільш евристичним видається розділ, у якому представлені думки авторки щодо механізмів формування інтуїтивних рішень. Проте залишається відкритим, принаймні для нас, питання про те, чи не втрачається щось важливе у розумінні інтуїції як складної психічної функції, свідомо обмеженої в інтерпретації її природи поняттям образного мислення.

На теренах зарубіжної наукової думки привертає увагу праця відомого сучасного ізраїльсько-американського психолога Д. Канемана (2014) – лауреата Нобелівської премії 2002 року за роботу в галузі оцінних суджень і прийняття рішень в умовах невизначеності, в якій представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження інтуїтивного мислення в його співвіднесенні з мисленням раціонально-доказовим.

Тобто інтуїція може розглядатися як різновид асоціативного чи образного мислення або як пригадування чи упізнавання. Але при цьому важко пояснити природу таких її особливостей, як невимушеність, потаємність, дивовижна швидкоплинність, а також природна цілісність та індивідуальна своєрідність продуктів її активності. Адже якщо мислення, в його класичному науково-психологічному розумінні виділяє в одиничному загальне, в унікальному – повторюване, в індивідуальному – родове, за зовнішнім розкриває внутрішнє, за явищами – сутність, якщо воно абстрагується, відстронюється, приводить до системи, наводить порядок, будує ієрархії і ранжує, якщо шукає закон там, де панує випадок, то інтуїція дає можливість отримати цілісне уявлення про об'єкти пізнання і перетворення світу, про буття людини в цьому світі як живу реальність – суперечливу, непрогнозовану, плінну, унікальну і неповторну у своїх проявах.

Тут доречно згадати, як М. Ярошевський досить категорично висловлювався щодо необхідності нового розуміння інтуїції, яке б не обмежувало її актами та ефектами «раптового схоплювання відношень», властивого і мавпі, і генію (Ярошевський, 1969). Тому особливий інтерес викликають спроби з'ясувати внутрішній механізм, що визначає специфіку інтуїтивної активності людини. Так, А. Хачатрян справедливо зауважує, що «ми досі дуже мало просунулися в розумінні природи і механізмів інтуїції» (Хачатрян, 2012). Однак він вважає, що накопичений матеріал дає змогу зробити деякі філософські висновки, зокрема про те, що «основою прояву інтуїції є особливого роду взаємодія наочних образів та абстрактних понять» (там само). При цьому він посиляється на думку відомого сучасного індійського мислителя Ошо (2006) про стрибкоподібну природу інтуїції. Конкретизується це положення уявленням про інтуїцію як автоматичне, на рівні підсвідомого мислення перекидання інформації з правої півкулі мозку в ліву і назад. Ці «стрибки» відрізняються як від чуттєвих асоціацій, так і логічних розмірковувань. Мовляв, якщо асоціації діють у площині наочного, а логічні міркування – у площині абстрактних понять, то інтуїція являє собою «стрибок» з однієї площини в іншу. У такому «стрибку» наша думка немовби переходить у «третій вимір» і завдяки цьому стає здатною долати бар'єри, що постають на її шляху до нового знання під час руху в одній і тій самій площині. Тому такий «обхідний маневр» дає змогу за допомогою інтуїції отримати результати, які неможливо досягти іншими способами, а також стають зрозумілими такі її особливості, як «несподіваність, безпосередність, неусвідомленість походження інтуїтивної здогадки» (Хачатрян, 2012).

Напевно, ідея стрибкоподібної природи інтуїції може претендувати на оригінальність. Проте залишається незрозумілим, що таке підсвідоме мислення, яким чином «стрибки» з лівої півкулі у праву і назад можуть дати відповідь на поставлене питання, бути основою

творчості, породжувати нове знання. Знову ж таки, потрібно з'ясувати, як зазначена стрибкоподібність забезпечує специфічні прояви інтуїтивної активності.

Посилаючись на ідею Миколи Кузанського про те, що Бог є водночас згорнутим і розгорнутим сущим, А. Смирнов пропонує співвідносити інтуїцію зі згорнутим, а раціональне мислення – з розгорнутим і робить такі висновки: «Інтуїція і згорнутість – основа розгорнутого, раціонального, логічного міркування... Значить, виходить, що між інтуїцією, з одного боку, і раціональною дискурсивністю, з другого, немає ніякої суперечності (Смирнов, 2018, с. 40). І ще: «Я хочу сказати, що наша свідомість... діє таким чином, що розгорнута мова, яку ми чуємо, згортається свідомістю в таку ось точкову інтуїцію... І навпаки, наша свідомість здатна пройти зворотний шлях: від цієї інтуїтивної, точкової згорнутості – до мовної, розгорнутої форми, перетворити точку в мовну розгорнутість» (там само).

Вірогідність такої гіпотези можна визнати хіба що через її аналогію з тим, як космологи пояснюють природу Всесвіту, виникнення якого, начебто, є результатом Великого вибуху. При цьому, якщо здійснити рух назад у часі, усі галактики з необхідністю повинні були б стиснутися в одну точку (М. Боджовальд). Однак «точка», в яку стискаються галактики, і поняття «точкова інтуїція» є абстракції, наукові метафори, які дають змогу якимось прикрити «білу пляму» нашого незнання, але не дають гарантій щодо відповідності цих припущень реальності. Звертає на себе увагу і те, що інтуїція як згорнутість і сам процес згортання-розгортання, за А. Смирновим, є атрибутами свідомості, продуктами її активності, що суперечить загальним уявленням про інтуїцію як механізм, основна робота якого прихована від свідомості. Не виключено, що причиною такої невідповідності є ототожнення свідомості і психіки, що трапляється, як уже зазначалося, у філософських текстах.

Одним із тих, хто спробував з'ясувати природу миттєвості інтуїтивних рішень, є журналіст за фахом, відомий як автор світового бестселера «Генії та аутсайтери», Малкольм Гладуелл (2008). Цілеспрямовано і сумлінно він збирав матеріал у сфері науки, мистецтва, політики, медицини, бізнесу, сподіваючись розкрити таємницю механізму, завдяки якому інтуїція здатна віднаходити з дивовижною швидкістю і доволі часто цілком конструктивні рішення. Важливо, що в більшості випадків М. Гладуелл звертався до результатів наукових досліджень інтуїції.

Так, наприклад, учасникам експерименту пропонувалося переглянути німі двосекундні фрагменти відеозапису лекції викладача, якого вони ніколи не бачили, і зробити висновок про викладацьку майстерність останнього. Як виявилось, ці оцінки значною мірою збігалися з оцінками студентів, які відвідували лекції цього викладача протягом цілого семестру. Інший дослідник пропонував учасникам експерименту переглянути фрагменти відеозапису діалогу членів сімейної пари і оцінити перспективу їхнього шлюбного життя. Мета дослідження полягала в тому, щоб спробувати пояснити високу швидкість перебігу інтуїтивного процесу. У результаті було з'ясовано, що для оцінки перспективи існування шлюбної пари зовсім не потрібно знати історію їхнього спільного життя, а достатньо оцінити їхній діалог за такими критеріями, як самозахист, замкненість, критицизм і зневага. Причому останнє – найбільш суттєве, особливо якщо воно поєднується з огидою, що свідчить про повне неприйняття партнера. Знову ж таки, не потрібно вивчати історію стосунків лікаря з пацієнтом, щоб дізнатися про те, чи подасть останній заяву до суду, якщо його лікар виявить професійну недбалість. Виявляється, достатньо, переглядаючи відеозапис їхньої розмови, зауважити у лікаря зверхній тон. Також один погляд на особистий простір людини (наприклад, її квартиру) дасть вам стільки ж (а то й більше) інформації, скільки можна отримати лише після багатьох годин спілкування з нею (Гладуелл, 2018).

На думку М. Гладуелла, коли ми приймаємо швидке рішення або нас осяває раптова здогадка, наше несвідоме просіює факти, відкидає все зайве, зосереджується на тому, що справді має значення. І, що дивно, наше несвідоме прекрасно з цією роботою справляється, причому іноді тонкі зрізи дають більш точну відповідь, ніж цілеспрямовані і тривалі роздуми. При цьому під «тонкими зрізами» розуміється здатність нашого несвідомого

знаходити закономірності в ситуаціях і поведінці, спираючись на надзвичайно тонкі шари пережитого досвіду. Своєрідним підсумком невдалих спроб уздріти за розмаїттям феноменології внутрішню логіку інтуїтивної активності постає порада зазначеного автора залишити інтуїцію в спокої, визнати за нею право на потаємність і нерозгаданість. На його думку, світ, у якому ми живемо, вимагає, щоб усі наші рішення мали зрозуміле джерело і пояснення: якщо ми говоримо, що ми так відчуваємо, то повинні бути готові докладно пояснити, чому ми так відчуваємо. Але це, мовляв, помилковий підхід. Якщо ми хочемо підвищити якість прийнятих рішень, нам треба вчитися спокійно сприймати таємну природу наших миттєвих умовиводів. Нам просто слід прийняти той факт, що можна знати незрозуміло звідки, і погодитися, що іноді так набагато краще (там само).

Інший підхід, який видається більш конструктивним, пропонує визнати інтуїцію як відносно самостійну психічну функцію, призначення якої полягає в тому, щоб знаходити рішення проблем, які людина не в змозі знайти, спираючись лише на свою свідомість і раціональні форми психічної активності. Отож онтична своєрідність інтуїції, а отже, її функціональна самодостатність сутнісно пов'язується з уявленням про несвідомий та ірраціональний формати психічної активності, а також про її внутрішній, природний зв'язок з такими вищими психічними функціями, як емоції, почуття, уявлення, уява і фантазія.

Усе вищесказане про інтуїцію загалом є властивим інтуїції як колективному феномену, який, однак, має свою специфіку, обумовлену взаємодією, комунікацією, спілкуванням, а також стосунками, ставленнями і взаєминами її індивідуальних носіїв і суб'єктів. Тому **мета** проведеного дослідження – це спроба з'ясувати сутнісні ознаки та особливості колективної інтуїції як своєрідного соціально-психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо на класній дошці накреслити відрізок прямої лінії і запропонувати кожному з учнів визначити на відстані його довжину, а потім скласти їхні відповіді й отриману суму поділити на кількість учнів, то матимемо результат, наближений до справжніх розмірів цього відрізка.

У розглядуваному випадку груповий ефект є радше результатом математичних маніпуляцій. Тому щоб вести мову про колективну інтуїцію, слід задатися питанням про те, чи зміниться, а якщо так, то наскільки і в якому напрямку, результат оцінювання учнями довжини відрізка, наприклад, у ситуації змагання між класами, переможець якого до того ж отримає в нагороду один вільний від навчання день.

За таких умов, напевно, повинен зрости рівень мотивації учасників експерименту, а також мають актуалізуватися соціально-психологічні механізми стимуляції внутрішньо-групової активності. Зокрема, мусить набути певного загострення диференціація на «Ми» і «Вони», повинен більш інтенсивно запрацювати механізм лідерства тощо. І ця колективна активність має ще більше зрости, якщо самій процедурі оцінювання відрізка буде надано якогось особливого значення. Відповідно, маємо підстави очікувати на загальне покращення результатів інтуїтивного оцінювання, хіба що за винятком випадків, у яких запроваджена стимуляція викличе гальмування психічної активності чи надмірні емоційні реакції серед учнів.

Не менш цікавий і знову ж таки неоднозначний ефект можна отримати, якщо ініціювати комунікацію між учасниками цього експерименту, поділеними добровільно на мікрогрупи, з приводу оцінки довжини відрізка. Суть експериментального завдання може полягати в тому, щоб кожна мікрогрупа під час обговорення визначилася щодо передбачуваної довжини відрізка і презентувала свій результат заголові. Тобто згадані модифікації передбачають перехід від індивідуально-психологічного до соціально-психологічного, власне групового, формату інтуїтивної активності.

Згідно з Е. Дюркгаймом, якісне перетворення індивідуальних феноменів у групі є результатом «колективного розігрування соціальних практик». При цьому колективні уявлення, породжені діями і протидіями між елементарними свідомостями, прямо не впливають з останніх. Сума індивідуальних пам'ятей індивідів не є колективна пам'ять – структура останньої організована істотно складніше: «особисті почуття стають соціальними,

комбінуючись під впливом сил, які розвиває асоціація; унаслідок цих комбінацій і взаємозумовлених змін, що випливають з них, ці почуття стають іншими явищами» (Емельянова, 2012). Отже, якщо поставити питання про той ресурс, яким володіє колективна інтуїція порівняно з індивідуальною, то має йтися про розуміння її як такого цілого, що не дорівнює арифметичній сумі його складових, оскільки утворює нову якість, чим, до речі, можна також пояснити доцільність застосування поняття «колективна», що означає вищий у соціально-психологічному розумінні рівень розвитку і прояву групової активності.

К. Г. Юнг пов'язував інтуїтивну активність з роботою колективного несвідомого, з архетипами як вродженими символічними формами, що містять у собі інформацію про загальнолюдський досвід, тобто розглядав її як місток між свідомим і несвідомим, раціональним та ірраціональним. При цьому він звертав увагу на складності пізнання природи інтуїції саме тому, що несвідоме функціонально протистоїть свідомості. Розвиваючи цю думку, реально припустити існування певної межі в можливості і навіть у доцільності усвідомлення несвідомого, а також раціоналізації ірраціонального. Годі лише уявити, що станеться з нашою психікою, якщо несвідоме у всій його повноті буде усвідомлене людиною.

Колективна інтуїція відрізняється специфікою функціонування в малій і великій групах. При цьому спостерігається своєрідний зворотний зв'язок, а саме: у малій групі такі чинники, як знайомство її членів між собою, знання «хто є хто», наявність фізичного, візуального і вербального контакту, тобто те, чого бракує великій групі, може по-різному впливати на інтуїтивну активність окремих її членів: когось – стимулювати, а когось – гальмувати. Тим більше, якщо йдеться про психологічний механізм, непідвладний свідомості. Тому не виключено, що в деяких випадках суттєво покращити результати колективно-інтуїтивної роботи малої експертної групи можна шляхом введення опосередкованих та анонімних способів комунікації її членів одне з одним.

У великій групі, навпаки, у дефіциті можливість не тільки безпосередніх, а й, нерідко, опосередкованих контактів її членів як важливої соціально-психологічної умови формування власне колективної інтуїції. Однак це не означає, що велика група має уподібнитися до малої, тобто знаходити можливість для розширення безпосередніх контактів між окремими своїми членами, що нереально у справді великих групах. Вихід з цієї ситуації вбачається в тому, що великі групи складаються з малих і середніх, комунікація між якими здійснюється безпосередньо або опосередковано їхніми лідерами або модераторами. Тобто колективна інтуїція, яка цілком заслуговує на статус одного з «незвідних феноменів психіки великої групи» (Слюсаревський, 2019, с. 123), є процесом і результатом «колективного розігрування соціальних практик» між групами, що входять до її складу. Причому ці процеси відбуваються зазвичай стихійно, а також певною мірою організовано за участі партійних і громадських організацій, засобів масової комунікації, соціологічних служб, через інтернет-мережу тощо.

Слід також враховувати тип великих груп, які можуть бути умовними і реальними, організованими і стихійними, відрізнятися за належністю до якоїсь сфери професійної діяльності (усі лікарі, учителі, робітники країни) чи за якимось спільним інтересом (політичні партії, групи у фейсбуці, групи футбольних фанатів) тощо.

Спробуймо більш конкретно змалювати процес формування та функціонування колективної інтуїції як розігрування електоральних практик. Так, пересічний громадянин N, міркуючи з приводу того, хто з кандидатів, на його думку, найбільш гідний бути Президентом, спочатку відчуває, а потім розуміє, що для аргументованого висновку йому, по-перше, бракує потрібної інформації, а та, що є, не викликає довіри; по-друге, бракує потрібної підготовки для роботи з такого роду інформацією; а по-третє, він має інші важливі справи. У такій ситуації вся надія покладається на те, що скаже «внутрішній голос», або, іншими словами, що підкаже інтуїція. Цей інтуїтивний вердикт його господар намагається якось обґрунтувати для себе, що може нагадувати спробу логічно довести віру в існування Бога. Але йому особливо цікаво, як його інтуїтивний вибір оцінять близькі люди, друзі,

товариші, колеги, члени референтної групи тощо. Тож вибір громадянина N може підтримуватись, заперечуватись, наслідуватись, відкидатись, редагуватись і, що суттєво, поширюватися в авторському трактуванні чи трансформованому вигляді серед знайомих його знайомих, друзів його друзів і т. ін. Те саме фактично відбувається з інтуїтивними виборами інших громадян, що може розглядатися як одна з пояснювальних моделей породження, функціонування, а також отримання результату колективної інтуїції, що якісно відрізняється від суми індивідуальних інтуїцій як її складових. Знову ж таки, якщо йдеться про велику електоральну групу, то у взаємодію, як зазначалося вище, можуть вступати безпосередньо малі і середні групи як носії колективної інтуїції, а також їхні лідери чи запрошені модератори.

І насамкінець. Якщо інтуїцію не зводить до її розуміння як побутового синоніма поняття антиципації, а помислити як рівноправного партнера тих психічних функцій, які прийнято вважати різновидами психічної діяльності (перцептивної, мнемічної, мисленнєвої, мовленнєвої тощо), то цілком логічно визнати за нею цей статус і спробувати збудувати її функціональну структуру, що, власне, дасть змогу поглибити уявлення про природу цього своєрідного психологічного і соціально-психологічного феномену.

Як можна зрозуміти, це зауваження прямо стосується колективної інтуїції. Тобто йдеться про колективно-інтуїтивну діяльність, яка складається з відповідних діяльностей окремих її учасників і передбачає їхню взаємодію, що відтак створює можливість перетворення сукупності індивідуальних носіїв інтуїції в її колективного суб'єкта, соціально-психологічною основою якого є почуття «Ми». При цьому зазначена взаємодія має певну логіку здійснення і розгортання, а саме логіку структури діяльності, що охоплює: 1) блок орієнтації в ситуації; 2) блок визначення мети і формулювання завдання; 3) блок вибору засобів виконання завдання; 4) блок практичного виконання наміченого; 5) блок оцінки виконаного і 6) блок збереження та інтеграції отриманого досвіду спільної діяльності.

Інтерпретація наведеного конструкта дала змогу зробити такі попередні висновки: а) взаємодія учасників колективно-інтуїтивної діяльності, що передбачає досягнення узгодженості позицій, рішень і відповідних дій, залежить від того, чи є можливість усвідомлення ними змісту і характеру спільної активності на тому чи іншому блоці структури; б) відмічена можливість не передбачає обов'язковості, заданості такого усвідомлення на кожному блоці, а відтак і взаємодії учасників; в) реальна можливість усвідомлення змісту і характеру завдання, а отже, налагодження взаємодії між членами групи існує і є бажаною на першому, другому, п'ятому і шостому блоках; г) такої можливості немає, і вона не бажана на третьому і четвертому блоках, оскільки вибір засобів і сама процедура інтуїтивної активності прихована від її суб'єктів, не усвідомлюється ними за визначенням, вважається позараціональною і навіть ірраціональною.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Актуальність проведеного дослідження пояснюється, з одного боку, реальним існуванням і поширеністю застосування колективної інтуїції в різних сферах суспільного життя, а з другого – браком спеціальних наукових, зокрема соціально-психологічних, розробок у цьому напрямку. Одна з причин такого стану речей – теоретична суперечливість у розумінні природи інтуїції загалом, що відкриває дорогу для різного роду помилкових інтерпретацій та містифікацій. Тому в нашій роботі цьому питанню приділено особливу увагу. Так, предметом обговорення стало положення про те, що інтуїція функціонує на перетині свідомого і несвідомого, раціонального та ірраціонального. Обґрунтовується також положення щодо недоцільності підпорядкування інтуїтивної активності таким вищим психічним функціям, як перцепція, пам'ять, мислення, антиципація та ін., а також про її більш тісний зв'язок з емоцією, почуттям, уявленням, уявою і фантазією. Обстоюється думка про відносно самостійний науковий статус інтуїції, яка за аналогією з перцепцією, пам'яттю, мисленням тощо може розглядатися як різновид психічної діяльності.

Здійснено аналіз соціально-психологічної сутності і природи колективної інтуїції, її зв'язку з індивідуальними інтуїціями, що входять до її складу. Підкреслюється також їхня

якісна відмінність. З'ясовано соціально-психологічні особливості функціонування колективної інтуїції в малій і великій групах. Звертається увага на те, що безпосередня комунікація в малій групі може негативно впливати на інтуїтивну активність її членів, що вимагає введення в дію механізму опосередкування. У великій групі взаємодія інтуїцій може здійснюватися на рівні мікро- і середніх груп, безпосередньо чи через їхніх лідерів або запрошених модераторів.

На основі наукового уявлення про структуру колективно-інтуїтивної діяльності з'ясовано соціально-психологічні особливості її перебігу. Зокрема, обґрунтовується думка про те, що процес обрання засобів, а також їх застосування не передбачає комунікативної взаємодії між членами групи, оскільки відбувається поза їхньою свідомістю.

Список використаних джерел

- Гладуэлл, М. (2018). *Сила мгновенных решений: Интуиция как навык*. Москва: Альпина Пабlishер.
- Емельянова, Т. П. (2012). Коллективная память в контексте обыденного политического сознания. *Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение»*, 4, 8–8.
- Канеман, Д. (2014). *Думай медленно... решай быстро*. Москва: АСТ.
- Кондаков, И. В. (2011). «Хаос порядка» как категория современной культуры. *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*, 17(79), 11–19.
- Лотман, Ю. М. (2010). *Непредсказуемые механизмы культуры* (с. 170–177). Таллинн: TLU Press.
- Ошо (2003). *Интуиция. Знание за пределами логики*. Санкт-Петербург: Весь.
- Поліщук, О. П. (2010). *Інтуїція. Природа, сутність, евристичний потенціал*. Київ: Парапан.
- Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.
- Смирнов, Н. А. (2018). Интуиция как метод постижения реальности в философии А. Бергсона. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 4(90), 98–101.
- Хачатрян, А. А. (2012). Механизмы формирования и проявления интуитивного знания. *Ученые записки Казанской государственной академии ветеринарной медицины им. Н. Э. Баумана*, 212(4), 498–493.
- Ярошевский, М. Г. (1969). О трех способах интерпретации научного творчества. В С. Р. Микулинский, М. Г. Ярошевский (Ред.), *Научное творчество* (с. 95–142). Москва: Наука.

References

- Gladuell, M. (2017). *Sila mgnovennykh resheniy: Intuitsiya kak navyk* [The Power of Instant Decisions: Intuition as a Skill]. Moscow: Alpina Publisher. (in Russian)
- Kaneman, D. (2014). *Dumay medlenno... reshay bystro* [Thinking, Fast and Slow]. Moscow: AST. (in Russian)
- Khachatryan, A. A. (2012). Mekhanizmy formirovaniya i proyavleniya intuitivnogo znaniya [Mechanisms for the formation and manifestation of intuitive knowledge]. *Uchenyye zapiski Kazanskoy gosudarstvennoy akademii veterinarnoy meditsiny im. N. E. Bauman, 212(4)*, 498–493. (in Russian)
- Kondakov, I. V. (2011). «Khaos poriyadka» kak kategoriya sovremennoy kultury [«Chaos of order» as a category of modern culture]. *Vestnik RGGU. Seriya: Literaturovedeniye. Yazykoznanie. Kulturologiya*, 17(79), 11–19. (in Russian)
- Lotman, Yu. M. (2010). *Nepredskazuyemyye mekhanizmy kultury* [Unpredictable mechanisms of culture] (pp. 170–177). Tallinn: TLU Press. (in Russian)
- Osho (2003). *Intuitsiya. Znaniye za predelami logiki* [Intuition. Knowledge beyond logic]. St. Petersburg: Ves. (in Russian)
- Polishchuk, O. P. (2010). *Intuitsiia. Pryroda, sutnist, evrystychnyi potentsial* [Intuition. Nature, essence, heuristic potential: monograph]. Kyiv: Parapan. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovooho piznannia: vybrani pratsi* [Descendant areas of the Psyche: routes of scientific knowledge: selected works]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Smirnov, N. A. (2018). Intuitsiya kak metod postizheniya realnosti v filosofii A. Bergsona [Intuition as a method of comprehending reality in the philosophy of A. Bergson]. *Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki, kulturologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*, 4(90), 98–101. (in Russian)

Yaroshevskiy, M. G. (1969). O trekh sposobakh interpretatsii nauchnogo tvorchestva [About three ways of interpreting scientific creativity]. In S. R. Mikulinskiy, M. G. Yaroshevskiy (Eds.), *Nauchnoye tvorchestvo* [Scientific creativity] (pp. 95–142). Moscow: Nauka. (in Russian)

Yemelyanova, T. P. (2012). Kollektivnaya pamyat v kontekste obydenного politicheskogo soznaniya [Collective memory in the context of everyday political consciousness]. *Informatsionnyy gumanitarnyy portal «Znaniye. Ponimaniye. Umeniye»*, 4, 8–8. (in Russian)

УДК 32:314/316

DOI:

Суший Олена Володимирівна,

доктор наук з державного управління, доцент,

завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

ПРОГНОСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

У статті порушено проблему розроблення методичного базису психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності. Її актуальність зумовлена запитом на підготовку психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління, що передбачає застосування психологічно обґрунтованих підходів у прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Мета статті полягає у визначенні прогностичного потенціалу соціально-психологічних досліджень, а також окресленні перспективи переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. Для цього запропоновано низку теоретичних положень, що обґрунтовують науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування. В їх основу покладено визначення предмета соціально-психологічної науки, яким задаються основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Відповідно до кожного з визначених теоретичних положень запропоновано принципи психологічного забезпечення соціального прогнозування. Змісту першого теоретичного положення, що визначається змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного теоретизування (за М. Слюсаревським), відповідає принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних та надіндивідуальних форм психіки. Змісту другого теоретичного положення, що стосується онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів (згідно з концепцією соціально-психологічного мислення М. Слюсаревського), відповідає принцип історико-культурної контекстуальності. З огляду на згадані теоретичні положення та відповідні принципи розглянуто три теоретичні моделі як приклади застосування соціально-психологічних підходів для цілей соціального прогнозування, а саме: теоретичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (М. Слюсаревський), синтетичну модель «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), багатофакторну модель соціальної кризи (О. Суший). Визначено, що чим вищим є рівень теоретичного узагальнення проблем суспільного розвитку на конкретному відрізку соціально-історичного часу, тим менш значущим може видаватися завдання як розроблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення соціального прогнозування, так і розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління. Проведене дослідження дало підстави зробити низку висновків, що визначають перспективу подальшого теоретичного обґрунтування науково-методичних засад та практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. По-перше, стверджується, що прогноз може виконувати як попереджувальну, так і мотиваційну функцію. Відповідно, обґрунтовується необхідність застосування альтернативного (відмінного від екстраполяції) алгоритму прогнозування, що враховуватиме мотиваційну та попереджувальну функції в прогнозуванні соціальних процесів, дозволить визначати бажаний (або небажаний) майбутній стан системи/об'єкта та обирати способи його досягнення (чи уникнення). По-друге, визнається, що, розробляючи психологічно обґрунтований соціальний прогноз, слід враховувати як ситуаційні, так і середовищні чинники суспільного розвитку, тобто слід зважати не тільки (і

не стільки) на особистісні диспозиції, сформовані на основі попереднього життєвого досвіду, а й на особливості ситуації, в якій перебувають у цей момент люди, та відповідний (характерний для ситуації) психологічний стан соціальних груп і спільнот. Зрештою, по-третє, підсумовується, що переліченим вимогам відповідає ретродуктивний підхід, відповідно до якого пояснення досягається шляхом встановлення реальної засадничої структури або механізму (наприклад, соціально-психологічного), що відповідає за створення закономірності, яка спостерігається. Отже, на основі ретродуктивної логіки можна (а) уявляти образ бажаного майбутнього, (б) орієнтуватися на вже відомі приклади, що задаватимуть напрям руху в потрібному напрямі, і на підставі цього (в) розробляти відповідні стратегії з огляду на ті реалії, які вже є.

Ключові слова: соціальне прогнозування; соціальна психологія; антикризове управління, психологічні принципи соціального прогнозування; ретродукція.

PROGNOSTIC POTENTIAL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH: FROM THEORY TO PRACTICE

Olena V. Sushyi,

Doctor of Sciences in Public Administration, Docent,

Head of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Politico-Psychological Researches,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4364-7571

a_s_y2000@ukr.net

The article raises the problem of developing a methodological basis for psychological support of social prognostication as a theoretical and practical activity. Its relevance is due to the demand for psychologically justified strategies and technologies of crisis management, which involves the use of psychologically justified approaches in the prognostication of social processes and phenomena. The purpose of the article is to determine the prognostic potential of socio-psychological research, as well as to outline the prospects for the transition from theoretical to practical socio-psychological providing of social prognostication. There are proposed a number of theoretical positions that substantiate the scientific-methodological principles towards psychological providing of social prognostication. They are based on the subject of socio-psychological science definition, which sets the basic parameters of socio-psychological perspective in social processes and phenomena prognostication. According to each of the identified theoretical positions, the principles of psychological providing of social prognostication are proposed. The content of the first theoretical position, which is determined by the semantic coordinates of the methodological space of socio-psychological theorizing (according to M. Sliusarevskyi), corresponds to the principle of ontological equivalence of individual and supra-individual forms of the psyche. The principle of historical and cultural contextuality corresponds to the second theoretical position concerning the ontology of the «mental» in all its diversity of social manifestations (according to the concept of socio-psychological thinking of M. Sliusarevskyi). Based on these theoretical positions and relevant principles, there are considered three theoretical models, which are examples of the use of socio-psychological approaches for social prognostication, namely: theoretical model of typology and actualization of socio-psychological problems within the cultural-historical cycle (M. Sliusarevskyi), synthetic model of «universal epochal cycle» (E. Afonin), multifactor model of societal crisis (O. Sushyi). It is determined that the larger is the level of theoretical generalization of social development problems in a particular period of socio-historical time, then the less important may seem the task of developing psychologically justified approaches to social prognostication and developing psychologically justified strategies and technologies of crisis management. The study gave grounds to draw a number of conclusions that determine the prospects for further theoretical substantiation of scientific-methodological principles and practical socio-psychological providing of social prognostication. Firstly, it is argued that the prognosis can perform both a preventive and a motivational function. Accordingly, the need to use an alternative (other than extrapolation) prognostic algorithm is justified, which will take into account the motivational and preventive functions in social processes

prognostication, will determine the desirable (or undesirable) future state of the system/ object, and establish ways to its achieving (or avoiding). Secondly, it is argued that while developing a psychologically justified social prognosis should take into account both situational and environmental factors of social development, that is, should be based not only on personal dispositions formed on the basis of previous life experience, but also on the characteristics of the current situation, and the corresponding (characteristic of the situation) psychological state of social groups and communities. Finally, thirdly, it is argued that these requirements are met by a retroductive approach, in which the explanation is achieved by establishing a real basic structure or mechanism (e.g., socio-psychological), which is responsible for creating the pattern that is observed. Accordingly, by retroduction logic, it is possible (a) to imagine the desired future, (b) to focus on existing examples that will set the direction of movement in the right direction, and on this basis (c) to develop appropriate strategies based on existing realities.

Keywords: social prognostication; social psychology; crisis management, psychological principles of social prognostication; retroduction.

Постановка проблеми. Перед Україною як країною, що перебуває в стані пролонгованої соціальної кризи, на тлі якої вона мусить відповідати на постпандемійні виклики сьогодення, гостро постала проблема розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій антикризового управління, що характеризує здатність державно-управлінського корпусу до перспективного бачення та стратегічного мислення. Відповідно, це потребує застосування психологічно обґрунтованих підходів у прогнозуванні соціальних процесів і явищ.

Наразі мусимо з прикрістю констатувати недостатність уваги як з боку експертного середовища, так і з боку урядовців до доробку вітчизняної соціально-психологічної науки, що не стоїть на місці і здатна зробити вагомий внесок у пізнання та пояснення соціального світу, особливо в контексті сучасних суспільних викликів. Річ у тім, що якою б кількістю емпіричних шкал не вимірювався соціальний світ, зрозуміло, що в людському суспільстві соціального немає і не може бути без людини, а отже, і без її пристрастей, переживань, уявлень, емоцій, волі, тобто без усього того, що прийнято називати психікою (Слюсаревський, 2018а).

Щоб заповнити означену прогалину, в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України здійснюється фундаментальне наукове дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів» (2020–2011 рр.). Основні завдання, що визначатимуть її результати, такі:

- 1) встановлення науково-методичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування;
- 2) вироблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення прогнозування соціальних процесів;
- 3) обґрунтування системи психологічних принципів розроблення стратегій і технологій соціального прогнозування;
- 4) визначення основних напрямів застосування психологічних підходів до прогнозування соціальних процесів.

Окреслені завдання, як і очікувані результати, мають стати науково-методичним базисом психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності, що зумовлено не лише потребами розвитку соціально-психологічної науки, а й суспільним запитом на розширення сфери її впливу на розвиток суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не буде перебільшенням, якщо зазначимо, що Інститут соціальної та політичної психології посідає унікальне місце в системі установ Національної академії педагогічних наук України як єдина в країні і на всьому пострадянському просторі наукова установа такого профілю. За чверть сторіччя, з моменту його заснування, науковцями Інституту здійснено чимало фундаментальних та прикладних досліджень у галузях, що відповідають його назві (ІСПП НАПН України. Офіційний сайт).

Власне, цей доробок є вагомим емпіричним ресурсом для аналізу, узагальнення та вироблення теоретичного і методологічного базису соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування в Україні.

Разом з цим, не применшуючи значущість та важливість осмислення наукового доробку, напрацьованого науковцями Інституту, в межах пропонованого дослідження як путівник взято роботу незмінного керманача ІСПП НАПН України М. Слюсаревського «Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці» (Слюсаревський, 2019). Крокуючи окресленими в названій роботі шляхами, а також враховуючи власний досвід роботи в межах кількох завершених фундаментальних наукових досліджень, як-от: «Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення» (2017–2019), «Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення» (2013–2016), що виконувались у лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень; а також «Особливості динаміки ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку в умовах соціальних змін» (2011–2015), що виконувалась у лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів тощо, намагатимемося представити свої міркування щодо прогностичного потенціалу соціально-психологічних досліджень, а також окреслити перспективи переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування, що, власне, визначає мету пропонованої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на окреслені на початку роботи завдання фундаментального наукового дослідження, що виконується в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України, при визначенні науково-методичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування вважаємо правомірним виходити безпосередньо з *визначення предмета соціально-психологічної науки*. За основу останнього взято визначення, запропоноване М. Слюсаревським, а саме: «Предметом соціально-психологічної науки правомірно вважати індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки» (Слюсаревський, 2019, с. 33).

Наведене визначення дає змогу задати основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ. Грунтуватимемося на тому, що соціальна психологія позиціонує себе як психологічна наука про соціальне, тобто про його внутрішній (психічний) зміст у всьому багатоманітті витоків і проявів. Відповідно, предмет соціальної психології охоплює «...все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки «намацує» в цій царині, – від парадокса Лап'єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого» (Слюсаревський, 2019, с. 29). Таким чином, категоріальний каркас, змістовий обсяг і напрями соціально-психологічного теоретизування, у тому числі у сфері соціальної прогностики, можуть бути задані категоріями, з одного боку, свідомого і несвідомого, з другого – індивідуального і надіндивідуального (Слюсаревський, 2019, с. 71).

Координата «свідоме – несвідоме» характеризує вертикальний зріз психічного, його рівневу будову. Це означає, що рівні свідомого і несвідомого оприявлені як в індивідуальних, так і в надіндивідуальних формах соціально-психологічної реальності, хоч і в різних співвідношеннях. Натомість координата «індивідуальне – надіндивідуальне» відображає горизонтальний зріз психічного. Іншими словами, його індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють деякий континуум, а не перебувають у субординаційних зв'язках чи у відношеннях частини і цілого (Слюсаревський, 2019, с. 54–55).

Отже, зміст *першого теоретичного положення*, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності, ґрунтується на визначенні предмета соціальної психології та стосується соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ.

Останній визначається змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного теоретизування. У свою чергу, цим положенням задається також і *перший принцип психологічного забезпечення соціального прогнозування*, який впливає з визначення предмета соціальної психології і який потребує уваги під час прогнозування соціальних процесів.

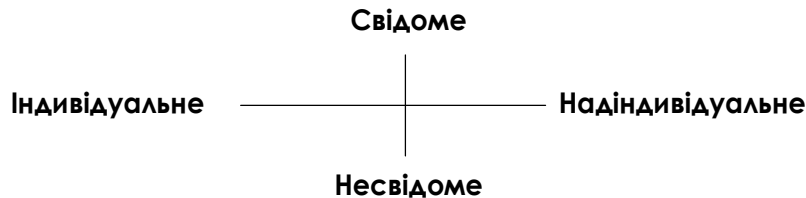

Рис. 1. Змістові координати методологічного простору соціально-психологічного теоретизування (за М. Слюсаревським)

Ідеться про *принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки*, що виходить з ідеї рівноваги, рівноцінності та рівноправності між цілим і частковим, загальним і одиничним, тобто онтологічної рівноваги єдності і множинності, індивідуального і загального. У контексті соціально-психологічної науки можна погодитися з думкою М. Слюсаревського про те, що індивід не завжди «діє як цілісність або, навпаки, як частина цілого. Насправді він суб'єктивно діє як цілісність тоді, коли він позиціонує та відтворює свою автономність, окремішність. В інших випадках він може діяти (якоюсь однією стороною своєї психіки) як частина іншої цілісності – групи, спільноти» (Слюсаревський, 2019, с. 56). До того ж слід взяти до уваги, що «...відтоді як індивідуальне виділилося з надіндивідуального (колективного), воно перебуває з ним у глибокій суперечності. І розкрити всю глибину наявної суперечності, а також можливості її певного згладжування, локалізованого вирішення становить одне з найважливіших завдань соціальної психології» (Слюсаревський, 2019, с. 57).

Наступне теоретичне положення, що стосується проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування та впливає з визначення предмета соціальної психології, пов'язане з питанням пізнання та опанування індивідуальних та надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. Перспективною для соціально-психологічного способу вирішення означеного питання в річищі соціального прогнозування видається концепція соціально-психологічного мислення. Під соціально-психологічним, нагадаємо, М. Слюсаревський пропонує розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності, що дає змогу охопити в єдиному теоретико-методологічному дискурсі розмаїття всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії (Слюсаревський, 2019, с. 91; Слюсаревський, 2018b).

Аргументом на користь оперування названою концепцією в контексті прогнозування соціальних процесів є думка, що «...соціальна психологія може й повинна активно залучати не лише дані, отримані під час лабораторних експериментів та польових обстежень більших чи менших вибіркового сукупностей респондентів, а й численні елементи психологічного знання, що містяться в досвіді психотерапії, повсякденних уявленнях людей, творах літератури та мистецтва, традиційному й сучасному фольклорі тощо. Таке знання потрібно правильно вичленовувати й оформлювати у вигляді наукових законів, закономірностей та закономірноподібних тверджень» (Слюсаревський, 2019, с. 49).

Отже, зміст *другого теоретичного положення*, що характеризує науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та

предметно-практичної діяльності, стосується онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів, зокрема його оприявлення в різних формах соціально-психологічного мислення. Цим же положенням задається також і *другий принцип психологічного забезпечення соціального прогнозування*, а саме: *принцип історико-культурної контекстуальності*, що в процесі опрацювання відповідного матеріалу вимагає, по-перше, виявити в суспільному розвитку саме ту проблематику, що має соціально-психологічний зміст, по-друге, встановити її зв'язок чи відповідність щодо конкретного соціально-історичного періоду часу і, по-третє, визначити специфіку національно-культурного контексту, що відображає своєрідність суспільного розвитку.

Наведені теоретичні положення та похідні від них принципи не є вичерпними, але вони можуть бути початковими для подальшого аналізу психологічних підходів до здійснення прогнозування соціальних процесів. Власне, з цією метою пропонуємо розглянути три теоретичні моделі, що є прикладом застосування соціально-психологічних підходів для цілей соціального прогнозування, а саме: теоретичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (М. Слюсаревський), синтетичну модель «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), багатофакторну модель соціальної кризи (О. Суший).

Теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу М. Слюсаревського, як випливає з її назви, є спробою співвіднесення траєкторій розвитку суспільного життя і соціальної психології. Згідно з моделлю, у межах культурно-історичного циклу соціально-психологічні проблеми актуалізуються, з одного боку, за вектором суб'єкта (від загального до окремого, часткового, одиничного) на макро-, мезо- та мікрорівнях, тобто стосуються суб'єктних інтенцій суспільства як динамічної системи великих груп і спільнот, далі – груп у традиційному розумінні (малої та середньої) і, зрештою, є специфічними для індивіда та особистості. З другого боку, за вектором діяльності, у процесі якої послідовно змінюють одна одну певні стадії, що були визначені В. Роменцем як структура вчинку: ситуація – мотивація – дія – післядія (Слюсаревський, 2019, с. 106-107). Суміщення обох векторів дає змогу співвіднести траєкторії розвитку суспільного життя і соціально-психологічної проблематики, що актуалізується на конкретному рівні в конкретний проміжок часу.

Індивід	3а	3б	3в	3г
Група (мала, середня)	2а	2б	2в	2г
Суспільство	1а	1б	1в	1г
	Умови (ситуація) діяльності	Мотивація діяльності (цілепокладання)	Організація і перебіг діяльності	Рефлексія, подальше проектування діяльності

Рис. 2. Теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу (за М. Слюсаревським)

Прогностичний потенціал моделі М. Слюсаревського задається поступальним рухом *знизу вгору і зліва направо*. Найпершу нижню «клітинку» (1а) в моделі утворює макросоціальна проблематика, що стосується умов, у яких функціонує суспільство, тобто йдеться про соціальну ситуацію життєдіяльності суспільного організму в цілому і водночас

про ступінь його соціально-психологічної цілісності, визначеність головних координат його розвитку. Далі, по мірі вирішення проблем цього рівня, більшої актуальності набуватимуть проблеми, які можна розмістити в інших сусідніх клітинках (1б, 2а, 2б, 3а тощо). У кінцевому підсумку, найактуальнішими, на думку М. Слюсаревського, стануть проблеми післядії особистісного рівня (3г) – усвідомлення людьми індивідуальної відповідальності за все, що відбувається, осмислення ними сенсу і наслідків своєї діяльності, спокутування можливих провин – вільних чи невольних, співвіднесення свого життєвого шляху з імперативами суспільного поступу і з ідеалами автентичності людського буття, що зумовить перехід суспільства в цілому до нового культурно-історичного циклу (Слюсаревський, 2019, с. 108-110).

Слід зазначити, що описана модель, акцентуючи увагу на актуалізації соціально-психологічної проблематики в межах культурно-історичного циклу, у самій своїй суті є відображенням лінійного процесу соціальних змін, адже передбачає послідовний перехід від одного рівня в розв'язанні проблем до наступного. Однак у сучасному світі за допомогою понять рівноваги, стабільності та лінійної прогнозованості практично неможливо збагнути та пояснити динаміку соціальних змін, що потребує іншого концептуального ракурсу аналізу суспільно-історичного розвитку як процесу нелінійного.

Спробу втілення альтернативного підходу розглянемо на прикладі *синтетичної моделі «універсального епохального циклу» Е. Афоніна (2002)*. Згідно з гіпотезою, один епохальний цикл історії може мати складну структуру, яка охоплює кілька соціальних циклів. Соціальний цикл – певний стан системи, в якому вона може перебувати на будь-якому етапі свого розвитку і який уже був властивий їй у минулому. Кожна сфера соціального життя має свою логіку та ритм розгортання циклів, тому ієрархія циклів постає, так би мовити, у вигляді «матрьошки» – від вищого цивілізаційного через національно-державний до особистісного циклу. Оскільки цикли перебувають у різних фазах, то свідомість фіксує лінійність розвитку. Якщо фази різних циклів частково збігаються, можна говорити про прискорення соціального розвитку

Цикл умовно складається з окремих фаз, кожна з яких описується структурою з чотирьох елементів: 1) «Революція» (п) → 2) «Інволюція» (н) → 3) «Коеволюція» (п) → 4) «Еволюція» (н). У рамках універсального епохального циклу чергуються нормативні періоди (інволюція, еволюція), коли може нагромаджуватися різноманітність форм соціального буття, та перехідні (революція, коеволюція) періоди суспільного розвитку, коли здійснюється відбір систем, які нагромадили достатній внутрішній ресурс для виживання за умов трансформації.

Нормативні періоди суспільного розвитку характеризують стабільність (для статичної природи інволюції) або динамічна рівновага (для динамічної природи еволюції) соціальної норми, яка, відповідно, забезпечує згортання або ускладнення соціальної структури за збереження певної відповідності між ціннісно-нормативною структурою, інтерактивною структурою та структурою інтересів. У соціально-психологічному значенні визначальним для нормативного періоду інволюції стає емоційно-чутливий поведінковий психотип особистості, натомість у нормативному періоді еволюції посилюється предметно-когнітивний компонент у психологічній структурі особистості.

Перехідні періоди характеризують аномія, «розмитість» або суперечливість старої/нової соціальної норми, фрустрація суспільної свідомості, ціннісно-нормативні суперечності. Революцію та коеволюцію як перехідні суспільні стани об'єднує ідея радикальних – психосоціальних та соціально-матеріальних (інституційних) – змін, відрізняє ж їх змістовність суб'єктності. Революція є певним інтегратором результату суспільного розвитку попереднього циклу, зокрема породжує колективістського в самій своїй суті суб'єкта – «Ми», тобто утверджує в суспільстві емоційно-чуттєвий психотип особистості, якому властиві такі якості, як екстраверсія, емоційність, ірраціональність, інтуїтивність, екстернальність, ексекутивність. Контрверзою до цього є період коеволюції, який породжує суб'єктну сутність «Я» і який утверджує в суспільстві раціональний психотип особистості та,

відповідно, характерні для нього якості: інтроверсію, прагматичність, раціональність, сенсорність, інтернальність, інтенційність.

З урахуванням цих умовно-вихідних умов далі на рисунку 3 представлено модель соціально-топологічного аналізу державності (О. Суший), яка описує соціальну систему як сукупність системоутворювальних чинників, що визначають її різноманітність, множинність і варіативність у певних просторово-часових координатах або виявляють елементи повторюваності, які підлягають узагальненню та систематизації під час розроблення управлінських моделей та сценаріїв розвитку суспільства (детальніше див.: Суший, 2012). Модель відображає основні компоненти теоретичної моделі «універсального епохального циклу» (Е. Афонін), зокрема залежності і взаємозумовленості між зовнішніми – соціально-матеріальними (інституційними) – і внутрішніми – психосоціальними – чинниками держави та суспільства, що природно змінюються відповідно до суспільно-історичних періодів (інволюція, еволюція) та перехідних станів (революція, коеволюція).

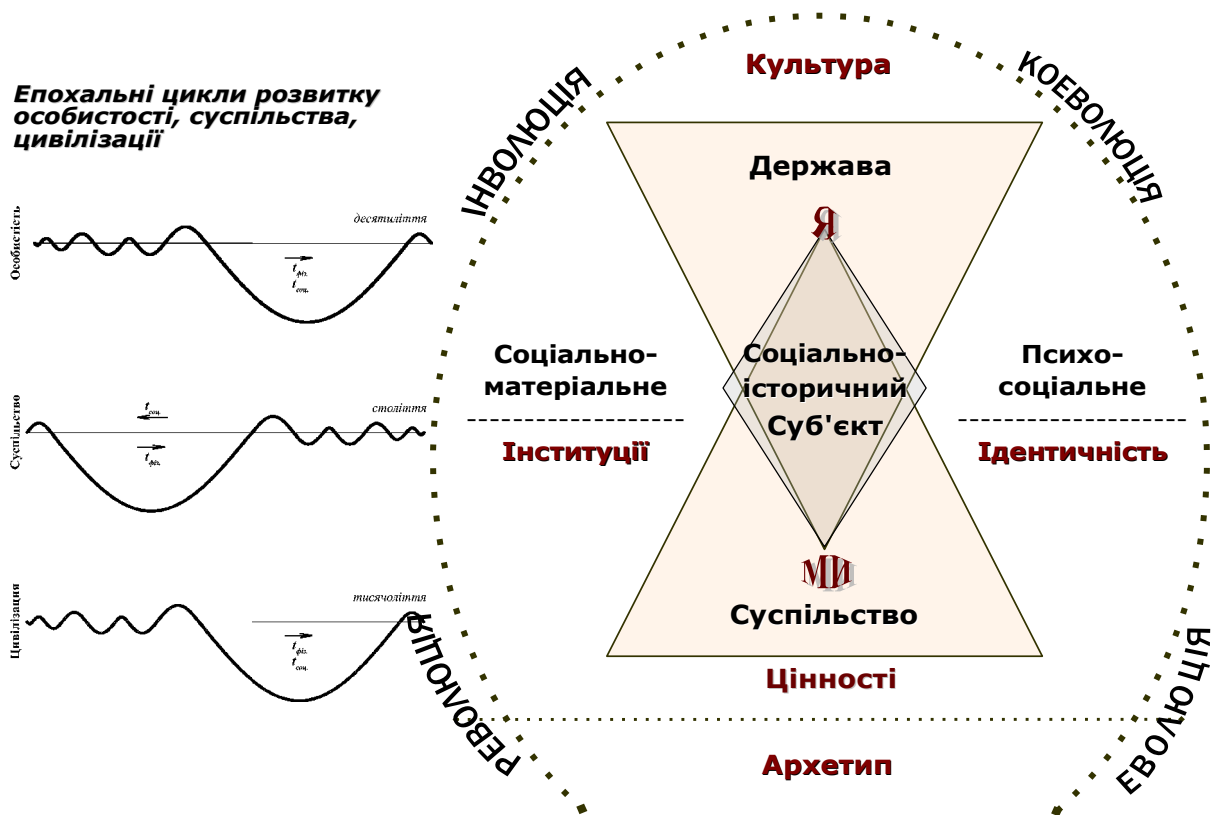

Рис. 3. Епохальні цикли розвитку особистості, суспільства, цивілізації (Е. Афонін) та модель соціально-топологічного аналізу державності (О. Суший)

Пізнавальні та прогностичні можливості описаної моделі дають змогу поглибити розуміння закономірностей і тенденцій суспільного розвитку як взаємозалежності інституційних практик та соціокультурних впливів у системі «людина – суспільство – держава». По-перше, згідно з її логікою специфіка суспільного розвитку зумовлена певним домінуючим у суспільстві/цивілізації психосоціальним типом людини з притаманною їй ірраціональною (емоційно-чуттєвою) чи раціональною (логічною) природою психосоціальних властивостей, які, власне, й визначають характер діяльності та поведінки суспільного/цивілізаційного суб'єкта. Цей історичний суб'єкт виявляє різні (матеріалістичні чи духовні) засади єднання (інтеграції) соціального світу як результату загальноісторичного розвитку відносин між людиною, суспільством та державою і водночас постає як «винуватець» певної інституційної даності (унормованих практик). Відповідно, по-друге,

трансформаційні процеси в представленій моделі не просто відтворюються як перехід від одного нормативного стану до іншого, а як перехід, що може відбутися за умови зміни системоутворювального – психосоціального (суб'єктного) чи соціально-матеріального (інституційного) – чинника життєдіяльності суспільства. Розроблений комплекс психодіагностичних методик – кількісного та якісного аналізу соціетальних властивостей, станів і процесів – дає змогу діагностувати та здійснювати моніторинг складної, нелінійної динаміки на рівні суспільно-трансформаційних процесів у цілому. Однак такий суспільно-трансформаційний рух може мати надзвичайно затяжний характер унаслідок внутрішніх інверсійних процесів або ж узагалі тупцювати на місці, якщо потрапить у пастку самопоглинаючої соціетальної кризи.

Багатофакторна модель соціетальної кризи (О. Суший), представлена далі, є спробою відтворення аналітичної проєкції соціетальної кризи в Україні (Суший, 2019). Наш час називають ерою криз: кризи різних масштабів, рівнів та порядків стали невід'ємною складовою сучасного світу, який пристосовується до існування в кризових умовах. І цей стан усе більше поглиблюється, оскільки на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому сучасні кризи відбуваються у формі спонтанного мутагенезу. Саме тому точніше буде сказати, що ми існуємо в добу соціетальних криз. Мутація криз, утворення нових складних форм за рахунок комбінацій кризових елементів, перетворення криз у «самопідживлюваний процес» шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу спостерігаємо нині в Україні. По суті, маємо справу одразу з кількома кризами на всіх рівнях соціального простору (мікро-, мезо- і макрорівні): від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші, як наслідок, були зумовлені причинами і наслідками раніше посталих, але незавершених криз.

У багатофакторній моделі соціетальної кризи (рис. 4) відображено системи координат, що оприявнюють відповідні зрізи соціетальної кризи, а саме: системні координати, уявлені кризою основних сфер соціальної системи (політико-правової, економічної, соціальної, культурної); структурні координати, полюси якої утворюють криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей; темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України; соціально-психологічні координати, що дає змогу розглянути проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення). Кожен із кризових зрізів характеризує цілком конкретну сторону соціетальної кризи, яка може бути розглянута як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її сторонами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість (ефект синергії). У сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (її структурний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Припускаємо, що за своїми параметрами – системою позитивних (консолідаційних) і негативних (деконсолідаційних) значень, просторово-часових і системно-структурних елементів – запропонована аналітична конструкція соціетальної кризи наближена до своїх аналогів у точних науках (наприклад, у картографії), тобто забезпечує фрейми прив'язки цих даних до відповідних систем координат, що дає змогу узгоджувати їх з іншими даними, здійснювати з максимально високою точністю їх проєкцію, а також широкопрофільну діагностику та експертизу в реальному часі та конкретному місці. Відповідно, щодо означених систем координат з'являється можливість не лише розробляти дорожню карту антикризового управління з метою національного єднання і консолідації українського суспільства в цілому та мінімізації конфронтаційних проявів зокрема, а й прогнозувати перебіг відповідних процесів, враховуючи їхню соціально-психологічну складову.

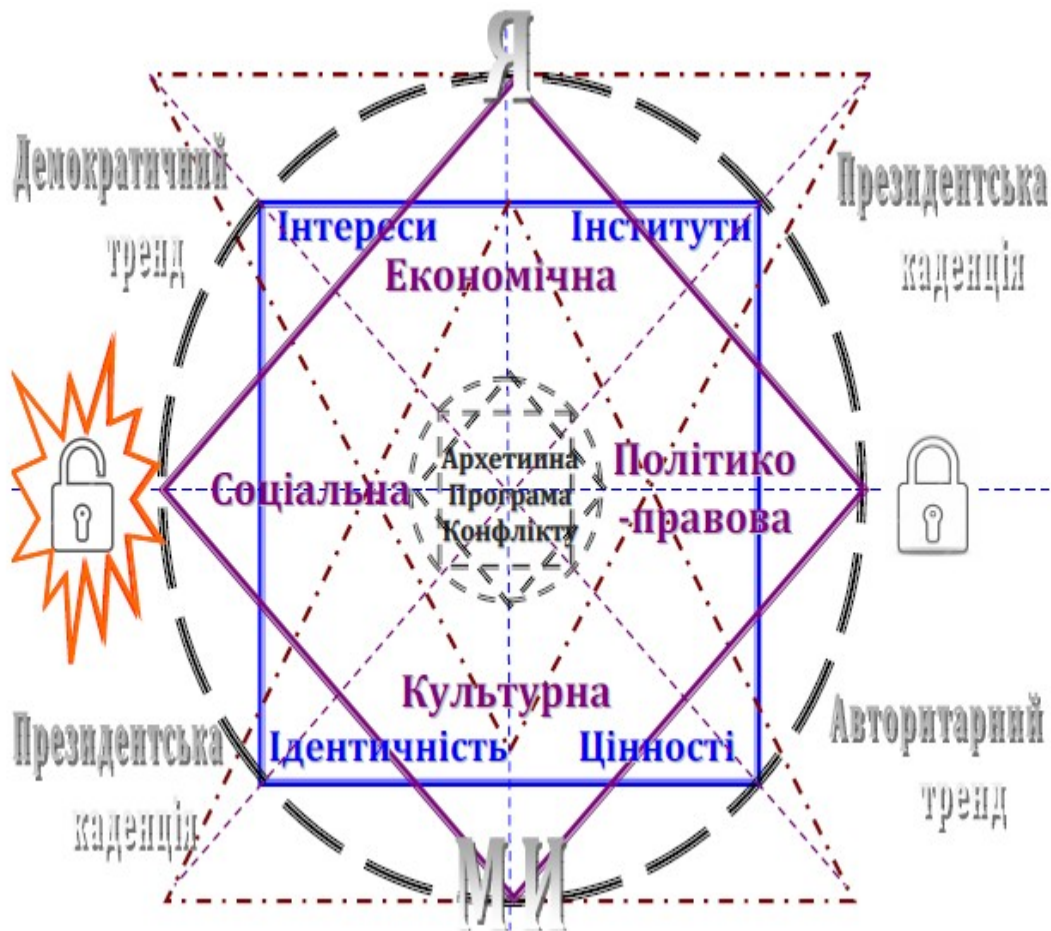

Рис. 4. Багатофакторна модель соціальної кризи (О. Суший)

Огляд представлених моделей наводить на думку, що чим вищий, точніше «крупніший», рівень теоретичного узагальнення проблем суспільного розвитку на конкретному відрізку соціально-історичного часу, тим менш значущим може видаватися завдання як розроблення психологічно обґрунтованих підходів до здійснення соціального прогнозування, так і розроблення психологічно обґрунтованих стратегій та технологій антикризового управління, що характеризує здатність державно-управлінського корпусу до перспективного бачення та стратегічного мислення. Саме тому наостанок висловимо декілька міркувань щодо трактування проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування як предметно-практичної діяльності, зокрема щодо можливостей і меж застосування психологічних підходів у соціальному прогнозуванні.

По-перше, на нашу думку, самі соціальні та політичні психологи не дуже переконані в прогностичному потенціалі результатів соціально-психологічних досліджень, які вони здійснюють. Підтвердження цієї думки можна знайти в навчальному підручнику «Основи соціальної психології» (2018), де зазначено, що «...попри безперечну важливість соціальних настановлень, ціннісних орієнтацій та інших диспозицій як внутрішніх регуляторів соціальної поведінки індивідів і груп, на їх основі далеко не завжди можна передбачити цю поведінку, особливо коли суб'єкт потрапляє в нові, несподівані, незвичні для нього умови. Максимальні величини статистичних кореляцій між показниками, що характеризують вираженість тих чи тих диспозицій, і поведінкою в нових ситуаціях не перевищують 0,30. Тобто менш ніж у третині випадків можна сказати, як у новій ситуації поведеться людина, навіть якщо ми маємо найповнішу інформацію про її ціннісні орієнтації та соціальні настановлення». Однак можна погодитися з контраргументом, який наводиться далі і яким стверджується, що значення кореляції, що дорівнює 0,30, хоч і залишає поза увагою

величезну кількість варіантів людської поведінки, ще не свідчить про її неістотність з прогностичного погляду. Адже «...люди, як відомо, не завжди діють в абсолютно нових умовах – частіше їхнє життя складається із черуги доволі одноманітних, повторюваних ситуацій» (Слюсаревський, 2018а, с. 115-116). Інакше кажучи, соціальна поведінка може бути як ситуаційно специфічною, так і залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватись від одного типу до іншого (Слюсаревський, 2019, с. 199). Відповідно, «налаштування» соціально-психологічного фокусу в соціальному прогнозуванні потребує врахування як внутрішніх регуляторів, так і ситуаційно-середовищних детермінант соціальної поведінки індивідів і груп, а також особливостей їхньої динаміки.

Також, по-друге, обґрунтовуючи науково-методичні засади соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування, слід зважати на те, що прогноз може виконувати як попереджувальну, так і мотиваційну функцію. З давніх часів відомий суто людський механізм, який Р. Мертон назвав «самореалізованим пророцтвом» (*self-fulfilling prophesy*) (Merton, 1948). Ідеться про те, що індивід або плем'я під сугестивним тиском передбачення несвідомо провокує очікувані події, навіть вельми несприятливі для себе. Наприклад, з етнографічної літератури відомі випадки, коли прокляття шамана призводило до смерті молодого здорової людини. Не є секретом вплив прогнозів і на перебіг масштабних історичних подій (наприклад, учення про всесвітню пролетарську революцію). Як справедливо зазначає А. Назаретян, подібними епізодами рясніє і наш час. Це не тільки релігійно-містичні або езотеричні проєкти, а й теорії, представлені в науковій формі (Назаретян, 2011, с. 197). Інакше кажучи, попереджувальний прогноз, окреслюючи можливі негативні наслідки очікуваного майбутнього, змушує шукати альтернативні шляхи чи компромісні рішення щодо запобігання йому. Так само мотиваційний прогноз може стати рушієм (часом несвідомим) для реалізації заданого (бажаного, уявного) проєкту майбутнього (як позитивного, так і негативного).

Отже, по-третє, потрібен альтернативний алгоритм прогнозування, що враховуватиме мотиваційну та попереджувальну функції в прогнозуванні соціальних процесів і даватиме змогу визначати бажаний (або небажаний) майбутній стан системи/об'єкта та обирати способи досягнення (чи уникнення досягнення) цього стану.

Зазвичай прогностичний алгоритм складається з осягнення минулого через фокус теперішнього і теперішнього як результату минулого розвитку. На підставі цього майбутнє сприймається як проєкція реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють у сучасності, на наступному щаблі розвитку суспільства. Ідеться про екстраполяцію тенденцій – підхід, який не завжди спрацьовує там, де минуле, визначаючи теперішнє, аж ніяк не сприяє досягненню бажаного майбутнього. Як, наприклад, у випадку України, яка у своїй історії не мала тривалого досвіду ані державного, ані національного будівництва. Вочевидь, у такому випадку доречно використати іншу дослідницьку стратегію, а саме ретродуктивну. За ретродукції (*retroduction*) пояснення досягається шляхом встановлення реальної засадничої структури або механізму (наприклад, соціально-психологічного), що відповідає за створення закономірності, яка спостерігається. На основі ретродуктивного аналізу в теоретичному поясненні дослідник може переходити від реальних явищ до структурних причин і механізмів, що їх генерують, та, відповідно, робити висновки про неспостережувані сутності й чинники, що враховують спостережувані закономірності (Бейкер, 2014; Blaikie, 2000; Mingers, 2004). Отже, на основі ретродуктивної логіки можна (а) уявляти образ бажаного майбутнього, (б) орієнтуватися на вже відомі приклади, що задаватимуть напрям руху в потрібному напрямі, і на підставі цього (в) розробляти відповідні стратегії з огляду на ті реалії, які вже є.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Значення соціально-психологічних аспектів людської життєдіяльності в соціальному прогнозуванні та соціальному проєктуванні важко переоцінити. Однак їх недооцінювання неминуче призводить до неадекватної оцінки ситуацій з боку осіб, які ухвалюють відповідні рішення і які не здатні передбачити всі можливі наслідки їх ухвалення. Неналежна увага в

прогнозуванні до людського чинника, людських ресурсів і можливостей, а також «закутків» індивідуальної і колективної душі не просто послаблює інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади. Така неувага може становити потенційні ризики та загрози як для безпеки життєдіяльності самих людей, так і для світу, в якому вони живуть.

Розроблення психологічно обґрунтованого соціального прогнозу вимагає врахування як ситуаційних, так і середовищних чинників суспільного розвитку, тобто слід зважати не тільки (і не стільки) на особистісні диспозиції, сформовані на основі попереднього життєвого досвіду, а й на особливості ситуації, в якій перебувають у цей момент люди, та відповідний (характерний для ситуації) психологічний стан соціальних груп і спільнот. Ретродуктивний підхід у цьому контексті може здатися радше інтуїтивним і творчим, аніж логічним процесом прогнозування, адже творча уява та аналогія використовуються для зворотного міркування – від даних до пояснення, від досвіду в емпіричній площині до можливих структур у реальній площині. Однак саме тут неоцінним матеріалом для соціального прогнозування стають спостережувані соціально-психологічні механізми, тренди, закономірності, сформовані на їх основі моделі, що враховують мотиваційні структури масового (колективного) свідомого і несвідомого. Завдяки цьому з'являється можливість для прогнозування певних бажаних (чи небажаних) результатів, для визначення можливих і потрібних (чи небезпечних) рішень, для оцінки умов, що сприятимуть (чи не сприятимуть) досягненню наміченого.

Список використаних джерел

Афонін, Е. А., Бандурка, О. М., Мартинов, А. Ю. (2002). *Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз)*. Київ: Парapan.

Бейкер, М. Дж. (2014). Выбирая методологию исследования. *Terra economicus*, т. 12, № 4, 137–156.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (ІСПП НАПН України). Офіційний сайт. URL: <https://ispp.org.ua/strategiya-rozvitku/>

Назаретян, А. П. (2011). О прогнозировании в шутку и всерьез. *Историческая психология и социология истории*, т. 4., № 1. Взято из: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/134132/>

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (2018a). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (2018b). *Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.

Суший, О. В. (2012). *Психосоціальна культура державного управління*. Київ: Світогляд.

Суший, О. В. (2019). Націєтворчий процес у координатах соціетальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 83–109.

Blaikie, N. (2000). *Designing Social Research*. Cambridge: Polity Press.

Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, vol. 8, № 2, pp. 193–210.

Mingers, J. (2004). Re-establishing the real: critical realism and information systems. In: Mingers, J. and Willcocks, L. P. (Eds.), *Social theory and philosophy for information systems* (pp. 372–406). Chichester: John Wiley & Sons.

References

Afonin, E. A., Bandurka, O. M., Martynov, A. Yu. (2002). *Velyka rozтока (hlobalni problemy suchasnosti: sotsialno-istorychnyi analiz)* [The Great Rozтока (modern global problems: socio-historical analysis)]. Kyiv: Parapan. (in Ukrainian)

Baker, M. J. (2014). Vybiraia metodologiyu issledovaniya [Choosing a research methodology]. *Terra economicus*. vol. 12, № 4, pp. 137–156. (in Russian)

Blaikie, N. (2000). *Designing Social Research*. Cambridge: Polity Press. (in English)

Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine (ISPP NAES of Ukraine). Ofitsiynii sait. URL: <https://ispp.org.ua/strategiya-rozvitku/> (in Ukrainian)

- Merton, R. K. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, vol. 8, № 2, pp. 193–210. (in English)
- Mingers, J. (2004). Re-establishing the real: critical realism and information systems. In J. Mingers and L. P. Willcocks (Eds.), *Social theory and philosophy for information systems* (pp. 372–406). Chichester: John Wiley & Sons. (in English)
- Nazaretyan, A. P. (2011). O prognozirovanii v shutku i vseryez [About forecasting jokingly and seriously]. *Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii* [Historical Psychology & Sociology], 4 (1). Retrieved from: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/134132/> (in Russian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2018a). *Osnovy sotsialnoi psykholohii: pidruchnyk* [Social Psychology: The Basics. Textbook]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2018b). *Sotsialno-psykholohichne myslennia: heneza, osnovni formy ta perspektyvy rozvytku* [Socio-psychological thinking: genesis, basic forms and prospects of development]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovoho piznannya: vybrani pratsi* [Unclimbed areas of the psyche: routes of scientific knowledge: selected works.]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. V. (2012). *Psykhosotsialna kultura derzhavnoho upravlinnia* [Psychosocial culture of public administration]. Kyiv: Svitohliad. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. V. (2019). Natsiietvorchyi protses u koordynatakh sotsiialnoi kryzy v Ukraini [Nation-building process in coordinates of the societal crisis in Ukraine]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 43 (46), 83–109. (in Ukrainian)

УДК 159. 9. 072
DOI:

Кравчук Світлана Леонтіївна,
кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-6951-1912
757kravchuk@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ПРОЩЕННЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ДИСКУРСІ

Метою дослідження є концептуалізація прощення як соціально-психологічного феномену, виокремлення критеріїв прощення шляхом аналізу, систематизації та узагальнення наукових поглядів вітчизняних та зарубіжних учених на цей феномен. В емпіричному дослідженні використовувались опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори – Дж. В. Беррі, Е. Л. Уоррінгтон, Л. Е. О'Коннор, Л. Парротт, Н. Г. Уейд (Berry et al., 2005)); методика «Діагностика депресії та тривоги» (автор – Л. Р. Дерогатіс (Derogatis, 2001)); методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (автор – Бойко В. В.); методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда (в адаптації О. Михайлової). Зроблено висновок, що феномен прощення є багатовимірним та різнорівневим явищем, яке має багатокомпонентну структуру та містить у собі когнітивний, афективний, конативний, мотиваційний компоненти. Визначено критерії прощення: 1) подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника, тобто відмова скривдженої людини від гніву та образи, ненависті, обурення, суму; 2) заміна негативних почуттів до кривдника на більш нейтральні і, нарешті, позитивні, зокрема терпимість, прояви емпатії у вигляді співчуття, співпереживання, милосердя. Доброзичливість до кривдника є позитивним виміром прощення; 3) відмова від мстивої поведінки щодо кривдника; 4) подолання мотивації уникнення щодо кривдника. Прощення може виконувати різні функції, може мати різні умови свого розвитку, різні види, різну модальність, рівні усвідомленості, різні предметні змісти, різний вплив на особу. Натомість непростення є більш складним конструктом, ніж просто протилежністю прощення. Так, злочини проти людяності не піддаються прощенню. Здатність до прощення визначається розвиненістю ряду механізмів соціального пізнання (соціального та емоційного інтелекту, емпатії щодо кривдника). Прощення пов'язане з рефлексивною менталізацією, свідомою переробкою і перебудовою свого ставлення до кривдника і ситуації образи. Перспективи подальшого дослідження вбачаються у визначенні низки соціально-психологічних чинників прощення залежно від його предметного змісту, рівня усвідомленості, видів та модальності.

Ключові слова: прощення; депресія; соціальне пізнання; емпатія; соціальний інтелект; помста; непростення.

CONCEPTUALIZATION OF THE FORGIVENESS PHENOMENON IN THE INTERDISCIPLINARY DISCOURSE

Svitlana L. Kravchuk,
Ph.D. in Psychology, Docent,
Senior Researcher of the Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6951-1912
757kravchuk@gmail.com

The aim of the study is to conceptualize forgiveness as a socio-psychological phenomenon, to identify the criteria for forgiveness by analyzing, systematizing, and generalizing the scientific views

of local and foreign scientists on this phenomenon. The empirical study used the Forgiveness Scale as Character Traits questionnaire by J. W. Berry, et. al; «Diagnosis of depression and anxiety» method by L. R. Derogatis, «Diagnosis of the level of empathic abilities» method by V. V. Boyko, research on social intelligence method by J. Guilford in the adaptation of O. S. Mikhailova. It is concluded that the forgiveness phenomenon is a multidimensional and multilevel phenomenon that has a multicomponent structure and includes cognitive, affective, conative, and motivational components. The criteria for forgiveness are as follows: 1) overcoming the negative emotions and judgments about the offender, that is the refusal of the offended person from anger and resentment, hatred, indignation, sadness; 2) replacement of negative feelings towards the offender with more neutral, and, finally, positive, particularly, tolerance, manifestations of empathy in the form of compassion, empathy, mercy (the benevolence towards the offender is a positive dimension of forgiveness); 3) refusal of vengeful behavior towards the offender; 4) overcoming the motivation to avoid the offender. Forgiveness can perform different functions, can have different conditions of its development, different types, different modalities, levels of awareness, different subject meanings, different impacts on the person. Thus, unforgiveness is a more complex construct than just the opposite of forgiveness. E.g., crimes against humanity are unforgivable. The ability to forgive is determined by the development of a number of social cognition mechanisms (social and emotional intelligence, empathy for the offender). Forgiveness is associated with reflexive mentality, conscious reworking, and restructuring of one's attitude toward the offender and the situation of resentment. The prospect of further research is seen in the identification of different socio-psychological factors of forgiveness depending on its subject content, level of awareness, types, and different modalities.

Keywords: forgiveness; depression; social cognition; empathy; social intelligence; revenge; unforgiveness.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть особливої актуальності набуває проблема психічного здоров'я та психологічного благополуччя. Саме в цей період, слід зазначити, здатність до прощення проступків/кривди стає об'єктом дослідницького інтересу у філософії, соціальній психології, психології особистості, у психологічних дослідженнях прикладної спрямованості, зокрема практико-орієнтованого підходу в межах психологічного консультування і психотерапії. Багатьох дослідників цікавлять, зокрема, ефекти терапії прощенням (Enright, & Fitzgibbons, 2000; Baskin, & Enright, 2004; Walton, 2005; Elliott, 2011; Worthington, Sandage, 2016; Зливков, & Лукомська, 2017; Akhtar, Dolan, & Barlow, 2017). Наразі практикою психотерапії і психологічного консультування доведено, що свідома переробка й перебудова свого ставлення до кривдника і ситуації образи сприяють психологічному благополуччю (Maltby, MacAskill, & Day, 2001; McCullough, & Witvliet, 2002; Worthington, & Sandage, 2016), тоді як неопрацьовані за давніми конфліктами та накопичені «непрошені образи» через проступки/кривди часто стають причиною емоційних розладів, суїцидальних намірів та незадоволеності у сфері спілкування (Sells, & Hargrave, 1998; Enright, 2001; Мак-Каллоу, 2003; Walton, 2005; Кривцова, 2010; Пуговкина, 2014; Холмогорова, & Пуговкина, 2015).

У практичній психології вивчення прощення зумовлене важливістю пошуку ефективних шляхів емоційної регуляції. Проте сьогодні концепт «прощення» у психології є далеко не однозначним, зокрема щодо розуміння його структури, видів, модальностей, ефектів, соціально-психологічних чинників, рівня усвідомленості. Хто має бути відповідальним за прощення і які дилеми з ним пов'язані?

Наразі в Україні концептуальна розробленість феномену прощення є недостатньою, бракує емпіричних досліджень у цьому напрямі. Вважаємо, що обґрунтування концептуальних засад прощення як соціально-психологічного феномену є актуальним і потребує окремої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізувавши наявні дослідження з проблеми прощення проступків/кривди, ми згрупували ці дослідження за такими напрямками: 1) фундаментальні та прикладні дослідження в соціальній психології; 2) фундаментальні та прикладні дослідження в психології особистості; 3) дослідження філософської спрямованості; 4) дослідження релігійної спрямованості, зокрема щодо аспектів місіонерсько-пастирської діяльності; 5) фундаментальні та прикладні дослідження в політичній

психології; 6) фундаментальні та прикладні дослідження в психології сім'ї; 7) фундаментальні та прикладні дослідження в психології організації; 8) фундаментальні та прикладні дослідження в психології здоров'я.

Сучасні зарубіжні дослідники розглядають різні сторони здатності до прощення.

Аспекти прощення в релігійному, духовному та філософському контекстах знайшли своє відображення в працях В. Янкелевича (Jankelevitch, 1996), Х. Арендт (Arendt, 1998), Е. Гассін (Гассин, 2003), Ж. Дерріда (Derrida, 2005), П. Рікера (Рикёр, 2004), А. Родіонової (Родионова, 2007), Л. Туссента і К. М. Йоргенсена (Toussaint, & Jorgensen, 2008), Е. Л. Уортінгтона (Worthington et al., 2010), Д. Томільцевої (Томильцева, 2010), Д. Е. Девіса і Х. Янга (Davis et al., 2016) та ін. Вікові і статеві аспекти прощення досліджували Р. Енрайт (Enright, 1996), Дж. Н. Селлз і Т. Д. Харгрейв (Sells, & Hargrave, 1998), Т. Баскін і Р. Д. Енрайт (Baskin, & Enright, 2004), А. Чукова (2011), Н. Большунова (2017) та ін. Аспекти зв'язку прощення з емоціями та особистісними властивостями предметно вивчали Т. Баскін і Р. Д. Енрайт (Baskin, & Enright, 2004), Р. Браун (Brown, 2003), Б. А. Елліот (Elliott, 2011), Р. А. Еммонс (Emmons, 2000), А. Чукова (2011), О. Пуговкіна (Пуговкина, 2014), А. Сокур і Е. Носенко (2018) та ін. Особливостям наслідків прощення і непростення у сфері психічного здоров'я приділяли увагу Р. Д. Енрайт і Р. П. Фіцгіббонс (Enright, & Fitzgibbons, 2000), Дж. Мак-Каллоу (2003), Л. Тенклова та А. Слезаккова (Tenklova, & Slezackova, 2016), С. Ахтар, А. Долан і Дж. Барлоу (Akhtar et al., 2017), А. Сокур і Е. Носенко (2018) та ін. Місце прощення в міжособових стосунках вивчали М. Е. Маккаллоу, Е. Л. Уортінгтон, К. С. Рейчел (McCullough, Worthington, & Cachal, 1997), А. Чукова (Чукова, 2011), Н. Большунова (2017), Б. Баркасса, М. Сальваті, С. Палліні (Barcaccia et al., 2020) та ін.

Феномен прощення розглядають як дію, моральний акт, відповідь, здатність, особистісну диспозицію, особистісний смисл, психічний стан, характеристики соціальних одиниць, прийняття іншого, активне подолання негативної налаштованості щодо кривдника та розвиток щодо нього позитивної налаштованості (Heider, 1958; Wiesensthal, 1969; Smedes, 1984; Jankelevitch, 1996; Enright, 1996; Arendt, 1998; Гассин, 1999; Emmons, 2000; Рикёр, 2004; Baskin, Enright, 2004; Derrida, 2005; Wade, & Worthington, 2003; Berry, Worthington, O'Connot, & Wode, 2005; Hall & Fincham, 2005; Родионова, 2007; Кривцова, 2010; Томильцева, 2010; Чукова, 2011; Большунова, 2017; Lijo, 2018).

Аналіз наукового доробку в означеній сфері досліджень показав, що у вчених наразі немає єдиного погляду щодо концептуалізації феномену прощення.

Мета статті – концептуалізація прощення як соціально-психологічного феномену, виокремлення критеріїв прощення шляхом аналізу, систематизації та узагальнення наукових поглядів вітчизняних і зарубіжних учених на цей феномен.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб обґрунтувати наукове уявлення про багаторівневий і суперечливий феномен прощення, ми спиралися на розгляд прощення в різних дискурсах, зокрема еволюційному, психологічному, філософському, релігійному. *Прощення* в міжособистісних стосунках ми розуміємо як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів до кривдника більш нейтральними і, нарешті, позитивними, зокрема терпимістю, проявами емпатії у вигляді співчуття, співпереживання, милосердя, що супроводжуються позитивними думками щодо кривдника і припиненням його засудження. Здатність до прощення визначається розвиненістю ряду механізмів соціального пізнання (соціального та емоційного інтелекту, емпатії щодо кривдника).

Наголосимо, утім, що прощення не тотожне забуванню, ігноруванню, потуранню, схваленню і виправданню.

Слід відмітити, що до 1980-х років прощення вивчали переважно в контексті дискурсу релігійної проблематики. У священних текстах більшості світових релігій відображено цінність прощення. П. Рікер зазначає, що мову прощення створено авраамо-християнською культурою, яка являє собою спадщину загальних підходів іудаїзму, християнства та ісламу щодо прощення (Рикёр, 2004). Авраамо-християнська традиція прощення заснована на

принципі безумовності прощення з боку божественної субстанції. До речі, цей термін використовує Ж. Дерріда для обґрунтування суперечностей безумовного і умовного дару прощення. Дослідник вважає, що прощення є безумовним актом, незалежним від прохання, і доходить висновку про неможливість «чистого» прощення (Derrida, 2005).

Х. Арендт, розглядаючи прощення, використовує терміни вчинку (Arendt, 1998). На її думку, прощення є подвійним феноменом, який належить і публічному простору, і сфері особистого буття. Суперечності знімаються завдяки тому, що в основі подвійності лежить одне уявлення про автора прощення. У розумінні Х. Арендт прощення є не типовою дією, а подією, що розриває каузальну структуру спільності, певним винятком з публічного простору, але необхідним для його існування. Дослідниця вважає, що прощення одного вчинку є можливістю для здійснення нових дій у спільному житті, принципом звільнення від наслідків минулого тієї особи, яка прощає, і тієї, яку прощають, а також різновидом дії з іншими-і-для-іншого. Для Арендт прощення є актом, який залежить від плуральності (plurality) людського буття і який реалізується в спільному житті. Вона зауважує, що без людей, які нас оточують, ми не могли б простити собі ніякого недоліку чи проступку, тому що нам би не вистачало досвіду тієї особистості, заради якої можна простити. Розглядаючи прощення як «чудо» оновлення спільного життя, Арендт, утім, накладає на прощення додаткові обмеження. На її переконання, є злочини, які не піддаються ні прощенню, ні покаранню. До таких злочинів відома мислителька відносить злочини проти людяності. Вона виступає проти застосування до воєнних злочинів принципу колективної відповідальності, оскільки він передбачає забуття їхніх акторів. Арендт закликає до колективного осудження конкретних злочинців та до їхньої індивідуальної відповідальності. Разом з тим вона переконана, що прощення має реальний політичний дієвий потенціал.

Натомість Ж. Дерріда взагалі ставить під сумнів саму можливість політичного прощення (Derrida, 2005), а В. Янкелевич вважає, що політичне прощення є неспроможним і неприйнятним (Jankelevitch, 1996).

П. Рікер розглядає прощення з позиції питання про самість (Рікєр, 2004). Він аналізує проблему прощення крізь призму пошуку відповідей на питання про суб'єкта-автора прощення і про самість винної особи. Як бачимо, джерелом прощення, на думку Рікера, є суб'єктність. Дослідник розглядає прощення як константу спільного буття, як важкий акт, але постійно можливий «інкогніто». На його думку, і в тих, хто прощає, і в тих, кого прощають, слід бачити особистостей, яким властиві ознаки самості. Учений розглядає прощення як акт усвідомлення постійної можливості переродження особистості, але водночас вказує на неможливість прощення злочинів проти людяності.

Загалом доречною видається думка Д. Томільцевої щодо акту прощення, що стосується вчинків, які не можна простити, тобто щодо яких неможливо навести обставини, що пом'якшують провину, які не піддаються поясненню чи виправданню (Томильцева, 2010). Дослідниця вважає, що за цих умов акт прощення був би руйнівним для чинного соціального порядку.

Цікаво, що і Х. Арендт, і П. Рікер пропонують розглядати прощення як темпоральний перехід від минулої дії до вчинків у теперішньому та можливість для здійснення майбутнього акту. За висловом Арендт, слід прощати для того, щоб діяти далі (Arendt, 1998).

У психології розроблено низку моделей прощення, зокрема: процесуальну (Enright, & Fitzgibbons, 2000; Baskin, Enright, 2004), еволюційну (McCullough, & Witvliet, 2002), стрес-і-копінг (Worthington et al., 2000; Strelan, & Covic, 2006; Harper et al., 2014).

Важливим внеском у розуміння феномену прощення є праці Р. Д. Енрайта (Enright, 1996; 2001). Нам видається надзвичайно цікавим аспектом школи психології прощення Енрайта зв'язок прощення з рефлексивною менталізацією, свідомою переробкою і перебудовою свого ставлення до кривдника і ситуації образи (Enright, 2001).

Слід зазначити, що дехто з дослідників розглядає переживання образи як неодмінну умову прощення (Гассин, 1999; Brown, 2003). Е. Л. Уортінгтон (Worthington et al., 2000)

запропонував метод, який називається REACH (Recall, Empathy, Altruism, commit and hold), для допомоги парам або партнерам. Кроки REACH містять і нагадування про образу.

На думку Р. Д. Енрайта, прощення, як і образа, переживається на трьох рівнях прояву особистості: на рівні афектів (почуттів); на когнітивному рівні суджень і думок; на рівні поведінки (конкретних дій). Дослідник зазначає, що, пробачаючи, скривджена людина, по-перше, визнає, що дії кривдника були несправедливими і будуть завжди несправедливими. По-друге, скривджена людина має моральне право на гнів, оскільки будь-яка людина має право на повагу. По-третє, прощення вимагає відмови скривдженої людини від гніву й образи (Enright, 2001).

Зупинімося на розгляді такого важливого аспекту прощення, як *відмова скривдженої людини від гніву та образи, ненависті, обурення, суму*.

На думку дослідників, прощення передбачає готовність бачити образу і кривдника в більш широкому контексті, а також відпущення негативних переживань, таких як гнів, ненависть, сум, образа тощо (Worthington et al., 2000; VanderWeele, 2018). Так, Дж. Норт вважає, що прощення доцільно розглядати саме як подолання негативних афектів та суджень щодо кривдника (North, 1987).

У дослідженні А. Конової і О. Пуговкіної позитивне ставлення до прощення і схильність до прощення значуще обернено корелюють з вираженістю симптомів тривоги, соціального дистресу та уникнення (Конова, & Пуговкіна, 2018). Щоб оцінити схильність і настановлення щодо прощення, вони використовували опитувальник «Схильність до прощення і настановлення щодо прощення проступків» – Tendency to Forgive Scale (TTF) and Attitudes Toward Forgiveness (ATF) (Brown, 2003).

У низці інших досліджень також виявлено обернену кореляцію між прощенням і тривогою, соціальним дистресом, уникненням, депресією, а також факторами ризику виникнення тривоги і депресії, зокрема негативною афективністю й нейротизмом (Worthington et al., 2000; Thompson et al., 2005; Marks, Trafimov, Busche, & Oates, 2013). Чим більше учасники дослідження виявляли доброзичливість і прощення, тим менше вони потерпали від депресивної симптоматики (Barcaccia et al., 2020).

Щоб перевірити гіпотезу про наявність значущого оберненого кореляційного зв'язку між прощенням і вираженістю симптомів тривоги й депресії, ми провели у 2019–2020 роках відтворювальне дослідження. Його учасниками стали 168 осіб, зокрема 87 жінок і 81 чоловік: 96 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, і 72 студенти віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту. Вибірку респондентів було сформовано на базі п'яти українських університетів: Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Університету економіки і права «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Участь у дослідженні була повністю добровільною. Для опитування респондентів протягом 2020 року використовувалася мережа Інтернет. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі в дослідженні. Збирання даних проводилося на основі анонімності.

Ми застосовували під час дослідження такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори – Дж. В. Беррі, Е. Л. Уортінгтон, Л. Е. О'Коннор, Л. Парротт, Н. Г. Уейд (Berry et al., 2005)); 2) методику «Діагностика депресії та тривоги» (автор – Л. Р. Дерогатіс (Derogatis, 2001)).

Емпірично виявлено негативні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена з депресією ($p = -0,37$; $p < 0,01$) і тривогою ($p = -0,34$; $p < 0,01$). Також ми застосували простий лінійний регресійний аналіз для перевірки гіпотези про схильність до прощення як предиктора зниження депресії (табл.). Виявлено, що схильність до прощення як незалежна змінна має статистично значущий негативний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно, $-0,425$). Отримані дані свідчать про те, що схильність до прощення є предиктором зниження депресії.

Таблиця

Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандартна помилка	Бета		
Константа	15,205	0,425		35,740	0,000
Схильність до прощення	-0,360	0,042	-0,425	-8,507	0,000

Примітка. $R = 0,667$; $R^2 = 0,445$; Adjusted $R^2 = 0,437$; $F = 5,445$, $p < 0,05$

Завдяки низці зарубіжних досліджень показано, що інтервенції, засновані на прощенні, сприяють зменшенню вираженості симптомів депресії, тривожності та покращенню показників суб'єктивного психологічного благополуччя, зокрема підвищенню оптимізму, поліпшенню навичок розв'язання конфліктних ситуацій (Berry et al., 2005; Ricciardi et al., 2013; Akhtar et al., 2017). Результати деяких досліджень відбили значущий обернений зв'язок між прощенням і ворожістю, критичністю й недовірою (Tenklova, & Slezackova, 2016).

А. Кононова та О. Пуговкіна виявили значущий обернений зв'язок між позитивним ставленням до прощення і схильності до прощення і макіавеллізмом як особистісною рисою, а також вибором залежних та агресивних відповідей у комунікативних ситуаціях. Досить цікавим виявився той факт, що агресивні і залежні реакції в комунікативних ситуаціях потрапили в одну групу, значуще обернено пов'язану зі схильністю до прощення. Менш схильні прощати як респонденти з вибором агресивних реакцій, так і респонденти, що віддають перевагу залежному стилю. А. Кононова та О. Пуговкіна вважають, що обернений зв'язок із залежним стилем можна пояснити наявністю ланцюжка хронічного міжособистісного дискомфорту, пов'язаного з «проковтуванням образ» і водночас демонстрацією зовнішньої толерантності (Кононова, & Пуговкіна, 2018).

Р. Х. Аль-Мабук, Р. Д. Енрайт і П. А. Кардіс зазначають, що завдяки прощенню людина долає негативний афект (зокрема обурення), різкі судження і негативну поведінку (зокрема пошук помсти) щодо особи, яка спричинила кривду, і замінює їх на більш позитивний афект, позитивні думки й позитивну поведінку (Al-Mabuk, Enright, & Cardis, 1995). Як бачимо, подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника, тобто відмова скривдженої людини від гніву та образи, ненависті, обурення, суму, постає як один з критеріїв прощення. Так само Р. Д. Енрайт (Enright, 2001) та Е. Гассін (Гассін, 1999) вважають, що прояв прощення в міжособистісних стосунках передбачає не тільки рішення відмовитися від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів щодо кривдника, котрий незаслужено образив особу, а й заохочення до позитивних думок, поведінкових проявів та емоцій щодо того ж кривдника.

Зупинімося на розгляді такого аспекту прощення, як *заміна негативних почуттів до кривдника на більш нейтральні, і, нарешті, позитивні*. У низці досліджень підтверджується, що завдяки прощенню відбувається заміна негативних почуттів на терпимість і співчуття (Raj, Elizabeth, & Padmakumari, 2016). Позитивний значущий зв'язок між прощенням і проявами емпатії у вигляді співчуття й милосердя виявив Р. Д. Енрайт (Enright, 2001). Цікавим у цьому контексті є також дослідження Е. В. Хілла з колегами, які простежили позитивний значущий зв'язок прощення з емпатією та емоційним інтелектом (Hill, Allemand, & Burrow, 2010). Цей зв'язок підтверджено низкою інших зарубіжних досліджень (Worthington, Witvliet, Pietrini, & Miller, 2007; Tenklova, & Slezackova, 2016).

Щоб перевірити гіпотезу щодо наявності значущого прямого кореляційного зв'язку прощення з емпатією, протягом 2019–2020 років ми провели відтворювальне дослідження. У

ньому взяли участь 224 особи (116 жінок і 108 чоловіків): 132 студенти віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, та 92 студенти віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту. Вибірку респондентів було сформовано, як уже зазначалося вище, на базі п'яти вітчизняних українських університетів. Участь респондентів у дослідженні була також конфіденційною і добровільною.

Ми використали такі психодіагностичні методи: 1) методику «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (автор – Бойко В. В.); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори – Дж. В. Беррі (J. W. Berry), Е. Л. Уортінгтон (E. L. Worthington), Л. Е. О'Коннор (L. E. O'Connor), Л. Парротт (L. Parrott), Н. Г. Уейд (N. G. Wade)) (Berry et al., 2005).

Результати нашого відтворювального дослідження відбили позитивні значущі кореляційні зв'язки за коефіцієнтом Ч. Спірмена показника схильності до прощення з емоційним каналом емпатії ($p = 0,41$; $p < 0,01$), раціональним каналом емпатії ($p = 0,39$; $p < 0,01$), інтуїтивним каналом емпатії ($p = 0,362$; $p < 0,01$) та проникальною здатністю в емпатії ($p = 0,37$; $p < 0,01$). Отже, людям з більш високим рівнем емпатії легше прощати інших.

Говорячи про зв'язок прощення з емпатією, слід враховувати проблему механізмів соціального пізнання. Сьогодні зростає дослідницький інтерес до концепції соціального пізнання та здатності до прощення як одного з часткових проявів соціального пізнання. Особливий інтерес становлять погляди Р. Д. Енрайта: позитивний ефект прощення дослідник пов'язує не з уявленням про прощення як про благо чи цінності, а з безпосередньою «роботою прощення», з опорою на емпатію і рефлексивну складову соціального пізнання (Enright, 1996). Енрайт вважає, що адаптивний характер здатності до прощення визначається якістю процесів соціального пізнання, зокрема рефлексивною менталізацією.

У межах «третьої хвилі» когнітивно-біхевіорального підходу здатність до прощення розглядають як диспозиціональну рису, частковий вияв механізмів і водночас результат соціального пізнання індивіда, оскільки здатність до прощення ґрунтується на здатності усвідомлювати власні емоції і керувати ними, а також на здатності і готовності проявляти емпатію щодо кривдника (Mullet, & Girard, 2000; Berry et al., 2005). До речі, у когнітивній моделі прощення М. Маккаллоу також відображено зв'язок між прощенням і соціальною перцепцією (McCullough et al., 2013).

Н. Большунова (2017), яка аналізувала дослідження зв'язку між прощенням у молодших школярів та підлітків і рівнем їхнього соціального інтелекту (за Дж. Гілфордом), виявила значущі позитивні кореляції, які свідчать про те, що більш високий рівень готовності до прощення співвідноситься з більш високим рівнем соціального інтелекту.

Протягом 2019 року ми провели відтворювальне дослідження, щоб перевірити гіпотезу про значущий позитивний зв'язок між схильністю до прощення і соціальним інтелектом. Його учасниками стали 236 осіб – 120 жінок і 116 чоловіків: 128 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, та 108 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту. Вибірку респондентів було сформовано на базі п'яти вже згаданих університетів. Респонденти проходили опитування очно. Їхня участь у дослідженні була конфіденційною та добровільною.

Ми використовували такі психодіагностичні методи: 1) методику дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда (в адаптації О. Михайлової); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори – Дж. В. Беррі (J. W. Berry), Е. Л. Уортінгтон (E. L. Worthington), Л. Е. О'Коннор (L. E. O'Connor), Л. Парротт (L. Parrott), Н. Г. Уейд (N. G. Wade)) (Berry et al., 2005).

Результатом нашого дослідження стало виявлення позитивних значущих кореляційних зв'язків за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена показника схильності до прощення із субтестом 3 «Вербальна експресія» ($p = 0,36$; $p < 0,01$), композитною оцінкою ($p = 0,34$; $p < 0,01$), субтестом 4 «Історії з доповненням» ($p = 0,33$; $p < 0,01$), субтестом 2 «Групи експресії» ($p = 0,32$; $p < 0,01$) та субтестом 1 «Історії із завершенням» ($p = 0,31$; $p < 0,01$).

Отримані результати свідчать про те, що особи з більш вираженим соціальним інтелектом більшою мірою схильні прощати.

До речі, досить цікавий факт було виявлено завдяки дослідженню А. Конової та О. Пуговкіної: шкали позитивного ставлення до прощення і схильності до прощення відбивають значущий прямий зв'язок з наданням переваги компетентному стилю реагування в ситуаціях спілкування (Конова, & Пуговкина, 2018). У контексті філософського підходу Д. Томільцева розглядає прощення як досвід відновлення міжособистісних стосунків (Томильцева, 2010). Багато хто з дослідників схильність до прощення пов'язує з просоціальною спрямованістю особистості, а також зі схильністю до співробітництва, емоційною стабільністю (Berry et al., 2005; Thompson et al., 2005; McCullough et al., 2013).

Зв'язок просоціальної спрямованості особистості з прощенням досліджувала Н. Большунова (2017). На її думку, визнання іншого Іншим відкриває можливості для діалогу, під час якого той, хто прощає, і той, кого прощають, здатні почути одне одного, можуть відгукуватися на висловлювання одне одного, сприймати і розуміти стани одне одного, зокрема стани переживання образи, болю, каяття тощо. Згідно з Н. Большуною, визнання іншого Іншим, і справжній діалог, і співчуття, і чуйність одне щодо одного можливі, якщо вони опосередковані загальною аксіологічною мірою, «вищим третім», соціокультурними зразками, які ми розуміємо як композицію цінностей, властиву певному типу культури, з якими людина (у цій ситуації – учасники діалогу) співвідносить свої дії, вчинки, переживання, вибори і рішення. Дослідниця наголошує на тому, що і від того, хто здатний просити прощення, визнавати свою провину, вимагається здатність визнання іншості Іншого, готовність до діалогу, до співчуття, наявність достатньо зрілого соціокультурного самовизначення. На думку Большунової, можливість прощення в повсякденних, життєвих ситуаціях виникає перш за все в умовах діалогу і відгуку на інтенції у ставленні одне до одного, а також за умови залучення того, хто прощає, і того, кого прощають, у сферу загальних смислів, цінностей, соціокультурних зразків.

До речі, дехто з дослідників вважає, що важлива умова прощення кривдника – це «відділення» його як особистості від скоєного ним проступку (Fincham, 2000; Ross, Rachel, Boon, & Stackhouse, 2018). Так, згідно з процесуальною моделлю прощення (Enright, & Fitzgibbons, 2000), цей процес охоплює чотири основні стадії: 1) *виявлення*, коли людина намагається зрозуміти, якою мірою заподіяна образа ущемляє її гідність і веде до шкідливих наслідків; 2) *рішення*, коли людина визначає для себе сенс прощення і приймає рішення взяти на себе зобов'язання щодо прощення відповідно до свого розуміння; 3) *робота, спрямована на досягнення когнітивного розуміння і зміни сприйняття кривдника, себе і взаємин з кривдником*; 4) *поглиблення*, завдяки якому скривджена особа знаходить сенс у стражданні і прощенні, що приводить до зменшення негативних емоцій та оновлення життєвих цілей.

Як бачимо з проведеного вище аналізу, одним із критеріїв прощення є заміна негативних почуттів до кривдника більш нейтральними і, нарешті, позитивними, зокрема терпимістю, проявами емпатії у вигляді співчуття, співпереживання, милосердя. Доброзичливість у цьому контексті є позитивним виміром прощення.

Звернімо особливу увагу на один з видів прощення, виокремлений Р. Д. Енрайтом, – *прощення, засноване на помсті*: я можу простити кривдника, тільки якщо я покараю його тією мірою, яка пропорційна моему власному стражданню (Enright, 2001).

А тепер запитаймо: чи може бути прощення, засноване на помсті? На нашу думку, в основі прощення і помсти лежать принципово різні мотивації.

Прагнення помсти і здатність прощати є універсальними психологічними характеристиками людей (McCullough, & Witvliet, 2002; McCullough et al., 2013). Дж. К. Карреманс, П. А. Ван Ланге, Дж. У. Оуверкерк та Е. С. Клувер зазначають, що прощення можна концептуалізувати під кутом зору трансформації мотивації, оскільки це передбачає більш широкі міркування, такі як прагнення до благополуччя у взаємовідносинах чи бажання сприяти як власному благополуччю, так і благополуччю партнера (Karremans, Vanlange,

Ouwerkerk, & Kluwer, 2003). М. Е. Маккаллоу, Е. Л. Уортінгтон і К. С. Рейчел використовували визначення прощення, яке відповідає концепції трансформації мотивації. Зокрема, дослідники визначають прощення як сукупність мотиваційних змін, завдяки яким людина стає: 1) дедалі все менш мотивованою до помсти, що порушує стосунки з партнером; 2) усе менш мотивованою зберігати відчуження від кривдника та 3) все більш мотивованою до примирення та доброзичливості щодо кривдника, незважаючи на його кривдні дії (McCullough et al., 1997).

Важливим внеском у розуміння феномену прощення стали праці Ф. Гайдера (Heider, 1958). На думку дослідника, прощення доцільно розглядати як вибір індивідуума відмовитися від мстивої поведінки.

М. Е. Маккаллоу, Р. Курзбан і Б. А. Табак пропонують визначати помсту і прощення у функціональному плані, що дасть змогу розглядати ці два концепти під кутом зору еволюційного підходу. Дослідники вважають, що і помста, і прощення породжуються еволюційним добром, тобто помста і прощення є різними поведінковими адаптаціями, які розв'язують конкретні адаптаційні проблеми, а саме: помста еволюціонувала для запобігання шкоді/кривді в майбутньому, а прощення має на меті збереження цінних стосунків, незважаючи на певну шкоду/кривду (McCullough et al., 2013). Е. Л. Уортінгтон, аналізуючи прощення, дійшов висновку, що відмова від помсти часто є основним складником прощення (Worthington, & Sandage, 2016). К. Дж. Ліджо зазначає, що прощення забороняє помсту і спонукає до сильних позитивних емоцій, заснованих на любові (Lijo, 2018). До речі, у низці досліджень показано зв'язок непростення з бажанням помсти чи уникненням кривдника (Wade, & Worthington, 2003).

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує дослідження М. Маккаллоу та його колег, згідно з яким прощення є процесом просоціальної трансформації міжособистісної мотивації щодо кривдника, коли мотивація стає менш мстивою, менш унікальною і більш доброзичливою (McCullough et al., 2013). Отже, відмова від мстивої поведінки є одним із критеріїв прощення.

Особливого значення, коли йдеться про аналіз феномену прощення, набуває виокремлення певних його видів. Дослідники розглядають такі два типи прощення: епізодичне прощення, яке стосується певної провини конкретного кривдника, і схильність до прощення як відносно стабільну рису, або здатність прощати (Emmons, 2000; Mullet, Girard, 2000; Berry et al., 2005). Дж. В. Беррі, Е. Л. Уортінгтон, Л. Е. О'Коннор, Л. Парротт, Н. Г. Уейд вважають, що прощення є диспозиційною рисою особистості (Berry et al., 2005). Р. Еммонс розглядає прощення як особистісний конструкт високого рівня, коли особа має такі характеристики: спроможність бути сприйнятливою до обставин, які зменшують гнів; володіння навичками контролювати емоції; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати в гармонійних стосунках (Emmons, 2000). Е. Л. Уортінгтон використовує терміни «прощення, засноване на рішенні» та «емоційне прощення», щоб описати різні способи прощення (Worthington, & Sandage 2016). Дехто з дослідників виокремлює прощення як більш чи менш усвідомлений процес прийняття рішення та емоційне прощення, що відбувається практично неусвідомлено (Davis et al., 2015).

Зазвичай розглядають три контексти прощення: прощення іншої людини, прощення себе та прощення ситуації чи обставин (Lijo, 2018). Прощення може бути спрямоване на різні об'єкти. Можна пробачити іншим людям, собі або навіть ситуації, яка не залежить від обставин власного життя. Так, дехто з дослідників вважає, що прощення застосовується не лише до окремих людей, але також до ситуацій, зокрема стихійних лих, таких як землетрус, торнадо, повені, або катастроф в особистому житті, наприклад смерті значущої людини або хронічних захворювань. Ці ситуації викликають у людей гнів і безнадійність (Thompson et al., 2005).

Самопрощення визначають як процес звільнення від образу на себе за сприйнятий проступок чи неправоту (Macaskill, Maltby, & Day, 2002). Л. Бауер, Дж. Даффі та Е. Фоунтейн вважають, що самопрощення є переходом від самовідчуження до відчуття

узгодженості власного «Я», розуміння того, що ідеальних людей немає і кожній людині властиво помилятися (Bauer, Duffy, & Fountain, 1992). Прощення самого себе – це найбільш напружена форма прощення. У певних ситуаціях люди відчувають гнів на себе, коли будь-яка їхня поведінка – вербальна чи невербальна – призводить до значних саморуйнувань чи наслідків, що не піддаються корекції.

Цікаві міркування висловили Дж. Х. Голл та Ф. Д. Фінчем: важче жити без самопрощення, ніж без прощення інших. На думку дослідників, причина полягає в тому, що відмова від самопрощення завдає шкоди самій людині, зокрема призводить до депресії та самогубства, а непростення інших впливає лише на зовнішню позитивну взаємодію та адаптацію (Hall, & Fincham, 2005). Результати низки досліджень підтвердили, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів (Lijo, 2018).

Слід зазначити, що *в прощенні значну роль відіграє каяття з боку кривдника*. Дослідники виявили, що для ображених осіб прощення кривдників без каяття з їхнього боку призводить до певних негативних наслідків, зокрема відмови від легітимних вимог справедливості і відплати, зниження самооцінки, втрати контролю над ситуацією, збереження й надалі поганого ставлення до себе, підкріплення поведінки кривдника, а також збільшення ймовірності такої небажаної поведінки в майбутньому (Enright, & Fitzgibbons, 2000; Enright, 2001).

П. Рікер вважає, що передумовою для прощення винного є усвідомлення ним своєї провини. У герменевтичній феноменології Рікера у зв'язку із прощенням постає питання про відповідальність за дії (Рикёр, 2004). На думку дослідника, умовою прощення з боку тих, хто прощає, є визнання винною особою відповідальності за власні вчинки.

Практична і соціальна значущість дослідження. Практичне і соціальне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в процесі подальшого дослідження проблеми прощення та в психологічній консультації і психотерапії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проблематика концептуалізації феномену прощення в міждисциплінарному дискурсі виводить нас у площину певних, на нашу думку, принципово значущих, тез.

Феномен прощення є багатовимірним та різнорівневим явищем, що має багатокомпонентну структуру та містить у собі когнітивний, афективний, конативний і мотиваційний компоненти.

Критеріями прощення є:

- подолання негативних афектів та суджень щодо кривдника, тобто відмова скривдженої людини від гніву та образи, ненависті, обурення, суму;
- заміна негативних почуттів до кривдника більш нейтральними і, нарешті, позитивними, зокрема терпимістю, проявами емпатії у вигляді співчуття, співпереживання, милосердя. Доброзичливість до кривдника є позитивним виміром прощення;
- відмова від мстивої поведінки щодо кривдника;
- подолання мотивації уникнення щодо кривдника.

Прощення може виконувати різні функції, може мати різні умови свого розвитку, різні види, різну модальність, рівні усвідомленості, різні предметні змісти, різний вплив на особу.

Непростення є більш складним конструктом, ніж просто протилежністю прощення. Злочини проти людяності не піддаються прощенню.

Здатність до прощення визначається розвиненістю ряду механізмів соціального пізнання (соціального та емоційного інтелекту, емпатії щодо кривдника). Прощення пов'язане з рефлексивною менталізацією, свідомою переробкою і перебудовою свого ставлення до кривдника і ситуації образи.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні низки соціально-психологічних чинників прощення залежно від його предметного змісту, рівня усвідомленості, видів та модальності.

Список використаних джерел

- Большунова, Н. Я. (2017). Прощение как духовно-нравственное явление и психологический феномен. *Человек и мир*, 1 (1), 201–218.
- Гассин, Э. А. (1999). Психология прощения. *Вопросы психологии*, 4, 93–104.
- Гассин, Э. (2003). Православие и проблема прощения. *Московский психотерапевтический журнал*, 3, 166–186.
- Злишков, В. Л., & Лукомська, С. О. (2017). Прощення інших і прощення себе в контексті подолання особистістю кризових ситуацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 2, 103–112.
- Кононова, А. П., & Пуговкина, О. Д. (2018). Валидизация опросника «Склонность к прощению и установки по отношению к прощению проступков» на российской выборке. *Консультативная психология и психотерапия*, 26 (4), 27–45. doi: 10.17759/cpp.2018260403.
- Кривцова, С. В. (2010). Феноменологический подход к исследованию ноодинамических переживаний: метод отдельных случаев и метод эмпирико-феноменологических исследований (на примере феномена прощения). *Консультативная психология и психотерапия*, 4, 48–67.
- Мак-Каллоу, Дж. (2003). Лечение хронической депрессии. Санкт-Петербург: Речь.
- Пуговкина, О. Д. (2014). Нарушения социального познания при депрессии: теоретические подходы, методы изучения и выделенные дефициты. *Консультативная психология и психотерапия*, 4 (22), 80–97.
- Рикёр, П. (2004). Память. История. Забвение. Пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной, О. И. Мачульской, Г. М. Тавризян. Москва: Издательство гуманитарной литературы.
- Родионова, А. А. (2007). Удовлетворение нравственной потребности в прощении как условие личностного роста (на примере семейных отношений). (Дис. канд. психол. наук). Тамбовский государственный университет им. Г. Р. Державина, Тамбов.
- Сокур, А. В., & Носенко, Е. Л. (2018). Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1 (2), 119–127.
- Томильцева, Д. А. (2010). Опыт прощения: социально-философский анализ. (Автореф. дис. канд. филос. наук). Уральский государственный университет им. А. М. Горького, Екатеринбург.
- Холмогорова, А. Б., & Пуговкина, О. Д. (2015). Основные этапы и направления изучения когнитивных дисфункций при депрессиях. *Медицинская психология в России: электронный научный журнал*, 6 (35). Взято из <http://mprj.ru> (дата обращения: 09.10.2016 г.).
- Чукова, А. С. (2011). Социально-психологические характеристики прощения как феномена межличностного общения. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского, Саратов.
- Akhtar, S., Dolan, A., & Barlow, J. (2017). Understanding the relationship between state forgiveness and psychological wellbeing: A qualitative study. *Journal of Religion and Health*, 56 (2), 450–463. doi: 10.1007/s10943-016-0188-9
- Al-Mabuk, R. H., Enright, R. D., & Cardis, P. A. (1995). Forgiveness education with parentally love-deprived late adolescents. *Journal of Moral Education*, 24 (4), 427–444.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Barcaccia, B., Salvati, M., Pallini, S., Baiocco, R., Curcio, G., Mancini, F., & Vecchio, G. M. (2020). Interpersonal Forgiveness and Adolescent Depression. The Mediation Role of Self-reassurance and Self-criticism. *Journal of Child and Family Studies*, 29 (2), 462–470. doi: 10.1007/s10826-019-01550-1
- Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82 (1), 79–90. doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x.
- Bauer, L., Duffy, J., & Fountain, E. (1992). Exploring self-forgiveness. *Journal of Religion and Health*, 31, 149–160.
- Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. I. & Wade, N. G. (2005). Forgivingness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43.

- Brown, R. (2003). Measuring individual differences in the tendency to forgive: Construct validity and links with depression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29 (6), 759–771. doi: 10.1177/0146167203029006008
- Davis, D. E., Hook, J. N., Van Tongeren, D. R., DeBlaere, C., Rice, K. G., & Worthington, E. L. Jr. (2015). Making a decision to forgive. *Journal of Counseling Psychology*, 62, 280–288.
- Davis, D. E., Yang, X., DeBlaere, C., McElroy, S. E., Van Tongeren, D. R., Hook, J. N. & Worthington, E. J. (2016). The injustice gap. *Psychology of Religion and Spirituality*, 8, 175–184. doi:10.1037/rel0000042
- Derogatis, L. R. (2001). *Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual*. Minneapolis, MN: NCS Pearson.
- Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis.
- Elliott, B. A. (2011). Forgiveness therapy: a clinical intervention for chronic disease. *Journal of Religion and Health*, 50, 240–247. doi: 10.1007/s10943-010-9336-9
- Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen, *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press.
- Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Enright, R. D. (1996). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126.
- Enright, R. D., & Fitzgibbons R. P. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Fincham, F. D. (2000). The kiss of the porcupines: From attributing responsibility to forgiving. *Personal Relationships*, 7, 1–23.
- Hall, J. H., Fincham, F. D. (2005) Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24 (5), 621–637.
- Harper, Q., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Lavelock, C. R., Hook, J. N., Vrana, S. R., & Greer, C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*, 70 (12), 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley.
- Hill, P. L., Allemand M., & Burrow A. L. (2010). Identity development and forgivingness: Tests of basic relations and mediational pathways. *Personality and Individual Differences*, 49, 497–501.
- Jankelevitch, V. (1996). *Odpuštění*. Praha: Mladá fronta.
- Karremans, J. C., Van Lange, P. A., Ouwerkerk, J. W., & Kluwer, E. S. (2003). When Forgiving Enhances Psychological Well-Being: The Role of Interpersonal Commitment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84 (5), 1011–1026.
- Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 8 (3), 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342
- Macaskill, A., Maltby, J., & Day, L. (2002). Forgiveness of self and others and emotional empathy. *Journal of Social Psychology*, 142 (5), 663–665.
- Maltby, J., MacAskill, A., & Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00080-5
- Marks, M. J., Trafimow, D., Busche, L. K., & Oates, K. N. (2013). A function of forgiveness: Exploring the relationship between negative mood and forgiving. *SAGE Open*, 3 (4), 1–9. doi: 10.1177/2158244013507267
- McCullough, M. E., Kurzban, R., & Tabak, B. A. (2013). Cognitive systems for revenge and forgiveness. *The Behavioral and Brain Sciences*, 36 (1), 1–15. doi: 10.1017/S0140525X11002160
- McCullough, M. E., & Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. *Handbook of Positive Psychology*, 2, 446–455.

- McCullough, M. E., Worthington, E. L. Jr., & Rachal, K. C. (1997). Interpersonal forgiving in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 321–336. Retrieved from <http://www.apa.org/pubs/journals/psp>
- Mullet, E., & Girard, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen. *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 111–132). New York: Guilford Press.
- North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, 62 (242), 499–508.
- Raj, P., Elizabeth, C. S., & Padmakumari, P. (2016). Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*, 3 (1), 1153817. doi: [10.1080/23311908.2016.1153817](https://doi.org/10.1080/23311908.2016.1153817).
- Ricciardi, E., Rota, G., Sani, L., Gentili, C., Gaglianese, A., Guazzelli, M., Pietrini, P. (2013). How the brain heals emotional wounds: the functional neuroanatomy of forgiveness. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, 1–9. doi:10.3389/fnhum.2013.00839
- Ross, J., Rachel, W., Boon, S. D., & Stackhouse, M. R. D. (2018). Redefining unforgiveness: Exploring victims' experiences in the wake of unforgiven interpersonal transgressions. *Deviant Behavior*, 39(8), 1069–1081.
- Sells, J. N., & Hargrave, T. D. (1998). Forgiveness: a review of the theoretical and empirical literature. *Journal of Family Therapy*, 20, 21–36. doi: 10.1111/1467-6427.00066
- Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row.
- Strelan, P., & Covic, T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25 (10), 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059
- Tenklova, L., & Slezackova, A. (2016). Differences between self-forgiveness and interpersonal forgiveness in relation to mental health. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 42 (2), 281–289.
- Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. et al. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x
- Toussaint, L., & Jorgensen, K. M. (2008). Inter-parental conflict, parent-child relationship quality, and adjustment in Christian adolescents: Forgiveness as a mediating variable. *Journal of Psychology & Christianity*, 27 (4), 337–346. Retrieved from <http://caps.net/membership/publications/jpc>
- VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108 (2), 189–190. doi: [10.2105/AJPH.2017.304210](https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304210)
- Wade, N. G., & Worthington, E. L. (2003). Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness? *Journal of Counseling & Development*, 81, 343–353. doi: 10.1002/j.1556-6678.2003.tb00261.x
- Walton, E. (2005). Therapeutic forgiveness: developing a model for empowering victims of sexual abuse. *Clinical Social Work Journal*, 33, 193–207. doi: 10.1007/s10615-005-3532-1
- Wiesenthal, S. (1969). *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*. New York: Schocken Books.
- Worthington, E. L., Davis, D., Hook, J., Van Tongeren, D., Gartner, A., Jennings, D., ... Greer, T. (2010). *Forgiveness and religion: update and current status. A Journey through Forgiveness*. Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington (pp. 49–57). Oxford: Inter-Disciplinary Press.
- Worthington, E. L. Jr., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28 (1), 3–20. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>
- Worthington, E. L., & Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Worthington, E. L. Jr., Witvliet, C. V. O., Pietrini, P., & Miller, A. J. (2007). Forgiveness health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine*, 30, 291–302.

References

- Akhtar, S., Dolan, A., & Barlow, J. (2017). Understanding the relationship between state forgiveness and psychological wellbeing: A qualitative study. *Journal of Religion and Health*, 56 (2), 450–463. doi: 10.1007/s10943-016-0188-9. (in English)
- Al-Mabuk, R. H., Enright, R. D., & Cardis, P. A. (1995). Forgiveness education with parentally love-deprived late adolescents. *Journal of Moral Education*, 24 (4), 427–444. (in English)
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)
- Barcaccia, B., Salvati, M., Pallini, S., Baiocco, R., Curcio, G., Mancini, F., Vecchio, G. M. (2020). Interpersonal Forgiveness and Adolescent Depression. The Mediation Role of Self-reassurance and Self-criticism. *Journal of Child and Family Studies*, 29 (2), 462–470. doi: 10.1007/s10826-019-01550-1. (in English)
- Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82 (1), 79–90. doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x. (in English)
- Bauer, L., Duffy, J., & Fountain, E. (1992). Exploring self-forgiveness. *Journal of Religion and Health*, 31, 149–160. (in English)
- Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. I. & Wade, N. G. (2005). Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43. (in English)
- Bolshunova, N. Y. (2017). Proshcheniye kak dukhovno-nravstvennoye yavleniye i psikhologicheskii fenomen [Forgiveness as a spiritual and moral phenomenon and a psychological phenomenon]. *Chelovek i mir* [Man and the world], 1 (1), 201–218. (in Russian)
- Brown, R. (2003). Measuring individual differences in the tendency to forgive: Construct validity and links with depression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29 (6), 759–771. doi: 10.1177/0146167203029006008. (in English)
- Chukova, A. S. (2011). Sotsialno-psikhologicheskiye kharakteristiki proshcheniya kak fenomena mezhluchnostnogo obshcheniya [Socio-psychological characteristics of forgiveness as a phenomenon of interpersonal communication]. (Master's thesis). Saratovskiy gosudarstvennyy universitet in. N. G. Chernyshevskogo, Saratov. (in Russian)
- Davis, D. E., Hook, J. N., Van Tongeren, D. R., DeBlaere, C., Rice, K. G., & Worthington, E. L. Jr. (2015). Making a decision to forgive. *Journal of Counseling Psychology*, 62, 280–288. (in English)
- Davis, D. E., Yang, X., DeBlaere, C., McElroy, S. E., Van Tongeren, D. R., Hook, J. N. & Worthington, E. J. (2016). The injustice gap. *Psychology of Religion and Spirituality*, 8, 175–184. doi:10.1037/rel0000042. (in English)
- Derogatis, L. R. (2001). *Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual*. Minneapolis, MN: NCS Pearson. (in English)
- Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis. (in English)
- Elliott, B. A. (2011). Forgiveness therapy: a clinical intervention for chronic disease. *Journal of Religion and Health*, 50, 240–247. doi: 10.1007/s10943-010-9336-9. (in English)
- Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen. *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press. (in English)
- Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)
- Enright, R. D. (1996). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126. (in English)
- Enright, R. D., & Fitzgibbons R. P. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)
- Fincham, F. D. (2000). The kiss of the porcupines: From attributing responsibility to forgiving. *Personal Relationships*, 7, 1–23. (in English)

- Gassin, E. A. (1999). Psikhologiya proshcheniya [The psychology of forgiveness]. *Voprosy psikhologii* [Psychology issues], 4, 93–104. (in Russian)
- Gassin, E. (2003). Pravoslaviye i problema proshcheniya [Orthodoxy and the problem of forgiveness]. *Moskovskiy psikhoterapevticheskiy zhurnal* [Moscow psychotherapeutic journal], 3, 166–186. (in Russian)
- Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2005) Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24 (5), 621–637. (in English)
- Harper, Q., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Lavelock, C. R., Hook, J. N., Vrana, S. R., & Greer, C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*, 70 (12), 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079. (in English)
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley. (in English)
- Hill, P. L., Allemand M., & Burrow A. L. (2010). Identity development and forgivingness: Tests of basic relations and mediational pathways. *Personality and Individual Differences*, 49, 497–501. (in English)
- Jankelevitch, V. (1996). *Odpustění*. Praha: Mladá fronta. (in Čeština)
- Karremans, J. C., Van Lange, P. A., Ouwerkerk, J. W., & Kluwer, E. S. (2003). When Forgiving Enhances Psychological Well-Being: The Role of Interpersonal Commitment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84 (5), 1011–1026. (in English)
- Kholmogorova, A. B., Pugovkina, O. D. (2015). Osnovnyye etapy i napravleniya izucheniya kognitivnykh disfunktsiy pri depressiyakh [The main stages and directions of the study of cognitive dysfunctions in depression]. *Meditsinskaya psikhologiya v Rossii: elektronnyy nauchnyy zhurnal* [Medical psychology in Russia: electronic scientific journal], 6 (35). Retrieved from <http://mprj.ru> (09.10.2016 g.). (in Russian)
- Kononova, A. P., & Pugovkina, O. D. (2018). Validizatsiya oprosnika «Sklonnost k proshcheniyu i ustanovki po otnosheniyu k proshcheniyu prostupkov» na rossiyskoy vyborke [Validation of the questionnaire «Propensity for forgiveness and attitudes towards forgiveness of wrongdoing» in a Russian sample]. *Konsultativnaya psikhologiya i psikhoterapiya* [Counseling psychology and psychotherapy], 26 (4), 27–45. doi: 10.17759/cpp.2018260403. (in Russian)
- Krivtsova, S. V. (2010). Fenomenologicheskiy podkhod k issledovaniyu noodinamicheskikh perezhivaniy: metod otdelnykh sluchayev i metod empiriko-fenomenologicheskikh issledovaniy (na primere fenomena proshcheniya) [A phenomenological approach to the study of noodynamic experiences: the method of individual cases and the method of empirical-phenomenological research (on the example of the phenomenon of forgiveness)]. *Konsultativnaya psikhologiya i psikhoterapiya* [Counseling psychology and psychotherapy], 4, 48–67. (in Russian)
- Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 8 (3), 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342. (in English)
- Macaskill, A., Maltby, J., & Day, L. (2002). Forgiveness of self and others and emotional empathy. *Journal of Social Psychology*, 142 (5), 663–665. (in English)
- Mak-Kallou, Dzh. (2003). *Lecheniye khronicheskoy depressii* [Chronic depression treatment]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)
- Maltby, J., MacAskill, A., & Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00080-5. (in English)
- Marks, M. J., Trafimow, D., Busche, L. K., & Oates, K. N. (2013). A function of forgiveness: Exploring the relationship between negative mood and forgiving. *SAGE Open*, 3 (4), 1–9. doi: 10.1177/2158244013507267. (in English)
- McCullough, M. E., Kurzban, R., & Tabak, B. A. (2013). Cognitive systems for revenge and forgiveness. *The Behavioral and Brain Sciences*, 36 (1), 1–15. doi: 10.1017/S0140525X11002160. (in English)
- McCullough, M. E., Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. *Handbook of Positive Psychology*, 2, 446–455. (in English)

- McCullough, M. E., Worthington, E. L. Jr., & Rachal, K. C. (1997). Interpersonal forgiving in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 321–336. Retrieved from <http://www.apa.org/pubs/journals/psp>. (in English)
- Mullet, E., & Girard, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen, *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 111–132). New York: Guilford Press. (in English)
- North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, 62 (242), 499–508. (in English)
- Pugovkina, O. D. (2014). Narusheniya sotsialnogo poznaniya pri depressii: teoreticheskiye podkhody, metody izucheniya i vydelennyye defitsity [Social cognition disorders in depression: theoretical approaches, research methods and highlighted deficiencies]. *Konsultativnaya psikhologiya i psikhoterapiya* [Counseling psychology and psychotherapy], 4 (22), 80–97. (in Russian)
- Raj, P., Elizabeth, C. S., Padmakumari, P. (2016). Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*, 3 (1), 1153817. doi: [10.1080/23311908.2016.1153817](https://doi.org/10.1080/23311908.2016.1153817). (in English)
- Ricciardi, E., Rota, G., Sani, L., Gentili, C., Gaglianese, A., Guazzelli, M., & Pietrini, P. (2013). How the brain heals emotional wounds: the functional neuroanatomy of forgiveness. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, 1–9. doi:10.3389/fnhum.2013.00839. (in English)
- Rikor, P. (2004). *Pamyat. Istoriya. Zabveniyе* [Memory, History, Oblivion]. Moscow: Izdatelstvo gumanitarnoy literatury. (in Russian)
- Rodionova, A. A. (2007). Udovletvoreniye npravstvennoy potrebnosti v proshchenii kak usloviye lichnostnogo rosta (na primere semeynykh otnosheniy) [Meeting the moral need for forgiveness as a condition for personal growth (on the example of family relations)]. (Master's thesis). Tambovskiy gosudarstvennyy universitet in. J. K. Derzhavina, Tambov. (in Russian)
- Ross, J., Rachel, W., Boon, S. D., & Stackhouse, M. R. D. (2018). Redefining unforgiveness: Exploring victims' experiences in the wake of unforgiven interpersonal transgressions. *Deviant Behavior*, 39(8), 1069–1081. (in English)
- Sells, J. N., & Hargrave, T. D. (1998). Forgiveness: a review of the theoretical and empirical literature. *Journal of Family Therapy*, 20, 21–36. doi: 10.1111/1467-6427.00066. (in English)
- Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row. (in English)
- Sokur, A. V., Nosenko, E. L. (2018). Hotovnist do probachennya yak osobystisnyy resurs uspishnosti podolannya zhyttyevykh uskladnen [Willingness to forgive as a personal resource for success in overcoming life's difficulties]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky»* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series], 1 (2), 119–127. (in Ukrainian)
- Strelan, P., & Covic, T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25 (10), 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059. (in English)
- Tenklova, L., & Slezackova, A. (2016). Differences between self-forgiveness and interpersonal forgiveness in relation to mental health. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 42 (2), 281–289. (in English)
- Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. et al. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313–360. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x. (in English)
- Tomiltseva, D. A. (2010). Opyt proshcheniya: sotsialno-filosofskiy analiz [The Forgiveness Experience: A Socio-Philosophical Analysis]. (Master's thesis). Uralskiy gosudarstvennyy universitet in. A. M. Gorkogo, Yekaterinburg. (in Russian)
- Toussaint, L., & Jorgensen, K. M. (2008). Inter-parental conflict, parent-child relationship quality, and adjustment in Christian adolescents: Forgiveness as a mediating variable. *Journal of Psychology & Christianity*, 27 (4), 337–346. Retrieved from <http://caps.net/membership/publications/jpc>. (in English)
- VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108 (2), 189–190. doi: [10.2105/AJPH.2017.304210](https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304210). (in English)

Wade, N. G., & Worthington, E. L. (2003). Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness? *Journal of Counseling & Development*, 81, 343–353. doi: 10.1002/j.1556-6678.2003.tb00261.x. (in English)

Walton, E. (2005). Therapeutic forgiveness: developing a model for empowering victims of sexual abuse. *Clinical Social Work Journal*, 33, 193–207. doi: 10.1007/s10615-005-3532-1. (in English)

Wiesenthal, S. (1969). *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*. New York: Shocken Books. (in English)

Worthington, E. L., Davis, D., Hook, J., Van Tongeren, D., Gartner, A., Jennings, D., Greer, C., Greer, T. (2010). *Forgiveness and religion: update and current status. A Journey through Forgiveness*. Ed. by M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington (pp. 49–57). Oxford: Inter-Disciplinary Press. (in English)

Worthington, E. L. Jr., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28 (1), 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>. (in English)

Worthington, E. L., Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)

Worthington, E. L. Jr., Witvliet, C. V. O., Pietrini, P., & Miller, A. J. (2007). Forgiveness health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine*, 30, 291–302. (in English)

Zlyvkov, V. L., Lukomska, S. O. (2017). Proshchennia inshykh i proshchennia sebe v konteksti podolannia osobystistiu kryzovykh sytuatsii [Forgiveness of others and forgiveness of oneself in the context of overcoming personal crisis situations]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii* [Theoretical and applied problems of psychology], 2, 103–112. (in Ukrainian)

ПАНДЕМІЯ COVID-19 У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9

DOI:

Титаренко Тетяна Михайлівна,

доктор психологічних наук, професор,

дійсний член НАПН України,

головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8522-0894

tytarenkotm@gmail.com

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Статтю присвячено дослідженню чинників збереження психологічного благополуччя в пандемічній ситуації. Аналізувалися зміни, які вносилися в життя, бачення майбутнього, ціннісно-сміслові пріоритети, практики подолання невизначеності і небезпеки. У межах якісної методології використовувався метод тематичного наративного аналізу. Час проведення дослідження – квітень-травень 2020 р. Визначено такі особистісні чинники збереження психологічного благополуччя в умовах пандемії COVID-19: 1) здатність до адекватної, зваженої оцінки ситуації карантину, яку демонструють 45 % респондентів; 2) часова компетентність особистості, її здатність усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, що зафіксовано в половини респондентів (у решти усвідомлення цих зв'язків утруднено); 3) здатність обирати спосіб збереження психологічного благополуччя відповідно до ціннісно-сміслових характеристик життя, що проявляються у відповідних ландшафтах; до поширених під час пандемії ландшафтів віднесено прагматичний (22%), екзистенційний (21%), ландшафт саморозвитку (19%), комунікативний (17%) і соціетальний (14%); 4) здатність звертатися до практик подолання негативних станів відповідно до попереднього досвіду поведінки в складних життєвих ситуаціях; а проте 37% продемонстрували неготовність помічати свої негативні стани і неволодіння практиками подолання; найчастіше використовувалися креативно-дозвілєві копінги (22 %), копінги спільності (16%) і гіперзавантаженості (13 %). Показано, що пандемічні часи можуть стати періодом не лише збереження, а й підвищення психологічного благополуччя. Асимілюючи травматичний досвід, людина формує готовність до необхідних змін у власному теперішньому, більш панорамно бачить майбутнє і конструктивно обирає подальший вектор життєтворення. Соціальна значущість дослідження обумовлена можливістю розроблення таргетованих профілактичних заходів з урахуванням різних способів оцінки пандемічних ризиків, ставлення до майбутнього, провідних цінностей, практик самодопомоги.

Ключові слова: пандемія COVID-19; психологічне благополуччя; тематичний наративний аналіз; оцінка карантинної ситуації; часова компетентність особистості; ландшафт життєтворення; практики подолання.

PERSONAL FACTORS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING PRESERVATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Tetiana M. Tytarenko,

Doctor of Sciences in Psychology, Professor,

Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Chief Research Associate of the Laboratory of Social Psychology of Personality,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-8522-0894

tytarenkotm@gmail.com

The article studies the factors of psychological well-being preservation in a pandemic situation. There are analyzed the changes that were made in life, the vision of the future, value and semantic priorities, practices of uncertainty and danger overcoming. Within the qualitative methodology, it is used the method of thematic narrative analysis. The time of the study is April-May 2020. The following personal factors of psychological well-being preservation in the context of the COVID-19 pandemic are identified. 1) The ability to adequately, carefully assess the quarantine situation, which is demonstrated by 45% of respondents. 2) Temporal competence of the individual, ability to understand the causal links between past, present, and future, which is shown by half of the respondents (for the rest of respondents, it is difficult to understand these connections). 3) The ability to choose a way to preserve psychological well-being in accordance with the value-semantic characteristics of life, which are manifested in the personal landscapes; common landscapes during the pandemic include the pragmatic one (22%), the existential one (21%), the self-development one (19%), the communicative one (17%), and the societal one (14%). 4) The ability to apply the practices of negative states overcoming in accordance with previous experience of behavior in difficult life situations; despite this, 37% showed an unwillingness to notice their negative states, and lack of coping practices; the most commonly used were the creative and leisure copings (22%), copings of commonality (16%), and hyper loaded activities (13%). It is shown that pandemic times can be a period not only to preserve but also to increase psychological well-being. By assimilating the traumatic experience, a person forms readiness for the necessary changes in his/ her own present, sees the future more panoramically, and constructively chooses the further vector of life creation. The social significance of the study is seen in the possibility to develop targeted preventive measures, taking into account different ways of assessing pandemic risks, attitudes to the future, leading values, self-help practices.

Keywords: COVID-19 pandemic; psychological well-being; thematic narrative analysis; assessment of the quarantine situation; temporal competence of the individual; the life-designing landscape creation; practices of overcoming.

Постановка проблеми. Безпрецедентні умови життя людства, задані пандемією COVID-19, уже справляють і справлятимуть надалі відчутний вплив на здоров'я, соціальний статус, психологічне благополуччя всіх і кожного. Несподіваний спалах невідомої хвороби та апокаліптична швидкість її поширення (Otu, Charles, & Yaya, 2020), безумовно, вражають, але ще більше приголомшує тривалість небезпеки, пролонгованість обмежувальних заходів і нечувана невизначеність подальшого розвитку подій. Науковці опинилися перед цілою низкою викликів: як лікувати? Чи можна запобігати? Яким чином утримати економіку від кризи? Чи є спосіб зберегти благополуччя людини?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки бездіяльність перед загрозою пандемії може мати серйозні наслідки для людства, психологи б'ють на сполох щодо вразливих верств населення, до яких відносять людей літнього віку (Kivi, Hansson, & Björklund, 2021; Lypetz et al., 2020), дітей (Prime, Wade, & Browne, 2020), жінок (Meyer, Zill, Dilba, Gerlach, & Schumann, 2021), осіб, у яких виникають проблеми із психічним здоров'ям

(Anwar, Kee, Salman, & Jabeen, 2021; [Godinic](#), Obrnovic, & Khudaykulov, 2020) тощо. Спеціальна увага приділяється вимірюванню поширеності стресу, тривоги, розчарування, нудьги, депресії, виснаження, вигорання, що безпосередньо впливає на зниження благополуччя медиків, викладачів, представників інших професій (Brooks et al., 2020; Evanoff et al., 2020; Heath, Sommerfield, & Ungern-Stenbern, 2020; Krok, & Zarzycka, 2020; Meyer et al., 2021; Ranieri et al., 2021).

Розглядаються такі соціальні чинники психологічного благополуччя як економічна невизначеність, очікуване зниження добробуту (Kivi et al., 2021), проблеми з працевлаштуванням, загроза безробіття, зміни умов праці під час карантину (Anwar et al., 2021). Втрата економічної стабільності, безумовно, впливає на переживання людиною небезпеки, на зростання тривоги з приводу майбутнього, адже зменшується здатність відчувати власну стабільність, безперервність та звичну ідентичність. Коли люди втрачають роботу чи працюють дистанційно, їм суттєво бракує психологічної та соціальної підтримки, яку вони отримували на робочому місці ([Godinic](#) et al., 2020).

Кризові явища, пов'язані з пандемією, поступово охоплюють усе більше сімей. Дослідження показують, що сімейні процеси можуть захищати від ризику в контексті COVID-19, сприяти підвищенню стійкості через спільні сімейні вірування, взаємність стосунків. Батьки, які стикаються з надзвичайними рівнями невизначеності і страху у своїх дітей, намагаються підвищувати рівень емоційної безпеки, генеруючи почуття надії, підживлюючи позитивні взаємини (Prime et al., 2020).

Пандемічна ситуація впливає на самооцінку особистості, її самореалізацію, почуття спорідненості з іншими. Увага зосереджується на міжособистісних страхах втратити значення для інших у зв'язку з тривалим фізичним і соціальним дистанціюванням (Casale, & Flett, 2020).

Говорячи про можливості запобігання негативним наслідкам пандемії, дослідники підкреслюють значення не короткострокових реакцій на кризу, а довгострокових пом'якшувальних стратегій збереження психічного благополуччя (Otu et al., 2020). Окремо акцентується увага на необхідності розроблення спеціальних стратегій для жінок, яких виснажує доглядання дітей водночас із дистанційною зайнятістю (Meyer et al., 2021). Систематизуються численні стратегії збереження психологічного благополуччя медичних працівників, які працюють з хворими на COVID-19 (Krok, & Zarzycka, 2020). С. Heath із співавторами (2020) акцентують увагу на стратегіях подолання, зорієнтованих на проблему чи на значення, що забезпечує зв'язок між сприйняттям ризику та психологічним благополуччям, а також зв'язок між ресурсами, заснованими на сенсі, і психологічним благополуччям. Показала свою ефективність стратегія підвищення фізичної активності і – опосередковано через неї – внутрішньої мотивації (Jenkins et al., 2021).

Залишається актуальним дослідження особливостей сприймання особистістю такої тотальної і пролонгованої ситуації невизначеності та небезпеки. Не менш важливо з'ясувати, як саме людина переживає кризову життєву ситуацію, пов'язану з пандемією, чи змінює власну поведінку, чи шукає нові способи взаємодії з оточенням, від чого це залежить.

Отже, **мета статті** – визначення психологічних чинників збереження психологічного благополуччя особистості в умовах пандемії COVID-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб розібратися з чинниками, які з погляду особистості насамперед впливають на її психологічне благополуччя в часи пандемії, ми обрали якісну методологію дослідження, а саме метод тематичного наративного аналізу. Цей метод використовувався медичними працівниками трьох європейських країн і для дослідження особливостей переживання локдауну, пов'язаного з COVID-19 (Ranieri et al., 2021).

Вибір було обумовлено не лише потребою відстежити, як люди оцінюють пандемічну ситуацію, як карантин впливає на щоденне життя, самопочуття, способи бачення майбутнього, а й надією на підтримувальний і відновлювальний ефект нарації. Адже складання наративу про те, що переживається саме в цей момент, не лише сприяє

поліпшенню емоційного стану, а й покращує розуміння проблем, бачення перспектив їх розв'язання. Практики письмового самоаналізу розвивають самоусвідомлення, сприяють засвоєнню нового досвіду, стають підґрунтям для його інтеграції в загальну історію життя, що має підвищувати психологічне благополуччя особистості.

Емпіричне дослідження з використанням засобів хмарного сервісу «Google Форми» проводилося в період жорсткого карантину навесні 2020 р. протягом трьох тижнів. Респондентам було запропоновано написати в онлайн-режимі невеличке оповідання про своє теперішнє життя, спираючись при цьому на розроблену схему. Текст схеми коригувався відповідно до експертних оцінок науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Оповідання, яке писали учасники, називалося «Мoje життя в часи пандемії». Кожному пропонувалося за бажанням спиратися під час написання наративу на чотири питання: 1) У чому особливість, унікальність теперішнього досвіду?; 2) Яким чином ви долаєте тривогу, страх, самотність, монотонію, нудьгу, іпохондрію тощо?; 3) Як змінюється ваше життя під впливом пов'язаних із пандемією подій (робота, стосунки, цінності, заняття, розваги, побут)?; 4) Як, на вашу думку, може вплинути пережите на ваше майбутнє? Чи змінить новий досвід ваші життєві плани? Як саме?

У дослідженні взяли участь 326 учасників, серед яких 168 жінок (51,5%) і 158 чоловіків (48,5 %). Середній вік жінок – 37 років, чоловіків – 32 роки. Віковий діапазон становив 19–87 років. Вибірку було поділено на 4 групи: юність, молодість, зрілість, пізня зрілість: 19–25 років (n=106); 26–37 років (n=100); 38–60 років (n=103); 61–87 років (n=17). За родом занять у вибірці були представлені студенти, курсанти, викладачі, приватні підприємці, вчителі, науковці, військові, журналісти, держслужбовці, безробітні, пенсіонери та ін.

Для визначення тих аспектів життєвих історій, які безпосередньо вказують на динаміку психологічного благополуччя, використовувався описовий аналіз, що потребував багаторазового занурення в авторські тексти на кожному етапі інтерпретації. На етапі сегментації в наративах виокремлювалися фрагменти, що відтак кодувалися.

Для подальшого аналізу було виділено такі теми: по-перше, нав'язана карантинною ситуацією, яку людина певним чином сприймає, оцінює, переживає; по-друге, часові параметри індивідуального життя з несподіваним теперішнім і малопрогнозованим майбутнім; по-третє, ціннісно-сміслові характеристики життя, що проявляються у відповідних життєвих ландшафтах; по-четверте, найбільш поширені способи самопідтримки і самодопомоги.

Розгляньмо детальніше, що саме в пандемічній повсякденності впливає на психологічне благополуччя. І перша тема наративу, яку аналізуватимемо, це спосіб оцінки, сприймання, переживання нав'язаної пандемією життєвої ситуації. Психотерапевтичний досвід свідчить, що від ставлення до складної життєвої ситуації великою мірою залежить можливість людини зберегти психологічне благополуччя або втратити його.

Завдяки деталізованому кодуванню фрагментів життєвих історій було виявлено респондентів, які розрізняють карантинні життєві обставини, які від них не залежать, і зміни у власному житті, на які вони можуть впливати. Адже на пандемічні життєві обставини, які від нас не залежать, ми можемо лише зважати. Можемо враховувати наявні обмеження, проявляти обережність, визнавати необхідність вакцинування. Тобто карантинна ситуація задає коридор можливостей, і в нашій владі ці шанси якомога краще використати. Крім того, було визначено валентність оцінок нав'язаної пандемією життєвої ситуації, а саме поширеність виключно позитивних, негативних або зважених суджень.

За нашими даними, близько 16% нараторів нічого не писали про власну оцінку нав'язаної пандемією ситуації, зосереджуючись на змінах, які довелося внести в роботу чи навчання, у стосунки, розваги, побут. Значно більше (45%) порівнювали плюси і мінуси того, що відбувається, не схилиючись до повністю позитивної чи повністю негативної оцінки. Ще 20% бачили лише негативні аспекти ситуації, і майже стільки ж людей (19%) акцентували увагу лише на позитивних моментах карантинних обмежень.

Жінки частіше давали суто негативні чи суто позитивні оцінки з невиразним домінуванням негативних; у чоловіків було більше зважених оцінок, а кількість позитивних і негативних оцінок однакова. Юнацтво у своїй більшості характеризувало карантинну ситуацію як позитивну, решта вікових груп – як негативну. Кількість негативних характеристик зростала з віком респондентів.

Порівняння характеристик екстраординарної життєвої ситуації та описів власного емоційного стану, форм поведінки, способів взаємодії з оточенням дозволяє зробити висновок щодо конструктивного впливу зваженої оцінки пандемічної ситуації як незалежної від наших дій і вчинків на загальний рівень психологічного благополуччя. Гостре чи відносно спокійне переживання нових загрозливих обставин безпосередньо впливає на можливості зберегти щоденну задоволеність життям. Добре, якщо людина, зберігаючи тверезість і спокій, готова зважено оцінити те, що відбувається. Гірше, якщо вона бачить лише негативні, несприятливі умови, які руйнують плани. У тих, хто зосереджується тільки на позитивних аспектах ситуації, ілюзорне благополуччя триває недовго, оскільки реальність однаково проривається крізь надмірно оптимістичні оцінки.

Наступна тема наративів, яка аналізується, це часові аспекти життя людини. Параметрами кодування особистісного теперішнього і майбутнього були їхні масштаб, зміст і кількість контекстів, до яких наратор звертався протягом розповіді, та характеристики взаємозалежностей минулого, теперішнього і майбутнього.

Як виявилось, половина (50%) респондентів живе у вузькому за масштабами теперішньому. Плин їхнього психологічного часу стагнований, нові зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім не встановлюються, що знижує загальний рівень психологічного благополуччя. Особливо це стосується чоловіків, тоді як жінки частіше залучають до аналізу поточного досвіду різні життєві контексти і краще бачать зв'язки карантинного теперішнього з чимось уже пережитим або новими аспектами майбутнього. Понад третину (38%) опитаних перебувають у середньому за масштабами теперішньому і певною мірою готові зберігати наявний рівень психологічного благополуччя. Лише 12% респондентів, як виявилось, живуть у широкому за масштабами теперішньому, що забезпечує підвищення рівня психологічного благополуччя. З віком масштаби теперішнього розширюються, що особливо помітно в найстаршій групі респондентів.

Далеко не всі респонденти виявили готовність зазирнути у власне майбутнє. У 39% життєвих історій автори чи то стверджують, що їхнє теперішнє ніяк не вплине на майбутнє, чи то просто ігнорують цю тематику. Ще 13% вважають, що вплив є, але вони не готові аналізувати, який саме. Понад третину (38%) учасників дослідження бачать майбутнє більш-менш позитивно. Негативних прогнозів лише 10%. Решта уникає у власних життєвих історіях цієї теми. Серед жінок порівняно з чоловіками більше як позитивних, так і особливо негативних прогнозів. Чоловіки ж натомість або уникають теми майбутнього (69%), або вважають, що під впливом сьогодення майбутнє радше покращиться, ніж погіршиться.

Серед чотирьох вікових груп не бачать впливу теперішнього на майбутнє юнаки (46%) та найстарші учасники (41%). Якщо в першому випадку йдеться про брак життєвого досвіду, то в другому – про відносно короткочасні життєві перспективи. Наявність позитивного впливу теперішнього на майбутнє найчастіше підкреслюють оптимістичні молоді люди (37%), а найрідше – скептичні представники групи пізньої зрілості (24%). Песимістів найбільше у старшій віковій групі, а найменше – серед юнацтва.

Отже, другий чинник психологічного благополуччя в пандемічній ситуації – це часова компетентність особистості, її здатність усвідомлювати зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім. Такий реалізм світобачення з урахуванням можливих перешкод на шляху втілення планів і мрій сприяє підвищенню рівня психологічного благополуччя.

Непередбачуваність і тривалість коронавірусної загрози призводить до того, що в багатьох людей відчутно змінюється ландшафт життя з його ціннісно-смысловими координатами і векторною спрямованістю. Кожен ландшафт задає подальший напрямок руху

життєвим шляхом, забезпечує можливості подолання випробувань, перетворення щоденних практик, способів діяльності, форм спілкування.

Серед поширених під час пандемії ландшафтів слід назвати насамперед два: прагматичний, більш характерний для чоловіків (27%), і екзистенційний, більш характерний для жінок (26,5%).

Люди, що вибудовують прагматичний ландшафт, ставляться до небезпеки радше обмірковано-раціонально, по-діловому. Вони засвоюють нові для себе практики онлайн-навчання чи дистанційної роботи, виявляють готовність інакше спілкуватися з рідними і друзями, змінювати спосіб відпочинку. У них складаються різноманітні плани на майбутнє, яке не напружує і не лякає. Життя конструюється навколо основної цінності – користі нового досвіду, що допомагає не втрачати прибуток, не знижувати рівень життя, нарощувати професійну кваліфікацію. Відчуття економічної стабільності і психологічної захищеності сприяє збереженню психологічного благополуччя. Молодість – вікова група, в якій цей ландшафт є безумовним лідером.

Важче говорити про психологічне благополуччя в межах екзистенційного ландшафту, оскільки люди, які його обрали, цілковито зосереджені на ситуації карантину. Вони оцінюють умови життя як складні, прикрі, небезпечні, переживають тривогу за рідних, за власне здоров'я, і це віддзеркалюється на стосунках з оточенням, роботі і навчанні. Основна цінність, навколо якої вибудовується життя, – цінність виживання. І хоча цей ландшафт не забезпечує психологічного благополуччя в теперішньому, саме він сприяє його досягненню в майбутньому. Адже людина зосереджується на осмисленні травматичного досвіду, його асиміляції, і якщо її внутрішня робота виконується цілеспрямовано, виникають нові інтерпретації пережитого, розширюються життєві горизонти, зростає віра в себе, свою життєстійкість. Безумовно, для інтеграції пережитих страхів у загальну історію життя потрібен час. Бажано також отримати психологічну підтримку від оточення, щоб підсилити власну спроможність долати негативні стани. Цей ландшафт найбільше представлений у групі пізньої зрілості.

На третьому місці за поширеністю ландшафт саморозвитку (19%), який і чоловіки, і жінки обирають однаково часто. Люди, життя яких вибудовується в межах цього ландшафту, розцінюють карантинну ситуацію насамперед як позитивну, бо акцентують увагу на її ресурсах. Пандемічна повсякденність стає для них часом випробувань, необхідним для появи нових навичок, засвоєння більш доречних у цих умовах практик. Життя спрямовується на саморозвиток, самовдосконалення в професійній та інших сферах. Власне майбутнє бачиться в контексті основної життєвої цінності – нарощування персонального капіталу, що передбачає постійні інвестиції в себе. Цей ландшафт значною мірою сприяє підвищенню психологічного благополуччя, оскільки, вибудовуючи життя в його межах, людина сприймає складні обставини життя як виклик, як період, корисний для вдосконалення себе як особистості, фахівця, родителя. Плануючи майбутнє, вона проявляє готовність учитися, засвоювати нові знання, креативно змінювати плани на відпочинок, урізноманітнювати фізичну активність. Серед вікових груп, у яких представлений цей ландшафт, виділяється молодість.

До четвірки лідерів, за нашими даними, слід віднести і комунікативний ландшафт життєтворення (17%), характерний для представників обох статей з незначною перевагою у жінок. Оскільки для людей, які вибудовують своє життя в межах цього ландшафту, основною цінністю є спільність, вони особливо потерпають через те, що в карантинній ситуації контакти обмежуються. Ніякі віртуальні зустрічі не можуть замінити цим людям емоційно насиченої комунікації в реалі. Щоб підвищити їхнє психологічне благополуччя, необхідне переживання взаєморозуміння, взаємопідтримки і прийняття, що передбачає взаємодію з друзями, колегами, рідними, довірче спілкування в сім'ї. Тому універсальним способом підтримки психологічного благополуччя для представників комунікативного ландшафту є подолання самотності і пошук умов для прояву почуття близькості. Цей ландшафт найбільш характерний для зрілого віку.

Наступні два ландшафти, які можна віднести до просоціальних, це соціетальний (14 %) і волонтерський (2 %). Хотілося б, щоб громадян, основні цінності яких поширюються і на соціум, було більше. Але в часи, коли зростає економічна невизначеність, люди проявляють меншу схильність до просоціальної поведінки через свою тривогу, занепокоєння щодо фінансового та сімейного становища ([Godinic et al., 2020](#)).

Представники соціетального ландшафту не зосереджуються лише на собі і власному житті. Для них значущими є економічні та екологічні прогнози, політичні катаклізми, які посилюються внаслідок пандемії. Коли вони думають про майбутнє, то сприймають його як можливість якомога більш повної реалізації цінності збереження людства, очищення захащеної планети, захисту цивілізації від руйнації. Їхнє індивідуальне благополуччя – це водночас і благополуччя людства. Складність у тому, що нелегко знайти реальні форми власної співучасті у збереженні економіки чи зростанні екологічної культури нашої держави. Цей ландшафт практично однаково представлений серед представників юнацтва, молодості й зрілості і більш характерний для групи пізньої зрілості.

Для представників волонтерського ландшафту пандемічна ситуація не є катастрофічною. Вони її оцінюють досить зважено, акцентуючи увагу на власних можливостях щось змінити на краще. Саме ці люди з перших днів пандемії почали розробляти способи допомоги самотнім пенсіонерам, медикам, у яких спочатку не було навіть захисних костюмів. Базова ціннісно-сміслова структура життя волонтерів — допомога іншим, підтримка тих, хто цього потребує. Якщо вони мають змогу допомагати іншим, активно залучатися до боротьби з коронавірусною хворобою, їхнє психологічне благополуччя залишається відносно високим. І що більше часу і сил людина витрачає на волонтерство, то відчутніше підвищується почуття самоцінності, розуміння корисності власної активності. Цей ландшафт найбільш характерний для молодості.

Отже, наступний чинник, що впливає на відновлення психологічного благополуччя, це змістові пріоритети, *ціннісно-сміслові характеристики життя, що проявляються у відповідних ландшафтах*. Відповідно до типу ландшафту людина по-різному переживає психологічне благополуччя й обирає різні способи його досягнення.

І остання тема життєвих історій, яка аналізувалася, це індивідуальні способи подолання негативних станів і в такий спосіб сприяння підвищенню психологічного благополуччя.

Досить велика частка респондентів (37%) написали, що негативних емоцій у зв'язку з пандемічним карантинном не відчувають і ніякої тривоги, самотності, нудьги чи монотонії їм долати не треба. Навряд чи це свідчить про апріорі високий рівень психологічного благополуччя в цій групі. Радше проявляється неготовність приймати свої негативні стани, міркувати про їхні причини, намагатися подолати.

Серед тих, хто усвідомлює і приймає власні негативні переживання, найчисленнішою виявилася група, що практикує креативно-дозвіллієві копінги (22%). Щоб подолати напруженість, тривогу, страхи, люди шукають опору в активних і пасивних видах розваг, у різноманітних способах пошуку задоволення, фану, релаксу, у креативних формах проведення вільного часу. Вони апробують численні способи досягнення спокою, врівноваженості, внутрішнього комфорту: займаються спортом, гуляють у безлюдних місцях, малюють картини, грають на синтезаторі, вишивають, виробляють сувеніри, співають, танцюють, читають, дивляться фільми, знімають ролики. Дехто підкреслює значення гумору, іронії, медитативних технік для зменшення інтенсивності страхів, подолання панічних настроїв серед членів сім'ї. Звертається увага і на домашніх тварин (собак, котів), які сприяють досягненню позитивних емоційних станів. Важливо, що навіть ті респонденти, хто не знайшов у себе жодного з негативних симптомів, усе ж користуються такими копінгамі, зазначаючи, що роблять це для профілактики.

На другому місці за популярністю опинився копінг спільності (16%) як універсальний спосіб самодопомоги, спрямований на пошук опори в почутті близькості, що виникає в процесі спілкування. Його мета – подолання самотності, що породжує неспокій, тривогу,

посилює внутрішнє напруження. Серед практик, які використовували респонденти, були дзвінки і листи не лише друзям і близьким, а й людям, з якими вони раніше рідко спілкувалися; довірчі розмови з близькою людиною; спільні сімейні справи, заняття, способи вдосконалення побуту і відпочинку, які сприяють досягненню більшої близькості.

Третім за поширеністю виявився такий спосіб самодопомоги, як копінг гіперзавантаженості (13%), коли людина шукає опору в надмірній заклопотаності, зануреності у справи. Його мета – завдяки постійній зайнятості відволікатися від неприємних вражень, тривожних переживань, невтішних прогнозів щодо розвитку подій. Людина ховається від тривоги у професійну та інші форми зайнятості такою мірою, щоб просто не вистачало сил ні на що інше. Дехто всіляко умовляє себе, що йому/їй треба терміново інтенсифікувати навчання, зробити цілу купу невідкладних справ (наприклад, під час карантину не лише активізує звичну робочу чи навчальну активність, а й розпочинає великий ремонт).

На жаль, поки що не дуже поширеним є безпековий копінг (7%), спрямований на пошук опори в компетентних джерелах щодо COVID-19 і прискіпливе дотримання всіх медичних рекомендацій, які мають уберегти від зараження. Метою копіngu є, крім медичної профілактики, також профілактика тривожних і депресивних станів. Прихильники цього способу збереження психологічного благополуччя слушно вважають, що, крім особистої гігієни, людині потрібна і гігієна інформаційна, уникання фейкових новин. Безпековий копінг сприяє розподіленню відповідальності за безпеку між людиною і державними структурами, що відповідають за цю проблему.

До неконструктивних копінгів, які не сприяють підвищенню психологічного благополуччя, слід віднести копінг уникання (4,3%). Респонденти, які сподіваються саме в такий спосіб зберегти благополуччя, просто ігнорують небезпеку, легковажать. Одним з варіантів цього копіngu є релігійний, коли людина свято вірить у те, що за неї все вирішать вищі сили.

Отже, четвертим чинником збереження благополуччя є індивідуальні практики подолання негативних станів, які обираються різними людьми відповідно до їхніх потреб, схильностей, набутого досвіду.

Соціальна значущість дослідження. Визначення особистісних чинників психологічного благополуччя дає змогу розробити таргетовані профілактичні заходи з урахуванням специфіки кожної цільової аудиторії. Охоплення різних верств населення через гарячі лінії психологічного консультування має зважати на різні способи оцінки пандемічних ризиків, ставлення до майбутнього, провідні цінності, практики самодопомоги. Такий диференційований підхід сприятиме збереженню психологічного здоров'я людини і громади.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Особистісними чинниками збереження психологічного благополуччя в умовах пандемії COVID-19 є такі.

По-перше, це здатність адекватно оцінювати складну життєву ситуацію невизначеності й небезпеки, яку продемонстрували 45 % респондентів, тоді як 16% виявили неготовність давати оцінку нав'язаній пандемією ситуації. Решта ж респондентів зосереджувалися лише на суцільних негативах (20%) чи позитивах (19%).

По-друге, це часова компетентність особистості, її здатність усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, яка максимально проявилася лише у 12% респондентів, що є потенційною ознакою підвищення рівня психологічного благополуччя. Ще 38% перебувають у середньому за масштабами теперішньому, бачать власне майбутнє більш-менш позитивно і певною мірою готові зберігати наявний рівень психологічного благополуччя. У решти респондентів встановлення зв'язків між минулим, теперішнім і майбутнім утруднено, плин психологічного часу загальмовано.

По-третє, це здатність обирати спосіб збереження психологічного благополуччя відповідно до ціннісно-сміслових характеристик життя, що проявляються у відповідних ландшафтах. До поширених під час пандемії ландшафтів слід віднести прагматичний (22%), екзистенційний (21%), ландшафт саморозвитку (19%), комунікативний (17%) і соціальний (14%).

По-четверте, це здатність обирати практики подолання негативних станів відповідно до попереднього досвіду поведінки у складних життєвих ситуаціях. Понад третину (37%) продемонстрували неготовність помічати свої негативні стани і брак практик подолання. Найчастіше використовувалися креативно-дозвіллієві копінги (22%), копінги спільності (16%) і гіперзавантаженості (13%).

Пандемічні часи, як і будь-який інший життєвий період, можуть і мають стати періодом не лише збереження, а й підвищення психологічного благополуччя. Асимілюючи набутий травматичний досвід, людина формує готовність до необхідних змін у власному теперішньому, більш панорамно бачить власне майбутнє і конструктивно обирає подальший вектор життєтворення. У перспективі планується детальніше дослідити умови самозбереження і форми самодопомоги в складних життєвих обставинах.

Список використаних джерел

- [Anwar, A., Kee, D., Salman, A., & Jabeen, G.](#) (2021). Impact of COVID-19 social media news on employee behavior: the mediating role of psychological well-being and depression. *Asian Education and Development Studies*, vol. ahead-of-print, no. ahead-of-print. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/AEDS-07-2020-0159>.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., & al. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *Lancet*, 395, 912–920. [doi:10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8) Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/32112714>.
- Casale, S., & Flett, G. L. (2020). Interpersonally-based fears during the COVID-19 pandemic: reflections on the fear of missing out and the fear of not mattering constructs. *Clinical Neuropsychiatry* 17, 2, 88–93. Retrieved from doi.org/10.36131/CN20200211.
- Evanoff, B., Strickland, J., Dale, A., Hayibor L., Page, E., Duncan, J., ... Gray, D. (2020). Work-Related and Personal Factors Associated With Mental Well-Being During the COVID-19 Response: Survey of Health Care and Other Workers. *Journal of Medical Internet Research* 22(8):e21366. doi: 10.2196/21366 Retrieved from <https://www.jmir.org/2020/8/e21366>.
- [Godinic, D., Obrenovic, B., & Khudaykulov, A.](#) (2020). [Effects of economic uncertainty on mental health in the COVID-19 pandemic context: social identity disturbance, job uncertainty and psychological well-being model](#). *International Journal of Innovation and Economic Development*, vol. 6, is. 1, 61–74. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.18775/ijied.1849-7551-7020.2015.61.2005>.
- Heath, C., Sommerfield, A., & Ungern-Sternberg von, B. S. (2020). Resilience strategies to manage psychological distress among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: a narrative review. *Anaesthesia*, 75, 1364–1371. Retrieved from doi.org/10.1111/anae.15180.
- Jenkins, M., Mackenzie, S. H., Hodge, K., Hargreaves, E. A., Calverle, J. R., & Lee, C. (2021). Physical activity and psychological well-being during the COVID-19 lockdown: Relationships With Motivational Quality and Nature Contexts. *Front. Sports Act. Living*. doi.org/10.3389/fspor.2021.637576. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fspor.2021.637576/full>.
- Kivi, M., Hansson, I., & Björklund, P. (2021). Up and About: Older Adults' Well-being During the COVID-19 Pandemic in a Swedish Longitudinal Study. *Journals of Gerontology: Psychological Sciences* cite, vol. 76, № 2, 4–9. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa084>.
- Krok, D., Zarzycka, B. (2020). Risk Perception of COVID-19, Meaning-Based Resources and Psychological Well-Being amongst Healthcare Personnel: The Mediating Role of Coping. *Journal of Clinical Medicine*, vol. 9, № 10, 3225. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/jcm9103225>.
- Lopez, J., Perez-Rojo, G., Noriega, C., Carretero, I., Velasco, C., Martinez-Huertas, J. ... Galarraga, L. (2020). Psychological well-being among older adults during the COVID-19 outbreak: A comparative study of the young-old and the old-old adults. *International Psychogeriatrics*, 32 (11), 1365–1370. Retrieved from [doi:10.1017/S1041610220000964](https://doi.org/10.1017/S1041610220000964).
- Meyer, B., Zill, A., Dilba, D., Gerlach, R., & Schumann, S. (2021). Employee psychological well-being during the COVID-19 pandemic in Germany: A longitudinal study of demands, resources, and exhaustion. *International Journal Psychology*. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/ijop.12743>.

Out, A., Charles, C. H., & Yaya, S. (2020). Mental health and psychosocial well-being during the COVID-19 pandemic: the invisible elephant in the room. *International Journal of Mental Health Systems*. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s13033-020-00371-w>.

Prime, H., Wade, M., & Browne, D. T. (2020). Risk and Resilience in Family Well-Being During the COVID-19 Pandemic. *American Psychologist*, vol. 75, № 5, 631–643. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000660>.

Ranieri, V., Stoltenberg A. S., Pizzo, E., & et al. (2021). COVID-19 wellbeing study: a protocol examining perceived coercion and psychological well-being during the COVID-19 pandemic by means of an online survey, asynchronous virtual focus groups and individual interviews. *BMJ Open*, 11:e 043418. Retrieved from <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2020-043418>.

References

[Anwar, A., Kee, D., Salman, A., & Jabeen, G.](#) (2021). Impact of COVID-19 social media news on employee behavior: the mediating role of psychological well-being and depression. *Asian Education and Development Studies*, vol. ahead-of-print, no. ahead-of-print. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/AEDS-07-2020-0159>. (in English)

Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., & al. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *Lancet*, 395, 912–920. [doi:10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8) Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/32112714>. (in English)

Casale, S., & Flett, G. L. (2020). Interpersonally-based fears during the COVID-19 pandemic: reflections on the fear of missing out and the fear of not mattering constructs. *Clinical Neuropsychiatry* 17, 2, 88–93. Retrieved from doi.org/10.36131/CN20200211. (in English)

Evanoff, B., Strickland, J., Dale, A., Hayibor L, Page, E., Duncan, J., ... Gray, D. (2020). Work-Related and Personal Factors Associated With Mental Well-Being During the COVID-19 Response: Survey of Health Care and Other Workers. *Journal of Medical Internet Research* 22(8):e21366. doi: 10.2196/21366 Retrieved from <https://www.jmir.org/2020/8/e21366>. (in English)

[Godinic, D., Obrenovic, B., & Khudaykulov, A.](#) (2020). [Effects of economic uncertainty on mental health in the COVID-19 pandemic context: social identity disturbance, job uncertainty and psychological well-being model](#). *International Journal of Innovation and Economic Development*, vol. 6, is. 1, 61–74. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.18775/ijied.1849-7551-7020.2015.61.2005>. (in English)

Heath, C., Sommerfield, A., & Ungern-Sternberg von, B. S. (2020). Resilience strategies to manage psychological distress among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: a narrative review. *Anaesthesia*, 75, 1364–1371. Retrieved from doi.org/10.1111/anae.15180. (in English)

Jenkins, M., Mackenzie, S. H., Hodge, K., Hargreaves, E. A., Calverle, J. R., & Lee, C. (2021). Physical activity and psychological well-being during the COVID-19 lockdown: Relationships With Motivational Quality and Nature Contexts. *Front. Sports Act. Living*. doi.org/10.3389/fspor.2021.637576. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fspor.2021.637576/full>. (in English)

Kivi, M., Hansson, I., & Bjälkebring, P. (2021). Up and About: Older Adults' Well-being During the COVID-19 Pandemic in a Swedish Longitudinal Study. *Journals of Gerontology: Psychological Sciences* cite, vol. 76, № 2, 4–9. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa084>. (in English)

Krok, D., Zarzycka, B. (2020). Risk Perception of COVID-19, Meaning-Based Resources and Psychological Well-Being amongst Healthcare Personnel: The Mediating Role of Coping. *Journal of Clinical Medicine*, vol. 9, № 10, 3225. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/jcm9103225>. (in English)

Lypez, J., Perez-Rojo, G., Noriega, C., Carretero, I., Velasco, C., Martinez-Huertas, J. ... Galarraga, L. (2020). Psychological well-being among older adults during the COVID-19 outbreak: A comparative study of the young-old and the old-old adults. *International Psychogeriatrics*, 32 (11), 1365–1370. Retrieved from [doi:10.1017/S1041610220000964](https://doi.org/10.1017/S1041610220000964). (in English)

Meyer, B., Zill, A., Dilba, D., Gerlach, R., & Schumann, S. (2021). Employee psychological well-being during the COVID-19 pandemic in Germany: A longitudinal study of demands, resources, and exhaustion. *International Journal Psychology*. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/ijop.12743>. (in English)

Out, A., Charles, C. H., & Yaya, S. (2020). Mental health and psychosocial well-being during the COVID-19 pandemic: the invisible elephant in the room. *International Journal of Mental Health Systems*. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s13033-020-00371-w>. (in English)

Prime, H., Wade, M., & Browne, D. T. (2020). Risk and Resilience in Family Well-Being During the COVID-19 Pandemic. *American Psychologist*, vol. 75, № 5, 631–643. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000660>. (in English)

Ranieri, V., Stoltenberg A. S., Pizzo, E., & et al. (2021). COVID-19 wellbeing study: a protocol examining perceived coercion and psychological well-being during the COVID-19 pandemic by means of an online survey, asynchronous virtual focus groups and individual interviews. *BMJ Open*, 11:e 043418. Retrieved from <https://doi:10.1136/bmjopen-2020-043418>. (in English)

УДК: 316.34 : 316.4
DOI:

Кочубейник Ольга Миколаївна,
доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-6460-8494
kochubeynyk@gmail.com

АТОМІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА, НОВІ ФОРМИ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА ДОВІРА В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Статтю присвячено аналізу особливостей процесу виробництва нових форм дискримінації в період пандемії та його наслідків для порядку соціальності. Показано, що пандемія знаходить вияв у докорінній трансформації повсякденності та в неможливості застосувати усталені й напрацьовані раніше надійні практики для розв'язання соціальних проблем. Це спричинює перерозподіл наявних ресурсів будь-якого порядку, що провокує виникнення нових форм дискримінації та соціальної нерівності. У просторі соціальної взаємодії внаслідок цього спостерігається конкуренція спільнот за ресурси, що означає прийняття рішення про «порядок надання допомоги» спільнотам (особам), тобто фактично йдеться про процес виробництва нерівності та нових форм дискримінації. Зазначається, що пандемія призвела до істотних «мутацій» у системі соціальних ієрархій, механізмом яких стало «накладання» тих чи тих форм дискримінації одна на одну (оскільки вони не діють ізольовано), що й спричинило формування динамічної сили як «нового гравця» в системі поляризацій українського соціуму. Робиться висновок, що пандемія істотною мірою «зміксувала» суспільство, змінивши для багатьох осіб не лише рівень доходів, а й споживчу поведінку, мотивацію, соціальні цінності тощо. Зауважується, що попередньо усталені групи починають розпадатися, віддаляються одна від одної, втрачають функціональні взаємозв'язки, проте виникнення нових спільнот не є процесом настільки ж швидким. Міксування виявляється в реконструюванні відмінностей (збільшенні неоднорідності, поляризації) за політичними, ідеологічними, світоглядними, ціннісними, регіональними, мовними, культурними, етнічними ознаками, і це гальмує використання людського та соціального капіталу, знижує рівень соціальної згуртованості та суспільної довіри, посилює соціальну напруженість і нестабільність.

Ключові слова: довіра; солідарність; атомізація; ієрархія; соціальні інтеракції.

ATOMIZATION OF SOCIETY, NEW DISCRIMINATIONS AND TRUST UNDER PANDEMIC SITUATION

Olha M. Kochubeynyk,
Doctor of Sciences in Psychology,
Leading Researcher of the Laboratory of Psychology of Political and Law Relationships
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID iD 0000-0001-6460-8494
kochubeynyk@gmail.com

The article is dedicated to the analysis of new discrimination forms production under a pandemic situation and its consequences for the social order and solidarity. It is shown that the

pandemic causes the global transformation of everyday life, and the personal inability to apply well-established, reliable practices for social problems' solving. It causes a redistribution of available resources on different levels, which provokes new forms of discrimination and the development of new forms of social inequality. In the space of social interaction, it turns into competition for resources between communities, such as decision-making on the «sequence for assistance providing» to communities (individuals), that is, in fact, is a process of producing inequality and new forms of discrimination. It is noted that the pandemic caused significant «mutations» in the system of social hierarchies. The mechanism of these mutations is the different types of discrimination «imposition» (because they are not isolated), that leads to the formation of a dynamic force that became a «new player» in the polarization of Ukrainian society. It is concluded that pandemic has significantly «mixed» the society, changing not only the income level for many people, but also changing their consumer behavior, motivation, social values, and so on. It is noted that pre-established groups begin to disintegrate, move away from each other, lose their functional relationships, but the emergence of new communities is not such a quick process. Such mixing has resulted in the reconstruction of differences (increasing heterogeneity, polarization) in political, ideological, ideological, value, regional, linguistic, cultural, ethnic characteristics, and it inhibits the use of human and social capital, reduces social cohesion and social trust, increases social tension and instability.

Keywords: trust; solidarity; atomization; hierarchy; social interactions.

Постановка проблеми. Сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що вплив пандемії на суспільство є багатовимірною дією, а його «залежною змінною» стають усі складники порядку соціальності будь-якого його рівня. Режимно-обмежувальні заходи різного ґатунку спричинили наскрізний процес змін в усіх суспільних сферах. Очевидно, що матеріальне становище значної частини людей істотною мірою погіршилося, оскільки ці заходи супроводжувалися закриттям низки підприємств, збільшенням числа безробітних (зокрема і через втрату роботи трудовими мігрантами), скороченням доходів значної частини підприємців і найманих працівників. Також повсякденність порушилася втратою «живого» спілкування, позначилася браком звичних видів соціальної активності, серед яких прогулянки містом, зустрічі в кав'ярнях, цікаве дозвілля та розваги, шопінг, робота в колективі, користування послугами (перукарні, салони краси, фітнес-центри), відвідування театральних вистав чи концертів тощо. Отож у численних публікаціях – як фахових, так і непрофесійних – обговорюється, наскільки введення режимів локдауну, соціального дистанціювання чи самоізоляції загрожує психологічному здоров'ю людей, ослаблює групові зв'язки, порушує соціальний та психологічний комфорт. Спільним знаменником усіх цих різнорівневих публікацій є те, що пандемія як специфічний спосіб порушення повсякденності провокує докорінні соціальні зміни. На наш погляд, ці зміни матимуть істотні наслідки для функціонування порядку соціальності, а саме: пандемія як перерозподіл ресурсів будь-якого типу призведе до конструювання в суспільстві нових форм нерівностей та дискримінації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблема соціальної дискримінації (стратифікації та нерівності) отримувала різноманітні ракурси висвітлення: зокрема як наслідок класової структури або розшарування за економічними ознаками, за освітнім рівнем, за расовою та етнічною належністю тощо. Конструювання та відтворення соціальної нерівності як найважливішої артикуляти порядку соціальності розглядається в працях К. Маркса, Е. Дюркгайма, М. Вебера, П. Сорокіна, Р. Дарендорфа, Дж. Міда, Т. Парсонса, Р. Мертон, П. Штомпки, А. Шюца. Аналіз «нових нерівностей» – таких, що виникли наприкінці XX сторіччя й виникають нині внаслідок дії глобалізаційних чинників у соціальних структурах суспільств, – представлено в доробку Д. Белла, П. Бергера, Ж. Бодріяра, Н. Лумана, З. Баумана, І. Валерстайна, Е. Гіденса, М. Кастельса, Дж. Рітцера, Е. Тоффлера, Н. Смелзера, Г. Терборна, С. Гантінгтона.

Пандемія спровокувала новий вимір цих досліджень. Так, проблему стигматизації осіб із COVID-19 на тлі поширення пандемії коронавірусу аналізує Л. Коробка (2020). У центрі

уваги дослідників ризику, які виникають для психологічного благополуччя; соціально-психологічні ефекти пандемії, що потенціюють порушення психічного здоров'я; ефекти впливу засобів масової інформації та соціальних мереж на психічний стан людей (Юрьєва, & Шустерман, 2020).

Мета статті полягає в аналізі особливостей процесу виробництва нових форм дискримінації в період пандемії та його наслідків для порядку соціальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пандемія істотно порушила повсякденність як напрацьований, налагоджений спосіб задоволення потреб, в основі якого – використання соціальної структури суспільства, його «людського» устрою. Зрозуміло, що міра задоволення цих потреб – як узвичаєної фіксації символічного статусу особи чи спільноти – різнилася, проте саме вона визначала динаміку суспільних інтеракцій. Адже структура будь-якого суспільства – це насамперед система неоднорідностей, спричинена функціональною диференціацією суспільства. І будь-яке суспільство мусить зберігати систему неоднорідностей як упорядковане начало, без якого не зможе відтворювати соціальні зв'язки, забезпечувати ефективне функціонування інститутів, здійснювати контроль за діяльністю багатьох сегментів, яким притаманна різна міра автономності. Іншими словами – забезпечувати відтворення порядку соціальності («хтось має пекти хліб, хтось – воювати»).

Порядок соціальності ми визначаємо як сукупність процедур систематичного виробництва відносин владності/підвладності та їхніх символізацій у конкретному соціокультурному середовищі, що об'єктивно проявляється в реальних дотримуваних практиках соціальних взаємодій, а суб'єктивно переживається як прийнятність норм, цілей та ідеалів, відтворюваних цими практиками. І в цьому сенсі будь-який порядок соціальності, отже, є формою контролю системи нерівностей, встановлюючи її (і підтримуючи її) через зміст таких символічних конструкцій, як сексуальна ідентичність, раса, етнічна належність, релігія, громадянство, вік, соціально-економічний статус, фізичні і розумові здібності тощо. Ідеться про те, що нерівність виникає тоді, коли неоднорідність починає символізуватися, тобто виникає ієрархія статусів, що закріплюють певні владні можливості, блага та ресурси задоволення потреб. Але тут слід увиразнити основну закономірність у конструюванні нерівностей та дискримінацій: будь-яка якість, властивість, ресурс можуть стати підставою для виникнення дискримінаційних та ієрархічних відносин і що більш обмеженим є цей ресурс у суспільстві, то більше проявів нерівності в процесі його розподілення можемо спостерігати.

З часом одні нерівності дезактуалізуються, переходять у латентний стан і можуть бути значущими лише в парціальних порядках соціальності. Другі – навпаки, з'являються на соціальній арені й потужно починають диференціювати суспільство. (У такому сенсі ми зараз говоримо про цифрову нерівність). Треті – змінюють свій «знак». (Наприклад, фертильність у патріархальних суспільствах була основою для поваги й вищого соціального статусу на противагу неспроможності народжувати. Це навіть могло бути причиною розірвання церковного шлюбу. Сьогодні ж багатодітність є радше підставою для стигматизації, оскільки переважно вона поєднується з низьким економічним статусом та відповідними поведінковими практиками).

Зміна характеру нерівностей у розподілі обов'язків і зобов'язань, прав і привілеїв у межах одного виміру рано чи пізно спричинить зміну порядку соціальності загалом. Намагання різних соціальних рухів скасувати владні ієрархії, що зумовлюють несправедливий розподіл ресурсів і структурне пригнічення в політиці соціальних інститутів та в повсякденному житті, призводять – поки що – лише до заміни однієї системи привілеїв на іншу. В окремих рефлексіях цей феномен дістав назву «терору меншин». Ось, наприклад, яскрава ілюстрація. Усі звикли до феміністичних рухів різного забарвлення, але виявився несподіванкою заклик не святкувати 250-річчя Л. ван Бетховена, оскільки він «надто білий, надто маскулінний і надто затхлий» (too male, too pale, too stale). Його симфонію №5, яка з 1808 року була метафорою сили духу композитора, було переозначено: її символізація

дістала іншу інтерпретацію. Зазначалося, що попередня оцінка була віддзеркаленням ставлення «людей при владі», тобто білих заможних чоловіків, які «прийняли» Л. ван Бетховена і зробили із симфонії символ своєї вишесті і значущості. Проте для деяких груп – жінок, представників ЛГБТ та расових меншин – ця симфонія є дошкульним нагадуванням про історію дискримінації та елітизм класичної музики.

Але повернімося до предмета дослідження. Пандемія як соціальна конструкція знаходить вияв у неможливості застосувати усталені й напрацьовані раніше надійні практики розв'язання соціальних проблем тих чи тих спільнот або окремих осіб. Останнє спричинює перерозподіл наявних ресурсів будь-якого порядку, що, зрозуміло, провокує виникнення нових форм дискримінації та соціальної нерівності. У просторі соціальної взаємодії внаслідок цього спостерігається конкуренція спільнот за ресурси, що, зрештою, означає прийняття рішення про «порядок надання допомоги» спільнотам (особам), тобто фактично йдеться про процес виробництва нерівності та нових форм дискримінації. Інакше кажучи, пандемія є ситуацією, у якій відбувається «перезапуск» системи соціальних ієрархій, нерівностей та дискримінацій.

Варто пам'ятати, що будь-яка нерівність тягне за собою ряд комплексних проблем. По-перше, нерівності, що фіксують брак вибору і можливостей у частини суспільства (наприклад, обмеженість доступу до освіти або медичного захисту), породжують соціальну напруженість і політичну нестабільність. По-друге, ці нерівності звужують персональний потенціал участі особи в житті суспільства, редукують її представницькі функції (іноді – аж до соціальної ексклюзії), що становить серйозний виклик основним тенденціям розвитку світового порядку. Мало того, механізми виробництва нерівностей (вікової, економічної, етнічної, гендерної тощо) діють не ізольовано, а взаємно зумовлюють один одного, відтворюючи комплексну матрицю владно-ієрархічних відносин і позицій.

На нашу думку, пандемія з точки зору порядку соціальності призвела до істотних «мутацій» саме в цій системі ієрархій. Механізмом цих мутацій стало «накладання» тих чи тих форм дискримінації одна на одну (оскільки вони не діють ізольовано), що й спричинило в кінцевому підсумку формування динамічної сили як «нового гравця» в системі поляризацій українського соціуму.

Але спочатку проаналізуємо, які нерівності найбільшою мірою актуалізувалися в період пандемії. Чільне місце, безперечно, посідає економічна нерівність, яка, можливо, має бути винесена за дужки цього аналізу: за будь-якого порядку соціальності (крім утопічного) вона є визначальним регулятором конструювання уявлень про справедливість, рівність прав та рівність можливостей. Найбільш наочно вона оприявнюється в різниці у доступі до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла) та реалізації основних прав (права на здоров'я, життя, безпеку тощо).

Наразі тією нерівністю, яка найбільшою мірою увиразнилася в системі владно-ієрархічних відносин і позицій, є, мабуть, нерівність доступу до отримання медичної допомоги. Зазначимо, що йдеться навіть не про «якісну» допомогу, а взагалі – можливість госпіталізації, наявність апаратів штучної вентиляції легень, кисневих концентраторів, ліків тощо. (Між «Феофанією» і районною лікарнею різниця зрозуміла без коментарів). Інший прояв, який є болючим для українців, – це нерівність у доступі до вакцин. У масових дискурсах усталилася позиція, що олігархи та депутати вакцинуватимуться контрабандним «Файзером», а пересічних громадян максимум що очікує – це «святих води Гангу», як охрестили CoviShield.

Продовжити перелік слід згадкою про регіональну нерівність, адже відмінності в організації повсякденності, що існують для мешканців різних за величиною населених пунктів, виявляються також у доступі до послуг соціальної сфери. (Так, наприклад, у селах уже багато років триває процес масового «вибуття» з експлуатації медичних, освітніх та культурно-побутових об'єктів, тоді як у населених пунктах районного та обласного значення цей дефіцит менш помітний). Проте пандемійний формат регіональної нерівності знайшов вияв у формах дотримання режимно-обмежувальних закладів. Приміром, призупинення руху

громадського транспорту у великих містах блокувало не лише пересування, а й вирішення багатьох значущих (зокрема і виробничих) питань, тоді як для маленьких міст це було не так помітно. Дотримання режиму використання засобів індивідуального захисту в селах зазвичай менш жорстке, ніж у містах. І, нарешті, карантинне зонування – червона, помаранчева, жовта, зелена зони – є чіткою і прозорою символізацією міри дозволеного і забороненого.

Істотних змін зазнав простір професійних нерівностей. Пандемія викликала не тільки безробіття (втрату робочого місця загалом або неповну зайнятість), не лише негативно вплинула на оплату праці, а й створила додатковий вимір нерівності: можливість/неможливість дистанційної роботи. Зокрема, ті сфери, що пов'язані з безпосереднім, «очним» контактом із клієнтом, створювали вищі ризики захворюваності і, відповідно, розцінювалися як менш привабливі. А «бюджетники», якщо це не медичні і не педагогічні працівники, виявилися в привілейованому становищі, оскільки цій сфері приписувався дистанційний формат роботи та збереження заробітної плати.

Вікова нерівність проявилася, на наш погляд, на обох полюсах позиції. Зрозуміло, що найбільш вразливою категорією для впливу пандемії стали люди старшого віку (65+), адже для них нерівність постала як неможливість зустрічатися з дітьми та онуками, як обмежувальні заходи щодо пересування (що ускладнювало купівлю ліків та продуктів), як згубний вплив агресивного інформаційного середовища. В окремих випадках – ризик звільнення. Крім того, загроза задіяння протоколів медичного сортування маркувала цю вікову групу як «меншовартісну». Для молоді нерівність проявилася як обмеження спілкування, проблематична самоізоляція в гуртожитках, різка зміна формату навчання і часто – втрата його якості, скорочення доступних вакансій на ринку зайнятості тощо.

Статева нерівність також зазнала специфічних пандемійних форматів: основні порушення на робочому місці (позапланова відпустка «за свій рахунок», збільшення навантаження, скорочення розмірів заробітної плати за виконання того ж обсягу роботи) виявлялися частіше проблемою жінок, аніж чоловіків. Крім того, проблема дитячих садочків, які призупинили своє функціонування, або проблема шкільних уроків (зокрема, контролю за перебігом дистанційних занять) також виявилися переважно «жіночими» проблемами.

Нерівність у системі символічного капіталу, де диференціація виникає через відмінності в доступі до соціально значущої інформації, можливості її інтерпретації, здатності нав'язувати певне її тлумачення іншим, також долучилася до поділу суспільства. Адже протягом тривалого часу поширювалася суперечлива інформація про пандемію, включаючи чутки, плітки та інші неперевірені відомості, проте можливість формування адекватного образу реальності виявилася різною. Інфодемія для більшості виявилася критичною атакою на свідомість, інші (їх менше) не поспішали користуватися «порадами лікаря Юри з Уханя».

Але повернімося до вихідної тези про виробництво нерівностей – нерівності не діють ізольовано, а накладаються одна на одну. Так, «вік 65+», крім того що маркується як вразливий (тобто меншовартісний), означає також цифрову нерівність, тобто проблеми з доступом до безпечного придбання товарів та ліків за допомогою інтернет-сервісів, оскільки літні люди переважно не мають таких навичок, а регіональна нерівність може зростати через відсутність медичного закладу, який міг би надати кваліфіковану допомогу.

Іншими словами, порушення практик повсякденності постає більш масштабним, ніж це може здаватися на перший погляд, а чільними його чинниками є не обмеження контактів та скорочення доходів. Пандемія змінює наявні порядки соціальності тим, що через комплексну зміну системи нерівностей вона створює підстави для нової поляризації. І, з точки зору загальної соціальної динаміки, Україна, яка постійно намагається долати територіальні, мовні, релігійні, внутрішньо- і зовнішньополітичні поляризації, дістала ще одну – морально-гуманістичну. На нашу думку, пандемія сформувала соціальний розлом, який стає потужним інструментом поглиблення соціальної неоднорідності: постала необхідність робити вибір «між економікою і життям», тобто вибір між економічним прибутком і цінністю людського життя. Власне, виник розлом між тими, хто боїться

«померти від голоду», і тими, хто боїться «померти від вірусу», що позначається на змісті вимог, декларацій, очікувань і на формуванні різних моделей майбутнього. Фактично виникла нова поляризація, яка істотною мірою долучилася до системи виробництва ієрархій та дискримінацій. Звичні, ну, скажімо, великі поляризації – такі, як ліві/праві, європрихильники/євроскептики, чоловіки/жінки, – поступилися місцем «тимчасовим», таким, що враховують ось цей актуальний поділ.

Важливо підкреслити, що зміна в системі ієрархій та дискримінацій означає не тільки зміну порядку соціальності, а й зміну основ ідентифікації, зміну функціонування системи ідентичностей. «Мутації» в системі привілеїв та дискримінацій призвели до збільшення соціальної неоднорідності, зростання напруженості між різними ідентичностями та, відповідно, розбалансування системи солідарності й інтенсифікації процесів соціальної атомізації.

Атомізація суспільства, з одного боку, є його органічним процесом, який час від часу то посилюється, то послаблюється, тому критичним є не сам факт його наявності та його зміст (зниження ролі колективних цінностей, ерозія солідарності, масові прояви соціальної роз'єднаності, зниження потенціалу колективізму), а інтенсивність наростання. З другого боку – у своїй найвищій фазі він є загрозою для чинного порядку соціальності, а його провокацією є множення й накладання одна на одну різноманітних причин. Так, Україна у процес вибудовування власного порядку соціальності («історична причина») увійшла вже у стані високої атомізації, адже вона мала спадок у вигляді періоду перебудови, коли на всьому пострадянському просторі виникали нові ринкові економічні відносини, руйнувалися зв'язки між суб'єктами господарювання. Тобто атомізація стала закономірним наслідком стрімкого переходу від радянської системи до «ринкової моделі», що супроводжувався прийняттям абсолютною більшістю населення нових настановлень, пов'язаних з пріоритетним значенням конкуренції, ідей особистого збагачення та індивідуального процвітання, форми досягнення яких часто виявлялися поза правовим полем або ж поза уявленнями про порядність, прийнятність, чесність. На «історію» накладається поширення неоліберальних ідей, які наголошують на особистій відповідальності за своє власне життя, спрямовані на персональне економічне процвітання, підвищення рівня індивідуального матеріального добробуту, тобто пропонують атомарність. Слід також назвати й психологічну причину експлозивного наростання ступеня соціальної атомізації, а саме: наявність гострих відмінностей у поглядах на соціальні реалії (що регулярно засвідчує Центр Разумкова (Разумков Центр, 2020), призводить до «інкапсуляції», тобто, щоб уникнути гострих конфліктів, пов'язаних з протилежністю позицій, люди намагаються мінімізувати інформацію, яка «виходить назовні», про свої уподобання та міркування, замикаючись у своєму «інформаційному кокони». Останнє порушує дієвість актуальної регулятивної системи ідентичностей, адже її фундаментальним законом є об'єднання «своїх» проти «чужих» заради збереження й відтворення «свого» способу тлумачення картини світу (необхідного, бажаного, припустимого тощо).

Звісно, атомізація суспільства є комплексним ефектом, але наразі нас більше цікавлять її наслідки, а не детальний перелік чинників її виникнення. І, на нашу думку, найбільш небезпечним соціально-психологічним наслідком є втрата спільної валентної соціальної тканини. Соціальне роз'єднання, послаблення зв'язків між людьми призводять, з одного боку, до зростання відхилень від загальноприйнятих норм: аномія та нехтування приписами моралі межують з тотальним індивідуалізмом. З другого боку – атомізація позначається на ступені залученості особи в політичну та громадську діяльність, істотною мірою його знижуючи, та проявляється як брак уявлень про проблеми спільного характеру, що могли б розв'язуватися колективними зусиллями.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зазначимо, що зміна системи ієрархії та дискримінації – об'єктивно чи суб'єктивно зумовлена, короточасна чи довгострокова, транзиторна чи необернена – збільшує ступінь неоднорідності суспільства та в кінцевому підсумку зачіпає його економічні, політичні, духовні основи, що неодноразово в

історії призводило до «вибухових» за своїм характером змін порядку соціальності.

Пандемія, на нашу думку, істотною мірою «зміксувала» суспільство, змінивши не лише рівень доходів, а й споживчу поведінку, мотивацію, соціальні цінності тощо багатьох осіб. Атомізація виявляється, як було показано, у тому, що попередньо усталені групи починають розпадатися, віддалятися одна від одної, втрачати функціональні взаємозв'язки, а виникнення нових спільнот не є процесом настільки ж швидким. І в ситуації, що склалася, виникає проблема підтримання ефективного функціонування соціальної системи, відтворення порядку соціальності, який давав би змогу задовольняти вимогу більш-менш коректної співдії всіх систем, оскільки, якщо немає взаємодії між групами, немає соціальної солідарності, що ґрунтується на довірі до суспільних інститутів та окремих осіб, виникає ризик встановлення авторитарного режиму. Інакше кажучи, що більш неоднорідним є суспільство, що більш напружені відносини між спільнотами, провоковані дискримінаціями та ієрархіями (а це, власне, два основних аспекти атомізації), то вищим є ризик появи на політичній арені «силової меншості».

Проблема нерівності тісно пов'язана з проблемою соціальної згуртованості, соціального залучення, суспільної довіри. Це означає, що соціальну політику слід орієнтувати на згуртування суспільства. Пандемія супроводжується масштабними змінами у всіх сферах діяльності суспільства, зокрема приводить до трансформації критеріїв соціальної нерівності та появи нових форм дискримінації. У певному сенсі ця ситуація – це перезапуск дискурсів, що конструюють порядок соціальності. А тому нова динаміка суспільних процесів, що виникає, вимагає вивчення різних характеристик нерівності, особливо з огляду на те, що соціальна ідентифікація індивідів у цей період гостро й постійно змінюється. Вони по-різному відчують нерівність і своє становище в соціальній структурі суспільства. Ескаляція нерівності, отже, є реальною основою для соціальної напруженості, оскільки становить загрозу для безпеки і особистості, і суспільства, а тому потребує детального вивчення.

Список використаних джерел

Коробка, Л. М. (2020). Стигматизація осіб із COVID-19 в умовах поширення пандемії коронавірусу: соціально-психологічний аспект. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 94–109.

Разумков Центр (2020). *Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень–листопад 2020 р.)*. Взято з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>. (12.05.2021)

Юрьева, Л. Н., & Шустерман, Т. И. (2020). Пандемия COVID-19: риски для психологического благополучия и психического здоровья. *Український вісник психоневрології*, 28(2), 5–10.

References

Korobka, L. M. (2020). Styhmatyzatsiia osib iz COVID-19 v umovakh poshyrennia pandemii koronavirusu: sotsialno-psykholohichniy aspekt [Stigmatization of people with COVID-19 in the context of the spread of the coronavirus pandemic: a socio-psychological aspect]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 23 (1), 94–109. (in Ukrainian)

Razumkov Tsent (2020). *Otsinka hromadianamy situatsii v kraini, riven doviry do sotsialnykh instytutiv ta politykiv, elektoralni orientatsii hromadian (zhovten–lystopad 2020 r.)* [Citizens' assessment of the situation in the country, the level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (October–November 2020)]. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>. (12.05.2021). (in Ukrainian)

Yuryeva, L. N., & Shusterman, T. Y. (2020). Pandemiya COVID-19: riski dlya psikhologicheskogo blagopoluchiya i psikhicheskogo zdorov'ya. *Ukrainskyi visnyk psikhonevrolohi* [Ukrainian Bulletin of Psychoneurology], 28 (2), 5–10. (in Russian)

УДК 316.6
DOI:

Хазратова Нігора Вікторівна,
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-1471-3234
monz_3@ukr.net

Гнатко Орислава-Каміла Миколівна,
студентка Львівського національного університету імені Івана Франка,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0001-6074-3656
orysiagnatko@gmail.com

Олійник Алла Вікторівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-2543-4281
oljnik_alla@ukr.net

ДЕПРИВАЦІЯ ПРИВАТНОСТІ В УМОВАХ КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ

Метою нашого дослідження був аналіз переживання приватності в умовах карантину, зумовленого пандемією COVID-19. У ситуації карантинних обмежень відбулися зміни особистісного простору: приватний простір «стиснувся» (тривале перебування багатьох людей у просторово обмежених оселях), а публічний простір, навпаки, «розсунувся» (вимога тримати дистанцію 1,5-2,5 м в усіх громадських місцях). Це могло спричинити депривацію потреби у приватності в перших ситуаціях і, навпаки, задоволення цієї потреби – у других. Методологічно дослідження ґрунтується на наукових підходах до психології приватності (викладених у працях І. Альтмана, М. Горовця, С. Нартової-Бочавер). Контроль над своїм життєвим простором (переживання власності на нього) сприяє вираженості інтернального локусу контролю. Найчутливішими до порушень міжособових дистанцій удома виявилися нейротичні особистості: люди лабільні та реактивні схильні вибудовувати більші дистанції навіть у спілкуванні з близькими людьми. Жінки значно частіше, ніж чоловіки, зазнавали порушень приватності вдома, під час карантину, що узгоджується з даними про гендерні особливості фемінінних ролей. Суб'єктивний дискомфорт, порушення приватності і напруженість під час перебування вдома в період карантину більшою мірою відчували українці, ніж американці, що пов'язано зі значно більшим показником площі помешкань американських респондентів. Виявлено, що американські респонденти встановлюють значно менші дистанції в спілкуванні з близькими людьми і значно більші – з чужими (порівняно з українцями). Це можна пояснити наявною в американській культурі сакралізацією сім'ї, а також регламентованістю спілкування в громадських місцях, пов'язаною з властивою англomовним культурам повагою до приватності незнайомої людини. Обмеження дослідження полягають у незначній за обсягом вибірці респондентів. Результати дослідження можна використати: 1) для розроблення психологічних рекомендацій щодо впровадження просторових обмежень (наприклад, під час карантинних заходів); 2) для профілактики

конфліктів, спровокованих порушенням приватності. Перспективи дослідження полягають в урізноманітненні етнічного складу вибірок для проведення кроскультурного аналізу переживання приватності.

Ключові слова: потреба в приватності; власність на простір; карантинні обмеження; депривація приватності; суб'єктивна комфортність.

DEPRIVATION OF PRIVACY UNDER CONDITIONS OF QUARANTINE RESTRICTIONS

Nigora V. Khazratova,

Doctor of Sciences in Psychology, Docent,

Professor of Department of Psychology

National University «Lviv polytechnic»,

Lviv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-1471-3234

monz_3@ukr.net

Oryslava-Kamila M. Gnatko,

Student of Ivan Franko National University of Lviv

Lviv, Ukraine

of ORCID ID 0000-0001-6074-3656

orysiagnatko@gmail.com

Alla V. Oliinyk,

Ph.D. in Psychology, Docent,

Docent of Department of Psychology,

National University «Lviv polytechnic»,

Lviv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-

oljnik_alla@ukr.net

The aim of the study was to analyze the experience of privacy in quarantine caused by the COVID-19 pandemic. In the situation of quarantine restrictions, personal space has been changed: the private space has been «shrunk» (long stay of many people in spatially limited homes), and public space, on the contrary, has been «spread» (requirement to keep a distance of 1.5-2.5 m in all public places). This could lead to the deprivation of the need for privacy in the first situation, and vice versa, the satisfaction of this need – in the second one. Methodologically, the study is based on scientific approaches to the psychology of privacy (set out in the works of I. Altman, M. Horowitz, S. Nartova-Bochaver). Control over one's living space (experience of its ownership) contributes to the severity of the internal locus of control. Neurotic personalities were the most sensitive to interpersonal distance disorders at home: labile and reactive people tend to build longer distances even in communication with loved ones. Women were much more likely than men to experience privacy violations at home during quarantine, which is consistent with data on the gender characteristics of feminine roles. Subjective discomfort, invasion of privacy, and stress during quarantine stay at home were felt more by Ukrainians than by Americans, due to the much larger size of housing owned by American respondents. It was found that American respondents set much shorter distances in communication with close people, and much longer – with strangers (compared to Ukrainians). This can be explained by the sacralization of the family in American culture, as well as the regulation of communication in public places, associated with the inherent respect for the privacy of a stranger in English-speaking cultures. The limitation of the study is the small sample of respondents. The results of the study can be used in the development of 1) psychological recommendations for the introduction of spatial constraints (for example, during quarantine measures); 2) prevention of conflicts provoked by privacy violations. The prospects of future studies

are to diversify the ethnic composition of the samples for cross-cultural analysis of the privacy experience.

Keywords: need for privacy; ownership of space; quarantine restrictions; deprivation of privacy; subjective comfort.

Постановка проблеми. У ситуації карантинних обмежень, зумовлених пандемією коронавірусу, відбулися зміни особистісного простору: приватний простір «стиснувся» (тривале перебування багатьох людей у просторово обмежених оселях), а публічний простір, навпаки, «розсунувся» (що було спричинено вимогою тримати дистанцію 1,5-2,5 м в усіх громадських місцях). Усе це не могло не позначитися на суб'єктивній комфортності перебування особи як у власному помешканні, так і в громадських місцях, оскільки змінило не лише просторові звички людей, а й можливості задоволення їхньої потреби в приватності.

Карантинні заходи об'єктивно спричинили умови скупчення людей в помешканнях унаслідок вимоги залишатися вдома усім членам сімей одночасно і надовго незалежно від умов спільного проживання. Це призвело до істотної фрустрації та депривації потреби в приватності, зокрема в перенаселених помешканнях (що характерно для мегаполісів узагалі). Оскільки потреба в приватності являє собою своєрідну потребу у власності на певний простір («територіальний інстинкт»), то карантинні заходи викликали порушення приватності. Це само по собі становить загрозу для психологічного здоров'я людини і для нормальних, здорових стосунків. Не випадково ЗМІ повідомляли про зростання кількості конфліктів, розлучень, випадків сімейного насилля.

Разом з тим змінився і публічний простір. Щільні черги в магазинах, аптеках і банках поступилися чергам на вулиці – більш «розсунутим» і регламентованим. Це могло спричинити неоднозначну реакцію: від збільшення суб'єктивної комфортності перебування на вулиці до її зменшення внаслідок звички до перебування в споживацькому натовпі.

Саме тому наше дослідження присвячено змінам у переживанні приватності внаслідок змін в організації приватного і публічного простору, що істотно впливає на благополуччя особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Потреба у приватності є своєрідним «продовженням» територіального інстинкту, притаманного тваринам, і водночас різновидом потреби у власності – власності на свій життєвий простір. Можливість розпоряджатися тим простором, на якому реалізовується життя людини, структурувати його на власний розсуд і за необхідності переструктурувати, приховувати його від інших або, навпаки, відкривати є умовою задоволення потреби в приватності.

Поняття приватності (у тому значенні, як воно здебільшого застосовується в сучасній психології (Altman, & Wohlwill, 1978; Нартова-Бочавер, 2005) означає контроль особи за відкритістю-закритістю для чужих свого власного життя (території, організації часу і простору тощо), можливість усамітнення, можливість збільшувати або зменшувати на власний розсуд прозорість свого життя для інших.

На думку деяких дослідників, просторова організація життя і спілкування людини передбачає не тільки міжособові дистанції (інтимну, «дружню», офіційну і публічну), а й певну буферну зону навколо тіла людини, яка не має бути доступною для оточення. Тому кожна людина нібито перебуває в такій собі повітряній «бульбашці», створюючи звідусіль невидимий кордон, покликаний боронити її власний простір та її приватність (Horowitz, Duff, & Stratton, 1964; Нартова-Бочавер, 2005).

По суті, приватність означає можливість контролювати своє життя самостійно, тому що сам факт його відкритості для інших (публічності) спричиняє груповий тиск, підвищує нормативність поведінки, підпорядковує її зовнішнім вимогам. Час свого життя (можливість розпоряджатися ним, контролювати його) є, разом з фізичним тілом особи, природним об'єктом власності, бо саме вони надаються кожній людині при народженні і зникають (виходять з-під контролю) в момент її смерті. Тому переживання належності собі власного

життя (реального його авторства) тісно пов'язане з можливостями відкривати-закривати його для оточення за власним вибором. Характеристика ж відкритості-закритості життя особи для оточення (приватність) тісно пов'язана з контролем над фізичним простором, де реалізується життя особи.

Релізована потреба в приватності забезпечує не лише суб'єктивний комфорт, а й самовідновлення его-ресурсів особистості. Саме наодинці із собою, добровільно усамітнюючись, особистість переживає рекреацію власної автентичності. І навпаки, надмірне перебування в публічному просторі, на очах у багатьох (навіть байдужих до неї) людей, створює депривацію або фрустрацію потреби в приватності. Ця депривація переживається як нестерпність ситуації публічності (постійного перебування серед інших людей), як виражений суб'єктивний дискомфорт, зумовлює зростання напруженості, а разом з нею – агресії або аутоагресії.

Є думка, згідно з якою висока толерантність до порушень особистого простору загалом та інтимної зони зокрема притаманна малим дітям і виражає неготовність до сепарації від дорослого, домінування симбіотичних стосунків з матір'ю. У міру дорослішання від шести до дванадцяти років діти починають віддавати перевагу окремому місцю, окремій шафі для власних речей на противагу місцю в спільному колі та спільній шафі, тобто потреба у власному просторі починає чітко виявлятися і виражати себе (Altman, & Wohlwill, 1978; Нартова-Бочавер, 2005). У дорослому віці депривація приватності переживається важче, ніж у дитячому (Хазратова, 2020).

Мета статті – аналіз переживання приватності в умовах карантинної організації приватного і публічного простору під час пандемії 2020–2021 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження було проведено онлайн під час карантину восени 2020 р. – навесні 2021 р.

Група досліджуваних складалася із 40 осіб, з них 20 є громадянами і мешканцями США і 20 – України. Їхній віковий діапазон варіював від 21 до 90 років. До групи входило 26 жінок і 14 чоловіків – по 13 жінок і 7 чоловіків у кожній підгрупі.

Гетерогенність вибірки за ознаками статі, віку, культурної належності була зумовлена прагненням отримати достовірні, екологічно валідні дані, а також порівняти вияви ймовірної депривації приватності у представників української та американської культури.

Як методики і техніки дослідження були застосовані тест особистості «Велика П'ятірка» (Р. МакКрає, П. Коста), а також авторський опитувальник «Карантинний простір», присвячений з'ясуванню рівня суб'єктивної комфортності ситуацій порушення приватності вдома під час карантину; а також комфортності ситуацій дотримання-недотримання соціальної дистанції в громадських місцях.

Проаналізуємо спочатку рівень суб'єктивної комфортності перебування вдома під час карантину. Він діагностувався запитаннями про те, яка площа припадає вдома на одну людину (оцінка перенаселеності помешкання); оцінкою відчуття напруженості під час перебування вдома на карантині порівняно зі звичайним; оцінкою рівня суб'єктивної комфортності перебування вдома (під час карантину), а також прямим запитанням про частоту порушень приватності вдома у цей період.

Як виявилось, більшість американських діагностованих почувалися комфортно вдома під час карантину, хоча певна частина зазначала деякий дискомфорт. Натомість українські діагностовані частіше оцінювали перебування вдома як дискомфортне (рис. 1). Аналогічними були показники щодо порушень приватності вдома: українці частіше зазначали наявність таких порушень, ніж американці.

Як бачимо, щодо оцінки рівня напруженості під час перебування вдома на карантині обидві вибірки є однастайними: значна частина американських діагностованих і переважна більшість українських засвідчили, що ця напруженість була явно вищою, ніж зазвичай (рис. 2).

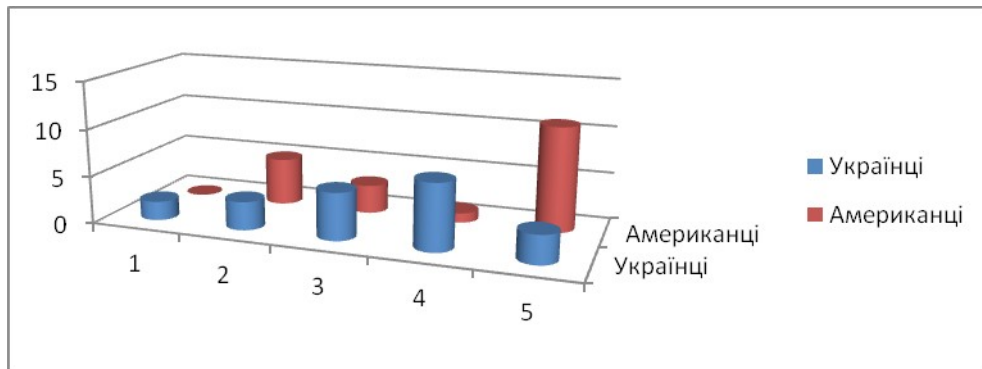

Рис. 1. Оцінка суб'єктивної комфортності перебування вдома під час карантину (від 1 – мінімальний рівень до 5 – максимальний)

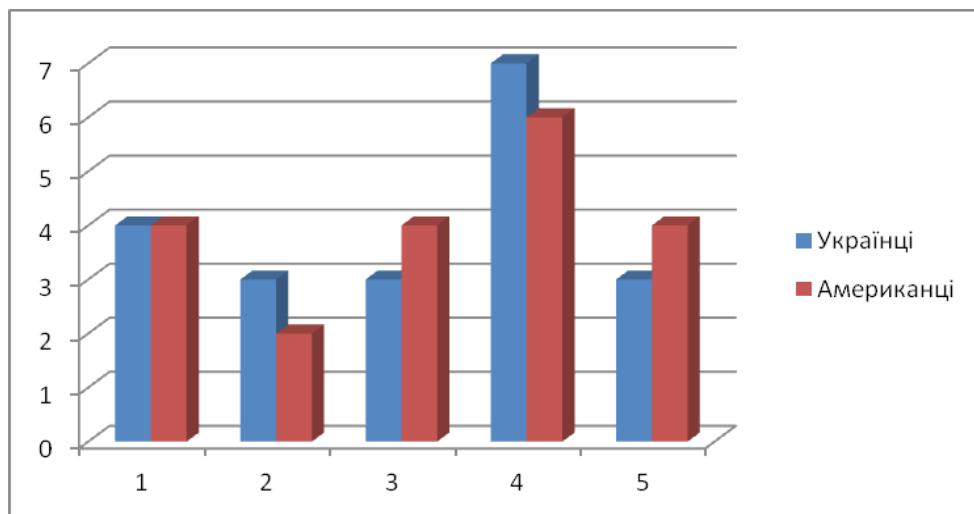

Рис. 2. Оцінка діагностованими рівня напруженості під час перебування вдома на карантині порівняно зі звичайним (від 1 – така, як зажди, до 5 – істотно вища)

Виглядає так, що дискомфорт, порушення приватності і напруженість під час перебування вдома в період карантину більшою мірою відчували українці, ніж американці. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що, як виявляється, площа помешкань, у яких живуть українці і американці, істотно різняться; відповідно, різниться кількість квадратних метрів, що припадає на кожного мешканця оселі (рис. 3).

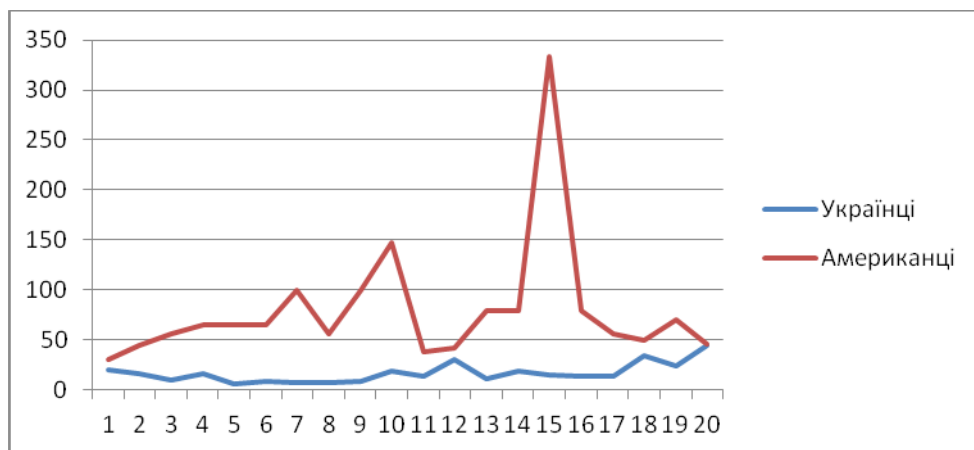

Рис. 3. Розмір площі помешкання, що припадає на кожного мешканця оселі (м²)

Отже, досліджувані американці живуть у значно більших помешканнях, ніж українська частина вибірки. Справді, сучасна американська культура передбачає проживання представників середнього класу в замських будинках, які можуть бути великими, зокрема 1000 м² і більше (у такому разі на одну особу може припадати понад 300 м²). Навіть незважаючи на значну дисперсію в оцінці американцями площі своїх помешкань, різниця між відповідями українців і американців на це запитання є великою. Це може означати, що значна площа сама по собі забезпечує стабільність переживання приватності, упевненість у належності собі значної частини простору; за таких умов карантинні вимоги перебування всіх членів сім'ї вдома не створюють жодної загрози приватності і рівень комфортності перебування вдома не змінюється в умовах пандемії.

Останнє твердження стало, власне, гіпотезою, перевірити яку нам допоміг кореляційний аналіз. Він виявив значущий зв'язок між рівнем суб'єктивної комфортності перебування вдома під час карантину і площею помешкання, що припадає на кожного мешканця, і, відповідно, від'ємний зв'язок з частотою порушень приватності та зі зростанням рівня напруженості під час перебування вдома на карантині. І навпаки, за умови частих порушень приватності і недостатньої площі помешкання рівень емоційної напруженості зростає, а суб'єктивна комфортність перебування вдома падає (табл. 1).

Таблиця 1

**Кореляційні зв'язки рівня суб'єктивної комфортності перебування вдома
з іншими показниками**

Рівень суб'єктивної комфортності	Інші показники	К
Перебування вдома під час карантину	Частота порушень приватності вдома під час карантину	-0,46
	Розмір площі, яка припадає на кожного мешканця оселі	0,45
	Розмір комфортної дистанції спілкування з близькими	-0,3
	Рівень напруженості під час перебування вдома на карантині порівняно зі звичайним	-0,35
Дистанції спілкування з близькими (величина)	Частота переживання напруженості в громадських місцях	0,38
	Рівень нейротизму	0,37
	Інтернальність локусу контролю	0,3

Додатковою інформацією є наявність прямого кореляційного зв'язку між комфортною дистанцією для спілкування з близькими та інтернальністю: що більше у людини власного особистого простору, то більше вона схильна брати на себе відповідальність за те, що відбувається в її житті. Отже, контроль над власним життєвим простором сприяє вираженості інтернального локусу контролю, тобто усвідомленню свого впливу на власне життя.

Аналогічний зв'язок виявлено також між величиною комфортної дистанції спілкування з близькими людьми і показником нейротизму особистості. Це означає, що люди лабільні та реактивні схильні вибудовувати більші дистанції навіть у спілкуванні з близькими людьми, отже, вони особливо чутливі до порушень приватності.

Розгляньмо відтак, як переживаються зміни в організації публічного простору, зумовлені вимогою дистанціювання. До опитувальника були включені додаткові питання щодо оцінювання власної частоти перебування в публічних місцях (щоб відселектувати тих, хто рідко буває в них, тому не може адекватно оцінити свої переживання в цій ситуації), а також оцінювання значення соціальної дистанції як ефективного захисного заходу від

можливого зараження коронавірусом (підтримка вимоги дистанціювання). За індикатори бралися, зокрема, легкість адаптації до вимоги тримати дистанцію, а також переживання напруженості в громадських місцях та ін.

Як видно з рис. 4 і 5, в обох вибірках є значною кількістю тих діагностованих, хто відчуває помірний рівень напруженості в публічних місцях. На відкрите запитання, чим зумовлена напруженість, 25 % відповіли, що поділяють спільну напруженість і тривогу; 25 % – що вона зумовлена наближенням до них упритул людей, які можуть бути носіями інфекції (страхом зараження).

Рис. 4. Рівень напруженості, що переживається в місцях громадського користування (українська вибірка): від 1 – мінімальний до 5 – максимальний

Рис. 5. Рівень напруженості, що переживається в місцях громадського користування (американська вибірка): від 1 – мінімальний до 5 – максимальний

У контексті досліджуваної проблеми інтерес становить також самооцінка адаптації до нових соціальних дистанцій у місцях громадського користування (рис. 6). Вочевидь, значна частина американців говорить про значну, хоча й не максимальну легкість адаптації до збільшеної соціальної дистанції. Водночас частка українців, яким було легко адаптуватися до нової організації простору спілкування, менша. Серед них є діагностовані, яким було важко адаптуватися до неї. Це можна пояснити звичками просторової організації спілкування, характерних для нашої і не характерних для американської культури. Так, переповнений міський транспорт і щільні черги, де регулярно грубо порушується інтимна дистанція особистості, є звичною умовою життя українців, тому збільшення дистанції сприймається важче. Натомість американська культура передбачає пересування в окремих автомобілях, що дає змогу зберігати приватність особи навіть в умовах щільного трафіку і заторів. Цей результат доповнюється тим фактом, що переважна більшість українських респондентів як засіб захисту від можливої інфекції вище оцінювала маску, а не соціальну дистанцію.

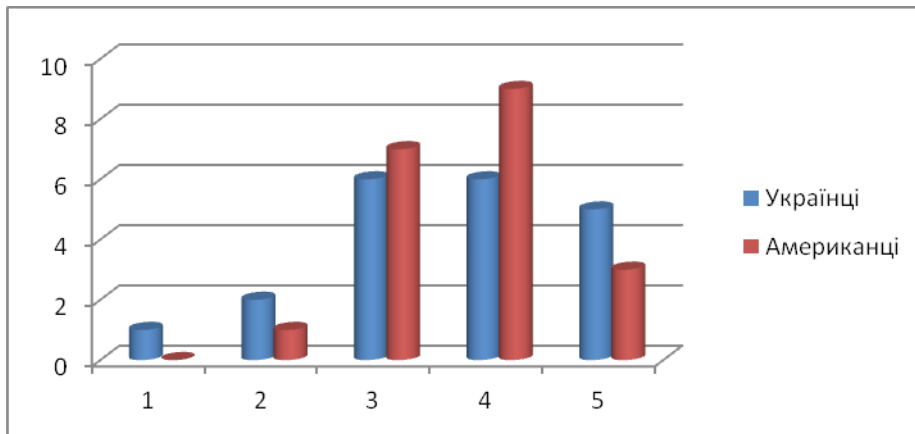

Рис. 6. Самооцінка діагностованими власної адаптованості до збільшеної соціальної дистанції (від 1 – «важко адаптуватися» до 5 – «елементарно»)

Заслужують на увагу також результати кореляційного аналізу суб'єктивної комфортності ситуації, коли незнайомиць у публічному просторі порушує дистанцію, наближаючись упритул (табл. 2). Що вища суб'єктивна комфортність (прийнятність) вимушеного перебування впритул з незнайомцем, то нижчий рівень напруженості під час перебування вдома на карантині (порівняно зі звичайним). І навпаки, у тих респондентів, хто важко переживав перебування вдома на карантині, дискомфорт ситуації вимушеного перебування впритул із чужою людиною є високим. Це означає, що схильність вибудовувати значні дистанції в спілкуванні (як з близькими, так і з незнайомими людьми) поєднується з неприйнятністю ситуацій перебування впритул до чужої людини.

Відповідно, від'ємний коефіцієнт кореляції прийнятності порушення дистанції з рівнем нейротизму означає, що для лабільних та емоційно вразливих людей вторгнення в «інтимну» зону спілкування є вкрай дискомфортним. Тим же, хто легко приймає наближеність упритул чужих людей без явного дискомфорту, притаманні резистентність, емоційна стабільність аж до нечутливості. Водночас їм властива тенденція бути закритими для нового досвіду, тобто певна стереотипність.

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між оцінками суб'єктивної комфортності (прийнятності) ситуації порушення дистанції та іншими показниками

Рівень суб'єктивної комфортності	Інші показники	k
Дистанція 1-2 метри щодо досліджуваного	Частота звернення уваги на порушення дистанції в публічних місцях	-0,53
Вимушене перебування впритул до незнайомця (порушення дистанції)	Рівень напруженості під час перебування вдома на карантині порівняно зі звичайним	-0,4
	Величина комфортної дистанції спілкування з близькими	-0,32
	Рівень нейротизму	-0,31
	Відкритість новому досвіду	-0,36
Величина комфортної дистанції щодо незнайомців	Легкість звикання до необхідності дотримуватися дистанції	-0,36
	Рівень напруженості під час перебування вдома на карантині порівняно зі звичайним	0,32

Варто звернути увагу також на кореляційні зв'язки, виявлені між деякими характеристиками особистості і площею, яка припадає на одну людину в помешканні респондента (табл. 3). Як бачимо, великі розміри життєвого простору, який постійно належить особі, сприяють формуванню таких її характеристик, як інтровертованість, деяка закритість новому досвіду, а також інтернальність. Це нескладно пояснити впливом задоволеної потреби людини в приватності, яка забезпечується в таких умовах. Достатній життєвий простір, контроль над ним дають змогу організовувати своє життя в ньому з цілковитою орієнтацією на власні інтереси, чого немає у людей у переповнених помешканнях. Цим і пояснюється як інтровертованість, так і інтернальність. Перебування «на своїй хвилі» зменшує залежність як від джерел інформації, так і від зовнішніх впливів: людина легше конструює свій внутрішній світ і перебуває в ньому.

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки площі помешкання, яка припадає на одну особу,
з характеристиками особистості

Рівень екстраверсії	-0,55
Відкритість досвіду	-0,42
Екстернальність локусу контролю	-0,59

До цих результатів кореляційного аналізу слід додати ще один: наявність зв'язку між рівнем підтримки вимоги зберігати дистанцію в публічних місцях і віком респондентів (0,3). Його можна пояснити тенденцією до більшого поціновування приватності в зрілому та похилому віці (Хазратова, 2020), а також спричиненим медіаповідомленнями переконанням, що COVID-19 більше загрожує старшим людям.

Було поведено також порівняльний аналіз для визначення кроскультурних, а також гендерних відмінностей (табл. 4). Найбільші відмінності, як і зазначалося раніше, виявлено щодо площі помешкань українських і американських респондентів, що не може не впливати на реалізацію їхньої потреби в приватності. Разом з тим з'ясовано, що американські респонденти встановлюють значно менші дистанції в спілкуванні з близькими людьми і значно більші – з чужими (порівняно з українцями). Цей результат узгоджується з інформацією про те, що спілкування американців із незнайомими людьми (у магазині, на вулиці, у транспорті) відрізняється повагою до особистого простору інших людей.

Таблиця 4

Результати порівняльного аналізу показників американської та української вибірок
за t-критерієм Стьюдента

Параметри порівняння	t-статистика	P
Величина комфортної дистанції спілкування з близькими	3,270019	0,001145
Величина комфортної дистанції щодо незнайомих	2,105982	0,020934
Площа помешкання, що припадає на одну особу	-4,273191295	0,00006

Аналіз гендерних відмінностей у межах усієї вибірки (табл. 6) показав, що жінки виявляють тенденцію оцінювати свій мікрорайон як більш перенаселений, ніж чоловіки. Це можна пояснити тим, що вони частіше відвідують магазини і ринки, здійснюючи шопінг, і саме тому частіше перебувають серед споживацького натовпу. Водночас саме жінки значно частіше зазнають порушень приватності (комфортної для них дистанції спілкування) вдома, під час карантину. Це також узгоджується з результатами досліджень щодо гендерних особливостей реалізації потреби в приватності: фемінінність особистісних ролей передбачає певну толерантність до порушення приватності, що спонукає оточення до її порушення

(Хазратова, 2020). Маскулінні ролі спонукають особу бути чутливішою до порушення приватності, активніше боронити свої особисті кордони та відстоювати міжособову дистанцію.

Таблиця 6

**Результати порівняльного аналізу показників чоловічих і жіночих вибірок
за t-критерієм Стьюдента**

Параметри порівняння	t-статистика	P
Оцінка рівня заселеності свого мікрорайону	2,666692	0,005595
Частота порушення комфортної дистанції спілкування вдома під час карантину	-2,17987	0,017766

Практична значущість дослідження полягає в доцільності застосування його результатів для розроблення: 1) психологічних рекомендацій щодо впровадження просторових обмежень (наприклад, під час карантинних заходів); 2) профілактичних заходів, спрямованих на запобігання конфліктам та випадкам сімейного насилля, спровокованим порушенням приватності.

Персональний внесок кожного автора дорівнює третині роботи з теоретичного аналізу проблеми, організації емпіричного дослідження, обробки та інтерпретації результатів.

Обмеження дослідження полягають у незначній за обсягом вибірці респондентів; імовірно, статистичні закономірності виявилися б рельєфніше на більшій за чисельністю вибірці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Контроль над своїм життєвим простором (переживання власності на нього) сприяє вираженості інтернального локусу контролю. Значні розміри життєвого простору, який постійно належить особі, сприяє формуванню таких її характеристик, як інтровертованість та інтернальність.

Що ж до порушень приватності у власній оселі, то найчутливішими до них виявилися нейротичні особистості: люди лабільні і реактивні схильні вибудовувати більші дистанції навіть у спілкуванні з близькими людьми.

Жінки значно частіше, ніж чоловіки, зазнавали порушень приватності вдома під час карантину, що узгоджується з даними про гендерні особливості фемінінних ролей (більша толерантність до порушення приватності, що може спонукати оточення до її порушення).

Суб'єктивний дискомфорт, порушення приватності і напруженість під час перебування вдома в період карантину більшою мірою відчували українці, ніж американці, що пов'язано зі значно більшим показником площі помешкань, які належать останнім. Виявлено, що в умовах частих порушень приватності (і недостатньої площі помешкань) рівень емоційної напруженості зростає, а суб'єктивна комфортність перебування вдома падає.

З'ясовано, що американські респонденти встановлюють значно менші дистанції у спілкуванні з близькими людьми і значно більші – у спілкуванні з чужими (порівняно з українцями). Це можна пояснити, з одного боку, наявною в американській культурі сакралізацією сім'ї, а з другого – регламентованістю і формалізованістю спілкування в громадських місцях. Тому не випадково адаптація американських респондентів до збільшеної соціальної дистанції та «розширеного» публічного простору проходила легше, ніж в українців.

Перспективи дослідження полягають у проведенні відповідних вимірювань на кількісно більших вибірках, що має підвищити достовірність отриманих статистичних результатів, а також в урізноманітненні етнічного складу вибірок для проведення кроскультурного аналізу переживання приватності.

Список використаних джерел

- Нартова-Бочавер, С. К. (2005). *Психологическое пространство личности*. Москва: Прометей.
- Хазратова, Н. В. (2020). Гендерні та вікові особливості фрустраційних реакцій на порушення приватності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46 (49), 123–129.
- Altman, I., & Wohlwill, J. F. (Eds.). (1978). *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research. Vol. 3, Children and the Environment*. N.Y.: Plenum Press.
- Crowther, J., & Kavanagh K. (Eds.) (1999). *Oxford guide to british and american culture*. Oxford: Oxford Press.
- Horowitz, M. J., Duff, D. F., & Stratton, L. O. (1964). Body-buffer zone. *Archives of General Psychiatry*, 6, 651–656.

References

- Altman, I., & Wohlwill, J. F. (Eds.). (1978). *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research. Vol. 3, Children and the Environment*. N.Y.: Plenum Press. (in English)
- Crowther, J., & Kavanagh K. (Eds.) (1999). *Oxford guide to british and american culture*. Oxford: Oxford Press. (in English)
- Horowitz, M. J., Duff, D. F., & Stratton, L. O. (1964). Body-buffer zone. *Archives of General Psychiatry*, 6, 651–656. (in English)
- Khazratova, N. (2020). Henderni ta vikovi osoblyvosti frustratsiinykh reaktsii na porushennia pryvatnosti [Gender and age peculiarities of frustrative reaction to privacy violation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46 (49), 123–129. (in Ukrainian)
- Nartova-Bochaver, S. K. (2005). *Psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti* [Psychological space of personality]. Moscow: Prometey. (in Russian).

УДК 159.938.363.5:004.738.5
DOI:

Гриценюк Людмила Іванівна,

науковий співробітник лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-0055-2185
lugm.gri@gmail.com

Капустюк Олена Миколаївна,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4657-8556
elenek77@ukr.net

ІНДИВІДУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА ОНЛАЙН-ПІДТРИМКА В УМОВАХ КАРАНТИНУ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВОЛОНТЕРСЬКОГО ПРОЄКТУ

Висвітлено актуальність та специфіку організації психологічної допомоги населенню в умовах строгих карантинних обмежень, які унеможливають традиційні формати «віч-на-віч». Представлено огляд переважно зарубіжних досліджень щодо причин виникнення, історії становлення дистанційних форм психологічної і психотерапевтичної допомоги та ефективності їх застосування. Показано, що поширення онлайн-формату лише прискорилося через пандемічну ситуацію, оскільки розвиток новітніх комунікативних технологій сам по собі став причиною все більш частого їх застосування у сфері надання послуг, зокрема психологічних. Водночас розгортання дистанційної, або так званої телепсихології, посилює вимоги до технологічного, методичного, організаційного забезпечення та їх унормування, потребує особистісної готовності фахівця ефективно комунікувати з отримувачем послуг онлайн. Представлено авторські напрацювання щодо організації процесу надання індивідуальної онлайн-підтримки в умовах обмежень неадаптивного карантину в рамках волонтерської ініціативи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Онлайн-коло». Описано напрями діяльності онлайн-проєкту, завдання з організації індивідуального консультування, способи їх реалізації засобами гугл-технологій з урахуванням зайнятості психологів-волонтерів, особливості вибірки осіб, які зверталися по індивідуальну психологічну допомогу до проєкту, перелік найбільш типових проблем та відгуки про їх вирішення в онлайн-режимі. Виділено як питання, які потребують подальших наукових розвідок, так і ті, що потребують врегулювання та вирішення на рівні держави і професійної спільноти.

Ключові слова: карантин; дистанційна психологічна підтримка; індивідуальне онлайн-консультування; телепсихологія; соціальна і фізична ізоляція та дистанціювання; потреби онлайн-консультанта; волонтерська ініціатива «Онлайн-коло»; інтернет-технології; «гугл-форма» та «гугл-таблиці».

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL ONLINE SUPPORT UNDER QUARANTINE: ORGANIZATION AND RESULTS OF VOLUNTEER PROJECT

Liudmyla I. Grytsenok,

Research Associate of Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-0055-2185
lugm.gri@gmail.com

Olena M. Kapustiuk,

Ph.D. in Psychology,
Senior Research Associate of the Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-4657-8556
elenek77@ukr.net

It is highlighted the relevance and organization specifics of psychological assistance to the population under strict quarantine, which made the traditional «face to face» format impossible to provide. An overview of mainly foreign research on the causes and history of the remote forms of psychological and psychotherapeutic care formation and its effectiveness is presented. It is shown that the pandemic situation only accelerated the spread of the online format, since the development of the latest communication technologies has become itself the reason for their usage increasing in services, including psychological. At the same time, the deployment of remote- or so-called telepsychology strengthens the requirements for technological, methodological, and organizational support, and their standardization requires the personal readiness of the specialist to communicate effectively with the recipient of services online. There are presented the author's findings during the organization of individual online support providing in the conditions of non-adaptive quarantine restrictions by means of the «Online-Kolo» volunteer initiative of the Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine. There are described the tasks of the online project, ways of their implementation by means of Google-technologies, taking into account work activities of volunteer psychologists, personal features of those who applied for individual psychological help, the list of the most typical problems, and feedbacks on resolving them online. There are highlighted issues that need further scientific research, as well as those that need to be resolved at the level of the state and the professional community.

Keywords: quarantine; remote psychological support; individual online counseling; telepsychology; social and physical isolation and distancing; needs of an online counselor; «Online-Kolo» volunteer initiative; Internet technologies; Google Forms and Google Spreadsheets.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 змусила багато країн світу впровадити локдаун (англ. lockdown) – нагальний протокол дій і систему обмежувальних заходів, що ставлять за мету стримання поширення захворюваності. Щоб запобігти поширенню інфекції (SARS-CoV-2), в Україні 12 березня 2020 р. теж було оголошено загальнонаціональний карантин, а 25 березня – надзвичайну ситуацію. На відміну від ізоляції – розділення заражених і неінфікованих, – карантин є сукупністю адміністративних і медико-санітарних заходів щодо запобігання поширенню інфекційних хвороб, обмеження контактів і пересування потенційно хворих осіб, щоб знизити ймовірність інфікування інших. Для розуміння поведінки населення в умовах карантину більш релевантним було б поняття фізичного дистанціювання, крайнім варіантом якого є (само)ізоляція. Але в публічній сфері часто терміни «карантин» і «ізоляція» використовуються як тотожні (Centers for Disease

Control and Prevention (CDC), 2017). Окрім впливу на економічний стан держав, жорсткі карантинні заходи (локдаун) супроводжуються низкою соціальних та психологічних наслідків для їхніх громадян. Упровадження жорсткого карантину кинуло грандіозний за масштабами і непередбачуваністю наслідків виклик усім структурам життєзабезпечення: у медицині, соціальній сфері (передусім ускладнило або унеможливило належний догляд за людьми з особливими психофізичними потребами внаслідок віку чи хвороби, можливість утримувати себе і родини), освіті (була фрустрованою потреба у звичний спосіб отримувати і надавати освітні послуги), економіці (від стану якої напряду залежало саме виживання), викликало колапс у транспортній і логістичній галузях. Усе це, посилене епідемією істерії, чуток та дезінформації в соцмережах та ЗМІ, додатково посилювало ефект сприйняття пандемії як «світового колапсу». У цьому ситуація була схожою для всіх країн світу. А от соціальні та психологічні наслідки впровадження карантинних обмежень, хоча досить активно вивчалися і загалом прогнозувалися наукою, в умовах жорсткого локдауну стали серйозним викликом для практиків у сфері психічного здоров'я населення.

Після розгубленості перших днів локдауну, коли глобальна мережа запістрявила волонтерськими оголошеннями психологів і психотерапевтів «консультую онлайн», активно заявили про себе і апологети протилежної тенденції – «не консультую онлайн». Розгорілися дебати в середовищі українських психологів і психотерапевтів щодо прийнятності та доречності дистанційної психологічної допомоги, в яких основним аргументом противників онлайн-консультування стали традиційні погляди на психологію і психотерапію як суто «контактні» сфери діяльності, які передбачали фізичну співприсутність надавача та отримувача послуги задля утворення терапевтичного «альянсу», без якого неможливо досягти значущого результату. Публічні заяви авторитетних у професійному колі осіб щодо неспроможності онлайн-консультантів надавати якісні послуги як демотивували наявних та потенційних надавачів, котрі самі перебували в ситуації карантинного пресингу і потребували підтримки, так і дезорієнтували потенційних клієнтів, які в умовах соціальної ізоляції не мали іншого способу отримати підтримку. Дистанційна психологічна підтримка під час пандемії COVID-19 стала основною формою надання психологічної допомоги тим, хто цього потребує. Відповідно, загострилася увага до форм, методів і можливостей цієї психологічної практики.

Окрім безпосередніх завдань з організації індивідуальних консультацій проекту «Онлайн-кола», створеного з метою надання психологічних послуг населенню та фахівцям підтримувальних професій, важливо було в накопиченому світовою наукою і практикою досвіді дослідити, наскільки онлайн-формати є прийнятними, ефективними і поширеними в роботі психолога-консультанта чи психотерапевта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Жорсткий карантин призвів до масової соціальної депривації, спричиненої раптовою і непередбачуваною тривалою ізоляцією, особливо відчутною в умовах багатоквартирних будинків. Вимушене цілодобове проживання сімей на обмеженій площі, фрустрована потреба в особистому просторі сильніше переживалися населенням міст. Бо після згасання ефекту «новизни» в сприйнятті ситуації очікувано стали розвиватися доти цікаві переважно вузьким фахівцям ефекти, з якими стикаються вимушено ізольовані соціальні групи (команди під час перебування в морі, на підводних та космічних кораблях тощо). Страх перед несподіваною і потенційно небезпечною ситуацією для себе і родини, необхідність фізичного дистанціювання породжували відчуття втрати контролю і посилювали стрес. Посилаючись на описані Miles та Barbisch з колегами у 2014–2015 роках психологічні наслідки карантинів, Ю. Крамар (2020) зауважує, що люди часто сприймають карантин як неприємний досвід з досить драматичними наслідками (с. 18). І причиною цього є розлука з близькими, втрата свободи, невпевненість щодо власного стану здоров'я та сум. Серед згаданих реакцій – випадки самогубств, прояви гніву, злоби та неадекватної поведінки, пов'язаних із тривалим перебуванням у специфічних умовах. Колектив науковців: C. Lima, P. Carvalho, I. Lima, J. Nunes, J.S. Saraiva, R.I. de Souza, C. da Silva, M. Neto та ін.

(2020), описуючи емоційний вплив пандемії за публікаціями міжнародних журналів великого тиражу в електронних базах даних Scopus і Embase, застерігали, що тривога в суспільстві зростатиме після першої смерті, особливо в найближчому оточенні, через збільшення повідомлень про ескалацію кількості нових випадків, і навіть сам факт усвідомлення масштабів карантину істотно підвищує тривогу. Поширилося поняття «інфодемія», під яким розуміють фейкові новини, дезінформацію, мову ворожнечі, пропаганду. Новини про спалах COVID-19 зайняли чи не всі позиції в новинах, створюючи враження, що, крім коронавірусу, у світі більше нічого не існує. Надмірна емоційність змісту та неймовірний тиск кількості повідомлень на людську психіку знижували здатність раціонально сприймати дійсність та ухвалювати адекватні рішення в повсякденному житті. Тож Генеральний директор ВООЗ Т. А. Gebreisu, котрий і легітимізував цей термін, закликав протидіяти дезінформації, нагнітанням й залякуванню, які охопили світ, серйозно ускладнюючи боротьбу з реальною проблемою зупинення та подолання пандемії COVID-19 (Zarocostas, 2020).

Отже, очікувані наслідки карантинних обмежень надали особливої актуальності вирішенню питань збереження психічного здоров'я, масштаб і зміст котрих досі не був характерним для сфери соціально-психологічної підтримки населення України. А оскільки «надавачі психологічних послуг» теж опинилися в умовах соціальної ізоляції, то новими виявилися і самі вимоги до організації психологічної підтримки, яка теж мала надаватися в дистанційній формі.

Першими на зростання потреби в дистанційній психологічній підтримці відгукнулися більш гнучкі у виборі форм і засобів взаємодії з клієнтами самозайняті фахівці. Не менш активно відреагували і державні інституції, професійні і громадські організації – переважно через розгортання волонтерських ініціатив. Навчально-методичним центром психологічних інновацій при Інституті соціальної та політичної психології НАПН України було створено волонтерський проєкт «Онлайн-коло» (у фейсбуці за хештегом #Онлайн_Коло), спрямований на активізацію взаємодії фахівців у сфері надання дистанційної психологічної допомоги і підтримки населенню, особливо кризовим службам, які забезпечують життєдіяльність суспільства в умовах пандемії (медики, військові, поліцейські, муніципальні комунальні служби). Цей комплексний проєкт пропонував велике розмаїття апробованих форм і методів. Спільно з Інститутом психології імені Г. С. Костюка НАПН України було проведено цикл онлайн-семінарів, присвячених проблемам і знахідкам у дистанційному наданні психологічної допомоги, психологічним викликам дистанційної освіти і роботи та іншим актуальним у подоланні пандемії фаховим питанням психологічного здоров'я. (Досвід переживання ..., 2020).

Мета статті – з'ясувати прийнятність застосування дистанційної психологічної допомоги на основі огляду відповідної світової практики та узагальнення досвіду організаційного забезпечення індивідуальної психологічної онлайн-підтримки в умовах карантину в межах волонтерського проєкту «Онлайн-коло» Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з результатами психологічних досліджень О.Чабана і О. Хаустової (2020), основні психологічні проблеми пандемії та загрози зараження коронавірусом COVID-19 полягають передусім у поширенні паніки та панічних настроїв, тривоги і страхів як нормальної реакції на «ненормальну» проблему, а також у вивільненні часу через ізоляцію/самоізоляцію і у фрустрації потреби в спілкуванні та соціальних контактах, які є головними потребами особистості. Люди часто виявляють гіпертрофовану «реакцію адаптації»: починають нав'язливо дивитися новини, читати матеріали про захворювання, обговорювати їх із рідними та знайомими, малювати драматичні картини майбутнього. В. Рибалка серед психологічних ознак карантину як форми ізоляції називає сенсорну депривацію, монотонію, одноманітність інтер'єру приміщення, дозвільний характер, гіподинамію, нудьгу, похідними від яких може стати певний душевний дискомфорт і навіть депресія (Кремень, 2020, с. 32).

Ефективність обмежувальних заходів у період карантину, які розглядає Ю. Крамар (2020) (окрім вимог забезпечення медичними препаратами і продуктами харчування та розумного підходу щодо меж карантинного періоду), тісно пов'язана зі здатністю людини сприймати і аналізувати інформацію, реагувати на виклики, а також доступністю адекватної психологічної підтримки, потреба в якій зумовлена ситуацією постійного стресу. Визначальну роль відіграє інформація, адже людям в умовах карантину важливо зберігати здатність розуміти ситуацію, актуально мати ресурс для ефективного та доступного спілкування. Також більшість несприятливих наслідків зумовлені насильницьким характером запровадження карантинних вимог, тоді як усвідомлення їх адекватності та добровільне дотримання зменшують негативний вплив. Саме тому фахівці у сфері охорони здоров'я мали б сприяти тому, щоб дотримання вимог карантину ставало власним альтруїстичним вибором (Крамар, 2020, с. 19-21).

Поведінка людей у ситуації пандемії демонструє різноманітні, іноді протилежні, підходи і види. Їхнє ставлення до пандемії може бути активним або пасивним, оптимістичним або песимістичним, гуманістичним або байдужим; вони виявляють при цьому позитивне або негативне мислення тощо. Водночас стрес, страх, панічні настрої, прояви агресії, які охопили вже мільйони та десятки мільйонів мешканців різних країн світу і України в ситуації пандемії, свідчать про гостру потребу дітей і дорослих у професійній психологічній допомозі (Кремень, 2020, с. 32).

Побіжний огляд медійних матеріалів виявив пласт публікацій з питань дистанційної психологічної допомоги, або телепсихології: від історії її становлення до викладу унормованої політики професійних спільнот з надання психологічних дистанційних послуг, опису їхніх принципів, засобів, ефективності, переваг, недоліків та перспектив. Телепсихологія – досить новий, але усталений термін, зміст якого охоплює всю діяльність у сфері дистанційної психології, що підтримується новими технологіями (телефон, інтернет, електронна пошта, соціальні мережі, блоги, форуми, мобільні програми тощо), для психоедукації, консультування та навіть терапії. Телетерапія є лише частиною телепсихології і полягає у проведенні дистанційного лікування медичними і клінічними психологами. У ній використовується віртуальний контакт, який «замінює» той, що відбувається «віч-на-віч» у традиційній терапії. Вона виросла з необхідності охопити важкодоступні популяції (наприклад, коли судовий психолог оцінював людину у в'язниці і направляв її до географічно віддаленого надавача спеціалізованої допомоги). Звісно, що поява онлайн-формату була невідворотною на фоні науково-технічного прогресу, який розширив можливості дистанційної комунікації. Остання супроводжувалася пошуком і розгортанням все нових і нових сфер її застосування. Зараз ми вже не уявляємо своє життя без інтернет-магазинів, соцмереж. Діджиталізація проникла в державні та недержавні інституції, освіту, медицину. Не залишилась осторонь і сфера психологічних послуг. Власне дослідження віддаленої психологічної допомоги із застосуванням нових комунікативних технологій почалися ще 1960 року. Відтоді перевірки результативності дистанційної психіатричної та психологічної допомоги, як-от серед ветеранів (Godleski, Darkins, & Peters, 2012), також для різних вікових груп і за різних умов (Hilty, 2013), показали, що така допомога не лише ефективна, а й стає все доступнішою. Навіть у лікуванні ПТСР порівняння особистих втручань з відеосеансами в більшості випадків виявило однакову ефективність цих методів (Turgoose, 2018). Систематичні огляди показали ефективність психологічної допомоги відео і телефоном у випадках депресії, тривожності та розладів саморегуляції (Varker, Brand, Ward, Terhaag, & Phelps, 2019), розладів харчової поведінки та інших проблем у дітей та підлітків (Slone, Relse, & McClellan, 2012). Дослідження Жанін Тернер, котра стежила за зростанням телехолдингу протягом останніх двох десятиліть, показали, що як пацієнти, так і постачальники послуг вважають це явище сприятливим. Але попри достатню доступність технології та інфраструктури із середини 1990-х років, галузь охорони психічного здоров'я ніколи б не освоїла онлайн-підтримку в таких масштабах без події зі статусом-кво рівня пандемії. На думку доктора наук Адама Хейма з Національного інституту

психічного здоров'я (NIMH), «пандемія прискорила перехід до телехолдингу. Уся парадигма сидіння в кімнаті з клініцистом й отримання допомоги впродовж 45-хвилинної сесії, по суті, була перевернута догори ногами» (Abrams, 2020).

Проте навіть у непандемічний час дистанційна форма допомоги поступово набирала обертів, оскільки давала змогу надавачам допомоги у сфері психічного здоров'я охопити більше людей, включаючи географічно ізольованих та жителів сільської місцевості; вона може стимулювати заощадженням часу і коштів для доступу до послуг. Це виявилось зручним для літніх та хронічно хворих людей з високим ризиком щодо інфікування, для людей з обмеженими фізичними можливостями. Є дані, що дистанційна допомога ослаблює стигму у пацієнтів, які раніше не зверталися по допомогу до терапевта через різні бар'єри (включаючи страх бути поміченими в клініці), тож можливість отримати послуги онлайн стає порталом доступу до охорони психічного здоров'я (Abrams, 2020).

Численні дослідження показують, що дистанційна підтримка психічного здоров'я є не менш ефективною за особисті зустрічі: у 2014 р. доцент медичного центру в Чикаго Колін Стайлз-Шилдс (Stiles-Shields, 2014) з Мором та іншими колегами виявили, що в організованому за телефоном КІПТ-втручанні щодо депресії терапевтичний альянс не страждав. Під час рандомізованого контрольованого випробування проведено порівняння когнітивно-поведінкової терапії 325 пацієнтів з помірним депресивним розладом у форматах «віч-на-віч» і телефоном: по завершенні лікування виявлено еквівалентні результати. І хоча ефекти «очного» лікування були тривалішими, у випадку дистанційного супроводу пацієнти значно рідше припиняли терапію. Залишалися без відповіді й питання достатності віддаленого супроводу для лікування психічних захворювань із застосуванням групової терапії та лікування осіб із супутніми захворюваннями. Та в результаті досліджень і під час випробувань було встановлено ефективність телепослуг і доведено їхню безпечність.

Одна з найбільш вагомих переваг цієї послуги – відчуття безпеки. Засновниця «Parentline» – безкоштовної послуги телепсихології в Університеті Сан-Франциско для майбутніх і молодих батьків – виступає за гнучкість щодо тривалості та частоти сеансів. Вона вважає, що клієнти мають знати про те, що за потреби є можливість зупинитися на півдорозі (вибір сприяє відчуттю безпеки), хоча це є нетрадиційним уявленням про терапію. Для конфіденційності терапевти також мають забезпечити простір, де під час роботи з клієнтом їх ніхто не зможе підслухати – і телепсихологія також сприяє вирішенню цього питання, оскільки клієнти самі можуть обрати місце з необхідним саме для них ступенем відчуття приватності й безпечності.

Проте психологи, які ставляться з певною пересторогою до телефонного супроводу пацієнтів, вказують на деякі проблеми. Через багатозадачність, яка можлива в такому форматі надання послуги, пацієнти й надавачі можуть легко відволікатися на електронні листи і текстові повідомлення; проблематичними визнано і деякі платформи, які пропонують текстові послуги телепсихології. Фахівці, які надають текстову допомогу, мають дуже мало інформації про пацієнта, зокрема про те, де перебуває людина і хто може читати або впливати на письмові обміни, а через відсутність візуальних та звукових сигналів вони стикаються до того ж із проблемою проведення оцінок, не мають можливості отримати інформовану згоду на виконання професійних зобов'язань. Це проблема, адже терапевти повинні знати, де перебуває клієнт, щоб була можливість повідомити в разі необхідності про суїцидальний намір людини або іншу надзвичайну ситуацію.

Попри вже згадані упередження щодо телепсихології, незалежно від попереднього досвіду або ставлення до онлайн-психотерапії багато фахівців у галузі психології та психотерапії, котрі звикли бачити своїх пацієнтів особисто, перейшли до надання терапії в інтернеті за допомогою відеоконференцій. Про важливість дистанційної допомоги свідчить і той факт, що на вимогу АПА приватні страхові компанії, державні та федеральні регулятивні органи США тимчасово пом'якшили правила телехолдування. Завдяки проведеному на початку пандемії опитуванню, у якому взяли участь 145 психотерапевтів з Північної Америки та Європи, V. Békés та K. Aafjes van Doorn (2020) встановили, що, хоча ставлення

психотерапевтів до онлайн-психотерапії зумовлене минулим досвідом: модальністю психотерапії, клінічним досвідом, попереднім долученням до онлайн-психотерапії, а також досвідом переходу до онлайн під час пандемії та географічним розташуванням, – в умовах вимушеного переходу через глобальну пандемію COVID-19 більшість із них усе ж виявили позитивне ставлення до онлайн-психотерапії і допускають її подальше використання.

В українських реаліях потреба в телепсихології була актуалізована також масовим травматичним досвідом від розстрілів на Майдані, фактом та наслідками агресії з боку Росії, перебуванням у полоні і травматизацією величезної маси населення. Так, Б. Божук, В. Коростій і О. Поліщук (2015) зазначають, що дефіцит спеціалістів із психічного здоров'я та недосяжність їх для клієнта можна покрити лише в дистанційному режимі. З метою підвищення доступності психологічної допомоги для постраждалих груп населення була спроба організувати систему надання такої допомоги з використанням засобів дистанційного зв'язку спільно з німецькою організацією «IPSO gGmbH», фахівці якої мають понад 10-річний досвід роботи в Афганістані, на Гаїті та в Китаї після сильних землетрусів, а також на Шрі-Ланці після цунамі (Божук, Коростій, & Поліщук, 2015; Короленко, В. Божук, Мороз, & О. Божук, 2012).

З упровадженням дистанційної психології в умовах карантину в українських реаліях теж з'явилося чимало робіт, які узагальнювали теоретичний та практичний досвід онлайн-консультування і терапії (Ясточкіна, 2018). Так, М. Слюсаревський виокремив актуальні завдання у сфері забезпечення гармонійних суспільних відносин у період адаптивного карантину і підтримання психоемоційного стану населення в межах норми. Висновки дослідження передбачають, що необхідно домогтися масового дисциплінованого дотримання громадянами мінімуму необхідних заходів безпеки та дистанціювання в умовах фактичної відміни зовнішніх обмежувальних заходів, що знизить загрозу розвитку нових епідеміологічних спалахів. Також важливо нейтралізувати або істотно послабити тенденції до зростання протестних настроїв, соціального невдоволення і відцентрових тенденцій, що дасть змогу зберегти керованість ситуацією (Слюсаревський, 2020).

В. Панок, І. Марухіна і Д. Романовська (2020) визначили, що з огляду на вимоги соціального дистанціювання основними формами і технологіями роботи практичного психолога можуть бути такі: консультування онлайн (з використанням програм Zoom, Skype, WhatsApp) з метою зниження можливих негативних ефектів (паніка, чутки, агресивні прояви); консультування за принципом «телефон довіри» електронною поштою та оперативна допомога через соціальні мережі; діагностика через інтернет з можливістю накопичення даних на єдиному ресурсі (наприклад, тестування через гугл-форми); психологічна просвіта та психопрофілактика шляхом створення цікавого відеоконтенту, прямих ефірів, вебінарів тощо; психологічна корекція з використанням мобільних онлайн-тренажерів, онлайн-ігор (наприклад, для корекції та розвитку пізнавальних процесів); організація в дистанційній формі груп взаємопідтримки для батьків, учнів, педагогів, підвищення стресостійкості в домашніх умовах, підвищення рівня комунікацій у сім'ї. А от Л. Карамушка і Л. Шевченко в перші місяці карантину 2020 року шляхом опитування фахівців психологічної служби системи освіти України встановили ті форми психологічної допомоги, які найчастіше застосовувалися в умовах пандемії COVID-19. Близько половини становили відповіді на запити електронною поштою – 53,8%, у вайбері – 46,2% та через ведення сторінок у соціальних мережах (Фейсбук) – 46,2%; третина запитів реалізовувалася за допомогою скайп-консультування – 34,6% та у формі телефонних консультацій – 30,7%; проведення вебінарів та дистанційних навчальних курсів – 23,8% – охопило майже четверту частину отримувачів послуг (Досвід переживання ..., 2020, с. 17).

Зважаючи на усвідомлення необхідності та підтвердження ефективності телепсихології, загалом узгоджене вченими та практиками різних країн розуміння зумовлених карантинном психосоціальних проблем, пошук шляхів системи підтримки психічного здоров'я населення спирається на розвиток і вдосконалення дистанційних послуг. Але навіть зарубіжні колеги, які мали тривалий досвід роботи в дистанційному режимі,

завважають при цьому наявність утруднень, пов'язаних як з переналаштуванням на новий формат взаємодії, так і з *неопрацьованістю питань організаційного характеру, особливо на початку всеосяжного карантину*.

Досвід кризової допомоги населенню, набутий вітчизняними психологами за останні шість років, дав змогу швидко оцінити рівень психологічної небезпеки нової пандемії для громадян України та оперативно розгорнути систему професійної і комплексної допомоги. 25 березня 2020 року на базі Навчально-практичного центру психологічних інновацій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України стартував волонтерський проєкт психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19 «Онлайн-коло» (Чуніхіна, 2020). Проєкт поєднував напрями психоедукації, індивідуального та групового психологічного консультування, методологічний супровід фахових спільнот та науково-методологічну співпрацю. Він реалізовувався силами 22 співробітників шести лабораторій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Усього за 60 днів карантину різними заходами проєкту охоплено понад 335 тис. осіб (Досвід переживання ..., 2020, с. 31).

Проєкт надавав доступ населенню до науково обґрунтованої інформації щодо ймовірних реакцій на пандемію, базових засобів самопомоги, прийомів опанування негативних емоційних станів у дорослих та дітей, специфіки дистанційного навчання, сімейних і міжособистісних взаємин та організації робочого простору й ділових стосунків у дистанційному режимі. Матеріали 25 вебінарів (записи та інфографіка) постійно доступні на фейсбук-сторінці проєкту. Індивідуальні консультації проводилися волонтерами проєкту за запитом на обраному заявником ресурсі в онлайн-режимі, а групова робота велася у форматі груп підтримки на платформі Zoom. За кілька тижнів роботи до «Кола» звернулося майже 100 осіб. Волонтери «Кола» отримували супервізорську підтримку та залучалися до спеціально організованих груп підтримки й відновлення. Проєкт передбачав також підвищення методичного забезпечення і кваліфікації фахівців у сфері роботи з населенням під час пандемії та кризового консультування, опікувався профілактикою емоційного вигорання фахівців допомагальних професій. У межах проєкту успішно апробовано інтерв'ю (міжколегіальний метод групової професійної взаємодії, коли фахівці з різним рівнем майстерності обмінюються досвідом роботи, розглядають складні випадки і розробляють алгоритм чи протокол подальшої роботи з ними, опосередковано поглиблюючи знання, набуваючи ефективних професійних навичок взаємодії та долаючи особистісні обмеження й утруднення). Під егідою проєкту «Онлайн-коло» було організовано низку методологічних та науково-практичних заходів з участю фахівців провідних вітчизняних академічних установ (Досвід переживання ..., 2020, с. 32-33).

В організації напряму індивідуального онлайн-консультування в межах волонтерської ініціативи «Онлайн-коло» ми спиралися на загальні особливості соціальної ситуації, що склалася з початком карантину:

1) зросла потреба у фаховій психосоціальній підтримці (для багатьох карантин став травматичною ситуацією, порушив базову потребу в безпеці: втрата роботи, вимушена ізоляція чи комунікація, зменшення чи втрата особистого простору, переживання загрози благополуччю та власне існуванню тощо);

2) з міркувань безпеки стали недоступними традиційні форми підтримки («побутові» форми взаємопідтримки, форми надання психосоціальної підтримки «віч-на-віч»);

3) розширився простір онлайн-комунікацій (подальший розвиток інформаційного суспільства неодмінно приводить до того, що баланс між традиційним і дистанційним консультуванням змінюється. Карантин лише став потужним каталізатором цього процесу);

4) змінилася фізична доступність звернення за підтримкою (онлайн-технології та безоплатність базової допомоги забезпечували цю потребу).

Індивідуальна онлайн-підтримка – різновид соціально-психологічної послуги, яка здійснюється дистанційно із застосуванням електронних засобів комунікації для встановлення та підтримки контакту між фахівцем – надавачем послуги і клієнтом –

отримувачем послуги. Цей формат, як ми змогли переконатися, не є новою формою надання підтримки; навіть до введення карантинних обмежень він уже традиційно застосовувався як допоміжний засіб.

Організація індивідуального онлайн-консультування в умовах жорсткого карантину в межах волонтерського проєкту, не підкріпленого можливостями спеціалізованих платформ, ставила завдання, орієнтовані як на потреби споживача послуги (клієнта), так і надавача послуги (консультанта).

Для споживача послуги – передусім доступність консультативної підтримки, яка здійснюється фахівцями на волонтерських засадах, гарантія якості надання послуги та забезпечення можливості зворотного зв'язку.

Для надавача послуги (консультанта) це: доступ до запитів, які формуються, зокрема, в процесі участі / перегляду стрімів, під час вебінарів, групових зустрічей, перегляду публікацій у соцмережах та ЗМІ; доступ до зворотного зв'язку (фідбеків); можливість планувати доступність для клієнтів (тижневе планування).

Тому організація форми запиту мала передбачати можливість вибору отримувачем послуги форми комунікації. Адже, здійснюючи вибір, клієнт бачить, що враховуються його особиста потреба в безпеці (різний рівень захищеності в текстовому чаті, аудіо- та відеозв'язку), вимоги його ситуації (присутність членів сім'ї), технічні можливості тощо.

Передбачалася можливість застосовувати текстові чати, які дають відчуття контролю за ситуацією (більша міра анонімності), більше враховують зайнятість (можна залишити і прочитати повідомлення у зручний час), дають змогу зберегти написане і повторно переосмислити спілкування з консультантом, а тому сприяють обдумуванню та осмисленню власних переживань, перепроживанню ситуації на новому рівні та підвищують відповідальність отримувача послуги тощо.

Задля забезпечення організаційної складової процесу через відсутність доступних платформ для підтримки фахової взаємодії ми скористалися також перевагами продуктів гугла: гугл-таблиць і гугл-форм. *Гугл-таблиці (Google Sheets)* – це онлайн-електронна таблиця, яка дає користувачам змогу створювати і формувати електронні таблиці та одночасно працювати з іншими людьми.

Для організаційної підтримки роботи волонтерської ініціативи було сформовано гугл-таблицю, яка містила: реєстр консультантів «Онлайн-кола» (аркуш «Консультанти» формувався на основі «форми реєстрації консультантів»), аркуш «Заявки» (реєстрація заявок на основі «форми запису на консультацію»), аркуш «Feedback» (відгуки про отримані послуги на основі зворотного зв'язку) та аркуші з тижневими графіками чергувань.

Реєстраційна форма консультанта «Онлайн-кола» збирала дані про консультанта, його освіту, спеціалізацію, досвід роботи, посилання на профіль на фейсбуці для комунікації з координатором та черговим консультантом, номери телефонів, прийнятні месенджери і формати консультування та застереження, які необхідно врахувати (якщо такі мали місце). Консультант сам визначав контакти, які надавалися клієнту для зв'язку залежно від його можливостей.

Аркуш Google Sheets «Консультанти» виконував кілька послідовних завдань. На організаційному етапі з його допомогою збиралися дані реєстраційної форми, на основі яких формувався пул перевірених консультантів «Кола». У процесі функціонування проєкту черговий або координатор міг підібрати фахівця відповідно до особливостей запиту. Пізніше на ньому додатково було введено функції калькуляції. Наразі аркуш також показує, скільки консультантів зареєстровано в проєкті, та обраховує дані по кожному консультанту: кількість прийнятих ним заявок, проведених консультацій, запланованих чергувань (по 1 годині, протягом якої з міркувань безпеки не більше 40 хв може бути витрачено на консультування). Безоплатні індивідуальні консультації в проєкті обмежувалися трьома для

одного клієнта в період жорсткого карантину та однією – в адаптивний період, коли зменшилася потреба у волонтерській онлайн-допомозі після розширення можливості очних та оплачуваних візій. Формат (текстовий чат, з аудіо- чи відеозв'язком) обирався консультантом з урахуванням зазначених у заявці особливостей. Тривалість консультації не обмежувалася жорстко 40 хвилинами. Консультант за потреби міг збільшити або зменшити цей час. Певна свобода дій надавалася і клієнту. Як було зазначено вище на прикладі зарубіжного досвіду, аналогічний підхід в особливих умовах з правом клієнта припиняти візит за власним бажанням застосовувався і в інших країнах. Це зменшувало напруженість очікувань і повертало почуття контролю, яке і так було фрустрованим в умовах пандемії. Консультанти визначали власні можливості для волонтерського чергування в таблицях-тижневиках за датами, фіксуючи обраний час. Доступ до таблиці із заявками і графіком задля дотримання безпеки клієнтів надавався лише після реєстрації і перевірки особи консультанта.

Тижневе планування чергування консультантів виявилось необхідною опцією, оскільки проєкт не передбачав наявності оплачуваних посад. Координатор теж обслуговував проєкт на волонтерських засадах, а надходження заявок, особливо термінових, потребувало постійної уваги. Тижневик дає змогу на час чергування делегувати функції координатора черговому консультанту. Це покращувало якість реагування на «ургентні» запити. Окрім того, задане в таблицях зведення інформації про кількість чергувань та консультацій з тижневика на сторінку «консультанти» давало змогу візуалізувати, контролювати і дозувати навантаження на волонтера, враховувати час не лише консультування, а й «режиму очікування», запобігаючи виснаженню консультанта.

Аркуш «Заявки» збирає дані з реєстраційної вебформи клієнта (запис на онлайн-консультацію <https://forms.gle/D4G55ecNEKomSg4RA>). Завдяки таблиці консультант отримує первинну інформацію про клієнта, міру терміновості запиту, а той може висловити побажання щодо особи консультанта (що особливо актуально після інформаційних стрімів та вебінарів на фейсбуці). Окрім того, заповнення і відправка форми для самого заявника мала ефект первинного «вислуховування». Факт заповнення вже справляв стабілізуючий вплив (доступність допомоги). Форма мала забезпечувати потребу в анонімності та давала змогу висловити побажання щодо особи чи характеристик консультанта (стать, вік, досвід). Заповнення форми змушує заявника вербалізувати власні проблеми (Що Вас турбує? З якою проблемою Ви хотіли б впоратися?) (рис. 1).

З якою проблемою Ви хотіли б впоратися?

Рис. 1. Рейтинг проблем, заявлених під час звернення по індивідуальну допомогу до волонтерської ініціативи «Онлайн-коло»

Важливо було, аби таблиця, з якою працював не лише координатор, а й надавач послуги, наочно відображала для консультанта рівень терміновості запиту. Для цього форма містила запитання «Ваш стан потребує термінової консультації?», відповідь на яке за рахунок ефекту «умовного форматування» діапазону таблиці по типу «світлофора» слугувала візуальним маркером для користувачів. Так, за період з березня до червня 2020 року (до зменшення карантинних обмежень) зазначили, що мають потребу в невідкладній допомозі, 64% осіб, котрі заповнили «червону» заявку на індивідуальне консультування; 20% «жовтих» – не визначилися, наскільки невідкладною є їхня заявка, і лише 16% умовно «зелених» могли, якщо треба, довго чекати консультанта і домовлялися про онлайн-зустріч у зручний для обох час (рис. 2).

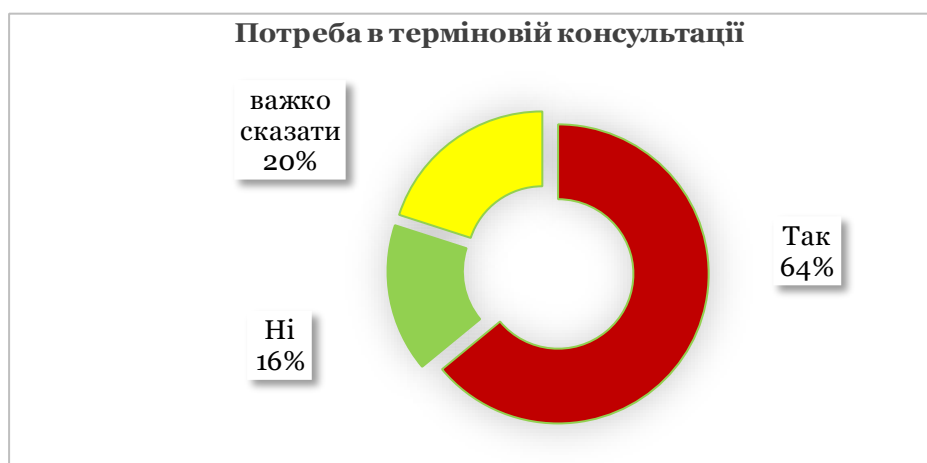

Рис. 2. Розподіл заявок за потребою в терміновій консультації

Консультант, котрий переглядав заявку, також відразу міг отримати інформацію про бажаний (доступний) формат консультації, вид(-и) контакту, телефон чи акаунт у соцмережі (месенджері) для зв'язку з координатором або консультантом. За три місяці від початку функціонування проєкту пріоритети у виборі формату (модальності) консультації розподілилися таким чином (рис. 3): із тих, хто вказував під час реєстрації заявки формат консультації, 31% обрали відеоформат, 47% заявників – аудіозв'язок (звуковий чат або телефоном) і 22% – текстовий чат.

Рис. 3. Обрані в заявках формати консультації

Так само під час заповнення заявки була можливість обрати доступну платформу або ту, яка найбільш бажана для спілкування, як-от: Facebook Messenger, Viber, WhatsApp, Telegram, Skype, телефоном (чи обрати власний варіант) (рис. 4):

Рис. 4. Вибір отримувачами послуг платформ для отримання консультації

Для полегшення «перетину в часі» консультанта-волонтера із заявником у формі заявки останньому ми пропонували зазначити бажану дату і ймовірний (доступний) час отримання послуги. Полегшити «орієнтування» для консультантів мала і так звана «паспортичка»: вік, стать, сімейний стан, уявлення про зайнятість потенційного клієнта на карантині і до нього, яка давала змогу швидше налагоджувати контакт в умовах обмеженої в часі сесії та обмеженого числа безоплатних сесій. Клієнт, котрий не наполягав на анонімності, міг добровільно залишити e-mail, що розширювало діапазон налагодження контакту в разі проблем з месенджерами. Ці дані дали змогу узагальнити, хто найчастіше звертався за онлайн-послугою індивідуального консультування до фахівців «Кола».

Усього за три місяці до волонтерів «Кола» звернулися 42 особи, з них 80% – жінки і 20% – чоловіки, що свідчить не стільки про глибше переживання карантинного стресу жінками, як про спротив щодо звернення по психологічну допомогу у чоловіків. Таке звернення могло сприйматися останніми як визнання своєї слабкості (така реакція чоловіків підтверджувалася неодноразово вітчизняними і зарубіжними дослідженнями реакції людей на травматичні події).

Найчастіше зверталися по допомогу працездатні особи – переважно жінки віком від 19 до 45 років (72%), а з урахуванням 46-55-річних – усі 80%. Частка підлітків до 18 років становила 12%, осіб, старших за 55 років, – 8% (рис. 5).

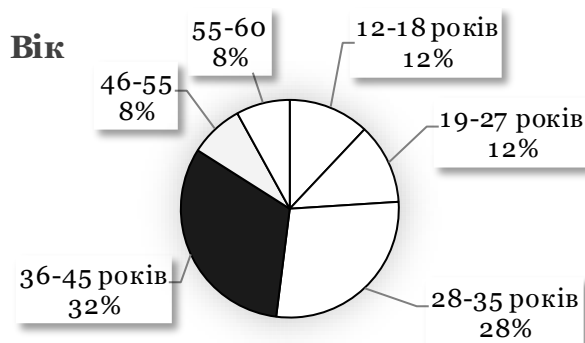

Рис. 5. Розподіл отримувачів індивідуальних консультацій «Онлайн-кола»

Майже однаково часто зверталися по допомогу ті, хто живе з партнером у шлюбі, з дітьми, з батьками чи у великих сім'ях (рис. 6). Причому сімейний статус отримувачів наразі ніяк не вплинув на статистику звернень, тому ми тут його не наводимо. Самотні люди становили всього п'яту частину від числа всіх звернень.

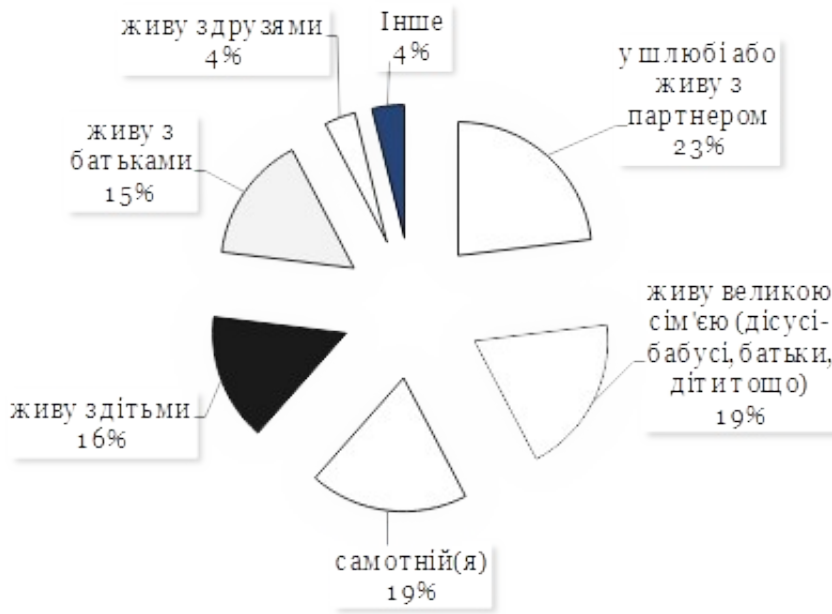

Рис. 6. З ким проживають в умовах карантину особи, що зверталися за індивідуальними консультаціями до «Онлайн-кола»

Також з'ясувалося, що, всупереч нашим очікуванням, по допомогу частіше зверталися зайняті особи, які працюють онлайн на постійній основі, що стало аргументом радше на користь того, що досвід онлайн-взаємодії значною мірою впливає на готовність звернутися по таку допомогу. Звісно, це відбувалося і через більшу поінформованість про подібні послуги через загалом більш інтенсивне перебування в соцмережах.

Чверть отримувачів втратили роботу через карантин і, мабуть, найбільше потребували підтримки психолога, одну п'яту становили непрацюючі (пенсіонери та безробітні). Найрідше зверталися ті, хто працював офлайн, хоча б частково; учні та студенти; особи, що перебували в декретній відпустці (рис. 7).

Алгоритм дій консультанта «Онлайн-кола»

Під час виконання функцій чергового консультанта чи на запит координатора напряму консультант-волонтер спочатку заходив у таблицю і заповнював аркуш «Заявки». На відповідних полях аркуша «заявки» за кожним запитом консультант працював за таким алгоритмом:

1. Підтверджує згоду на роботу із запитом (проставляючи своє прізвище перед записом даних у форму заявника, стовчик А).

2. Фіксує виконання заявки – на спеціальних полях після рядка запиту (час, дата проведення / примітка консультанта / відмітка про долучення в онлайн-групу) передбачено проведення до трьох консультацій. Після третьої консультації є можливість зробити відмітку «Згода на продовження». Використовуючи можливості таблиці, можна вирахувати і суму наданих проєктом консультацій. Такий контроль за навантаженням дає змогу координатору і самому консультанту уникати перевантаження та вигорання.

Рис. 7. Зайнятість осіб, що подали заявки на індивідуальні консультації, на час жорсткого карантину

Важливо було також потурбуватися про безпеку клієнта під час зв'язку. Адже порівняно з форматом «віч-на-віч» дистанційна взаємодія приховує в собі потенційні ризики збільшення помилок в інтерпретації стану, втрати контакту з технічних проблем та відповідальності за розрив у найбільш невідповідний момент. Ми не можемо знати, що відбувається з клієнтом після розриву зв'язку, тому варто заздалегідь подбати про паралельну форму зв'язку (наприклад, окрім ZOOM чи Skype, телефон на випадок проблем з інтернетом). Краще відразу укласти контракт, взявши контакти «довіреної» особи. Якщо зв'язок обірвався в гострий момент без можливості під'єднатися знову, фахівець або координатор напяму зв'язуються з клієнтом чи визначеною «довіреною» особою.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Онлайн-спілкування завжди мало свої переваги і поза межами карантину (воно зменшує затрати психолога, полегшує первинний контакт, економить час на допоміжні зустрічі, збільшує доступ за відсутності фахівців), а коли його переваги відчували обидві сторони, попит на онлайн-взаємодію клієнтів і консультантів навряд чи зменшиться навіть із завершенням карантинних обмежень і, потенційно, може навіть зрости. Тому і незалежні психологи, і спільноти, які надають такого роду послуги (а варто зазначити, що незалежні психологи теж тяжіють до фахових і «парасолькових» спільнот), навряд чи відмовляться від освоєного і перспективного інструменту. Наукове середовище забезпечує волонтерським проєктам можливість групової рефлексії процесів, супервізій, системного аналізу. Це безумовна перевага, оскільки йдеться про підвищення рівня безпеки і захищеності клієнтів у дистанційній допомозі, верифікацію всіх залучених осіб (на відміну від не пов'язаних з інституціями онлайн-консультантів і фірм).

Наш «експромт-досвід» показав, що найбільшою проблемою в організації такої роботи в складних психосоціальних обставинах є логістика за браку досвіду організації онлайн-роботи фахівців. Окрім змістового, науково-методичного забезпечення функціонування вже згаданих проєктів та ініціатив, здебільшого доводилось оперативно силами самих психологів вирішувати організаційні та власне технічні завдання. Звісно, як позитив, – напрацьовано алгоритм, певний протокол дій, який можна використати для розроблення адаптованої відповідно до специфіки конкретної інституції чи проєкту платформи. Створення та підтримка функціонування захищених професійно орієнтованих платформ, діяльність яких може підпорядковуватися професійним асоціаціям та організаціям, для

надання онлайн-послуг населенню, особливо в умовах посиленого стресового навантаження, яким виявилось введення карантину в ситуації пандемії, допоможе тим, хто потребує психологічної допомоги, знаходити і навіть обирати фахівця, а для надавачів послуг є зручним інструментом отримання запиту і супроводження клієнта.

Наш досвід дозволяє поставити певні завдання перед державними інституціями, які не під силу волонтерському руху, як-от: фінансування розроблення та впровадження захищеної системи телехолдингу для надання дистанційних психологічних і медико-психологічних послуг, розроблення та верифікація програмного забезпечення для потреб телепсихології, підготовка та перепідготовка фахівців у сфері забезпечення психічного здоров'я населення з урахуванням посилення ролі дистанційної форми надання послуг. Важливо врахувати досвід наслідків локдауну для більш виваженого планування карантинних заходів та психосоціальної підтримки населення, запобігання і протидії розкручуванню інфодемії, планування системних заходів забезпечення психологічного здоров'я фахівців допомагальних професій. Професійні спільноти можуть скористатися досвідом зарубіжних організацій для вироблення і затвердження баз підготовлених онлайн-консультантів, формування протоколів дистанційної допомоги, настанов щодо її принципів та організації. *Завданням наукової спільноти* стає осмислення методології віртуальної взаємодії психолога і клієнта (групи), напрацювання протоколів та заснованих на емпіриці і наукових дослідженнях рекомендацій, які враховують особливості віртуальної взаємодії, підвищують її ефективність та максимально нівелюють ризики.

Подяка. Висловлюємо подяку Навчально-методичному центру психологічних інновацій при Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за можливість використати в статті узагальнену інформацію щодо напрямів діяльності волонтерської ініціативи «Онлайн-коло», колегам-психологам, науковцям і практикам – за можливість скористатися їхніми судженнями щодо ставлення до онлайн-консультування та досвіду його застосування, за чесні, безкомпромісні і плідні «карантинні» суперечки в соціальних мережах, що дали нам змогу викристалізувати власне ставлення до дистанційного формату надання психологічної підтримки та індивідуального консультування зокрема та усвідомити потребу в цій публікації.

Список використаних джерел

Божук, Б. С., Коростій, В. І., & Поліщук, О. Ю. (2015). Організація допомоги особам, що перенесли екстремальні події, засобами дистанційного психологічного консультування. *Український вісник психоневрології*, т. 23, вип. 2 (83), 106. Взято з <https://uwnpn.com.ua/upload/iblock/341/34171b94b5938b446e46149c00dd6c96.pdf>

Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка (2020). В М. М. Слюсаревський, Л. А. Найдюнова, & О. Л. Вознесенська (Ред.), *Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину»*. Київ: ІСПП НАПН України. doi: <http://doi.org/10.33120/QUERASProceeding-2020>

Короленко, В. В., Божук, Б. С., Мороз, В. В., & Божук, О. А. (2012). Телемедицина, телепсихологія: перспективи розвитку в Україні. *Український науково-медичний молодіжний журнал*, 3, 26–29.

Крамар, Ю. (2020). Психологічні наслідки перебування в умовах карантину та шляхи збереження психічного здоров'я. *НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія*. 3 (114). 8–21. Взято з [https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3\(114\)/nn20_3_18-21.pdf](https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3(114)/nn20_3_18-21.pdf)

Кремень, В. Г. (Наук. ред.) (2020). *Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: інтернет-посібник*. Київ: Юрко Любченко. Взято з <http://loippo.edu.ua/psychological-service/5192-internet-posibnik-psikhologiya-i-pedagogika-u-protidiji-pandemiji-covid-19>

Панок, В. Г. (2020). Роль практичної психології і соціальної роботи у протидії пандемічній загрозі. В В. Г. Кремень (Ред.), *Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: інтернет-посібник* (с. 75–76). Київ: Юрко Любченко. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/719827/>

Панок, В. Г., Марухіна, І. В., & Романовська, Д. Д. (2020). Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. Веб-конференція «Учені НАПН України — українським вчителям» (27 серпня 2020 р.). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2>

Слюсаревський, М. М. (2020). Про стан суспільної свідомості та заходи з його поліпшення в умовах пандемії COVID-19. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(2). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-2>

Чабан, О. С., & Хаустова, О. О. (2020). Психічне здоров'я в період пандемії COVID-19 (особливості психологічної кризи, тривоги, страху та тривожних розладів): реалії та перспективи. *НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія*, 3 (114), 26–36. Взято з [https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3\(114\)/nn20_3_26-36.pdf](https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3(114)/nn20_3_26-36.pdf)

Чуніхіна, С. Л. (2020). «Онлайн-коло»: проєкт психологічної допомоги населенню під час пандемії COVID-19. В М. М. Слюсаревський, Л. А. Найдьонова, & О. Л. Вознесенська (Ред.), *Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину»*. Київ: ІСПП НАПН України. doi: <http://doi.org/10.33120/QERPASProceeding-2020>

Ясточкіна, І. А. (2018). Інтернет-консультування як нова технологія в психолого-педагогічній практиці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*, 25, 66–72. Взято з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25339>

Abrams, Z. (2020, July). How well is telepsychology working? *Monitor on Psychology*, 51(5). Retrieved from <http://www.apa.org/monitor/2020/07/cover-telepsychology>

Békés, V., & Aafjes-van Doorn, K. (2020). Psychotherapists' attitudes toward online therapy during the COVID-19 pandemic. *Journal of Psychotherapy Integration*, 30(2), 238–247. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/int0000214>

Centers for Disease Control and Prevention (CDC) (2017). *Quarantine and Isolation*. Retrieved from <https://www.cdc.gov/quarantine/index.html>

Godleski, L., Darkins, A., & Peters, J. (2012). Outcomes of 98,609 U.S. Department of Veterans Affairs patients enrolled in telemental health services, 2006–2010. *Psychiatr Serv* 2012, 63, 383–385. Retrieved from <https://ps.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.ps.201100206>

Lima, C., Carvalho, P., Lima, I., Nunes, J., Saraiva, J.S., de Souza, R. I. ... & Neto, M. (2020). The emotional impact of Coronavirus 2019-nCoV (new Coronavirus disease). *Psychiatry Research*, 2020 May; 287:112915. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112915>

Simpson, S. G., & Reid, C. L. (2014). Therapeutic alliance in videoconferencing psychotherapy: a review. *The Australian journal of rural health*, 22(6), 280–299. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/ajr.12149>

Slone, N. C., Reese, R. J., & McClellan, M. J. (2012). Telepsychology outcome research with children and adolescents: A review of the literature. *Psychological Services*, 9(3), 272–292. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/a0027607>

Stiles-Shields, C., Kwasny, M. J., Cai, X., & Mohr, D. C. (2014). Therapeutic alliance in face-to-face and telephone-administered cognitive behavioral therapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 82(2), 349–354. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/a0035554>

Turgoose, D., Ashwick, R., & Murphy, D. (2018). Systematic review of lessons learned from delivering tele-therapy to veterans with post-traumatic stress disorder. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 2018, 24:575–585. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1357633X17730443>

Varker, T., Brand, R. M., Ward, J., Terhaag, S., & Phelps, A. (2019). Efficacy of synchronous telepsychology interventions for people with anxiety, depression, posttraumatic stress disorder, and adjustment disorder: A rapid evidence assessment. *Psychological Services*, 16(4), 621.

Zarocostas, J. (2020). How to fight an infodemic. *The Lancet*, vol. 395, 10225, 676.

References

- Abrams, Z. (2020, July). How well is telepsychology working? *Monitor on Psychology*, 51(5). Retrieved from <http://www.apa.org/monitor/2020/07/cover-telepsychology> (in English)
- Békés, V., & Aafjes-van Doorn, K. (2020). Psychotherapists' attitudes toward online therapy during the COVID-19 pandemic. *Journal of Psychotherapy Integration*, 30(2), 238–247. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/int0000214> (in English)
- Bozhuk, B. S., Korostiy, V. I., & Polishchuk, O. Yu. (2015). Orhanizatsiia dopomohy osobam, shcho perenesly ekstremalni podii, zasobamy dystantsiinoho psykholohichnoho konsultuvannia [Organization of assistance to persons who have suffered extreme events, by means of remote psychological counseling]. *Ukrayinskyi visnyk psykhonevrolohiï*, vol. 23, 2 (83), 106. Retrieved from <https://uvnnpn.com.ua/upload/iblock/341/34171b94b5938b446e46149c00dd6c96.pdf> (in Ukrainian)
- Centers for Disease Control and Prevention (CDC) (2017). *Quarantine and Isolation*. Retrieved from <https://www.cdc.gov/quarantine/index.html> (in English)
- Chaban, O. S., & Khaustova, O. O. (2020). Psykhichne zdorovia v period pandemii COVID-19 (osoblyvosti psykholohichnoi kryzy tryvohy strakhu ta tryvoznykh rozladiv) [Mental health during the COVID-19 pandemic (features of psychological crisis, anxiety, fear and anxiety disorders)]. *NeiroNews psykhonevrolohiia ta neiropsykhia triia*, 3 (114), 26–36. Retrieved from [https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3\(114\)/nn20_3_26-36.pdf](https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3(114)/nn20_3_26-36.pdf) (in Ukrainian)
- Chunikhina, S. L. (2020). «Onlain-kolo»: proiekt psykholohichnoi dopomohy naselenniu pid chas pandemii COVID-19 [«Online Circle»: a project of psychological assistance to the population during the covid-19 pandemic]. Retrieved from http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onlsem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf (in Ukrainian)
- Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka [Covid-19 pandemic experience: remote psychological research, remote psychological support: materials of online seminars]. In M. M. Slyusarevyy, L. A. Naydonova, & O. L. Voznesenska, *Materialy onlain-seminariv 23 kvitnia 2020 roku «Dosvid karantynu: dystantsiina psykholohichna dopomoha i pidtrymka» ta 15 travnia 2020 roku «Dystantsiini psykholohichni doslidzhennia v umovakh pandemii COVID-19 i karantynu»*. Retrieved from http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/Static/dosvid_onlsem_23-04-20_and_15-05-20_ncov19.pdf (in Ukrainian)
- Godleski, L., Darkins, A., & Peters, J. (2012). Outcomes of 98,609 U.S. Department of Veterans Affairs patients enrolled in telemental health services, 2006–2010. *Psychiatr Serv* 2012, 63: 383–385. Retrieved from <https://ps.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.ps.201100206> (in English)
- Korolenko, V. V., Bozhuk, B. S., Moroz, V. V., & Bozhuk, O. A. (2012). Telemedytsyna, telepsykholohiia: perspektyvy rozvytku v Ukraini [Telemedicine, telepsychology: prospects for development in Ukraine]. *Ukrainskyi naukovo-medychnyi molodizhnyi zhurnal*, 3, 26–29. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unmmj_2012_3_9 (in Ukrainian)
- Kramar, Yu. (2020). Psykholohichni naslidky perebuvannia v umovakh karantynu ta shliakhy zberezhenntia psykhiichnoho zdorovia [Psychological consequences of the quarantine and ways to maintain mental health]. *NeyroNews: psykhonevrolohiia ta neyropsykhiatriia*, 3 (114), 8–21. Retrieved from [https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3\(114\)/nn20_3_18-21.pdf](https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2020/3(114)/nn20_3_18-21.pdf) (in Ukrainian)
- Kremen, V. H. (Ed.) (2020). *Psykholohiia i pedahohika u protydii pandemii COVID-19: internet-posibnyk*. Kyiv: Yurko Liubchenko. Retrieved from <http://loippo.edu.ua/psychological-service/5192-internet-posibnik-psykholohiia-i-pedahohika-u-protidiji-pandemiji-covid-19>. (in Ukrainian)
- Lima, C., Carvalho, P., Lima, I., Nunes, J., Saraiva, J. S., de Souza, R. I. ... & Neto, M. (2020). The emotional impact of Coronavirus 2019-nCoV (new Coronavirus disease). *Psychiatry Research*, 2020 May; 287:112915. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112915> (in English)
- Panok, V. H. (2020). Rol praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty u protydii pandemichnii zahrozi [The role of practical psychology and social work in counteracting the pandemic threat]. In V. H. Kremen (Ed.), *Psykholohiia i pedahohika u protydii pandemii COVID-19: internet-posibnyk* (pp. 75–76). Kyiv: Yurko Lyubchenko. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/719827/> (in Ukrainian)

Panok, V. H., Marukhina, I. V., & Romanovska, D. D. (2020). *Psykhologichnyi suprovid osvity v umovakh pandemii* [Psychological support of education in a pandemic]. Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2> (in Ukrainian)

Simpson, S. G., & Reid, C. L. (2014). Therapeutic alliance in videoconferencing psychotherapy: a review. *The Australian journal of rural health*, 22(6), 280–299. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/ajr.12149> (in English)

Slone, N. C., Reese, R. J., & McClellan, M. J. (2012). Telepsychology outcome research with children and adolescents: A review of the literature. *Psychological Services*, 9(3), 272–292. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/a0027607> (in English)

Stiles-Shields, C., Kwasny, M. J., Cai, X., & Mohr, D. C. (2014). Therapeutic alliance in face-to-face and telephone-administered cognitive behavioral therapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 82(2), 349–354. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/a0035554> (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (2020). Pro stan suspilnoi svidomosti ta zakhody z yoho polipshennia v umovakh pandemii COVID-19 [The state of public consciousness and steps to improve it in the COVID-19 pandemic context]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 2(2). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-2> (in Ukrainian)

Turgoose, D., Ashwick, R., & Murphy, D. (2018). Systematic review of lessons learned from delivering tele-therapy to veterans with post-traumatic stress disorder. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 2018; 24:575–585. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1357633X17730443> (in English)

Varker, T., Brand, R. M., Ward, J., Terhaag, S., & Phelps, A. (2019). Efficacy of synchronous telepsychology interventions for people with anxiety, depression, posttraumatic stress disorder, and adjustment disorder: A rapid evidence assessment. *Psychological Services*, 16(4), 621. (in English)

Yastochkina, I. A. (2018). Internet-konsultuvannia yak nova tekhnolohiia v psykhologo-pedahohichnii praktytsi [Internet counseling as a new technology in 390 psychological and pedagogical practice]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 11: Sotsialna robota. Sotsialna pedahohika*, 25, 66–72. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25339> (in Ukrainian)

Zarocostas, J. (2020). How to fight an infodemic. *The Lancet*, vol. 395, 10225, 676. (in English)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 316.6
DOI:

Хазратова Нігора Вікторівна,

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-1471-3234
monz_3@ukr.net

Малімон Людмила Яківна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та соціальної психології та соціології,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
ORCID ID 0000-0002-2964-6580
malimon.ludmila@vnu.edu.ua

Войцеховська Оксана Володимирівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0001-9567-5083
voitsekhovska1oksana@gmail.com

Борисенко Наталя Алімівна,

аспірантка кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0001-8688-4756
borysenko.natalia.a@gmail.com

СПРИЙМАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Метою дослідження був теоретичний аналіз впливу сприймання державної влади та її рішень на характеристики громадянської ідентичності. Методологічно дослідження ґрунтується на вченні про суб'єктність як іманентно притаманну особистості/групі/організації прагнення-здатність бути автором свого життя, джерелом активності, спрямованої на реалізацію свого потенціалу. Звертається увага на те, що сприймання влади часто пов'язане з фрустрацією, спричиненою зовнішнім контролем і примусом. Специфіка образу державної влади актуалізує ту чи ту парадигму відносин особистості з державою, а залежно від неї

формуються певні характеристики громадянської ідентичності. Як один із каналів сприймання державної влади розглядаються ухвалені нею рішення. Зауважено, що політичні рішення сприймаються більш негативно, ніж управлінські, бо передбачають прихований мотив, пов'язаний з боротьбою за владу, її зміцнення і поширення. Це актуалізує парадигму об'єкт-суб'єктних відносин, за яких у сприйманні особистості суб'єктом виступає державна влада, а об'єктом – громадянин. Таке сприймання зумовлює протестність або, навпаки, громадянську конформність як характеристики громадянської ідентичності. Обидві не сприяють діалогу і розробці адекватних способів впливу на владу. Готовність до діалогу з владою має ґрунтуватися на притаманній громадянській зрілості суб'єкт-суб'єктній парадигмі відносин. Результати дослідження можуть бути використані для розробки програм громадянської освіти; психодіагностичного інструментарію для визначення громадянської конформності, протестності, зрілості як характеристик громадянської ідентичності. Основний напрям подальших досліджень – встановлення психологічних закономірностей перцепції громадянином ухвалених рішень як управлінських чи політичних, а також вивчення впливу перцепції правового поля держави на характеристики громадянської ідентичності. Соціальні наслідки таких досліджень лежать у полі ціннісного об'єднання громадян і державної влади, що уможливорює спільне бачення проблем і моделей розвитку держави.

Ключові слова: державна влада; соціальна перцепція; громадянська ідентичність; суб'єктність, об'єкт-суб'єктна парадигма відносин.

PUBLIC ADMINISTRATION PERCEPTION AS A FACTOR OF PERSONALITY'S CIVIC IDENTITY FORMING

Nigora V. Khazratova,

Doctor of Sciences in Psychology, Docent,
Professor of Department of Psychology
National University «Lviv polytechnic»,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1471-3234
monz_3@ukr.net

Liudmyla Ya. Malimon,

Ph.D. in Psychology, Docent,
Assistant Professor of Department of General and Social Psychology and Sociology,
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Lutsk, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2964-6580
malimon.ludmila@vnu.edu.ua

Oksana W. Voitsekhovska,

Ph.D. in Psychology, Docent,
Assistant Professor of Department of Theoretical and Practical Psychology,
National University «Lviv polytechnic»,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-9567-5083
voitsekhovska1oksana@gmail.com

Natalia A. Borysenko,

Ph.D. student of Department of Theoretical and Practical Psychology,
National University «Lviv polytechnic»,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8688-4756
borysenko.natalia.a@gmail.com

The aim of our study was a theoretical analysis of the perception of public administration and its impact on the characteristics of civic identity. Methodology: the study is based on the doctrine of subject-activity as inherent in the individual/group/organization desire-ability to be the author of his/her life, a source of activity aimed at realizing their potential. It is outlined that the perception of power is often associated with the frustration of external control and coercion. The specificity of the power image actualizes this or that paradigm of the individual's relations with the state and depending on it, some characteristics of civic identity are formed. The decisions made by public administration are one of the channels of its perception. Political decisions are perceived more negatively than managerial ones because they presuppose a hidden motive connected with the struggle for power, its strengthening, and spreading. This actualizes the paradigm of object-subject relations, where due to the individual perception the subject is the public administration, and the object is the citizen. Such a perception presupposes protest or, conversely, civic conformity as characteristics of civic identity. Both do not promote dialogue and the development of adequate ways to influence the government. The readiness for dialogue with the authorities should be based on the inherent civic maturity of the subject-subject paradigm of relations. The results can be used in the development of civic education programs; in psychodiagnostic tools for establishing civic conformity, protest, maturity as characteristics of civic identity. The direction of further research is to establish the psychological patterns of the citizen's perception of decisions made as managerial or political ones, as well as to study the impact of the state's legal field perception on the characteristics of civic identity. The social consequences of such research lie in the field of value consolidation of citizens and public administration, enabling a common vision of the problems and models of state development.

Keywords: public administration; social perception; civic identity; subject; object-subject paradigm of relations.

Постановка проблеми. Становлення громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні є складним і не завжди однозначним процесом. Часто він завершується рішенням людини змінити громадянство, емігрувати, вибрати іншу громадянську ідентичність. Цей процес залежить від багатьох чинників, одним з яких є сприймання своєї держави і державної влади.

Соціальна перцепція державної влади та її рішень, як управлінських, так і політичних, є суб'єктивно важливою і навіть центральною у сприйманні держави особистістю. Незважаючи на те, що правовий та аксіологічний простір держави також є важливим, найбільш рельєфними та яскравими у сприйманні пересічного громадянина постають носії влади та різноманітні соціальні ієрархії.

Державна влада сприймається не лише персоніфіковано, через оцінку її носіїв, а й через ухвалені нею рішення. Найголовнішим параметром, за яким особистість суб'єктивно оцінює ці рішення, є їхня управлінська/політична спрямованість. Залежно від цього актуалізується суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна або об'єкт-суб'єктна парадигма стосунків з державою (владою). Останні дві істотно перешкоджають становленню зрілої громадянської ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблема громадянської ідентичності закономірно привертає до себе увагу зарубіжних і вітчизняних науковців. Її аналізують у зіставленні з іншими різновидами ідентичності особистості (Хазратова, 2015), з погляду структурних онтологічних складових (Петровська, 2020), а також в освітньому дискурсі громадянських компетентностей (Жадан, 2020).

На думку І. Петровської, громадянська ідентичність передбачає самовизначення особистості як громадянина незалежно від етнічного коріння та національного походження. Отже, громадян об'єднують не лише національні інтереси та цінності, а й спільні можливості та обмеження організаційного середовища держави (Петровська, 2020). У ракурсі такого підходу важливою видається проблема соціальної перцепції організаційного середовища держави (і влади як її складової), оскільки специфіка громадянської ідентичності певною мірою залежить від неї.

І. Жадан визначає громадянську компетентність як інтегративну характеристику особистості, що вказує на наявність у неї якостей (цінностей, мотивацій, настановлень, ставлень, ідентичностей) та кваліфікаційних ознак (здатностей, готовностей), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Разом з тим дослідниця зазначає, що запит на перелічені кваліфікаційні ознаки формує суспільство (Жадан, 2020).

Усе це постулює, на нашу думку, істотність ролі «зовнішніх» щодо громадянина факторів становлення громадянської ідентичності, релевантних для цієї ідентичності. Це спонукає до аналізу таких об'єктів соціальної перцепції, як спільноти, організаційне середовище держави, правова система держави, її аксіологічне поле, державна влада і ухвалені нею рішення.

У контексті становлення громадянської ідентичності важливою темою залишаються психологічні умови налагодження суспільного діалогу, зокрема діалогу між державною владою і громадянами (Суший, 2013). Особливості сприймання чиновника як представника державної влади вивчала С. Чуніхіна (2015), яка виявила переважання тенденції дегуманізації образу бюрократа.

Аналіз рішень, які ухвалює державна влада, характеризується розмаїтістю підходів до так званих політичних рішень, особливо в їх зіставленні з управлінськими рішеннями. Феномен політичного рішення тлумачиться по-різному. Зокрема, політичне рішення розуміється як акт, здійснюваний суб'єктами політичного процесу, в якому на основі аналізу відповідної інформації, наявних у цих суб'єктів інтересів, потреб, можливостей їх задоволення формулюються завдання, обов'язкові для членів даної соціальної спільноти (Пужаєв, 2004). Як правило, політичне рішення спрямоване на організацію практичної діяльності такої спільноти заради досягнення певної спільної мети, на погодження функціонування окремих ланок соціальної системи в річці реалізації певної колективної волі значної частини цієї спільноти (Thomas, McGarty, & Lows, 2014).

Як зазначає Д. Стоун, політичне рішення стає своєрідною віхою розвитку відповідного політичного процесу. З одного боку, політичне рішення – це результат попередніх політичних подій (соціальних подій, які мають політичний вимір), що породили проблему, на вирішення якої якраз і спрямовується перше. З другого боку, політичне рішення – це джерело, причина наступних політичних подій, подальшого розвитку політичного процесу. Отже, політичне рішення – це своєрідний вузловий пункт траєкторії розгортання політичного процесу як такого (Стоун, 2000).

З такими тлумаченнями феномену політичного рішення цілком можна погодитися. Водночас його значення має, вочевидь, також інші обертони, про які буде сказано нижче. Найбільш помітними вони стають у зіставленні з управлінським рішенням, спрямованим на розв'язання неpolітичних проблем. Утім, як зазначає Д. Стоун, межа між управлінським і політичним рішенням є досить хисткою (Стоун, 2000).

Залишається нерозв'язаною проблема соціальної перцепції рішень, що ухвалюються державною владою (як управлінських, так і політичних), у контексті становлення і розвитку громадянської ідентичності.

Мета статті – теоретичний аналіз впливу сприймання державної влади та її рішень на формування таких характеристик громадянської ідентичності, як громадянська конформність, громадянська протестність і громадянська зрілість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості сприймання державної влади зумовлюють довіру чи недовіру до всіх ініціатив держави; їх підтримку, дистанціювання або саботаж щодо них. Від перцепції державної влади залежить і перцепція самої держави; людина, що стоїть на її чолі, нерідко стає для масової свідомості символом цієї держави і державності взагалі.

Проблемою сприймання будь-якої влади часто є фрустрація, спричинена перцептуальним примусом, тиском, зовнішнім контролем. Сприймати себе об'єктом примусу – щонайменше дискомфортно. Це спричиняє велику психологічну дистанцію між владою і підвладними, що ускладнює процеси управління. Причина в тому, що специфіка

образу державної влади актуалізує ту чи ту парадигму відносин особистості з державою, а залежно від неї формуються певні характеристики громадянської ідентичності.

Можна виокремити щонайменше три типові образи державної влади на рівні їх перцепції громадянами.

По-перше, це так звана публічна адміністрація – офіційний очільник держави і її топ-менеджмент. Це Президент (прем'єр-міністр), який тимчасово персоніфікує в собі державну владу. Він з'являється на офіційних церемоніях, парадах, проголошує найважливіші промови. Відкритий характер цієї влади зумовлює той факт, що саме вона стає мішенню для найрізноманітнішої критики. А проте ні критика, ні публічність аж ніяк не збільшують обсяг влади, а навпаки, обмежують її. До того ж слід зазначити, що одна особа неспроможна ні здійснювати величезний обсяг роботи з управління державою, ні повністю контролювати його. Це не означає, що перша особа держави реалізує лише представницькі функції, але для здійснення влади їй потрібен так званий апарат.

По-друге, це образ «апаратчика» – державного чиновника, представника державної бюрократії. Цей образ є втіленням формальних, офіційних відносин. Образ бюрократа характеризується закритістю, вірністю «внутрішнім», корпоративним цінностям і нормам, формальністю і деякою зверхністю у ставленні до осіб, що не належать до цієї бюрократичної ієрархії. Якщо влада максимально персоніфікована в образі очільника держави, то в образі бюрократа вона, навпаки, максимально деперсоніфікована. Як наслідок, забезпечуються видима об'єктивність та неупередженість процесів управління, разом з тим – відстороненість, деідентифікація з його результатами.

Слід зазначити, що бюрократична держава має тенденцію перетворювати всіх працівників державного сектору на чиновників: і лікарі, і вчителі, і поліцейські мусять щодня продукувати, а часто й дублювати різноманітну документацію.

По-третє, поширеним є також образ «прихованої влади» – олігархів, груп впливу, непублічних впливових людей. Оскільки йдеться про владу неявну, то інформації про неї часто немає або вона недостатня. Тому образ цієї непублічної влади нерідко набуває фантомних рис, демонізується, «відривається» від реальності.

Ці три типові образи влади різняться за рівнем перцептуальної подібності (близькості) до суб'єкта сприймання та зрозумілості. Персоніфікована в конкретній людині державна влада сприймається хоч і критично, але виглядає подібною до суб'єкта сприймання, зрозумілою і доступною для впливу. Влада бюрократична виглядає дегуманізованою, відстороненою, зацикленою на дрібницях і не здатною бачити цілісну ситуацію. Тому вона сприймається як закрита для діалогу. Нарешті, демонізація образу прихованої влади часто призводить до поширення різноманітних «теорій змов», віри в таємну змову влади проти пересічних людей. Прихована влада сприймається як більш суб'єктна, як така, що перетворює пересічних громадян на об'єкт, бо робить їх безголосими пішаками в політичних маніпуляціях.

Перший і третій типи образу влади мають, на нашу думку, архетипове коріння. Відповідно, поведінка влади сприймається крізь призму певних апріорних праобразів несвідомого. К. Г. Юнг зазначав, що архетип лідера (носія влади) актуалізується в двох іпостасях – Вождя і Шамана. Різниця між ними полягає в різному ступені прозорості, зрозумілості їхніх дій. Якщо Вождь – це лідер, який перемагає своїх конкурентів у відкритому протистоянні завдяки своїм видимим перевагам, то Шаман перемагає з незрозумілих причин, гіпотетично – завдяки зв'язкам з «вищими» силами. Вождь постійно перебуває на людях, розв'язує проблеми, подає приклад своїми діями; Шаман, навпаки, є відлюдником, усамотнюється для виконання магічних практик. Вони обоє ефективні в досягненні цілей – як власних, так і групових. Наявність обох таких носіїв влади в одній групі є нормою для архаїчної свідомості (Юнг, 1995).

Для сучасної масової свідомості образ «прихованої» влади є, на нашу думку, більш негативно забарвленим через незрозумілість, принципову неконтрольованість, закритість до будь-якого впливу.

Психологічні властивості образу державного чиновника наведено в дослідженнях С. Чуніхіної (2015). Прикметно, що одним із ключових конструктів оцінювання чиновника став конструкт «Гуманізація – Дегуманізація», тобто олюднення бюрократа в сприйманні пересічною особою. «Дегуманізація» проявляється у зведенні образу чиновника до нелюдської істоти або неживого предмета. «Гуманізація», що цікаво, корелює зі слабкістю «Я» респондента, його схильністю до підпорядкованої ролі в міжособистісній взаємодії, з прагненням компенсувати власну безпорадність. «Дегуманізуючим» образами, як виявилось, притаманне різко негативне ставлення до можновладців (тип «Тварина»). Найбільш адекватним у сфері сприймання соціальних відносин, пов'язаних з розподілом матеріальних та символічних ресурсів, виявився тип «Предмет» (цілком дегуманізований). Зазвичай сприймання чиновника обтяжене численними стереотипами. На формування образу чиновника впливають, зокрема, негативні стереотипи зі світової літератури (згадаймо, наприклад, оповідання А. Чехова «Людина у футлярі»), або він формується за принципом «від протилежного» – на протигагу позитивному образу «вільної людини». Усе це свідчить, на думку дослідниці, про глибоке відчуження громадян від представників державної влади, що наскрізно проявляється на різних рівнях психічного відображення (Чуніхіна, 2015).

Оскільки державна влада – складне соціальне явище, перцепція якого часто є непрямою і опосередкованою, її сприймають й оцінюють за доступною і значущою для громадян інформацією – ухваленими нею рішеннями. Їх сприймають не лише завдяки повідомленням у ЗМІ, а також у процесі їх безпосередньої реалізації. Має істотне значення, які рішення частіше ухвалює державна влада, – управлінські чи політичні. Якщо переважають політичні рішення (або ухвалені рішення сприймаються як такі), то це, на нашу думку, спричиняє радше негативну оцінку цих рішень незалежно від їхнього змісту.

Саме тому постає проблема диференціації (зокрема й в очах суб'єктів сприймання) управлінських і політичних рішень державної влади. Логічним було б, якби демаркаційна лінія між ними могла стосуватися масштабу цих рішень та рівня їх ухвалення. Управлінські рішення спрямовані на організацію групової взаємодії, тоді як політичні безпосередньо підпорядковані врегулюванню політичних процесів, реалізації політичних ідей тощо.

Рішення державної влади сприймаються здебільшого як політичні, коли спричиняють/забезпечують здобуття, утримання і використання адміністративно-державної влади. При цьому їхнє значення для цих процесів може бути різним. Значуще політичне рішення, від якого залежить можливість різних політичних сил суспільства діяти в контексті здобування, утримування і реалізації адміністративної влади, може безпосередньо «втручатися» в усталену взаємодію громадян і змінювати її. «Прохідне» політичне рішення, яке ухвалюється в стабільній політичній ситуації, лише регулює дії правлячої політичної групи і не порушує стабільність політичного режиму чи ситуації в державі (внесення поправок у чинні закони і т. ін.). «Косметичне» політичне рішення є другорядним й ухвалюється для задоволення громадської думки та обслуговування локальних внутрішньополітичних проблем. Прикладом може бути політичне рішення про створення робочої комісії для нагородження якогось громадського діяча, відзначення певних дат, ювілеїв.

Як управлінські рішення державної влади сприймаються тоді, коли вони спрямовані на підтримку чи розв'язання проблем широких мас населення, що не впливає на «розклад» політичних сил у суспільстві (наприклад, часткове фінансування державою іпотечних кредитів громадян).

Але проблема полягає в тому, що будь-яке рішення, ухвалене на досить високому державному рівні, навіть спрямоване лише на внутрішньополітичні проблеми, навряд чи може залишатися в межах суто управлінського заходу. Будь-яке управлінське рішення має тенденцію перетворитися на політичне. Проблемна ситуація в державі, яка має суспільний резонанс і передбачає альтернативні шляхи розв'язання (врегулювання), зумовлює заангажованість різних політичних сил щодо вибору якоїсь однієї альтернативи рішення і відкидання інших. Складно назвати таку суспільно значущу проблему, яка в принципі не

мала б ніякого політичного забарвлення. Так, Д. Стоун (2000) наводить приклад: навіть така далека від політики проблема, як сурогатне материнство (і відповідне управлінське рішення – заборонити чи дозволити його), неминуче набуває політичного забарвлення – залежно від того, які суспільно значущі цінності (або антицінності) вбачають у ньому громадяни. Так само і в нашому прикладі щодо фінансування державою іпотечних кредитів можна побачити політичну заангажованість влади в підтримці олігархічного будівельного бізнесу, адже ухвалене рішення дає змогу швидко і за високими цінами розпродати квартири в новобудовах.

У чому причина різниці у сприйманні політичних та управлінських рішень?

Психологічна специфіка управлінського державного рішення актуалізує суб'єкт-суб'єктну парадигму відносин громадянина і держави. Управлінське рішення передбачає актуальність для влади якоїсь проблеми громадян, її адекватне бачення і активну взаємодію з нею. Це означає відкритість влади для діалогу та впливу, наявність «спільної реальності», єдине смислове поле контакту влади і громадян.

Політичне рішення часто передбачає прихований мотив, який може бути вагомішим за бажання розв'язати проблему. Він завжди так чи інакше пов'язаний з боротьбою за владу, її зміцнення і поширення. Тому результати політичного рішення часто бувають непередбачуваними. Скориставшись нашим попереднім прикладом, можна сказати, що спроба забезпечити житлом пересічних громадян несподівано обертається підтримкою олігархічного будівельного бізнесу, інтереси якого загалом не збігаються з інтересами громадян. Політичні рішення сприймаються негативно, бо «затягують» у нескінченність боротьби за владу; переводять у площину розподілу і перерозподілу цінностей, але не їх створення; відводять убік від проблем розвитку держави.

Особлива недовіра до політичних рішень виявляється в умовах пострадянської ментальності, для якої є нормою «дублювання реальності». Воно починається зі звичайної бюрократичної вимоги створення документів – паперових чи електронних свідчень виконаних дій (актів здачі, звітів про виконану роботу, історій хвороби, журналів планування тощо). Наступний етап відрізняється перенесенням смислових акцентів, коли створені документи визнаються важливішими за той зміст, який у них вкладено. Нарешті, останнім етапом є не лише подвоєння, а потроєння реальності: можна вирізнити реальність офіційну (ситуація, якою її відображено в документах), реальність публічну неофіційну (ситуація, якою вона відображається в громадській думці, розмовах між людьми) і реальність приватну, наративну (ситуація, якою вона є для самої людини).

Унаслідок цього офіційні соціальні події набувають умовності, соціальна реальність знецінюється, що легітимізує ситуацію її фальшування. Тотальне знецінення офіційної соціальної реальності зачіпає також державу, владу, громадянські цінності і, отже, саму особистість, що нерідко призводить до агресивних чи аутоагресивних вчинків. Політичні рішення, які базуються на прихованих мотивах боротьби за владу, посилюють перцептуальну умовність офіційних соціальних подій загалом і призводять до знецінення соціальної реальності.

Якщо пересічний громадянин сприймає більшість державних рішень як політичні, то можуть сформуватися патогенні відносини особистості з державою – об'єкт-суб'єктні, коли у сприйманні особистості суб'єктом виступає державна влада, а об'єктом – громадянин. За таких умов поширюється третій тип образу державної влади (а саме влади прихованої, неявної, влади маніпулятивної, антагоністичної громадянинові).

Це впливає на певні характеристики громадянської ідентичності особистості: схильність до протестності або громадянської конформності. Природно, що перцептуальна спроба перетворити особу на об'єкт у нормі спричиняє емоційне реагування – протест, який може ставати звичним способом громадянської поведінки. Протестність полягає в упередженому ставленні до державної влади та її рішень, неготовності розглядати ситуацію в широкому контексті, критичності і тотальній недовірі. Цей спосіб громадянського реагування не є достатньою мірою зрілим: упереджена критичність щодо влади часто

поєднується з некритичністю щодо себе і неготовністю брати на себе відповідальність за розв'язання навіть власних громадянських проблем, часто супроводжується комплексом «навченої безпорадності». Тому цей спосіб громадянської поведінки не сприяє партнерській взаємодії з владою. Ба більше: логіка протесту спонукає до вибору протилежної парадигми відносин з державною владою – суб'єкт-об'єктної. Громадянин відстоює в протестах свою цінність, але знецінює державу і державну владу.

Описаний вище спосіб сприймання державної влади може вплинути на громадянську ідентичність інакше: формується громадянська конформність. Елементами громадянської конформності є пасивність, відстороненість, підпорядкованість. У сучасній соціальній психології прийнято говорити про конформність як стійку схильність особистості змінювати свою соціальну поведінку під впливом інших (окремих людей чи соціальних груп) так, щоб пристосувати її до їхніх запитів-вимог. Відповідно, громадянська конформність полягає в готовності пристосовувати свою громадянську поведінку до очікувань, запитів та вимог суб'єктів впливу (представників влади, громадянської спільноти), а також поширених стереотипів громадянської поведінки. Ситуацією-індикатором є відкритий або прихований конфлікт між позицією громадянина і позицією державної влади, яка виявляє суб'єктність і у своїх рішеннях трактує громадянина як об'єкт; у такому разі громадянська конформність полягає в прийнятті ситуації і приставанні на позицію влади.

Якщо ми маємо справу із зовнішньою громадянською конформністю, то йдеться лише про адаптаційну поведінку як захист від можливих санкцій; свої справжні громадянські переконання людина приховує. Внутрішня конформність передбачає здатність до реальної зміни власних громадянських переконань і позицій під впливом (тиском) влади. Прикладом може бути застосування державною владою жорсткої цензури щодо телепрограм, обмеження їхньої тематики; і хоча свобода слова в інтересах громадянина, він приєднується до сильнішого, розмірковуючи: «і справді, хіба ми можемо дозволити журналістам базікати хто про що хоче?». Це означає, що громадянин усупереч своїм інтересам жертвує правом на інформацію і водночас визнає свою «об'єктність» (пасивність, вторинність, другорядність).

Внутрішня громадянська конформність є відверто небезпечною, оскільки в разі схильності пристосовувати свою громадянську позицію під чийсь очікування особистість поступово втрачає здатність чітко розмежовувати свої власні і нав'язані ззовні погляди. Така ситуація є загрозливою для громадянської ідентичності особистості, адже вона втрачає послідовність своїх поглядів і позицій, а разом з тим їхній особистісний сенс укупі з почуттям цілісності власного «Я». Особистість стає занадто залежною від групи / офіційної позиції влади у своїй громадянській поведінці. Тому у випадку високого рівня внутрішньої громадянської конформності громадянська ідентичність особистості може тривалий час залишатися аморфною, несформованою.

Загалом, вада громадянської конформності полягає в тому, що вона так само, як і протестність, не сприяє суспільному діалогу і розробці цивілізованих способів впливу на владу.

Готовність до діалогу з владою має ґрунтуватися на суб'єкт-суб'єктній парадигмі відносин, що передбачає приписування суб'єктності не лише собі, а й державі як організації, що втілює національні інтереси. Така парадигма притаманна стану громадянської зрілості.

Практична значущість дослідження полягає в доцільності застосування його результатів для розробки: 1) програм громадянської освіти; 2) тестового діагностичного інструментарію для встановлення рівнів громадянської конформності, громадянської протестності та громадянської зрілості як характеристик громадянської ідентичності.

Персональний внесок кожного з авторів – одна чверть матеріалів публікації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальна перцепція держави громадянином часто опосередковується сприйманням ухвалених державною владою рішень: носії влади та їхні дії постають більш рельєфними та яскравими у сприйманні пересічного громадянина, ніж вияви правового та аксіологічного простору держави. Якщо громадяни управлінські рішення, ухвалені державною владою, сприймають переважно як політичні, це

спричиняє радше негативну оцінку як самих рішень, так і носіїв влади. На відміну від управлінських, політичні рішення часто приховують непрозорий мотив зміцнення чи поширення владних позицій певної політичної сили. Це зумовлює актуалізацію парадигми об'єкт-суб'єктних відносин, коли у сприйманні особистості суб'єктом виступає державна влада, а об'єктом – громадянин. Результати такого сприймання впливають на характеристики громадянської ідентичності особистості, породжуючи протестність або, навпаки, громадянську конформність. Вада і першої, і другої характеристики полягає в тому, що вони не сприяють суспільному діалогу і розробці адекватних способів впливу на владу. Готовність до діалогу з владою має ґрунтуватися на суб'єкт-суб'єктній парадигмі відносин, притаманній зрілій громадянській позиції.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній верифікації висловлених у цій публікації теоретичних положень, а також у вивченні впливу сприймання правової та аксіологічної системи держави на громадянську ідентичність.

Список використаних джерел

- Жадан, І. В. (2020). Соціальне середовище як чинник розвитку громадянської компетентності: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 50–58.
- Петровська, І. Р. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46 (49), 130–137.
- Пужаев, А. В. (2004). *Управленческие решения*. Санкт-Петербург: МБИ.
- Стоун Д. (2000). *Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень*. Київ: Альтернативи.
- Суший, О. В. (2013). Діалог суспільства і влади як чинник розбудови української державності (психосоціокультурний аспект). *Економіка та держава*, 4, 53–69.
- Хазратова, Н. В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 2 (16), 47–61.
- Чуніхіна, С. Л. (2015). *Індивідуально-стильові особливості конструювання громадянами образу державного чиновника*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Юнг, К. Г. (1995). *Аналитическая психология*. Москва: Мартис.
- Thomas, E. F., McGarty, C., & Lows, W. (2014). Social interaction and psychological pathways to political engagement and extremism. *European Journal of Social Psychology*, vol. 44, is. 1, pp. 15–22.

References

- Chunikhina S. L. (2015). *Indyvidualno-stylovi osoblyvosti konstruiuvannia hromadianamy obrazu derzhavnoho chynovnyka* [Individual and stylistic features of citizens' construction of the image of a state official]. (Master's thesis). Institute for Social and Political Psychology, Kyiv. (in Ukrainian)
- Khazratova, N. V. (2015). Hromadianska identychnist u strukturi osobystisnykh identychnosti [Civic identity in the structure of personal identities]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u sranovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 2 (16), 47–61. (in Ukrainian)
- Petrovska, I. R. (2020). Tryrivneva struktura hromadyanskoi identychnosti osobystosti [Three-level structure of civic identity of the individual]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46 (49), 130–137. (in Ukrainian)
- Puzhayev, A. V. (2004). *Upravlencheskiye resheniya* [Management decisions]. Sankt Petersburg: MBI. (in Russian)
- Stoun, D. (2000). *Paradoks polityky. Mystetstvo ukhvalennia politychnykh rishen* [The paradox of politics. The art of political decision making]. Kyiv: Alternatyvy. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. V. (2013). Dialoh suspilstva i vlady yak chynnyk rozbudovy ukrainskoi derzhavnosti (psykhosotsikulturnyi aspekt) [Dialogue of society and government as a factor in the development of Ukrainian statehood (psycho-cultural aspect)]. *Ekonomika ta derzhava*, 4, 53–69. (in Ukrainian)

Thomas, E.F., McGarty, C., & Lows, W. (2014). Social interaction and psychological pathways to political engagement and extremism. *European Journal of Social Psychology*, vol. 44, is. 1, pp. 15–22. (in English)

Yung, C. G. (1995). *Analiticheskaya psikhologiya* [Analytical psychology]. Moscow: Martis. (in Russian)

Zhadan, I. V. (2020). Sotsialne seredovyshe yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti: empyrychna model doslidzhennia [Social environment as a factor in the development of civic competence: an empirical model of research]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*. [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 45 (48), 50–58. (in Ukrainian)

УДК 316.6/.36+304
DOI:

Скнар Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії
психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7883-680X
sknar_o@ukr.net

ВЗАЄМОДІЯ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено окремі результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Сім'я розглядається як соціальна система стійких взаємодій її членів, зокрема батьків і дітей, функціонування якої спроможне впливати на розвиток громадянської компетентності дитини. Тож з огляду на це й беручи до уваги специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії запропоновано розглянути у двох вимірах: по-перше, як таке, що сприяє/перешкоджає розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге – як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає. Представлено логіку конструювання методичного інструментарію для вивчення аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Ця логіка передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізацію за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Уперше сконструйовано авторський опитувальник для дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що визначають розвиток громадянської компетентності дитини. На етапі обробки отриманих емпіричних даних застосовувалися методи математичної статистики, зокрема факторний аналіз. Емпіричним шляхом виокремлено чинники, які визначають розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї, а саме ставлення до суб'єктності дитини (відмова від суб'єктності або її підтримка); визнання спільного і спільності; а також інструменти встановлення психологічних кордонів; межі відповідальності батьків і дітей. Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що сприяють розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; і ті, що є несприятливими: «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», або нейтральними (така модель, наприклад «піклувальна», може бути як сприятливою, так і несприятливою – залежно від міри її застосування) – та описано характеристики кожної з виокремлених моделей.

Ключові слова: сімейна взаємодія; громадянська компетентність; взаємодія батьків і дітей; інструментарій дослідження; показники оцінювання; шкали; емпіричне дослідження.

INTERACTION IN THE FAMILY AS A FACTOR OF YOUTH CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT: RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

Oksana M. Sknar,

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,

Senior Research Associate of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-7883-680X

sknar_o@ukr.net

Particular results of an empirical study of interaction in the family as a factor for the youth civic competence development are presented. The family is seen as a social system of sustainable interactions of its members, including parents and children, and the functioning of such a system can influence the development of civic competence of the child. Due to this and taking into account the specifics of family members interactions, the environment of family interaction is proposed to be considered in two dimensions: (1) the one that promotes/ hinders the child's civic competence development; (2) and the one that has its own special influence resources for growing citizen's personality. It is presented the logic of methodological tools constructing to study the aspects of family interaction, which determine the development of a child's civic competence. This logic involves several successive stages: 1) finding psychological indicators of the study; 2) indicators' operationalization by scales usage; 3) constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. For the first time, an author's questionnaire is designed to study the features of family interaction between parents and children, which determine the child's civic competence development. At the stage of the obtained empirical data processing, methods of mathematical statistics, in particular factor analysis, were used. By empirical means there were found the factors that determine the development of civic competence of the individual growing up in the family, namely the attitude towards child's subjectivity (rejection of subjectivity or its support); recognition of «common» and «commonality»; tools for establishing psychological boundaries; limits of responsibility of parents and children. Models of family interaction that promote the child's civic competence development are identified: «authoritative», «focused on integration and involvement», «focused on the partnership»; and those that are unfavorable: «authoritarian-directive», «parental needs-oriented», or neutral (e.g., a «caring» model can be both favorable and unfavorable – depending on the extent of its applying); and it is described the characteristics of each outlined model.

Keywords: family interaction; civic competence; interaction of parents and children; research tools; evaluation indicators; scales; empirical research.

Постановка проблеми. Невпинний процес суспільно-політичних трансформацій в Україні актуалізує проблематику громадянської компетентності молоді як найбільш прогресивної частини суспільства, від якої великою мірою залежить майбутнє країни. Актуальність дослідження особливостей впливу взаємодії в сім'ї на подальший розвиток громадянської компетентності молоді пов'язана з розумінням ролі сім'ї як такої, що зумовлює не тільки розвиток дитини, а й, урешті-решт, усього суспільства, оскільки воно складається із сімей, у яких зростають громадяни. А взаємодія дитини з батьками є першим досвідом стосунків з навколишнім світом, що надалі визначає особливості поведінки людини в громаді, суспільстві, державі. Отже, значущість дослідження пояснюється актуальним запитом суспільства на поглиблення наукових уявлень про соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності та необхідністю віднайдення ресурсів й окреслення розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переконання Дж. Равена (2002), вирішальними для реалізації *компетентної поведінки* людини є схильність її до рефлексії таких понять, як відповідальність, участь, демократія, делегування повноважень тощо (*когнітивний аспект*); та прагнення, готовність утілювати результати такого аналізу в різних формах поведінки громадянина (*поведінковий аспект*) (с. 22). Ми пропонуємо спиратися на визначення компетентного громадянина Ф. Одіже, який акцентує увагу на складових, що забезпечують відповідну його поведінку: «компетентний громадянин є вільною і автономною особистістю, яка знає свої права та обов'язки в суспільстві, здатна сформувати владу, що встановлює правила життя в громаді (закон), і здійснювати контроль над нею» (Позняк, 2013, с. 24).

Ми виходимо з того, що громадянська компетентність є, по суті, інтегративною, оскільки базується на оволодінні ключовими життєвими компетентностями, а тому завдання створення умов для її становлення не вирішується лише засобами громадянської освіти. Значну роль у цьому процесі відіграє сім'я, адже середовище сімейної взаємодії є «навчальним простором» для набуття, опанування різних компетентностей соціальної взаємодії (детальніше див. у попередніх публікаціях, Скар, 2019). Саме особливості стосунків у батьківсько-дитячій підсистемі визначають формування в особистості й засвоєння нею не тільки системи життєвих цінностей, а й громадянських чеснот, набуття досвіду дотримання правил і законів, виконання зобов'язань і норм, досвіду підпорядкування й автономності, відповідальності і свободи тощо.

Отже, сім'ю розглядаємо як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне впливати на розвиток громадянської компетентності дитини. Тож з огляду на це і беручи до уваги специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії можна охарактеризувати як таке, що, по-перше, сприяє/перешкоджає розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге, як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість майбутнього громадянина.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Цілком очевидно, що сьогодні в Україні не вистачає прикладних досліджень, які давали б виважені й обґрунтовані емпіричні дані щодо ресурсів (чи перепон) середовища сімейної взаємодії як сприятливого (або, навпаки, несприятливого) для розвитку громадянської компетентності дитини, хоч запит на такі дослідження є нагальним і не викликає сумнівів.

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання нашого емпіричного дослідження полягало у визначенні чинників та соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізацію за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали (Скар, 2020а).

Як показники для оцінювання середовища сімейної взаємодії ми виокремили та обґрунтували такі: зовнішні і внутрішні межі; ієрархія; гнучкість норм і правил; згуртованість (Скар, 2020а). Ці показники було відтак операціоналізовано за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість-жорсткість правил і норм; послідовність-непослідовність у взаємодії; «здорова»-«обернена» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість-роз'єднаність; співпричетність до спільноти.

Сконструйований нами авторський опитувальник для дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень. Як певний аналог виокремленої нами шкали «авторитетність

влади батьків» ми також використали шкалу І. Марковської (2007) «авторитетність батьків» (з її опитувальника «ВРР»). Тож загалом до анкети увійшло 60 тверджень. Процедура проведення було відтак стандартизовано, інструкцію та бланк – уніфіковано. Респондентам пропонувалось оцінити кожне судження за 5-бальною шкалою.

В емпіричному дослідженні взяли участь 176 осіб – студенти вишів педагогічного профілю (вік – 17–30 років, гуманітарії).

Для обробки первинних емпіричних даних загалом можна застосовувати два способи:

1) обчислення сумарного бала за кожною шкалою за допомогою *ключа*, що дає змогу оцінити ступінь сприятливості-несприятливості середовища сімейної взаємодії за кожною із шкал;

2) факторний аналіз.

За результатами факторного аналізу, який дав змогу провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, було виокремлено чинники, що визначають розвиток (сприяють або перешкоджають йому) громадянської компетентності особистості, яка зростає в сім'ї. У результаті виділено 5 значущих факторів, які пояснюють 50,2 % внеску в загальну дисперсію ознак. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент з подальшим обертанням факторного простору Varimax.

За змістом шкал, які утворили *перший фактор* (19,3 % сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як «*Ставлення до суб'єктності дитини*». Інакше кажучи, ідеться про заперечення або підтримку батьками суб'єктності дитини. До цього фактору увійшло 25 суджень.

Наводимо окремі з них (у дужках подаються їхні факторні навантаження):

Суб'єктність дитини не визнається: «Коли я пробувала(-в) відстоювати свою самостійність, батьки «позбавляли» мене своєї фінансової підтримки і дружби» (0,757), «У сім'ї я стикалася з тим, що мама/батько наполягали, що вчиняти, діяти потрібно тільки так, як вона/він говорить, іншого шляху немає і бути не може» (0,608), «Коли в дитинстві я робила(-в) щось по-своєму, а не так, як хотіли батьки, то відчувала(-в), що вони емоційно усувалися, ставали «холодними» і віддаленими у спілкуванні» (0,566) тощо; «У сім'ї будь-яка незгода чи то висловлювання іншої думки сприймалися батьками як непокора і різко придушувалися (або каралися, висміювалися, ігнорувалися, засуджувалися тощо)» (0,698), «Батько/мати зазвичай не рахувалися з моєю думкою, адже вони, дорослі, мають більше досвіду і краще знають, як правильно» (0,659), «Батьки вважали, що ми маємо поділяти одні цінності, а наші думки, точка зору мають збігатися, – адже ми одна сім'я» (0,444) тощо; «Батьки вважали, що дітям не потрібен свій власний простір або особисті речі, усі можуть користуватися тим, що потрібно» (0,755), «Батьки зазвичай без попередження входили в мою кімнату або/та самі наводили порядок на моєму столі, ліжку, у рюкзаку, кімнаті на свій розсуд» (0,563) тощо; «Батьки поводитися так, що їм видніше, вони краще знають, що краще для їхньої дитини (що підходить, а що – ні; з ким дружити, а з ким не спілкуватися; чим захоплюватися; яку секцію відвідувати тощо)» (0,537) та ін.

Суб'єктність дитини підтримується: «Батьки з повагою ставилися до моїх висловлювань, думок, навіть тоді, коли вони відрізнялися від того, як вважають вони» (-0,686), «Приймаючи рішення, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (-0,593), «У дитинстві на моїй території (у своїй кімнаті / на моєму столі і т. ін.) я мала(-в) більше прав і можливостей встановлювати свої правила» (-0,577), «Батьки ставилися до мене як до цілком самостійної людини» (-0,408), «Можу сказати, що мама/тато для мене – авторитетна людина» (-0,554), «Я завжди враховую точку зору батька або/та мами» (-0,519) тощо.

У цьому факторі відбилося два типи ставлення батьків до дітей (об'єктне або суб'єктне) і, відповідно, представлено моделі взаємодії, притаманні кожному з них (і розкривають їхнє змістове наповнення).

На основі аналізу отриманих даних виявлено такі особливості *об'єктного типу ставлення* до дитини в сімейній взаємодії. Це насамперед відмова дитині в самостійності,

окремішності, автономності. Ідеться, зокрема, про відмову їй у самостійності дій, вчинків; у праві на інакшість думки, її відмінність, незалежність; у власному просторі і приватності; у праві дитини брати участь у прийнятті рішень. Серед характеристик сімейної взаємодії такого типу – жорсткість норм і правил взаємодії, надмірне нормування в стосунках, непослідовність, зловживання владою, заохочування суперництва (на противагу співпраці та об'єднанню зусиль). При цьому використовуються такі засоби впливу, як 1) маніпуляції, які виявляються в емоційному дистанціюванні, експлуатації складних для переживання емоцій (сорому, провини), залякуванні тощо, та 2) директиви. Загалом таку модель взаємодії в сім'ї ми означили як *«авторитарно-директивну»*, оскільки вона не припускає партнерські взаємини, повагу і довіру в стосунках, та визначили її як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Натомість у разі *суб'єктного типу ставлення* до дитини у взаємодії виявляється повага до психологічних меж дитини. Таке ставлення передбачає поважне ставлення до висловлювань дитини та підтримку її права на власну думку й права на інакшість і незалежність міркувань; залучення дітей до участі в прийнятті рішень, що сприяє визнанню права на контроль; визнання батьками права дитини на власні територіальні межі і можливості підтримувати там свої правила; сприяння автономності дитини. За такого підходу влада батьків стає для дітей авторитетною. Тобто вона визнається дітьми як прийнятна і «правильна», «справедлива», що свідчить загалом про силу конструктивного впливу батьків та сприяє утворенню позитивного ставлення до влади як такої. Засоби впливу при цьому – підтримка, заохочення, домовленості. Таку модель взаємодії ми назвали *«авторитетною»*, тобто такою, що ґрунтується на взаємній повазі, визнанні цінності і довірі в стосунках, встановленні й підтриманні психологічних меж і поважному ставленні до них. Ми визначили, що така модель взаємодії в сімейному середовищі є сприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини.

Другий фактор (11,8 % дисперсії) ми проінтерпретували як *«Цінність спільного і спільності»*. До нього увійшло 18 суджень. Серед них:

«Мати/батько для мене є еталоном і прикладом в усьому» (0,629), «З дитинства я разом із батьками долучався до справ, корисних не тільки для нашої родини, а й для громади, як-от: прибирання території біля будинку, здавання макулатури, прибирання парку разом із сусідами, сортування сміття тощо» (0,583), «Батьки звертали мою увагу на позитивні результати, що отримає кожен член громади в разі долучення всіх до спільної справи» (0,572), «Я пам'ятаю, як тепло і затишно мені було на сімейних святах, як батьки з любов'ю їх готували, як ми разом проводили час, щось робили, займалися творчістю і як я раділа(-в) почуттю належності, причетності до сім'ї» (0,535), «Батьки докладно пояснювали, якими будуть для мене наслідки тієї чи іншої поведінки, чого мені буде «коштувати» кожен варіант вибору. І дотримувалися цього» (0,528), «У нашій сім'ї поважалася думка кожного, враховувалися різні думки під час обговорення питань, але кінцеві рішення приймалися батьками з поясненням дитині причин, чому саме таке рішення» (0,527), «Батьки з повагою, теплом і доброзичливістю ставилися не тільки до нас, дітей, а й до родичів, літніх людей, тваринок та пояснювали, чому важливо допомагати мамі чи бабусі, чи піклуватися про тварин» (0,540), «Батьки активно залучали мене до справ сім'ї, до обговорення важливих питань, заохочували приймати посильні рішення та виконувати їх» (0,515), «У дитинстві я бачила(-в), що батьки можуть поступитися власними бажаннями, намірами на користь спільним інтересам, які будуть благом для всієї сім'ї, громади чи іншої спільноти» (0,415); «З дитинства я засвоїла(-в), що, окрім моїх бажань (потреб, свобод і т. ін.), є ще й бажання інших людей, що іноді варто поступитися, щоб об'єднатися задля наближення до такого рішення, яке буде благом для всієї сім'ї» (0,443), «У нашій сім'ї було заведено, що в нас усе майно спільне і воно належить родині, а не комусь особисто» (0,409), «Батьки вчили мене ділитися і поступатися «своїм», приміром віддавати свої іграшки іншим дітям (братам/сестрам або меншим дітям, дівчаткам і т. ін.)» (0,438) та ін.

Цей фактор відображає *досвід залучення до справ громади та переживання співпричетності і єднання*.

Аналіз висловлювань, що утворюють зміст фактору, свідчить про важливість таких моментів:

По-перше, про важливість наявності позитивного прикладу батьків. Про який приклад ідеться? Насамперед 1) про приклад батьківських дій і вчинків, які є для дітей привабливими і значущими, що викликає прагнення, бажання їх наслідувати. Діти засвоюють отриманий досвід, запам'ятовують, опановують його, «вбирають» у себе – і він стає частиною їхнього єства, їхнього повсякденного життя; 2) про приклад поважного і доброзичливого ставлення до інших, яке засвоюється дітьми, а потім відтворюється у взаємодії в соціумі; 3) про приклад можливості обмеження власних бажань на користь спільних інтересів чи суспільного блага.

Зазначимо, що в цьому випадку йдеться не про жертовність і нехтування своїми інтересами, потребами, свободами тощо, не про те, що колективне і суспільне є більш значущим і вагомим порівняно з особистим, а про здатність робити усвідомлений вибір, інколи навіть ціною певного самообмеження, на користь спільного блага. Слід зауважити, що виявилася також готовність поступатися «своїм майном» на користь спільної власності, що свідчить про несформованість психологічних меж у цьому контексті, про неусвідомлення, неприсвоєння права на «своє», що й не дивно з огляду на наше пострадянське минуле і культуру колективізму, історію України з розкуркуленням. Імовірно, це дається взнаки ще й до сьогодні.

По-друге, важливо згадати наявність спільних справ. Ідеться про досвід спільного долучення до справ, корисних для громади; залучення до справ сім'ї, а також до обговорення і прийняття рішень.

По-третьє, велике значення має увиразнення переваг єднання та об'єднання зусиль. Розуміння переваг єднання сприяє формуванню готовності добровільно об'єднуватися з іншими людьми заради спільної мети (так звані духовні межі). Тут, на нашу думку, важливим є вміння бути з іншими (об'єднуватись, переживати єднання, співпрацювати) і при цьому «не втрачати» себе у відносинах, а також не брати на себе відповідальність за інших людей (що є однією з ознак добре сформованих психологічних меж – гнучких і в міру проникних, щоб підтримувати емоційну зв'язаність та емпатійність, і водночас у міру міцних і надійних, щоб забезпечувати захищеність та відчуття безпеки).

По-четверте, надзвичайно важливим є переживання в сімейній взаємодії позитивно забарвленого досвіду належності, причетності та емоційної зв'язаності. Що ж до характеристик взаємодії між батьками і дитиною, то вона пряма, прозора, зрозуміла, послідовна, ґрунтується на взаємній повазі і довірі, побудована на партнерських засадах і водночас із дотриманням здорової ієрархії в стосунках. Правила – гнучкі, засоби впливу – емоційна та вербальна підтримка, заохочення, домовленості, власний приклад.

Таку модель взаємодії в сім'ї можна назвати «*орієнтованою на інтеграцію*», що передбачає навчання через залучення і приклад батьків, підтримувальне середовище, емоційно виражену співучасть, теплу співпричетність, досвід єднання. Отож можемо зробити висновок, що такий тип взаємодії в сімейному середовищі є сприятливим для розвитку громадянської компетентності дитини.

Наступний, *третій*, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 8,7 %) ми означили як «*Інструменти встановлення психологічних меж*».

Його презентовано такими висловлюваннями:

«Я могла (міг) сказати батькам «ні» без почуття провини або страху втратити прихильність близьких і знати, що до мене прислухаються» (0,704), «У спілкуванні з батьками я відчувала(-в) і знала(-в), що моє «ні» має вагу, так само як і «так»» (0,601), «Приймаючи рішення, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (0,544), «Кожен член нашої сім'ї час від часу міг виступати лідером у тій чи іншій ситуації, де він почувався більш компетентним» (0,518), «У дитинстві я багато

експериментувала(-в), виявляла(-в) самостійність і не погоджувалась(-вся). Навіть якщо моя поведінка йшла врозріз з настановами батьків, я була(-в) впевнена(-ий) (відчувала(-в)), що мене люблять і такою(-им)» (0,458), «Більшість рішень у батьківській родині приймав її глава. Думки інших членів сім'ї, а тим паче дітей, зазвичай, не питали і не брали до уваги» (-0,497).

У цьому факторі головним є те, має чи не має дитина психологічне право на «ні» (тобто про «присвоєння» нею права відмовляти чи висловлювати незгоду, діяти по-своєму, про право на власну думку). Таке «присвоєння» відбувається оптимально за умови наявності емоційної підтримки, турботливої і теплої участі з боку батьків. Таким чином діти впевнюються, що їхня відмова не загрожує стосункам і не веде до втрати емоційного контакту. Це сприяє, у свою чергу, формуванню у дитини самостійності зі збереженням емоційного зв'язку з батьками, балансу автономності та емоційного зв'язку. У більш глобальному вимірі можна сказати, що присвоєне і втілене право дитина переживає як *визнання її цінності та автономності*. Слово «ні» в цьому контексті – інструмент, що дозволяє, а точніше – допомагає дитині встановлювати, позначати, визначати, окреслювати свої психологічні межі. Інакше кажучи, це спосіб дати іншим людям зрозуміти свою окремішність і заявити про себе як господаря свого життя.

До цього варто додати, що люди, у яких порушені (або не сформовані) внутрішні межі, зазвичай не можуть сказати «ні» у випадках, коли на них чинять тиск, маніпулюють ними чи щось від них вимагають. Інколи цей тиск зовнішній (коли інша людина тисне, щоб примусити щось зробити), а часом – внутрішній (власні вкорінені настановлення щодо того, що «мушу», «потрібно», «змушений» робити). Позбавленість права відмовляти і нездатність сказати «ні» тому, що не підходить, врешті-решт призводить до втрати себе, хронічної незадоволеності життям, втрати влади над собою і своїм життям (жити не своїм життям).

Таку модель взаємодії в сім'ї ми означили як *«орієнтовану на партнерство»*. Вона ґрунтується на підтримці батьками права дитини висловлювати власну думку, сприянні самостійності її мислення, повазі до думки дитини та меж її психологічного простору, підтримці автономності дитини, визнанні її права бути собою (іншою, різною, відмінною). Ми визначили цю модель взаємодії в сім'ї як сприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Четвертий (частка в сумарній дисперсії – 5,5 %) та **п'ятий** (4,9 % дисперсії) фактори дістали спільну назву і були інтерпретовані нами як *«Межі відповідальності батьків і дітей»*.

Четвертий фактор презентовано такими висловлюваннями: «Скільки я себе пам'ятаю, я була(-в) не за віком дорослою дитиною і сама(сам) про себе дбала(-в), опікала(-в), утішала(-в) батьків. Вони ж багато розповідали про свої проблеми, про те, як їм важко і складно, любили поскаржитися і чекали від мене допомоги й підтримки» (0,630), «У дитинстві, перш ніж прийняти якесь рішення, я намагалась(-вся) передбачити реакцію батьків на нього (чи будуть вони невдоволені, гніватимуться, чи схвально поставляться тощо) й орієнтувалася(-вся) на це» (0,551), «Батьки інколи могли дозволити мені те, що ще вчора забороняли» (0,416), «Залежно від настрою батьки могли одне й те саме мені то дозволити, то ні» (0,419).

Цей фактор презентує модель взаємодії в сім'ї, коли дитина змушена брати на себе не свою відповідальність, зокрема за батьків, які самоусуваються, та їхні проблеми. Ієрархія тут перевернута, дитина не може спертися на батьків, щоб отримати власний життєвий досвід. Середовище сімейної взаємодії – невизначене, непрогнозоване, часто змінюване, емоційно нестабільне, а правила – непослідовні, що призводить до позбавлення дитини відчуття психологічної безпеки і захищеності. У цьому контексті опікувати батьків – це спосіб опанувати ситуацію, хоч якось упорядкувати її, взяти під контроль, що дає відчуття керованості життя. Таку модель взаємодії можна назвати *«орієнтованою на потреби батьків»* та визначити як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

До п'ятого фактору увійшли такі судження: «Батьки, намагаючись уберегти мене від промахів і захистити від можливих труднощів чи помилок, опікали у всьому, вирішували за мене проблеми, що виникали» (0,637), «У дитинстві батьки брали на себе відповідальність за мене в рішеннях, що належали до їхньої компетенції (пов'язаних із моєю безпекою, здоров'ям, навчанням тощо), вирішували важливі питання, були «відповіддю» на все, що відбувається» (0,495), «Я не любила(-в) робити доручену мені роботу по дому і виконувати обов'язки, тому тягнула(-в) до останнього і була(-в) упевнена(-ий), що батьки завжди «підхоплять» й «виручать», зроблять за мене. Наслідків для мене не було» (0,490), «Пам'ятаю, як у дитинстві мені важко було стикатися з відмовою і «ні». Батьки з розумінням до цього ставились, пояснювали причини відмови і стояли на своєму. Я засвоїла(-в), що інші також мають право на «ні»» (0,413), Батьки ставилися до мене як до цілком самостійної людини» (-0,405).

У цьому факторі представлено різні варіанти *відповідальності батьків* у сімейній взаємодії (як їх бачать респонденти). З одного боку, йдеться про її *конструктивні*, «здорові» *вияви* – з усвідомленням батьками меж своєї відповідальності у взаємодії і здатністю делегувати дитині її частку відповідальності, відповідну вікові та особистісним рисам (що під силу). Зокрема, це відповідальність батьків щодо встановлення та підтримання здорової ієрархії у взаємодії, наявність правил взаємодії і послідовність у їх дотриманні, окреслення психологічних меж. З другого боку, бачимо *надмірної відповідальності* батьків, яка проявляється в непомірній опіці дітей, намаганні захистити їх від будь-яких труднощів, прагненні приймати за дітей рішення та вирішувати їхні проблеми, виконувати за них їхні обов'язки чи доручену роботу тощо. Звісно, батьки роблять це з найкращими намірами, однак провокують цим розвиток інфантильності, несамостійності дитини, а також утворення у неї патерналістських настановлень.

Модель взаємодії, представлену в цьому факторі, можна назвати «*підкувальною*» та означити як таку, що може бути як сприятливою, так і несприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини – залежно від міри та конструктивності її застосування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Операціоналізовано показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість-жорсткість правил і норм; послідовність-непослідовність у взаємодії; згуртованість-роз'єднаність; ієрархія; співпричетність до спільноти. Сконструйовано та апробовано авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

За результатами емпіричного дослідження виокремлено чинники, що визначають розвиток (сприяють або перешкоджають йому) громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї. До таких чинників віднесено: ставлення до суб'єктності дитини (відмова суб'єктності або її підтримання), цінність спільного і спільності; інструменти встановлення психологічних меж; межі відповідальності батьків і дітей.

Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що є *сприятливими* для розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; ті, що є *несприятливими*: «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», або *нейтральними* (така модель, наприклад «підкувальна», може бути як сприятливою, так і несприятливою – залежно від міри її застосування). Визначено характеристики кожної з виокремлених моделей.

Перспективи роботи полягають у подальшому дослідженні меж і можливостей застосування розробленого інструментарію в різних сферах сімейної взаємодії.

Список використаних джерел

- Марковская, И. М. (2007). *Психология детско-родительских отношений*. Челябинск: Издательство ЮУрГУ.
- Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва : Когито-центр.
- Скнар, О. М. (2019). Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*, 8, 74–88.
- Скнар, О. М. (2020а). Досвід створення інструментарію дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1(15). Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>
- Скнар, О. М. (2020б). Сімейна взаємодія у ракурсі розвитку громадянської компетентності молоді: показники дослідження. *Проблеми сучасної психології*, 2(18), 222–231.

References

- Markovskaya, I. M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditselskikh otnosheniy* [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU. (in Russian)
- Pozniak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Kogito-tsentr. (in Russian)
- Skнар, O. M. (2020). Dosvid stvorennia instrumentariiu doslidzhennia vzaiemodii v simi yak chynnyka rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi [Experience in creating tools for studying family interaction as a factor in the development of civic competence of young people]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky*, 1 (15). Retrieved from <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>. (in Ukrainian)
- Skнар, O. M. (2020). Simeina vzaiemodiia u rakursi rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: pokaznyky doslidzhennia [Family interaction in the perspective of the development of civic competence of young people: research indicators]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 2 (18), 222–231. (in Ukrainian)
- Skнар, O. M. (2019). Vzaiemodiya v simi yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: osnovni poniattia doslidzhennia [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 8, 74–88. (in Ukrainian)

УДК 159.98
DOI:

Громова Ганна Михайлівна,
аспірантка лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-6547-339X
annagrom@gmail.com

ІНСТРУМЕНТИ ВИМІРЮВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ. АДАПТАЦІЯ ТЕСТУ «ШКАЛА ІНТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ» Н. КАРЛЕТОНА¹

Ставлення до невизначеності та неоднозначності вимірюється за допомогою багатьох опитувальників, адже розуміння конструкта і структури (ін)толерантності до невизначеності варіюється. На сьогодні жоден із тестів, за допомогою яких вивчається трансдіагностична модель розвитку афективних розладів, не був перекладений на українську мову. Щоб заповнити цю прогалину, було зроблено переклад та адаптацію тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12). Методологія: 226 студентів заповнили опитувальники IUS-12, MSTAT-1, тести депресії і тривоги А. Бека, інтегративний тест тривожності А. Бізюка. Для перевірки дво- та біфакторної структури опитувальника проведено конфірмаційний факторний аналіз. За допомогою кореляційного аналізу перевірено конвергентну і дивергентну валідність тесту. Результати адаптації тесту свідчать про те, що біфакторна модель структури опитувальника краще описує емпіричні дані; тест має досить високий коефіцієнт α -Кронбаха (0.81). Конвергентну валідність підтверджено кореляційними зв'язками із ситуативною та особистісною тривожністю, депресією як для загального бала тесту IUS-12, так і для субшкал. Тест «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона має обернений зв'язок з результатами опитувальника «Шкала загальної толерантності до невизначеності» Д. Маклейна, що підтверджує дивергентну валідність. Застосування тесту на вибірці військових ($n=137$) підтвердило його надійність та відтворюваність результатів аналогічних досліджень. Є певні обмеження: адаптація тесту проводилася на студентах, тому необхідно перевірити дані на клінічній вибірці; не завершено перевірку надійності тесту методом «тест-ретест». Висновки: українська версія тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона має достатній рівень надійності, перевірену валідність і відповідає біфакторній структурі. Це перший із найбільш поширених сучасних тестів для вимірювання рівня інтолерантності до невизначеності, що пройшов процедуру перекладу українською мовою та подальшої адаптації і відповідає всім психометричним вимогам. Тест можна використовувати для подальшого дослідження толерантності/інтолерантності до невизначеності, вивчення суміжних конструктів та кроскультурної специфіки ставлення до невизначеності, що є особливо актуальним завданням в умовах тривалої пандемії.

Ключові слова: інтолерантність до невизначеності; IUS-12; толерантність до невизначеності; конфірмаційний аналіз; психометрика; шкала інтолерантності до невизначеності.

¹ Ключі до української версії тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона та бланк з інструкцією можна отримати за адресою: *annagrom@gmail.com*

UNCERTAINTY TOLERANCE MEASUREMENT TOOLS. ADAPTATION OF N. CARLETON'S «INTOLERANCE OF UNCERTAINTY SCALE» (SHORT VERSION)

Hanna M. Hromova,

Ph.D. student of the Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6547-339X
annagrom@gmail.com

The attitude towards uncertainty and ambiguity is studied with the use of various questionnaires because the understanding of the construct, and structure of (in)tolerance to uncertainty varies. Today, there is no single test used in the transdiagnostic model of affective disorders researches which has been translated to Ukrainian. To fill this gap, the translation and adaptation of the Intolerance of Uncertainty Scale (IUS-12) were conducted in the Ukrainian sample. Methods: 226 university students filled IUS-12, MSTAT-1, depression, and anxiety measures. A confirmatory factor analysis was used to analyze the factor structure, and compare two- and bi-factor models of IUS-12. The convergent, and divergent validity of the test was checked by correlation analysis. Results indicated that the IUS-12 bi-factor model provides the best fit to the empirical data. Internal consistency (α -Cronbach's coefficient) was good ($=0.81$). Convergent validity is confirmed by correlations with situational and trait anxiety, and depression both for the overall score of the IUS-12 test and for subscales. N. Carleton's «Intolerance to Uncertainty» test is inversely correlated to the results of D. McLain's «General Tolerance to Uncertainty» questionnaire (MSTAT-1), which confirms the divergent validity. The use of the test on a sample of militaries ($n = 137$) confirmed the reliability and reproducibility of the results in similar studies. Limitations: the data was collected on students, and it is necessary to conduct additional research to check the data on the clinical sample; future research should examine the retest reliability. Conclusion: the Ukrainian adaptation of the IUS-12 short version is reliable, shows adequate evidence of validity, and corresponds to the bifactor structure. This is the first of the most popular modern tests to measure the intolerance of uncertainty level, which has passed the procedure of translation into Ukrainian and further adaptation and meets all psychometric requirements. The test can be used for further tolerance/intolerance of uncertainty research, to study the related constructs and cross-cultural specifics of attitude towards uncertainty, which is a particularly important task in a long-term pandemic.

Keywords: intolerance of uncertainty; IUS-12; confirmatory factor analysis; MSTAT-1; psychometrics; intolerance of uncertainty scale.

Постановка проблеми. На сьогодні у світі використовують близько двадцяти методик, які дають змогу вимірювати різні аспекти толерантності або інтолерантності до невизначеності. Усі опитувальники толерантності (ТН) / інтолерантності (ІНТ) до невизначеності умовно можна поділити на три типи: загальнопсихологічні, психолого-соціологічні і клініко-терапевтичні. Власне, дослідження толерантності до невизначеності (саме поняття народилося під час вивчення авторитарної особистості та формування стереотипів) почалися із «загальнопсихологічних» тестів. Опитувальники цього типу найчастіше використовуються для вивчення ТН/ІНТ у співвіднесенні з іншими психологічними властивостями. Це, так би мовити, «перша хвиля» опитувальників ТН/ІНТ. Більшість із них створено в 1960–1990-х роках ХХ ст. Опитувальники «другої хвилі», психолого-соціологічні, призначалися для дослідження толерантності до невизначеності в різних країнах. Вони вивчали характерне для того чи того суспільства ставлення до невизначеності (Hofstede, 2011; Sorrentino, Szeto, Chen, & Wang, 2013) і з'явилися в 1980-х – на початку 2000-х років. «Третя хвиля» – це опитувальники, розроблені для прояснення ролі інтолерантності до невизначеності як чинника розвитку негативних емоційних станів та неадаптивних копінг-стратегій у межах так званої трансдіагностичної моделі формування

психічних розладів. Процес їх створення розпочався в 1994 р. і триває дотепер. Цей, останній, тип і становить для нас найбільший інтерес, оскільки розгляд ІТН у її зв'язку з наявністю травматичного досвіду неминуче тягне за собою обговорення наслідків стресових подій для психіки, одним з яких найчастіше і є труднощі, пов'язані з регуляцією емоцій.

Хоч порівняння всіх напрацьованих на цей час опитувальників не є метою нашої роботи, представимо, утім, найбільш поширені тести (докладні огляди можна подивитись у Гусєва, 2007а; 2007в; Furnham, & Marks, 2013) (табл. 1).

Таблиця 1

Опитувальники толерантності/інтолерантності до невизначеності

Автор	Назва тесту	Шкали	Коментарі
С. Баднер (1962)	Шкала толерантності-інтолерантності до двозначності	Шкали новизни, складності і нерозв'язності (Солдатова) Шкали ІТН і ТН (Корнілова, 2010)	ТН/ІТН
А. Макдональд (1970)	Тест толерантності до двозначності (АТ-20)	Шкала толерантності до двозначності	Переглянута версія тесту толерантності до невизначеності Ридела і Розена (1966)
Р. Нортон (1975)	Опитувальник толерантності до невизначеності (МАТ-50)	Шкала толерантності до невизначеності. Має 8 категорій: філософське ставлення, міжособистісна комунікація, уявлення про суспільство, робоча сфера, розв'язання проблем, соціальна сфера, сфера звичок, сфера мистецтва	Не підтвердилась багатфакторна структура (Гоптарь, & Злобина, 2020)
Вігано ла Роса (1986)	Опитувальник толерантності до невизначеності	Інтолерантність до невизначеності, прагнення до безпеки, ризик	Є адаптація російською мовою Н. Шалаєва (2004)
D. McLain (1994)	Шкала загальної толерантності до невизначеності MSTAT-1, MSTAT-2	Шкали ставлення до нового Ставлення до складних завдань Ставлення до невизначених ситуацій Надання переваги невизначеності Прийняття/уникнення невизначеності	Є дві версії: базова MSTAT-1 (22 питання) і стисла MSTAT-2 (13 питань)
V. Greco, & D. Roger (2001)	Шкала відгуку на невизначеність	1. Емоційна невизначеність 2. Прагнення до змін 3. Когнітивна невизначеність	Структура англомовного тесту була підтверджена в дослідженні Л. Казанова (Casanova et al., 2019)
M. Freeston et al. (1994)	Шкала інтолерантності до невизначеності (IUS)	1. Неприйняття невизначеності 2. Невизначеність загрозлива 3. Дистрес у ситуації невизначеності 4. Контроль 5. Нездатність діяти в ситуаціях невизначеності	Ця факторна структура виявилася нестабільною і під час подальших досліджень було виокремлено 2, 4 або 5 факторів
К. Далберт (1999)	Шкала толерантності до невизначеності	Толерантність до невизначеності	Короткий тест із 8 запитань німецької авторки

Автор	Назва тесту	Шкали	Коментарі
Wolfradt, Oubaid, Straube, Bischoff, & Mischo (1999)	Шкала міжособистісної інтолерантності до невизначеності	Інтолерантність до невизначеності в міжособистісних стосунках	Тест має зв'язок з ознаками шизо-типічного розладу особистості
Н. Карлетон (2007)	Шкала інтолерантності до невизначеності, коротка версія (IUS-12)	1. Прогностична тривога 2. Гнітюча тривога	ІТН як трансдіагностичний чинник розвитку афективних розладів
П. Госселін (2008)	Індекс інтолерантності до невизначеності	Складається з двох частин, що оцінюють переконання щодо невизначеності та поведінкові реакції у відповідь на невизначеність	Внутрішньо-особистісний
Т. Корнілова (2010)	Новий опитувальник толерантності до невизначеності	1. Шкала толерантності до невизначеності 2. Шкала інтолерантності до невизначеності 3. Шкала міжособистісної інтолерантності до невизначеності	Особистісна і міжособистісна толерантність до невизначеності
A. Mahoney, & P. McEvoy (2011)	Ситуаційна інтолерантність до невизначеності (IUS-SS)	Ті ж шкали, що і в стислій версії IUS-12 1. Прогностична тривога 2. Гнітюча тривога	Ситуаційна інтолерантність до невизначеності
M. Thibodeau et al. (2015)	Опитувальник специфічної інтолерантності до невизначеності (Disorder Specific Intolerance of Uncertainty)	Інтолерантність до невизначеності, специфічна для різних розладів: 1. ОКР-специфічна 2. ГТР-специфічна 3. Соціофобія 4. Фобії 5. Панічні атаки 6. Депресія 7. Тривога про стан здоров'я 8. ПТСР	Розглядає прояви ІТН в контексті різних афективних розладів

У таблиці 1 зібрано більшість англomовних тестів, а також деякі посилання на іншомовні опитувальники. Ми не враховували тести, в яких *одна зі шкал* присвячена ТН або ІТН (як, наприклад, у Hofstede, 2011), а брали до уваги лише спеціалізовані. Із наведених у таблиці опитувальників перекладено й адаптовано російською мовою тести С. Баднера, Д. Маклейна і В. ла Роса (Гусев, 2007а; 2007в), а також окремо створений тест Т. Корнілової (Корнілова, 2010). У працях російських авторів є згадки про використання опитувальника Р. Нортон (Norton, 1975), перевірку факторної структури якого було зроблено лише у 2020 р. (Гоптарь, & Злобина, 2020). Адаптацій українською мовою жодного з перерахованих опитувальників досі не було.

У російських джерелах ТН розглядається як частина більш загального терміна толерантності і проблеми її *виховання* (Гусев, 2006; 2007а), а також у зв'язку з вивченням стратегій прийняття рішень (Корнілова, 2016). Українські психологи досліджують ТН/ІТН у річизі аналізу ідентичності (Гусев, 2007б; Хилько, 2017; Лушин, 2017) та використовують переклади опитувальників ТН, адаптовані росіянами.

Але використання російськомовних тестів має певні обмеження. *По-перше*, доступні перекладені опитувальники (тести С. Баднера і Д. Маклейна) базуються на різному розумінні конструкта толерантності до невизначеності і дають інтерпретацію відповідей під різними кутами зору. Наприклад, тест С. Баднера (Budner, 1962) визначає три джерела невизначеності (новизна, складність, нерозв'язність), які провокують тривогу в різних ситуаціях. Д. Маклейн визначає толерантність до невизначеності як «спектр реакцій, від відторгнення до тяжіння, на стимули, що сприймаються як незнайомі, складні, динамічно невизначені або такі, що мають можливість бути проінтерпретовані багатьма способами» (McLain, 1993, р. 184), без уточнення в тесті, до яких саме стимулів людина більш чутлива. *По-друге*, закладена в теорії факторна структура згаданих опитувальників не була підтверджена під час подальших досліджень: тест С. Баднера оцінює від одного до п'яти факторів, у його російськомовній версії – два фактори (Корнилова, & Чумакова, 2014); п'ять субшкал виділено в російськомовній версії тесту Б. Маклейна MSTAT-1 (Леонтьев, Осин, & Луковицкая, 2016).

Коли говорити про ІТН як трансдіагностичний чинник розвитку негативних емоційних станів, то наразі взагалі немає перекладів українською або російською мовами жодного з відомих тестів, які використовуються західними дослідниками впродовж останніх 25 років. Це суттєво стримує розвиток українських досліджень у царині ІТН та ускладнює зіставлення їх результатів з тими, що отримані за кордоном. Така ситуація обумовила мету нашої роботи: ретельно вивчити опитувальники з цієї теми і зробити переклад та адаптацію одного з найбільш використовуваних – опитувальника «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона, коротка версія (IUS-12).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Серед обійдених увагою і досі не перекладених популярних тестів, за допомогою яких вивчається інтолерантність до невизначеності в дослідженнях, присвячених ролі ІТН у підтримці негативних емоційних станів, першим був тест М. Фрістона «Шкала інтолерантності до невизначеності» (Freeston et al., 1994). Він складається з 27 запитань та оцінює індивідуальні емоційні, когнітивні та поведінкові реакції на невизначеність у буденному житті. Створений спочатку французькою мовою, він був перекладений відтак та адаптований англійською і використовувався в багатьох дослідженнях (для ознайомлення з переліком див.: Gentes, & Ruscio, 2011). Проведений різними дослідниками факторний аналіз виділяв дво- (Sexton, & Dugas, 2009), чотири- (Buhr, & Dugas, 2002) або п'ятифакторну (Freeston et al., 1994) структуру. Через надмірну кількість запитань і недостатню внутрішню узгодженість тесту постала необхідність переглянути опитувальник і покращити коефіцієнт внутрішньої консистентності (альфа-Кронбаха).

Н. Карлетон, М. Нортон і Г. Асмудсон 2007 р. розробили версію опитувальника «Шкала інтолерантності до невизначеності», коротка версія (IUS-12), що складається з 12 запитань і має двофакторну структуру (Carleton, Norton, & Asmundson, 2007). Низка наступних перекладів та перевірок факторної структури підтвердила і біфакторну модель опитувальника (Laoria, Masca, & Carleton, 2016; Yao, Qian, Jiang, & Elhai, 2020). Саме він став останнім часом найбільш популярним у наукових дослідженнях ІТН, а також об'єктом перекладу українською мовою та адаптації в нашому дослідженні.

Третій тест, «Індекс інтолерантності до невизначеності», що містить 45 запитань, розробив П. Госселін (Gosselin et al., 2008) як відповідь на обмеження, які були виявлені в шкалі М. Фрістона і стосувалися твердження, що деякі запитання розкривають не ставлення до невизначеності, а наслідки цього ставлення (сумніви, пошук підтвердження, поведінку уникнення). Н. Карлетон, П. Госселін і Г. Асмудсон (Carleton, Gosselin, & Asmundson, 2010), провівши додаткове дослідження на більш широкій вибірці, отримали неоднозначні результати щодо психометричних даних та факторної структури цього тесту.

А. Махоні і П. Макевой (Mahoney, & McEvoy, 2012a) розробили варіант ситуаційного вимірювання ІТН (situation-specific measure of IUS – IUS-SS). Опитувальник складається з 12 пунктів, у яких запитують про невизначеність, що відчувається щодо якоїсь конкретної ситуації. (Це дещо модифікована версія IUS-12).

Розвиток трансдіагностичного погляду на негативні психічні стани та роль інтолерантності до невизначеності в цій моделі спричинився до розроблення тестів, які більш щільно пов'язують нетерпимість до різних аспектів невизначеності в різних контекстах з проявами симптомів психічних розладів. Наприклад, M. Thibodeau et al. (2015) представили тест, що складається з восьми шкал та охоплює симптоми, специфічні для різних типів розладів: ОКР, загальний тривожний розлад, соціофобія та специфічні фобії, ПТСР, панічні атаки, депресія, іпохондрія. Але цей тест поки що не набув такого ж поширення, як більш короткий IUS-12, і потребує подальших досліджень на клінічній вибірці для перевірки надійності та інших психометричних характеристик.

Опитувальник Н. Карлетона IUS-12 на сьогодні перекладено вже декількома мовами. Два незалежних переклади IUS-12 італійською мовою зробили М. Лауріола, О. Моска, Н. Карлетон (Lauriola, Mosca, & Carleton, 2016) і Г. Ботесці (Botessi, Noventa, Freeston, & Ghisi, 2019). Ботесці взяв за основу маловідому версію IUS-12, щоб перевірити шкали на більш широкій вибірці – людях різного віку, освіти та професій, а не тільки на студентах, як під час більшості попередніх досліджень. М. Лауріола та колеги, крім адаптації італійською, перевірили кілька можливих моделей факторної структури: а) однофакторну, б) двофакторну, в) дворівневу, г) біфакторну. Зрештою обидва дослідники схиляються до думки, що біфакторна (г) модель краще описує отримані на італійській вибірці дані.

Адаптація опитувальника IUS-12 німецькою (Helsen, Van den Bussche, Vlaeyen, & Goubert, 2013) і португальською (Kretzmann, & Gauer, 2020) мовами показала достатній рівень внутрішньої консистентності (альфа-Кронбаха) як загального бала, так і за субшкалами, і відповідність даних двофакторної моделі. Слід зазначити, що під час досліджень К. Хелсена і Р. Крецман не перевірялася біфакторна модель опитувальника. Перевірка факторної структури опитувальника IUS-12, перекладеного і адаптованого китайською мовою, показала прийнятні показники як для двофакторної, так і для біфакторної моделі ІТН (Yao et al., 2020).

Популярність і досить чітка структура тесту IUS-12, виявлена трансдіагностична цінність конструкта для аналізу схильності до прояву негативних емоцій і неадаптивної поведінки та фіксації на них стали підставою для вибору саме його як такого, який слід запропонувати для перекладу та адаптації, оскільки наше дослідження спрямоване на визначення ролі ІТН у формуванні негативних емоційних станів у людей, що мають травматичний життєвий досвід.

Метою цього етапу дослідження є адаптація тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності IUS-12» Н. Карлетона українською мовою, тобто створення еквівалентного оригіналу інструменту з урахуванням етнолінгвістичних особливостей популяції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до поставленої мети було визначено такі завдання: 1) здійснення послідовних перекладів та адаптація опитувальника до етнолінгвістичних особливостей популяції; 2) оцінка конструктної валідності тесту; 3) оцінка конвергентної і дивергентної валідності тесту; 4) оцінка надійності тесту.

Над перекладом оригіналу працювали Н. Марущак (викладач кафедри англійської філології та перекладу Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка) і Р. Шелашська (магістр, Техаський християнський університет, США). Аналіз незалежних прямих перекладів і розроблення попередньої версії опитувальника здійснили авторка цієї статті Г. Громова (психолог, аспірантка Інституту соціальної та політичної психології) та О. Коцюба (перекладач, факультет іноземних мов Львівського державного університету імені Івана Франка). Потім зворотні переклади англійською мовою зробили окремо Г. Лазос (кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології ім. Г. С. Костюка) та О. Романенко (магістр наук про свідомість і трансперсональної психології, Ліверпульський університет Джона Мурса, Великобританія). В експертизі та створенні тест-версії брали участь Г. Громова та О. Коцюба.

Дослідження проводилося із жовтня 2019-го по травень 2020 р. Було проведено повну адаптацію методики IUS-12 українською мовою на групі досліджуваних загальною чисельністю 226 осіб. У процесі адаптації і перевірки перекладу в пілотному тестуванні та подальшому збиранні даних для факторного аналізу брали участь студенти психологічного (n=43) і лінгвістичного (n=41) факультетів Київського університету імені Бориса Грінченка, фінансового факультету Київського національного економічного університету (n=61), студенти-психологи університету «КРОК» (n=46), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (n=27) та Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка (n=41). Загальна кількість респондентів становила 259 осіб, з них офлайн відповідали на тести 108 респондентів, решта заповнювали онлайн-форму. Після перевірки на наявність помилок та пропусків залишилося 226 повних анкет. Описові статистики представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

**Описові статистики опитувальника «Шкала інтолерантності
до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12), n=226**

Питання	M	SD	Асиметрія (Skew)	Експес (Kurtosis)
Незначна непередбачувана подія може все зіпсувати, навіть у разі відмінного планування	2,64	1,13	0,42	-0,59
Слід завжди думати наперед, аби уникати несподіванок	3,43	1,18	-0,44	-0,66
Я завжди хочу знати, що чекає на мене в майбутньому	3,23	1,21	0,10	-1,05
Я засмучуюсь, коли у мене немає всієї необхідної мені інформації	3,27	1,05	-0,21	-0,27
Я мав би організовувати все заздалегідь	3,20	1,10	-0,16	-0,67
Я повинен уникати будь-яких невизначених ситуацій	2,49	1,09	0,41	-0,49
Я терпіти не можу, коли щось застає мене зненацька	2,65	1,09	0,28	-0,59
Шкала прогностичної тривоги	20,91	5,02	0,10	-0,28
Найменший сумнів може перешкодити мені діяти	2,48	1,11	0,56	-0,41
Непередбачувані події мене дуже засмучують	2,56	0,95	0,37	0,22
Невизначеність заважає мені жити повним життям	3,01	1,23	-0,15	-0,96
Коли приходить час діяти, невизначеність паралізує мене	2,33	1,07	0,75	0,08
Коли я невпевнений, я не можу нормально функціонувати	2,83	1,08	0,18	-0,41
Шкала гнітючої тривоги	13,21	3,67	0,35	-0,05
Загальний бал за IUS-12	34,12	7,49	0,17	-0,01

Для порівняння: загальний бал в італійській вибірці має показники M=29,69, SD=8,06; у китайській – M=37,21, SD=7,02, у бразильців – M=38,70, SD=10,20. Тобто українськомовні студенти за показниками інтолерантності до невизначеності опинилися десь посередині – між італійцями з одного краю і китайцями й бразильцями – з іншого. Найбільш близькими за загальним рівнем ІТН до українських респондентів виявилися словаки: M=33,75, SD=8,34 (Bavol'ár, 2019).

Зіставлення жінок і чоловіків за рівнем інтолерантності до невизначеності за допомогою критерію Манна-Уїтні не виявило різниці в рівнях ІТН. Для коректності порівняння даних ми відібрали рандомно підгрупу жінок (42 особи). Близькі рівні ІТН чоловіків і жінок відповідають результатам інших досліджень (табл. 3).

Таблиця 3

Описові статистики для чоловічої та жіночої вибірки (n=226)

Субшкала	Чоловіки, n=42		Жінки, n=184	
	M	SD	M	SD
Прогностична тривога	19,81	3,8	21,16	5,2
Гнітюча тривога	12,33	3,6	13,41	3,7
Загальний бал за IUS-12	32,14	6,1	34,57	7,7

Оцінка конструктивної валідності української версії здійснювалася за допомогою конфірмаційного факторного аналізу (КФА). Було перевірено, наскільки структура, яка задається ключем оригіналу методики, узгоджується з отриманими на українській вибірці емпіричними даними.

Конфірмаційний факторний аналіз дає змогу аналізувати весь обсяг даних та має чіткі статистичні критерії. У процесі побудови моделі кожен пункт опитувальника дослідник відносить до тієї чи іншої шкали, а аналіз отриманих результатів підтверджує (або спростовує) правильність такого віднесення – тобто чи справді той чи інший пункт суттєво «працює» на цю шкалу. Щоб з'ясувати, чи справді емпіричні дані статистично значуще відповідають теоретичній моделі, використовують такі критерії: 1) відношення χ^2 до кількості ступенів свободи df, необхідний рівень $\chi^2/df < 3$, у деяких джерелах вимоги більш строгі – $\chi^2/df < 2,5$; 2) CFI – Comparative Fit Index – порівняльний критерій відповідності, значення якого лежать у межах від 0 до 1. Чим вище значення, тим більш узгодженою є модель, бажаний рівень $CFI \geq 0,90$; 3) RMSEA – root mean-square error of approximation – квадратична усереднена помилка апроксимації, значення якої також лежать у межах від 0 до 1, однак для прийняття відповідності вони не повинні перевищувати 0,07 (Bentler, 1990; Bollen, & Long, 1993).

Для оцінки прийнятності застосування факторного аналізу до емпіричних даних було використано критерій КМО (Кайзера–Мейєра–Олкіна) і критерій сферичності Бартлетта, значення яких показали можливість застосування факторного аналізу (КМО=0,79; $\chi^2=632,65$; df=66; $p < 0,001$). Дані, отримані за допомогою української версії IUS-12, були піддані конфірмаційному факторному аналізу з використанням методу головних компонент та ортогонального обертання осей Varimax у програмі «SPSS 25.0». Виокремлені два фактори описують 44,5 % дисперсії (табл. 4).

Таблиця 4

Факторна структура опитувальника IUS-12

Номер питання	Компонент	
	Фактор 1	Фактор 2
2	0,56	–
4	0,74	–
5	0,46	–
8	0,44	–
9	0,62	–
11	0,76	–
12	0,67	–
1	–	0,52
3	–	0,62
6	–	0,74
7	–	0,68
10	–	0,68

Фактор 1 пояснює 32,45 % дисперсії і відповідає шкалі «прогностична тривога», фактор 2 пояснює 12,04 % і відповідає шкалі «гнітюча тривога». Результати факторного аналізу показали, що факторна структура української версії майже повністю відтворює факторну структуру оригіналу, оскільки більшість пунктів опитувальника потрапили до «своїх» факторів, окрім двох: № 1 і № 12. Ці два пункти краще працюють на інший фактор, ніж той, що закладений в оригіналі.

Важливо зазначити, що ми тричі перевіряли структуру опитувальника з різними варіантами перекладу, і щоразу ці два питання мінялися місцями у шкалах. Більш глибокий аналіз дає змогу зробити припущення, що через саму структуру речення українськомовні респонденти розуміють формулювання № 1 «Непередбачені події мене дуже засмучують» («Unforeseen events upset me greatly») як таке, що стосується до їхнього емоційного стану, а питання № 12 «Я повинен уникати будь-яких невизначених ситуацій» («I must get away from all uncertain situations») співвідносять більшою мірою не з повинністю (=долженствованием), а з потребою передбачувати майбутнє. Через це питання № 1 було перенесено зі шкали «прогностична тривога» у шкалу «гнітюча тривога», а питання № 12, навпаки, перемістилося в шкалу «прогностична тривога».

Після цих перетворень ми отримали такі показники статистики для *двофакторної* моделі: $\chi^2=128,45$; $df=53$; $\chi^2/df = 2,42$; CFI=0,87; RMSEA=0,071. Вони свідчать про те, що ця модель недостатньо точно описує емпіричні дані. Перевірка показників статистики для *біфакторної* моделі дала інші значення: $\chi^2 = 88,47$; $df=42$; $\chi^2 / (df)=2,1$; CFI=0,92; RMSEA=0,059. Вони є набагато кращими і свідчать про більшу відповідність біфакторної теоретичної моделі емпіричним даним української вибірки. Зазначимо, що біфакторна модель також виявилася більш релевантною емпіричним даним в італійському та китайському варіантах адаптації цього опитувальника (Lauriola et al., 2016; Yao et al., 2020).

Завершивши цю процедуру, ми перевірили внутрішню консистентність шкал, обчисливши значення коефіцієнта α -Кронбаха. Показники для шкал після змін у моделі мають такі значення: для шкали «прогностична тривога» $\alpha=0,73$, для шкали «гнітюча тривога» $\alpha=0,68$, загальний бал ІТН $\alpha=0,81$, що є достатнім рівнем.

Конвергентна і дискримінантна валідність оцінювалася шляхом зіставлення даних, отриманих за тестом IUS-12 (коротка версія) і тестами інтегративної тривоги А. Бізюка і Л. Вассермана (Бизюк, Вассерман, & Иовлев, 2005), тестами тривоги та депресії А. Бека (Агаєв та ін., 2016), толерантності до невизначеності Д. Маклейна (McLain, 1993). Дані не всіх шкал мали нормальний розподіл, отже, для аналізу кореляцій використовувався критерій ρ Спірмена (табл. 5).

Таблиця 5

Матриця парних кореляцій для оцінки конвергентної та дискримінантної валідності опитувальника «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12)

Назва шкали	Шкали опитувальника IUS-12		
	Прогностична тривога	Гнітюча тривога	Загальний бал
Тест тривоги А. Бека (n=196)	0,26	0,37	0,34
Інтегративний тест тривоги А. Бізюка, Л. Вассермана, Б. Іовлева:			
ситуативна тривожність (n=186)	0,37	0,38	0,41
особистісна тривожність (n=186)	0,25	0,39	0,32
Тест депресії А. Бека (n=226)	0,24	0,30	0,29
Тест толерантності до невизначеності Д. Маклейна (n=226)	-0,34	-0,52	-0,48

Примітка. Усі представлені кореляції значущі на рівні $p<0,001$

Як видно з таблиці 5, високий рівень інтолерантності до невизначеності очікувано пов'язаний з тривожністю і депресією. ІТН має міцніший зв'язок із ситуативною тривожністю, ніж з особистісною. Можна припустити, що внесок у цю різницю дає шкала прогностичної тривоги, яка має сильнішу кореляцію із ситуативною тривожністю. Непрямим підтвердженням цього припущення є результати кореляції між тривожністю за тестом А. Бека і шкалами ІТН. Шкала прогностичної тривоги слабкіше корелює з тривожністю за тестом А. Бека ($\rho=0,26$; $p<0,001$), ніж шкала *«гнітючої тривоги»* ($\rho=0,37$; $p<0,001$). При цьому силу зв'язку шкали *«прогностичної тривоги»* з тривожністю за А. Беком можна порівняти з кореляцією зі шкалою особистісної тривожності ($\rho=0,25$; $p<0,001$) за інтегративним тестом тривоги А. Бізюка та ін. Відомо також, що тест А. Бека спрямований на виявлення, головним чином, соматичних симптомів тривожності.

Отже, шкала *«прогностичної тривоги»* опитувальника ІТН має слабкішу кореляцію з тривожністю, ніж шкала *«гнітючої тривоги»*, і такий результат повторився щодо даних двох тестів тривожності. Ці результати відображають різницю в компонентах інтолерантності до невизначеності, які вимірюють шкали тесту. Шкала *«прогностичної тривоги»* описує когнітивний компонент ставлення до невизначеності (усвідомлені очікування та переконання щодо майбутнього і невизначеності), а запитання шкали *«гнітючої тривоги»* більше стосуються тілесно-емоційних реакцій на ситуації невизначеності та несподіваних подій. Тому шкала *«гнітючої тривоги»* має міцний значущий зв'язок і з особистісною тривогою, і із ситуативною, оскільки соматичні прояви тривоги (труднощі з концентрацією, розгубленість і т. ін.) є однаковими незалежно від її джерела.

Як свідчать результати багатьох англомовних досліджень, ІТН має значущий зв'язок з проявами депресивного стану, навіть є одним із чинників, що ускладнюють лікування депресії (Mahoney, & McEvoy, 2012b). Кореляція ІТН з депресивним станом відобразилася на значущому рівні і в наших даних.

Рівень інтолерантності до невизначеності має обернену сильну, значущу кореляцію з результатами тесту толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT-1). Це підтверджує дискримінантну валідність тесту *«Шкала інтолерантності до невизначеності»* Н. Карлетона (IUS-12).

Застосування тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона.

Опитувальник *«Шкала інтолерантності до невизначеності»* Н. Карлетона вже використовується для дослідження взаємозв'язку між рівнем ІТН, травматичним досвідом, симптомами посттравматичного стресу і ставленням до часу. На сьогодні проведено дослідження на вибірці із 137 військових.

Коефіцієнт α -Кронбаха для вибірки становить: для загального бала ІТН $\alpha=0,83$, для шкали *«прогностичної тривоги»* $\alpha=0,73$, для шкали *«гнітючої тривоги»* $\alpha=0,76$. Кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта ρ Спірмена виявив значущий зв'язок між рівнем ІТН і симптомами посттравматичного стресу як за загальним балом ($\rho=0,45$, $p<0,001$), так і за шкалами *«прогностичної»* ($\rho=0,34$; $p<0,001$) і *«гнітючої»* ($\rho=0,49$; $p<0,001$) тривоги. Як загальний рівень ІТН, так і кожна зі шкал значуще корелює з усіма кластерами симптомів посттравматичного стресу. Подібні результати було також отримано на вибірках цивільних (Fetzner, Horswill, Boelen, & Carleton, 2013) та військових (Hollingsworth et al., 2018; Raines et al., 2018) англомовної версії опитувальника.

Порівняння підгруп військових залежно від рівня ІТН за шкалами часової перспективи Ф. Зімбардо дає складний рисунок відмінностей між підгрупами. Але, узагальнюючи, можна сказати, що респонденти з високим рівнем інтолерантності до невизначеності схильні фіксуватися на негативних подіях минулого та отримують високі бали за шкалою *«фаталістичне теперішнє»*. З інших досліджень відомо, що асиметрія за цими шкалами (багато балів за часовими перспективами *«негативне минуле»* і *«фаталістичне теперішнє»*) властива також респондентам з підвищеним ризиком розвитку симптомів ПТСР, тривоги та депресії (Papastamatelou, Unger, & Zachariadis, 2020; Walg, Eder, Martin, & Hapfelmeier, 2020; Zimbardo, Richard Sword, & Rosemary Sword, 2012). Тобто

результати аналізу непрямым чином підтверджують, що інтолерантність до невизначеності відіграє певну роль у формуванні вразливості до розвитку негативних, афективних станів, а також підтверджують зв'язок ІТН з незбалансованим типом часового профілю особистості, що досліджується вперше.

Отже, аналіз даних, зібраних за допомогою тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона, дає підстави говорити про його надійність, валідність і достатній рівень внутрішньої консистентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті проведеної адаптації тест «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (коротка версія) має досить високу валідність і надійність. Відповідність факторної структури теоретичної моделі перевірено за допомогою конфірматорного аналізу. Отримані дані найбільшою мірою відповідають біфакторній моделі тесту, що аналогічно результатам італійської та китайської його версій. Внесені зміни не порушують загальної концепції тесту, а відображають етнокультурну особливість української вибірки.

Конвергентна та дивергентна валідність, перевірена за допомогою зіставлення з іншими суміжними і протилежними індивідуально-психологічними характеристиками, показує передбачувані прямі та обернені взаємозв'язки.

Коефіцієнт α -Кронбаха для загального результату становить $\alpha=0,81$; для шкали «прогностична тривога» $\alpha=0,76$, для шкали «гнітюча тривога» $\alpha=0,70$. Застосування тесту для вивчення зв'язку між рівнем ІТН і симптомами посттравматичного стресу показує, що тест має хорошу внутрішню консистентність і забезпечує відтворюваність результатів, отриманих під час аналогічних досліджень.

Наразі тест повністю готовий до застосування, хоч робота з покращення психометричних показників триває. Опитувальник може бути використаний для вивчення інтолерантності до невизначеності, індивідуальної диференціації респондентів за рівнем ІТН, для дослідження трансдіагностичної моделі розвитку негативних емоційних станів і для зіставлення в кроскультурних дослідженнях інтолерантності до невизначеності.

Список використаних джерел

- Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В., & Ткаченко, В. В. (2016). *Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: Методичний посібник*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.
- Бизюк, А. П., Вассерман, Л. И., & Иовлев, Б. В. (2005). *Применение интегративного теста тревожности (ИТТ)*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева.
- Гоптарь, Е. М., & Злобина, М. В. (2020). Адаптация методики толерантности к неопределенности МАТ-50: анализ надежности. *Reflexio*, 13 (1), 60–74.
- Гусев, А. И. (2006). К вопросу о видах толерантности к неопределенности. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 30, 54–63.
- Гусев, А. И. (2007a). К проблеме измерения толерантности к неопределенности. *Практическая психология и социальная работа*, 1, 21–28.
- Гусев, А. И. (2007b). Проблематика толерантности до невизначеності в аспекті розвитку ідентичності особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, т. 9. ч. 2, 93–99.
- Корнилова, Т. В. (2010). Новый опросник толерантности-интолерантности к неопределенности. *Психологический журнал*, 1, 74–86.
- Корнилова, Т. В. (2016). *Интеллектуально-личностный потенциал человека в условиях неопределенности и риска*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Корнилова, Т. В., & Чумакова, М. А. (2014). Шкалы толерантности и интолерантности к неопределенности в модификации опросника С. Баднера. *Экспериментальная психология*, 1, 92–110.

- Леонтьев, Д. А., Осин, Е. Н., & Луковицкая, Е. Г. (2016). *Диагностика толерантности к неопределенности: Шкалы Д. Маклейна*. Москва: Смысл.
- Лушин, П. В. (2017). Хаос и неопределенность: от страдания – к росту и развитию. Київ: Оріяна.
- Хилько, С. О. (2017). Психологічні кореляти формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Проблеми сучасної психології*, 38, 421–437.
- Bavolár, J. (2019). The Intolerance of Uncertainty Scale – psychometric characteristics of the Slovak version, associations with related constructs and applications in work psychology. Retrieved from doi.org/10.5817/CZ.MUNI.P210-9488-2019-1 (08.05.2021).
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*, 107 (2), 238–246.
- Bollen, K. A., & Long, J. S. (Eds.) (1993). *Testing structural equation models*. Newbury Park, CA: Sage.
- Bottesi, G., Noventa, S., Freeston, M. H., & Ghisi, M. (2019). Seeking certainty about Intolerance of Uncertainty: Addressing old and new issues through the Intolerance of Uncertainty Scale-Revised. *PLOS ONE*, 14(2). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0211929> (08.05.2021).
- Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50.
- Buhr, K., & Dugas, M. J. (2002). The Intolerance of Uncertainty Scale: Psychometric properties of the English version. *Behaviour Research and Therapy*, 40 (8), 931–946.
- Carleton, R. N., Gosselin, P., & Asmundson, G. J. G. (2010). The Intolerance of Uncertainty Index: Replication and extension with an English sample. *Psychological Assessment*, 22 (2), 396–406.
- Carleton, R. N., Norton, M. A. P. J., & Asmundson, G. J. G. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21 (1), 105–117.
- Casanova, L. M., Pacheco, L.S., Costa, P. et al. (2019) Factorial validity and measurement invariance of the uncertainty response scale. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 32. Retrieved from https://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0102-79722019000103109&script=sci_arttext (08.05.2021).
- Fetzner, M. G., Horswill, S. C., Boelen, P. A., & Carleton, R. N. (2013). Intolerance of Uncertainty and PTSD Symptoms: Exploring the Construct Relationship in a Community Sample with a Heterogeneous Trauma History. *Cognitive Therapy and Research*, 37 (4), 725–734.
- Freeston, M. H., Rhéaume, J., Letarte, H., Dugas, M. J., & Ladouceur, R. (1994). Why do people worry? *Personality and Individual Differences*, 17 (6), 791–802.
- Furnham, A., & Marks, J. (2013). Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology*, 4, 717–728.
- Gentes, E. L., & Ruscio, A. M. (2011). A meta-analysis of the relation of intolerance of uncertainty to symptoms of generalized anxiety disorder, major depressive disorder, and obsessive–compulsive disorder. *Clinical Psychology Review*, 31 (6), 923–933.
- Gosselin, P., Ladouceur, R., Evers, A., Laverdiere, A., Routhier, S., & Tremblay-Picard, M. (2008). Evaluation of intolerance of uncertainty: Development and validation of a new self-report measure. *Journal of Anxiety Disorders*, 22, 1427–1439.
- Greco, V., & Roger, D. (2001). Coping with uncertainty: The construction and validation of a new measure. *Personality and Individual Differences*, 31 (4), 519–534.
- Helsen, K., Van den Bussche, E., Vlaeyen, J. W. S., & Goubert, L. (2013). Confirmatory factor analysis of the Dutch Intolerance of Uncertainty Scale: Comparison of the full and short version. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 44 (1), 21–29.
- Hofstede, G. (2011). *Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context*. Retrieved from <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8> (08.05.2021).
- Hollingsworth, D. W., Gauthier, J. M., McGuire, A. P., Peck, K. R., Hahn, K. S., & Connolly, K. M. (2018). Intolerance of uncertainty mediates symptoms of PTSD and depression in African American veterans with comorbid PTSD and substance use disorders. *Journal of Black psychology*, 44 (7), 667–688.

- Kretzmann, R. P., & Gauer, G. (2020). Psychometric properties of the Brazilian Intolerance of Uncertainty Scale–Short Version (IUS-12). *Trends in psychiatry and psychotherapy*, 42 (2), 129–137.
- Lauriola, M., Mosca, O., & Carleton, R. N. (2016). Hierarchical factor structure of the intolerance of uncertainty scale short form (IUS-12) in the Italian version. *TPM: Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 23 (3). Retrieved from <https://www.tpm.org/wp-content/uploads/2016/09/Vol-23-n.3-articolo-8.pdf> (08.05.2021).
- Mahoney, A. E. J., & McEvoy, P. M. (2012b). A Transdiagnostic Examination of Intolerance of Uncertainty Across Anxiety and Depressive Disorders. *Cognitive Behaviour Therapy*, 41 (3), 212–222.
- Mahoney, A. E. J., & McEvoy, P. M. (2012a). Trait versus situation-specific intolerance of uncertainty in a clinical sample with anxiety and depressive disorders. *Cognitive Behaviour Therapy*, 41 (1), 26–39.
- McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and psychological measurement*, 53 (1), 183–189.
- Norton, R. W. (1975). Measurement of ambiguity tolerance. *Journal of Personality Assessment*, 39, 607–619.
- Papastamatelou, J., Unger, A., & Zachariadis, A. (2020). Time Perspectives and Proneness to PTSD Among Syrian Refugees in Greece. *Journal of Loss and Trauma*. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/15325024.2020.1793552> (08.05.2021).
- Raines, A. M., Oglesby, M. E., Walton, J. L., True, G., & Franklin, C. L. (2019). Intolerance of uncertainty and DSM-5 PTSD symptoms: Associations among a treatment seeking veteran sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 62, 61–67.
- Sexton, K. A., & Dugas, M. J. (2009). Defining distinct negative beliefs about uncertainty: Validating the factor structure of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Psychological Assessment*, 21 (2), 176–186.
- Sorrentino, R. M., Szeto A. C. H., Chen X., & Wang Zh. (2013) Uncertainty regulation across cultures: An exploration of individual differences in Chinese and Canadian children in the classroom. *Personality and Individual Differences*, 54, 378–382.
- Thibodeau, M. A., Carleton, R. N., McEvoy, P., Zvolensky, M. J., Brandt, C. P., Boelen, P., & Asmundson, G. J. G. (2015). Developing scales measuring disorder-specific intolerance of uncertainty (DSIU): A new perspective on transdiagnostic. *Journal of Anxiety Disorders*, 31, 49–57.
- Walg, M., Eder, L. L., Martin, A., & Hapfelmeier, G. (2020). Distorted Time Perspective in Adolescent Afghan and Syrian Refugees Is Associated With Psychological Distress. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 208 (9), 729–735.
- Yao, N., Qian, M., Jiang, Y., & Elhai, J. D. (2020). The influence of intolerance of uncertainty on anxiety and depression symptoms in Chinese-speaking samples: Structure and validity of the Chinese translation of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of personality assessment*. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00223891.2020.1739058> (08.05.2021).
- Zimbardo, P., Sword, Richard, & Sword, Rosemary (2021). *The time cure: Overcoming PTSD with the new psychology of time perspective therapy*. San Francisco: John Wiley & Sons.

References

- Ahayev, N. A., Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Ostapchuk, V. V., & Tkachenko, V. V. (2016). *Zbirnyk metodyk dlia diahnostryky nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtiv: Metodichnyi posibnyk* [Collection of methods for diagnosing negative mental states of servicemen: Methodical manual]. Kyiv: NDTs HP ZSU. (in Ukrainian)
- Bavolár, J. (2019). The Intolerance of Uncertainty Scale – psychometric characteristics of the Slovak version, associations with related constructs and applications in work psychology. Retrieved from doi.org/10.5817/CZ.MUNI.P210-9488-2019-1 (08.05.2021). (in English)
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*, 107 (2), 238–246. (in English)

- Bizyuk, A. P., Vasserman, L. I., & Iovlev, B. V. (2005). *Primeneniye integrativnogo testa trevozhnosti (ITT)* [Application of the integrative anxiety test (IAT)]. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy nauchno-issledovatel'skiy psikhonevrologicheskiy institut im. V. M. Bekhtereva. (in Russian)
- Bollen, K. A., & Long, J. S. (Eds.), (1993). *Testing structural equation models*. Newbury Park, CA: Sage. (in English)
- Bottesi, G., Noventa, S., Freeston, M. H., & Ghisi, M. (2019). Seeking certainty about Intolerance of Uncertainty: Addressing old and new issues through the Intolerance of Uncertainty Scale-Revised. *PLOS ONE*, 14(2). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0211929> (08.05.2021). (in English)
- Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50. (in English)
- Buhr, K., & Dugas, M.J. (2002). The Intolerance of Uncertainty Scale: Psychometric properties of the English version. *Behaviour Research and Therapy*, 40 (8), 931–946. (in English)
- Carleton, R. N., Gosselin, P., & Asmundson, G. J. G. (2010). The Intolerance of Uncertainty Index: Replication and extension with an English sample. *Psychological Assessment*, 22 (2), 396–406. (in English)
- Carleton, R. N., Norton, M. A. P. J., & Asmundson, G. J. G. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21 (1), 105–117. (in English)
- Casanova, L. M., Pacheco, L. S., Costa, P. et al. (2019) Factorial validity and measurement invariance of the uncertainty response scale. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 32. Retrieved from https://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0102-79722019000103109&script=sci_arttext (08.05.2021). (in English)
- Fetzner, M. G., Horswill, S. C., Boelen, P. A., & Carleton, R. N. (2013). Intolerance of Uncertainty and PTSD Symptoms: Exploring the Construct Relationship in a Community Sample with a Heterogeneous Trauma History. *Cognitive Therapy and Research*, 37 (4), 725–734. (in English)
- Freeston, M. H., Rhéaume, J., Letarte, H., Dugas, M. J., & Ladouceur, R. (1994). Why do people worry? *Personality and Individual Differences*, 17 (6), 791–802. (in English)
- Furnham, A., & Marks, J. (2013). Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology*, 4, 717–728. (in English)
- Gentes, E. L., & Ruscio, A. M. (2011). A meta-analysis of the relation of intolerance of uncertainty to symptoms of generalized anxiety disorder, major depressive disorder, and obsessive-compulsive disorder. *Clinical Psychology Review*, 31 (6), 923–933. (in English)
- Goptar, Ye. M., & Zlobina, M. V. (2020). Adaptatsiya metodiki tolerantnosti k neopredelennosti MAT-50: analiz nadezhnosti [Adaptation of the MAT-50 Uncertainty Tolerance Method: Reliability Analysis]. *Reflexio*, 13 (1), 60–74. (in Russian)
- Gosselin, P., Ladouceur, R., Evers, A., Laverdiere, A., Routhier, S., & Tremblay-Picard, M. (2008). Evaluation of intolerance of uncertainty: Development and validation of a new self-report measure. *Journal of Anxiety Disorders*, 22, 1427–1439. (in English)
- Greco, V., & Roger, D. (2001). Coping with uncertainty: The construction and validation of a new measure. *Personality and Individual Differences*, 31 (4), 519–534. (in English)
- Gusev, A. I. (2006). K voprosu o vidakh tolerantnosti k neopredelennosti [On the question of the types of tolerance for uncertainty]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy*, 30, 54–63. (in Russian)
- Gusev, A. I. (2007a). K probleme izmereniya tolerantnosti k neopredelennosti [On the Problem of Measuring Uncertainty Tolerance]. *Prakticheskaya psikhologiya i sotsialnaya rabota*, 1, 21–28. (in Russian)
- Helsen, K., Van den Bussche, E., Vlaeyen, J. W. S., & Goubert, L. (2013). Confirmatory factor analysis of the Dutch Intolerance of Uncertainty Scale: Comparison of the full and short version. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 44 (1), 21–29. (in English)
- Hofstede, G. (2011). *Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context*. Retrieved from <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8> (08.05.2021). (in English)
- Hollingsworth, D. W., Gauthier, J. M., McGuire, A. P., Peck, K. R., Hahn, K. S., & Connolly, K. M. (2018). Intolerance of uncertainty mediates symptoms of PTSD and depression in African American veterans

with comorbid PTSD and substance use disorders. *Journal of Black psychology*, 44 (7), 667–688. (in English)

Hushev, A. I. (2007b). Problematyka tolerantnosti do nevyznachenosti v aspekti rozvytku identychnosti osobystosti [Problems of tolerance to uncertainty in the aspect of personal identity development]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka APN Ukrainy*, vol. 9. part. 2, 93–99. (in Ukrainian)

Khylko, S. O. (2017). Psykholohichni koreliaty formuvannia tolerantnosti do nevyznachenosti u maibutnikh psykholohiv [Psychological correlates of the formation of tolerance to uncertainty in future psychologists]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 38, 421–437. (in Ukrainian)

Kornilova, T. V. (2010). Novyy oprosnik tolerantnosti-intolerantnosti k neopredelennosti [New questionnaire of tolerance-intolerance to uncertainty]. *Psikhologicheskii zhurnal*, 1, 74–86. (in Russian)

Kornilova, T. V. (2016). *Intellektualno-lichnostnyy potentsial cheloveka v usloviyakh neopredelennosti i riska* [Intellectual and personal potential of a person in conditions of uncertainty and risk]. Sankt-Petersburg: Nestor-Istoriya. (in Russian)

Kornilova, T. V., & Chumakova, M. A. (2014). Shkaly tolerantnosti i intolerantnosti k neopredelennosti v modifikatsii oprosnika C. Badnera [Scales of tolerance and intolerance to uncertainty in the modification of S. Badner's questionnaire]. *Ekspperimentalnaya psikhologiya*, 1, 92–110. (in Russian)

Kretzmann, R. P., & Gauer, G. (2020). Psychometric properties of the Brazilian Intolerance of Uncertainty Scale–Short Version (IUS-12). *Trends in psychiatry and psychotherapy*, 42 (2), 129–137. (in English)

Lauriola, M., Mosca, O., & Carleton, R. N. (2016). Hierarchical factor structure of the intolerance of uncertainty scale short form (IUS-12) in the Italian version. *TPM: Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 23(3). Retrieved from <https://www.tpm.org/wp-content/uploads/2016/09/Vol-23-n.3-articolo-8.pdf> (08.05.2021). (in English)

Leontyev, D. A., Osin, Ye. N., & Lukovitskaya, Ye. G. (2016). Diagnostika tolerantnosti k neopredelennosti: Shkaly D. Makleya [Diagnostics of Tolerance to Uncertainty: D. MacLane Scales]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Lushin, P. V. (2017). *Khaos i neopredelennost: ot stradaniya – k rostu i razvitiyu* [Chaos and Uncertainty: From Suffering to Growth and Development]. Kyiv: Oriiana. (in Russian)

Mahoney, A. E. J., & McEvoy, P. M. (2012a). Trait versus situation-specific intolerance of uncertainty in a clinical sample with anxiety and depressive disorders. *Cognitive Behaviour Therapy*, 41 (1), 26–39. (in English)

Mahoney, A. E. J., & McEvoy, P. M. (2012b). A Transdiagnostic Examination of Intolerance of Uncertainty Across Anxiety and Depressive Disorders. *Cognitive Behaviour Therapy*, 41 (3), 212–222. (in English)

McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and psychological measurement*, 53 (1), 183–189. (in English)

Norton, R. W. (1975). Measurement of ambiguity tolerance. *Journal of Personality Assessment*, 39, 607–619. (in English)

Papastamatelou, J., Unger, A., & Zachariadis, A. (2020). Time Perspectives and Proneness to PTSD Among Syrian Refugees in Greece. *Journal of Loss and Trauma*. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/15325024.2020.1793552> (08.05.2021). (in English)

Raines, A. M., Oglesby, M. E., Walton, J. L., True, G., & Franklin, C. L. (2019). Intolerance of uncertainty and DSM-5 PTSD symptoms: Associations among a treatment seeking veteran sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 62, 61–67. (in English)

Sexton, K. A., & Dugas, M. J. (2009). Defining distinct negative beliefs about uncertainty: Validating the factor structure of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Psychological Assessment*, 21 (2), 176–186. (in English)

Sorrentino, R. M., Szeto A. C. H., Chen X., & Wang Zh. (2013). Uncertainty regulation across cultures: An exploration of individual differences in Chinese and Canadian children in the classroom. *Personality and Individual Differences*, 54, 378–382. (in English)

Thibodeau, M. A., Carleton, R. N., McEvoy, P., Zvolensky, M. J., Brandt, C. P., Boelen, P., & Asmundson, G. J. G. (2015). Developing scales measuring disorder-specific intolerance of uncertainty (DSIU): A new perspective on transdiagnostic. *Journal of Anxiety Disorders*, 31, 49–57. (in English)

Walg, M., Eder, L. L., Martin, A., & Hapfelmeier, G. (2020). Distorted Time Perspective in Adolescent Afghan and Syrian Refugees Is Associated With Psychological Distress. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 208 (9), 729–735. (in English)

Yao, N., Qian, M., Jiang, Y., & Elhai, J. D. (2020). The influence of intolerance of uncertainty on anxiety and depression symptoms in Chinese-speaking samples: Structure and validity of the Chinese translation of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of personality assessment*. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00223891.2020.1739058> (08.05.2021). (in English)

Zimbardo, P., Sword, Richard, & Sword, Rosemary (2021). *The time cure: Overcoming PTSD with the new psychology of time perspective therapy*. San Francisco: John Wiley & Sons. (in English)

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

УДК 316 (45+484)

DOI:

Чорна Лідія Георгіївна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

ГЕНЕЗА ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Складні соціальні ситуації, відбиваючись у переживаннях членів групи, запускають процеси групової динаміки. Ці процеси породжують специфічні групові феномени, які й відображають такі переживання. У груповій взаємодії виникають процеси та стани (напруженості, протистояння та конфлікту, кризи, травматизації), що впливають на відчуття членом групи дискомфорту, стресу, фрустрації, травмованості. Унаслідок цього в соціальному просторі взаємодії змінюється динаміка процесів інтеграції та диференціації. Відповідно до наявних у групи ресурсів (цінностей, статусу в суспільстві, творчого потенціалу) вона використовує доступні їй на певний момент способи когнітивного та емоційного опрацювання складної соціальної ситуації, продукуючи групову феноменологію. Групові сценарії та стратегії взаємодії можна класифікувати на конструктивні і неконструктивні, але їх оцінка залежить від аут- або інгрупової належності того, хто оцінює взаємодію. Відповідно до ресурсів групові феномени можуть виконувати функції адаптації (деадаптації) групи до складних соціальних ситуацій, а також їх дієво-творчого додання. Група в таких умовах вирішує два завдання, які залежно від обставин можуть конкурувати між собою: додання соціальних труднощів і збереження групи як цілого. Таким чином у складних ситуаціях відповідно до динаміки їхнього розвитку в процесі групової взаємодії розгортається послідовний процес виникнення ланцюжка психологічних феноменів – феноменогенез. На відміну від наявних у психології моделей і концепцій групової динаміки концепція феноменогенезу враховує соціальний контекст групової взаємодії, зводить у єдине категоріальне поле весь спектр групових феноменів, виокремлює їхні функції та визначає завдання функціонування груп, і в цьому полягає наукова новизна представлених у статті матеріалів дослідження.

Ключові слова: групова взаємодія; групова феноменологія; соціальна ситуація; соціальна група; конфлікт; колективна травма; міф.

GENESIS OF GROUP INTERACTION PHENOMENOLOGY IN COMPLEX SOCIAL SITUATIONS

Lidiia H. Chorna,

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

Complex social situations, reflected in the experiences of group members, trigger the processes of group dynamics. These processes arise specific group phenomena, which reflect such experiences. In group interaction, there are processes and states (tension, confrontation, and conflict, crisis, trauma), which affect their member to feel discomfort, stress, frustration, traumatization. As a result, the social space of interaction has a change in the dynamics of integration and differentiation processes. According to the resources available in the group (values, status in society, creative potential), it uses available at the certain moment ways of cognitive and emotional processing of a complex social situation and produces group phenomenology. Group scenarios and interaction strategies can be classified as constructive and non-constructive ones, but their evaluation depends on the out- or ingroup affiliation of the one who evaluates the interaction. According to the resources, group phenomena can perform the functions of adaptation (maladaptation) of the group to complex social situations, as well as their acting-creative overcoming. In such conditions, the group solves two tasks that, depending on the circumstances, can compete with each other: overcoming social difficulties and preserving the group as a whole. Thus, in complex situations, in accordance with the dynamics of their development in the process of group interaction unfolds a consistent emergence process of psychological phenomena chain – phenomenogenesis. The scientific novelty of the research is that in contrast to the existing models and concepts of group dynamics in psychology, the concept of phenomenogenesis takes into account the social context of group interaction, brings together the whole spectrum of group phenomena, distinguishes their functions, and defines the tasks of groups.

Keywords: group interaction; group phenomenology; social situation; social group; conflict; collective trauma; myth.

Постановка проблеми. Останнім часом та протягом тривалого історичного періоду українці стали свідками, були або є учасниками трагічних соціально-політичних подій. Колективні і групові травми, які можуть переживати групи будь-якої величини, стали ознаками складних соціальних ситуацій в нашій країні. Окрім травматичних подій, ситуації соціальної напруженості, стресованості та конфліктної соціальної взаємодії також можуть бути віднесені до складних соціальних ситуацій. Такі ситуації містять моделі групової взаємодії для розв'язання численних суспільних проблем, пов'язаних з наслідками економічного спаду та затяжного реформування різних сфер життя українців, війни, вимушеної міграції мешканців окупованих та анексованих Росією регіонів України, пандемії COVID-19 тощо. Побіжний аналіз показує, що в процесі соціальної взаємодії все більше виявляється емоційна напруженість, унаслідок постійного стресу – вигорання певних соціальних груп (військові, волонтери та ін.). Деякі групи відчують кризу – неможливість вирішення своїх повсякденних завдань звичним для себе способом (сім'ї учасників АТО/ООС). Під впливом гібридної війни, яку веде Росія проти України, певні соціальні групи стають сприйнятливими до штучно вигаданих державою-агресоркою чуток, фейків і псевдоміфів. У таких умовах у соціальних групах порушується динаміка, нездорові стосунки переважають над здоровими. Загалом актуальна соціальна ситуація вимагає об'єктивного аналізу, наукового опису та пояснення її змісту, водночас – умов виникнення та розвитку, чинників вияву, особливостей перебігу та типових сценаріїв групової взаємодії, тобто узагальненого, вираженого погляду на генезу процесів групової взаємодії в умовах соціальних складнощів. Розуміння розвитку феноменології групи з урахуванням соціального контексту за допомогою цілісного концептуального конструкта стане підґрунтям для долаання непорозумінь і конфліктів між учасниками соціальної взаємодії, хаосу, дезорганізації та невизначеності в суспільстві. Отже, розроблення концепції генези феноменології групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях є **актуальним суспільно значущим завданням** соціальної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Априорі вважається, що в складних соціальних ситуаціях у реальній малій групі посилюється вияв деіндивідуалізації (Festinger, Pepitone, & Newcomb, 1952), групових стереотипів (Tajfel, 2001), з'являються аутгрупові упередження (Allport, 1954) та

групова поляризація (Moscovici, & Zavalloni, 1969). Однак фактично, окрім групового мислення (Janis, 1971), яке безпосередньо вивчалось в реальних кризових соціальних умовах, та очевидних ефектів міжгрупової дискримінації (відповідно – інгрупового фаворитизму) в умовах соціальної нерівності та конкуренції, підтверджених численною низкою емпіричних досліджень (Sherif, 1936, 1961; Festinger, 1954; Campbell, 1967; Pettigrew, 1958; Tajfel, 1970; Tajfel, & Turner, 1979; Maass, Salvi, Arcuri, & Semin, 1989; Abrams, & Hogg, 1988), усі інші групові феномени вивчалися поза соціальним контекстом. Такі ефекти та феномени групової взаємодії, як фасилітація (Triplet, 1898; Zajonc, 1965), афіліація (Schachter, 1959), референтність (Granberg, & Sarup, 1994), лінощі (Ringelmann, 1913), зсув ризику (Stoner, 1961), поляризація (Moscovici, & Zavalloni, 1969), ідентифікація (Turner, 1975), досліджувалися здебільшого незалежно від специфіки конкретних соціальних ситуацій. Крім того, деякі ефекти групової взаємодії, насамперед конформізм (Asch, 1955), є підґрунтям виникнення негативних соціальних явищ, тобто є чинниками самих складних соціальних ситуацій.

У складних соціальних ситуаціях у групі поряд з негативними феноменами взаємодії можуть посилюватися і позитивні: консолідації (Seashore, 1954), синергічної взаємодії, колективної креативності (Osborn, 1953).

Отже, групові феномени виявляються в певних соціальних умовах. Не всі з них «маніфестують» про себе у звичайних, простих, повсякденних, ненапружених ситуаціях. У складних ситуаціях насамперед актуалізується негативна групова феноменологія, яка загострює розбіжності учасників соціальної взаємодії як представників своєї і чужої групи. Ідеться про інгрупові та аутгрупові феномени, про фаворитизм і дискримінацію. Вони породжують низку інших феноменів та ефектів: групові упередження і стереотипи, груповий нарцисизм та егоїзм, групову поляризацію, групові міфологію та ілюзії, відчуття членами групи гордості або сорому за свою групу, мобінг та булінг (Allport, 1954; Tajfel, 2001; Фромм, 2011; Moscovici, & Zavalloni, 1969; Горностай, 2007; Семиліт, 2013; Salice, & Montes Srnchez, 2016; Olweus, 1991; Leymann, 1990).

Окрім наведених вище, інші групові феномени, які лише нещодавно стали предметом дослідження, вимагають дефініції в соціальному контексті свого вияву. Тут ідеться насамперед про групові психологічні захисти, які діють як на рівні групових механізмів взаємодії, так і на рівні соціальних уявлень та ідеологічних переконань членів групи, неусвідомлюваних групових цінностей (Горностай, 2019).

Чому в складних соціальних ситуаціях актуалізується насамперед аутгрупова-інгрупова феноменологія, яку можна вважати виявом фундаментальної помилки атрибуції на користь власної групи (Festinger, 1954; Mummendey, & Otten, 1998), і як зробити так, щоб члени групи не шукали винного в соціальних негараздах, дискримінуючи представників інших груп, – ще одне важливе питання в побудові теорії малих груп та концепції генези феноменів групової взаємодії зокрема.

Якщо йдеться про створення, розвиток малої групи, то говорять про групову динаміку, і найпопулярнішою тут є модель Б. Такмена (Tuckman, 1965), яка виокремлює стадії групового процесу. У контексті створення теоретичних засад генези групової феноменології в складних соціальних ситуаціях необхідно зазначити декілька важливих моментів. По-перше, модель Такмена описує лише внутрішню динаміку групи, не враховуючи впливу на неї інших груп, тобто не враховує міжгрупову динаміку. А саме особливості міжгрупових відносин стають одними з маркерів наявності напружених, конфліктних соціальних ситуацій у суспільстві. По-друге, ця модель розкриває особливості функціонування групи як команди, мета якої – досягнення певного конкретного, здебільшого виробничого, результату діяльності за певний проміжок часу. І хоча вже наступні після Такмена моделі враховують подальший розвиток групи після «закриття» завдання (Слюсарський, 2018), але ці «технологічні етапи» не описують тривалі історичні періоди розвитку певної групи, наприклад родини протягом декількох поколінь. По-третє, групові феномени як інтегральні ефекти взаємодії теж мають бути включені до групової динаміки. По-четверте, динаміка групи, яка функціонує у звичайних, соціально стабільних ситуаціях,

відрізнятиметься від динаміки групових процесів у складних соціальних ситуаціях. А групова феноменологія і відображає вплив ситуації на динаміку, що не відбито в моделі Такмена та інших подібних їй (White, 2008). По-п'яте, групові феномени можуть різною мірою відображати вплив складних соціальних ситуацій на функціонування групи та перебіг її динаміки. Деякі феномени можуть бути природними наслідками звичної групової динаміки в стабільних соціальних ситуаціях, а деякі – лише результатом впливу складних соціальних ситуацій.

Отже, на порядку денному в соціальній психології актуальним є створення концепції, яка б об'єднала в єдине категоріальне поле досить велику кількість понять, що сигніфікують феноменологію групової взаємодії. Виокремлення функцій тих чи інших феноменів, усвідомлення соціальними індивідами смислів ефектів групової взаємодії, їхніх негативних або позитивних наслідків – завдання, які становлять практичні аспекти наукової актуальності розроблення концепції. Загалом, **наукову актуальність** побудови концепції групової феноменології в складних соціальних ситуаціях зумовлюють такі аспекти проблематики групової взаємодії: 1) визначення детермінації групових феноменів специфікою соціальних умов та особливостями вияву цих феноменів відповідно до рівня складності умов і, навпаки, встановлення зв'язків між певними груповими феноменами та соціальними явищами; 2) визначення умов перебігу групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях та її відображення в груповій феноменології за конструктивними або деструктивними сценаріями; 3) класифікація та узагальнення групових феноменів у соціальному контексті їх вияву, 4) поглиблення наукових уявлень про групову динаміку, яка не обмежується лише внутрішніми процесами, а й зумовлюється міжгруповими, описується не лише стадіями, а й психологічними феноменами.

Мета статті – на основі узагальнення теоретичних та емпіричних досліджень психологічних феноменів групової взаємодії розробити концепцію їхньої генези в складних соціальних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу розроблення концепції генези психологічних феноменів групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях покладено низку міркувань, які базуються на певних теоретичних засадах, а саме:

1. Складні соціальні ситуації відбиваються в переживаннях членів групи, що на рівні соціальної взаємодії породжує групову феноменологію. Відповідно до специфіки сприйняття членами групи складних соціальних ситуацій їх можна умовно класифікувати на підгрупи. Теорії і концепції переживання критичних життєвих ситуацій, зокрема стресу, фрустрації, конфлікту та кризи, та їх подолання (Василюк, 1984; Lazarus, & Folkman, 1984), розуміння соціальної ситуації як процесів її сприймання та інтерпретації через визначення суб'єктивного масштабу ситуації (Слюсаревський, 2019) стали підґрунтям цих тверджень.

2. Групова динаміка в складних соціальних ситуаціях відрізняється від динаміки, характерної для групи у звичних умовах її функціонування. Групова динаміка має також охоплювати вияв групової феноменології, а не лише описувати етапи. Складні соціальні ситуації є чинниками вияву низки групових феноменів, які: а) зазвичай виявляються під час групової взаємодії у звичайних умовах соціальної повсякденності, б) посилюють свій вияв у таких ситуаціях, зокрема, коли йдеться про пошук винних, соціальну справедливість тощо – тобто про широковідомі аут- та інгрупові феномени; в) специфічні для таких ситуацій: групових психологічних захистів, групової міфології, групової наративізації індивідуальних історій, групової символізації тощо. Положення теорій групової динаміки були вихідними, але не визначальними у формулюванні цих міркувань, а саме: а) група в процесі свого розвитку проходить певні етапи розвитку, що зумовлює її функціонування як єдиного цілого, б) у процесі взаємодії формуються рольова структура групи, владно-підвладні відносини, цінності та норми взаємодії, ідентичність групи (K. Lewin, & G. Lewin, 1948; Tuckman, 1965; Bion, 1961; Shulman, 2011; Горностаї, Вознесенська, Грибенко, Чорна, & Никоненко, 2013). Соціально-психологічна теорія групової ідентичності, згідно з якою суб'єкти соціальної взаємодії порівнюють малі групи між собою та в процесі їх оцінювання насамперед віддають

суб'єктивну перевагу власним групам належності, що й приводить до виникнення аутгрупових та інгрупових феноменів (Tajfel, & Turner, 1986; Эриксон, 1996; Горностай, 2010; Горностай та ін., 2014), стала ще одним підґрунтям концепції.

3. Групова феноменологія залежно від складності та ресурсів групи виконує певні функції, які не усвідомлюються членами групи. Групові дискурси взаємодії можуть відображатися в групових символах, образах, міфах. Групова феноменологія є результатом вияву свідомих і несвідомих чинників групової взаємодії. Тут підмогою у створенні положень концепції стали: теорія групової взаємодії, у рамках якої напрацьовано концепції взаємодії в навчально-терапевтичних групах, паралельних процесів у малих групах, групових меж, рольової комунікації в групах; концепції свідомих і несвідомих чинників взаємодії в малій групі (Горностай, Коробанова, Плетка, Циганенко, & Чорна, 2018); теорії психологічного захисту (А. Фрейд, 1993; З. Фрейд, 1997; Bion, 1961; Kohut, 2012); концепції трансгенераційної передачі травматичного досвіду (Шутценбергер, 2010; Volkan, 1997).

4. Групова феноменологія містить елементи (складові) групових стратегій і сценаріїв додання складних соціальних ситуацій. Залежно від функцій стратегії та сценарії умовно поділяються на конструктивні і деструктивні. Частково ці твердження спираються на моделі транзактного аналізу про психологічні позиції, які займають учасники взаємодії (Стюарт, & Джойнс, 2002), та відповідні життєві сценарії (Berne, 1964).

5. Циркуальна каузальність (Bartoletti, Cimoli, Pinna, & Zunino, 2015) є принципом пояснення взаємозв'язку та інтеракції складних соціальних ситуацій і групових феноменів соціальної взаємодії.

6. Усвідомлення особливостей взаємодії членів групи в складних соціальних ситуаціях є ресурсом їх додання. Про це свідчить успішність застосування спеціальних методів роботи з колективними травмами та їхніми наслідками (Moreno, 1953; Kellermann, 2007; Хеллінгер, 2007).

7. Для визначення складних соціальних ситуацій та пояснення особливостей їхнього впливу на соціальні, зокрема групові, використано теорію перехідного суспільства, яке дистанціюється від комуністичного минулого та перебуває в стані побудови нової національної та особистісної ідентичності, переосмислення своїх цінностей (Szondi, 2007); концепти «епоха постправди» та гібридної війни (Найдьонова, & Череповська, 2020; Духневич, 2020).

Соціальні ситуації за визначенням є ситуаціями взаємодії між її суб'єктами: окремими особами, між особою і групами, всередині групи і між групами. Групову взаємодію в складних соціальних ситуаціях з розв'язання проблем, зумовлених такими ситуаціями, означимо як проблемну. *Проблемний характер взаємодії соціальних індивідів змушує їх, якщо бракує індивідуальних ресурсів додання складних ситуацій, звернутися до групових.* Поєднання індивідуальних стратегій додання та вироблення спільних сценаріїв взаємодії в складних соціальних ситуаціях суттєво полегшують розв'язання проблемних ситуацій.

Групові сценарії та стратегії можна класифікувати на конструктивні, які будуються на позитивній ідентичності групи (упевненості членів групи у самодостатності власної групи в досягненні групових завдань, спільній вірі в краще майбутнє), і неконструктивні, що базуються на негативній ідентичності (неспроможності досягнути успіху, доданні заздрощів і перешкод з боку інших груп); агресивні (мобінг, булінг, босинг) і неагресивні (синергетична взаємодія, взаємодія «рівний – рівному», ціннісно-рольова взаємодія, «емоційне погладжування»). Водночас слід зазначити, що оцінка сценаріїв і стратегій як конструктивних або неконструктивних залежить від позиції оцінювача в соціальному просторі взаємодії. Те, що сприяє збереженню та розвитку однієї групи, може завдавати шкоди іншій. Тут ідеться про ін- та аутгрупові феномени, які завжди пов'язані між собою, про груповий егоїзм, який розквітає, якщо одна група відчуває соціальні реальні або уявні переваги перед іншими. Конструктивні стратегії спрямовані на подолання складнощів ситуації, а неконструктивні ігнорують складнощі і спрямовані на підтримку єдності групи в будь-який спосіб. Говорячи про рівень конструктивності взаємодії, варто говорити і про її

часовий вимір: те, що є вигідним для членів групи в певний момент, пізніше може завдати шкоди її розвитку.

У складних соціальних ситуаціях групові феномени взаємодії насамперед виконують функцію адаптації групи до соціальних умов, в іншому разі – група не могла б функціонувати і врешті-решт розпалася б. *Відповідно до наявних у неї ресурсів (цінностей, статусу в суспільстві, творчого потенціалу тощо) група використовує доступні їй на певний момент способи когнітивного та емоційного опрацювання ситуації.* Вирішуючи ситуативні завдання свого функціонування, члени групи захищаються від негативного впливу складних соціальних ситуацій та рятують своє найближче соціальне середовище як осередок формування їхньої ідентичності. У разі зміни соціальних умов на краще група може використовувати все ті ж стратегії та сценарії взаємодії, які вона використовувала раніше у випадку складних соціальних ситуацій, однак вони вже виконуватимуть функції дезадаптації групи. Використовуючи ефекти синергетичної взаємодії своїх членів, група також може дієво-творчо перевизначити ситуацію, стати суб'єктом взаємодії, а не лише пристосуватися до неї. Отже, феноменологія групової взаємодії може виконувати функції адаптації (дезадаптації) групи до складних соціальних ситуацій, а також їх дієво-творчого долаання.

Суб'єктивно складні ситуації знаходять свій вияв через переживання, інтерпретацію обставин та конструювання їхнього образу в контексті життєвого досвіду людини. Учасники взаємодії конструюють соціальні ситуації: категоризують, структурують, моделюють ситуації (Росс, & Нисбетт, 1999). У разі зростання складності середовища та стресу індивідуальна або групова концептуальна структура ситуації стає все більш складною, абстрактною, але так триває до певного максимуму. Якщо відбувається подальше зростання складності ситуації, так би мовити, її перевантаження складністю, сприйняття людиною складності змодельованої ситуації починає знижуватись (Hyman, Shroder, Driver, & Streufert, 1970).

У малій групі соціальні індивіди переживають складну соціальну ситуацію більш синхронно, ніж наодинці. Спочатку група відчуває *напруженість у взаємодії*. У групі порушується рольовий баланс, посилюється диференціація, виникають нові мікрогрупи. Щоб відновити рівновагу в групі, її члени вдаються до групового мислення, завдяки якому повертають собі повагу, а в рольовому, соціально репрезентаційному груповому полі взаємодії панує певний час показова єдність. Однак, відчуваючи соціальні негаразди та незадоволення якістю свого життя, члени групи несвідомо виявляють невідреаговану агресію в колі групи. Посилюються деіндивідуалізація та групові стереотипні очікування, послаблюється особистісна та стає більш ригідною групова ідентичність. Декларативно норми взаємодії стають більш жорсткими, а реально, від однієї напруженої ситуації до іншої, розмиваються психологічні межі прийняттого і допустимого в групі.

Якщо складність ситуації зростає, соціальні проблеми не розв'язуються, то напруженість у групі зростає. Взаємодія стає проблемною, члени групи можуть сваритися через дрібниці, наче не помічаючи існування більш нагальних життєвих завдань і соціальних проблем. Члени групи відчувають постійний *стрес*, а тому негативні стереотипи та упередження замінюють процеси мислення і прийняття раціональних рішень. Заради підтримання злагоди в групі її члени вдаються вже не до групового мислення, а до групового тиску, що відтак посилює конформізм. Так, у групах психологічної підтримки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) досить часто спостерігається різка ситуативна зміна індивідуальної думки окремого члена групи та його приєднання до групової позиції. Це можна розцінювати як показову єдність групи в нових умовах мешкання, а також як розуміння цінності єдності групи в складних соціальних ситуаціях (Коробанова, 2019; Чорна, Горностаї, Яремчук, Вус, Коробанова, & Плетка, 2020). Водночас у групі з'являється аут-групова упередженість щодо представників інших груп, особливо з відмінними від їхніх цінностями.

Щоб подолати відчуття стресу в групі, її учасники вдаються й до більш продуктивних групових стратегій взаємодії, а саме: свідоме-несвідоме використання групової фасилітації для розв'язання проблемних ситуацій; групова наративізація індивідуальних історій;

активізація за допомогою модерації психологом групових процесів – групової рефлексії генераційного і трансгенераційного досвіду долаття стресових ситуацій. Ефективність використання цих стратегій з опертям на групову феноменологію було доведено завдяки дослідженню сімей усиновлювачів, які стикаються з низкою соціальних проблем: стигматизацією усиновлених дітей у шкільному середовищі, впливом родинних міфів на процеси соціальної адаптації дітей (Дишлова, 2020).

У разі подальшого ускладнення ситуації члени групи можуть відчувати *фрустрацію* їхніх соціальних проблем як окремих соціальних індивідів (наприклад, у матеріальному достатку чи медичному обслуговуванні) або як представників певних великих соціальних або реальних малих груп. Оскільки виникає аутгрупова упередженість, то, звісно, деякі групи не почуваються достойно серед інших. Щоб зберегти рівновагу в міжгруповій взаємодії, принижена група демонструє фаворитизм.

Зазначимо, що сама соціальна ситуація і без впливу аутгрупових процесів може скластися так, що потреба людини відчувати належність до певної групи фруструється. Так, цілком логічно переселенці з окупованих Росією районів України на новому місці їх мешкання можуть відчувати таку фрустрацію, адже їхня ідентичність містить і територіальний вимір малої Батьківщини.

В умовах пандемії COVID-19, коли окремі соціальні групи особливо гостро переживають фрустрацію потреби у взаємодії, коли відчутно обмежується коло каналів комунікації, посилюється відчуття психологічного неблагополуччя та зростає агресія, зокрема серед молоді (Vus, 2020; Коробанова, 2020).

Локальні конфлікти між членами групи можуть переростати в конфлікти між мікрогрупами. Груповий контекст взаємодії завжди посилює відчуття людиною психологічного дискомфорту та напруженості (Коробанова, 2019), а груповий конфлікт зазвичай більш складно залагодити, ніж міжособовий.

Конфлікти не виникають просто так, на порожньому місці. По суті, міжгрупові конфлікти і є відображенням складних соціальних ситуацій, коли соціальним групам не вистачає матеріальних, соціальних, правових тощо ресурсів для розв'язання певної соціальної проблеми. Такі конфлікти також призводять до появи специфічних феноменів: у зовнішньому полі взаємодії – до активізації конкурентно-конфліктних стереотипів, групової поляризації та групової депривації, а у внутрішньому – до паралельних групових процесів (Горностаї, 2017), коли члени групи в суперечках і сварках неусвідомлено відображають зовнішній щодо групи соціальний конфлікт, або ж цей актуальний конфлікт маскує давнішу колективну травму. Група стає нездатною опрацьовувати повсякденні завдання та нові проблеми, до яких вона не готова (Горностаї, 2018). Група уникає обговорення небезпечних тем, не бачить проблем, замовчує або заговорює проблеми взаємодії, шукає «винуватих» (як усередині групи, так і зовні); час від часу хтось із членів групи задає риторичне запитання «що відбувається?», яке так і залишається без відповіді. Ці процеси не лише є показниками соціального нездоров'я групи, а й спричиняють порушення психологічного здоров'я членів групи, які опинилися у фокусі групового конфлікту. Погіршується самопочуття членів групи, переважають проблеми невротичного і психосоматичного ґатунків. Знижується функціональна спроможність малої групи, зокрема й у психологічному захисті членів групи від соціальних потрясінь, занадто швидких трансформацій (Vus, 2019). Відбувається загострення групової динаміки у вигляді паралельних групових процесів (Горностаї, 2017).

Надалі, якщо існуванню групи відчутно загрожує ворог або стихійне лихо, її члени згуртовуються, поведуться більш однотайно, внутрішньогрупові конфлікти вщухають. Але якщо масштаб впливу складних соціальних ситуацій великий, то група може розпастися на мікрогрупи, втратити власну ідентичність, припинити своє існування. Дезінтеграцію групи (суспільства в цілому) поглиблюють і штучно створені конфлікти – як наслідок інформаційних війн, у яких використовуються механізми:

– поділу інгрупи на аутгрупи на основі міфологічної дегуманізації окремих підгруп,

– утворення нових віртуальних груп на основі інтроектованої штучної афіліації групи до уявної великої,

– руйнування ідентифікаційних процесів групотворення серед соціальних індивідів на основі природного відчуття ними територіальної та історичної належності до певної соціальної групи.

Так, формування в мешканців ОРДЛО квазіідентичності на основі їхньої належності до умовної, усесвітнього масштабу групи «російський світ», на основі історичних міфів і фейків про сьогодення посилює штучно сконструйоване протистояння між умовними групами «своїх» і «чужих», які також є штучно створеними. Шляхом формування специфічного середовища соціальної взаємодії, у якому працюють механізми психологічного впливу на поведінку людини (ідеологізовані інтроективні настанови для широкого загалу та конфлуенція як підґрунтя некритичного привласнення «чужих» емоцій), відбувається виокремлення цих штучних груп, міфологізація історії їх становлення (Чорна, 2020).

Зовнішня загроза може призупинити внутрішні процеси диференціації в групі (поділ на мікрогрупи внаслідок дії феномену паралельних процесів: постійних дрібних, безглузких суперечок і конфліктів), але й конструктивні групові стратегії та сценарії мають цьому сприяти: приведення норм і цінностей групи у відповідність до соціальної ситуації, яка змінилася; відновлення рольового балансу в групі за допомогою розподілу ролей та встановлення норм ділового клімату спілкування; посилення ідентифікаційних групових процесів серед учасників взаємодії; свідомо групова афіліація та пошук спільного, а не відмінного серед членів інгрупи; медіація та компроміси. Так, позитивна ідентифікація ВПО власної належності до інгрупи самодопомоги переселенців пов'язана з більш низьким відчуттям ними складності ситуації (Чорна та ін., 2020); а психологічне благополуччя молоді в умовах перехідного суспільства зумовлене мірою її інтеграції до соціальної групи (Vus, & Omelchenko, 2018; Vus, 2019).

Як реакції на стрес і фрустрованість членів групи виникають насамперед індивідуальні психологічні захисти. Групові ж психологічні захисти виникають у разі посилення складності ситуації, охоплення негативними емоціями всіх членів групи, відчуття загрози її цілісності – тобто на етапі конфлікту з іншою групою. Надалі, коли в групі розгортається *криза* – соціально-психологічний стан, що характеризується дефіцитом внутрішніх ресурсів для вирішення групових завдань, психологічні захисти виявляються більшою мірою.

Про кризу також свідчить психологічна неспроможність членів групи взаємодіяти певним, усталеним способом, як це було до певного моменту. Значна частина інформації та емоцій членів групи не усвідомлюється і не опрацьовується (Gornostai, et al., 2018). Поширюються некритичні вірування серед її членів, актуалізується асоціативне, міфологічне мислення, яке є регресією групи до філогенетично ранніх, архаїчних способів відображення дійсності. Виникає соціально-психологічне підґрунтя для формування групової міфології, що заміщує небажану (неприйнятну, небезпечну, ворожу) дійсність, або ж, навпаки, створюється міф, що не заперечує кризи і дає надію на покращення ситуації. Унаслідок міфологізації історії групи відбувається метафоричне позиціонування своєї групи в соціальному просторі (наприклад, «русская весна» для прихильників «русского міра») та виникає символізм у взаємодії (Плетка, 2019), закріплюється «ідеологія» групи (Барт, 2008). Метафоризація групових процесів у цьому контексті може розцінюватися як ситуація, коли групі бракує змістових реальних ресурсів вирішення складних соціальних завдань.

Чуттєве сприйняття дійсності членами групи фільтрується завдяки ідеологічним груповим настановам. Актуалізується захисний механізм раціоналізації. На цій стадії групові психологічні захисти діють на рівні соціальних уявлень та ідеологічних переконань членів групи, неусвідомлюваних групових цінностей.

У міжгруповому полі взаємодії триває пошук ворогів, домінує бажання продемонструвати велич групи, аутгрупам приписуються власні негативні емоції або небезпечні для самої інгрупи ідентифікації, теорії змови наповнюють інформаційний

простір. Усе це можна розцінювати як вияв психологічних захистів, наслідком яких є групова поляризація, протиставлення смислів і цінностей життя представників різних груп (Vus, 2018; Вус, 2019). Мала група втрачає адаптивний потенціал, відтак розгортається чергова криза.

Криза є переломним моментом у виборі групою конструктивних або деструктивних стратегій (сценаріїв) взаємодії для додання складних соціальних ситуацій: або формування групою ідеологічних фільтрів сприйняття дійсності, що призводить до псевдореалістичного розв'язання проблем, та пошук ворогів групи, або ж групова рефлексія, переосмислення історії групи, цінностей, провин перед іншими групами (Васютинський, 2018), пошук нових референтних груп і зникнення старих (Чорна та ін., 2020), синергетична командна взаємодія, орієнтація на групові об'єднавчі символи (Плетка, 2020). Спротив окремих мікрогруп змінам у груповій поведінці, яких вимагає кризова ситуація, може перерости в саботаж. Такі процеси свідчать про суперечливу динаміку групи в кризових умовах її функціонування.

Групова травма настає тоді, коли травматичний досвід отримує вся група як суб'єкт, а не лише кожний її представник як окрема особа (Kellermann, 2007). У групи виникає потреба якось упоратись із цим досвідом. Група, як і особистість, відчуваючи загрозу, образу, несправедливість, перебуваючи в конфлікті та зазнаючи травми, захищається.

Належить розрізняти колективну травму, впливу якої зазнають великі групи, спільноти, суспільство, і групову, якої зазнають певні групи. Малі групи відбивають травму великої групи в символічній формі (Горностай, 2018; Чорна та ін., 2020).

У процесі переживання групою травми, як найбільш масштабного впливу складної соціальної ситуації на неї, група може використовувати низку захисних механізмів, покликаних захищати групу від руйнування її цінностей, втрати групових суб'єктності та автономності, фактично від загибелі групи (Горностай, 2019). Однак актуалізація групових захисних механізмів, які переводять травматичну інформацію в групове несвідоме, зумовлює циклічний характер вияву травми (Горностай, 2018; 2019).

Булінг можна розцінювати як деструктивну стратегію додання групою травми внаслідок дії психологічних захистів: контрпереносу травмованою групою емоцій через дії їагресора на залежну від групи особу або низькостатусну в суспільстві групу і переносу агресії самих членів групи щодо несправедливості травми на них же.

Групи, для яких травма була відчутною, а тим більше у тих випадках, коли вона не стала предметом обговорення та психологічного опрацювання, відчувають суперечливі, важко артикульовані, складні емоції (відразу, сором, провину, смуток та апатію). Такі групи стають психологічно закритими, як секти, не допускають у свій внутрішній світ «чужих». Як наслідок, дистанція між членами групи зменшується, колективна ідентичність поглинає індивідуальну. Члени групи використовують групову ідентичність як компенсацію браку зрілої особистісної ідентичності, у групі зростають соціальні лінощі. Збіднюється рольовий репертуар групи, а в її учасників з'являються життєві ролі, які свідчать про їх травмованість (Коробанова, 2019; Чорна та ін., 2020). Члени групи міркують, як не стати бевзями (Кегг, 1983).

Оскільки взаємодія між групою і представниками інших груп порушена, а захисні механізми спричиняють хибне відображення дійсності, то в групі виникають ілюзії сприйняття соціального довкілля. Однією з таких ілюзій є групове настановлення: «група може все, а ось окремих її членів – нічого» (Семиліт, 2013). Загалом, формується ілюзорна групова реальність, яка хибно відображає та інтерпретує навколишній світ (наприклад, «світле майбутнє», «ідеальний мир»). Ці групи делегують наступникам таємниці. Їхня історія – неповна, вона насичена звинуваченнями та образами. Тут виявляються захисні механізми компенсації та витіснення. Отже, додання травми не є продуктивним, група не адаптується до соціуму, вигадуючи нові і нові міфи. Група не в ресурсі.

Наслідком групової травми може бути групова депресія, яка є стагнацією групових процесів. Група не розв'язує проблеми, а перетворює їх у «заморожені» конфлікти, втрачаючи відтак перспективи свого розвитку. Група начебто закривається від зовнішнього

світу, її члени «не дихають, не живуть, завмерли». Групову депресію слід розуміти не як спад вияву емоційної атмосфери групи, а насамперед як завмирання групових процесів, як брак динаміки, розвитку, як причину деградації групи. Отже, група втрачає динаміку, «застигає», а потім і зовсім розчиняється в часі та просторі. Брак групової динаміки та розвитку призводить до ще більшої стереотипізації та ригідності у взаємодії, ніж це було, коли група відчувала напруженість у взаємодії. Групові стереотипи ще більше архівують травму, спрямовують увагу та діяльність групи на події минулого, а не на майбутнє.

Загалом, групова травма посилює дію паралельних групових процесів, які не лише відображають актуальний конфлікт, а й не розв'язані раніше групою проблеми взаємодії, набуті внаслідок колективної травми (Горностай, 2017; 2019). І такі конфлікти не можуть бути розв'язані лише на актуальному рівні, вони мають охоплювати історичний вимір, оскільки травма зумовлює трансформацію групової ідентичності, колективної пам'яті, історичної свідомості та самосвідомості групи (Горностай, 2010; 2018; Яремчук, 2020). Так, складна ситуація для учасників бойових дій (УБД) та їхніх родин актуалізує родинні труднощі та зумовлює зміни в сімейній самоідентифікації (Вус, 2019).

Коли ситуація змінюється на краще, учасники проблемної взаємодії ще довго суб'єктивно відчують залежність від зовнішніх обставин, психологічно не здатні управляти ситуацією, орієнтуються на зовнішній локус контролю. Груповий опір зовнішнім соціальним змінам та, відповідно, зміні норм взаємодії всередині групи характеризують не одне покоління травмованих. Так, згадаймо родинні міфи, які через багато років після травматизації членів сім'ї генерують негативні сценарії взаємодії та фатально негативне ставлення до певних дій їхніх нащадків (Дишлова, 2020). Ця закономірність виявляється не лише на рівні малих груп, але й великих. Наприклад, *соціально-психологічними характеристиками* нащадків травмованих Голодомором людей є політична пасивність і політичний нігілізм, високий рівень недовіри до влади, політиків і політики у всіх формах, пригнічена агресивність (Горностай, 2015; Чорна та ін., 2020). Ці характеристики є віддаленими наслідками колективної травми.

Якщо група опрацьовує травму, проєктує свої сподівання на краще, віру в майбутнє, в певному груповому дискурсі (девiзі, символи, оповіді, міфі), що базується на певних подіях та формує історію групи, то в такому разі це не лише сприяє захисту від тривоги за невизначене майбутнє, а й спрямовує діяльність групи на згуртування, на розв'язання актуальних завдань її діяльності та долання травми. Травма не витісняється і не заперечується, а усвідомлюється і проживається. Відбувається спонтанна переструктуризація групового поля взаємодії: зникнення одних мікрогруп, поява нових, орієнтація на нові референтні групи, зростання рольового репертуару членів групи (Коробанова, 2019; Чорна та ін., 2020). Група почувається в ресурсі та використовує конструктивні стратегії взаємодії, серед яких спільне групове переживання травми (ритуали, обговорення, колективна творчість у формі творення групових історій і міфів як нетравматичних наративів), усвідомлення ідентичності групи, синергетична командна взаємодія, спрямована на досягнення спільної соціально значущої мети, творення спільного образу майбутнього (Яремчук, 2020), символізація групового досвіду долання складних соціальних ситуацій (Плетка, 2020).

Представлену концепцію генези групової феноменології відповідно до розвитку складності соціальної ситуації та сприйняття цієї складності членами – від напруженості у взаємодії до травмованості – можна розглядати у двох аспектах: 1) як поступовий розвиток динаміки взаємодії в групі на досить тривалому, навіть історичному, проміжку часу, не обмеженому лише груповим завданням побудови структури групи в процесі виконання певної діяльності; 2) як розвиток динаміки взаємодії, зумовленої окремими зовнішніми соціальними подіями, які не обов'язково можуть від початку бути соціальним напруженням або груповим протистоянням (це може бути спочатку, наприклад, фрустрація взаємодії або колективна травма, які зразу можуть стати зовнішніми тригерами не поступового, а прогресивного розвитку групової феноменології). З огляду на вищесказане слід розрізняти соціальну напруженість і відчуття напруженості взаємодії членами групи; соціальні

фрустрації та фрустрацію потреб членів групи, емоційний дискомфорт, який супроводжує фрустрацію; соціальний і міжгруповий конфлікти, внутрішньогруповий конфлікт і локальні конфлікти між окремими членами групи та безумовне відчуття стресованості членів групи, яке супроводжує конфліктну взаємодію; соціальну кризу та кризовий стан членів групи, а також кризову взаємодію на етапі «штормінгу» в груповій динаміці, за Такменом; травму і травмованість.

З посиленням впливу складної соціальної ситуації на процеси взаємодії в групі, від напруженості до травмування, феномени попередніх етапів не зникають, а приєднуються до нових феноменів, які більш виразно відображають вплив ситуації. Разом із тим феномени, які виникають як реакція групи на ситуації, які є складними і вплив яких є надзвичайно сильним, навряд чи виникнуть у разі впливу менш складних ситуацій. Так, групові психологічні захисти, що зароджуються як реакція на фрустрацію потреб групи, а повною мірою виявляються під час травми, навряд чи виникнуть у просто напруженій взаємодії.

Зазначимо, що представлена нами концепція феноменогенезу групової взаємодії стала результатом узагальнення теоретичного та емпіричного досліджень співробітників лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України (2018–2020 рр.), завдяки яким отримано *нові наукові дані*. На широкій вибірці (2997 осіб; 4260 новинних інформаційних повідомлень; 54 тис. онлайн-контактів) за допомогою низки методів дослідження (феноменологічний опис; типологізація; моделювання; квазіексперимент, який охоплював включене спостереження, анкетування, контент-аналіз, тестування, проєктивні методики), а також методів аналізу даних (частотний аналіз, методи описової, двомірної та багатомірної статистики, зокрема факторний аналіз) було підтверджено частину положень концепції та уточнено її початкові гіпотези. Водночас застосовувався принцип феноменологічного аналізу (Гуссерль, 2002), який виокремлює інваріантну структуру феномену в різних площинах його аналізу, співвідношення різних сторін і компонентів феномену. Так, символізація групового досвіду долаття складних соціальних ситуацій вивчалась як на матеріалі дослідження колективних травм (Горностай, 2018), так і в процесі роботи з малими групами, які перебувають у кризових умовах (Плетка, 2019). Особливості групової ідентичності аналізувалися на матеріалі досліджень студентської молоді (Vus, & Omelchenko, 2018), родин учасників УБД (Вус, 2019), ВПО (Korobanova, 2019). Групові міфи досліджувалися як засіб штучного посилення протистояння соціальних груп (Чорна, 2020), а також як складова деструктивних родинних сценаріїв взаємодії (Дишлова, 2020); групові образи вивчалися як засіб конструювання спільного майбутнього соціальних груп у процесі взаємодії (Яремчук, 2020) і як засоби символічного долаття кризової ситуації, у якій функціонує група (Плетка, 2020). У процесі дослідження використовувалися також тренінгові і психотерапевтичні методи роботи з малими групами, що дало змогу *довизначити групові стратегії та сценарії взаємодії у складних соціальних ситуаціях*.

Висновки. Отже, сьогодення українців переповнене подіями, які мають різний ступінь травматичності: від стресу до глибокої травмованості. У таких складних соціальних ситуаціях у процесі групової взаємодії виникають психологічні процеси та стани (напруженість, конфлікт, криза, травма), що впливають на переживання члена групи (дискомфорт, стрес, фрустрація, відчуття травмованості). Водночас розвиток групової динаміки породжує групові феномени, які відбивають ці переживання. Так, групова напруженість відображається в груповій диференціації, появі мікрогруп. Внутрішньогруповий фаворитизм, підсилений конформізмом, і міжгрупова дискримінація на певний час знижують це відчуття напруженості, – отож єдність групи відновлено, стрес подолано. Однак рівновагу в групі відновлено за рахунок дискримінації іншої групи, і ця інша група є фрустрованою щодо визнання власної гідності серед інших груп. А це призводить до виникнення внутрішньогрупових і міжгрупових конфліктів, а також групових травм. Криза в групі є переломним моментом, коли говорити про вибір нею конструктивних або деструктивних стратегій (сценаріїв) взаємодії. Унаслідок цього групові феномени, які супроводжують групову динаміку, від адаптаційних функцій (групове мислення, групові

стереотипи, конформізм, фаворитизм) переходять до дезадаптаційних (паралельні процеси як псевдорозв'язання групою проблеми, групові поляризація та депривація як установавання бар'єрів взаємодії з іншими групами або ж загалом конфронтація з ними, групові захисні механізми). Перебуваючи в складних ситуаціях, група може сама їх і продукувати. До цього призводять, зокрема, груповий егоїзм, конкурентно-конфліктні стереотипи, групові псевдоміфи, булінг.

На противагу вищезазначеним низка інших феноменів відображає механізми групової взаємодії, які сприяють дієво-творчому долаттю соціальних труднощів: групова фасилітація, соціальна підтримка та афіліація, усвідомлена ідентичність групи (на противагу груповій ідентичності), синергетична командна взаємодія. Таким чином у складних соціальних ситуаціях відповідно до динаміки їхнього розвитку в процесі групової взаємодії розгортається послідовний процес *виникнення ланцюжка психологічних феноменів – феноменогенез*. Складні соціальні умови можуть як ускладнювати функціонування малих груп, так і полегшувати, прискорювати вияв групової динаміки. По суті, група в таких умовах вирішує два завдання, які в певний момент можуть вступати в конкуренцію між собою: долаття соціальних труднощів та збереження групи як цілого. Однак з огляду на когнітивні та емоційні, свідомі та несвідомі складові процесу опрацювання складних ситуацій можемо узагальнити таким чином: група часто обирає більш легкий, простий, незатратний спосіб реагування на таку ситуацію – у вигляді емоційно забарвленої, не завжди раціональної феноменології (дискримінація, соціальні лінощі, стереотипи, міфи, конформізм). Зрозуміло, що когнітивне опрацювання складної ситуації вимагає більше часу, інтелектуальних зусиль, скоординованої взаємодії членів групи, організаторських здібностей та сили «Я» лідера групи, тому спокуса швидкого і часом егоїстичного групового вирішення перемагає виклики, які ставить перед групою соціальна ситуація. «Ціна питання» для групи полягає в тому, щоб в умовах розв'язання соціальних труднощів членам групи варто використати або психологічно більш легкі для них, але не завжди конструктивні стратегії долаття, або ж більш конструктивні, проте водночас більш затратні і складні в реалізації.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній верифікації всіх положень концепції феноменогенезу групової взаємодії, експериментальному моделюванні цілісного процесу динаміки групових процесів з урахуванням соціального контексту групової взаємодії.

Список використаних джерел

- Барт, Р. (2008). *Мифологии*. Москва: Академический проект.
- Василук, Ф. Е. (1984). *Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций)*. Москва: Изд-во МГУ.
- Васютинський, В. (2018). Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців. *Проблеми політичної психології*, 21(1), 43–53. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-4>.
- Вус, В. (2019). Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 95–106. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi43\(46\).28](https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46).28).
- Горностай, П. П. (2007). Проблема групового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.
- Горностай, П. (2010). [Групова ідентичність як предмет психології малих груп](#). *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 105–111.
- Горностай, П. П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології*. 2 (16), 98–111.
- Горностай, П. П. (2017). Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 131–144.

- Горностай, П. (2018). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 21(1), 54–68. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>.
- Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22(1), 89–114. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-2>.
- Горностай, П. П. (Ред.), Вознесенська, О. Л., Грибенко, І. В., Чорна, Л. Г., Никоненко, Л. В. (2013). *Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища*. Кіровоград: Імекс ЛТД.
- Горностай, П. П., Ліщинська, О. А., Чорна, Л. Г., Грибенко, І. В., Циганенко, Г. В., Плетка, О. Т., ... Скрипник, О. В. (2014). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*. Київ: Міленіум.
- Горностай, П. П. (Ред.), Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т., Циганенко, Г. В., & Чорна Л. Г. (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кіровоград: Імекс ЛТД.
- Гуссерль, Е. (2002). Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка*, 3, 134–149.
- Дишлова, Н. (2020). Особливості проживання та додання складних соціальних ситуацій усиновлювачами в груповій психологічній роботі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 146–158. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).164](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).164)
- Духневич, В. (2020). Гібридна війна: «зони ризику» і виклики для побудови громадянської злагоди. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 24–32. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).153](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).153)
- Коробанова, О. Л. (2019). Об'єднавчі та розділові тенденції інгрупових та аутгрупових феноменів на теренах України. В *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*. Тези доповідей, виступів і пропозицій учасників II Круглого столу (18 квітня 2019 р.). ІСПП НАПН України. Київ, 2019. Взято з <http://ispp.org.ua/materiali-kruglix-stoliv/>.
- Коробанова, О. (2020). Соціальна взаємодія та переживання складних соціальних ситуацій в умовах пандемії COVID-19. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 72–93. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-47>.
- Найдюнова, Л. А., & Череповська, Н. І. (Ред.). (2020). *Медіапсихологія: кіберсоціалізація в умовах гібридної війни*. Київ: Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/mediapsyhologiya-kibersotsializatsiya-v-umovah-gibrydnoyi-vijny-monografiya>.
- Плетка, О. Т. (2019). Особливості символізації у групі з досвідом додання складних соціальних ситуацій. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи*. Матеріали II Усеукраїнського конгресу із соціальної психології (з міжнар. участю) (7-8.11.2019 р.) (с. 286–289). Київ.
- Плетка, О. (2020). Стратегії додання складних соціальних ситуацій на основі символізації групового досвіду. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 110–125. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48>.
- Росс, Л., & Нисбетт, Р. (1999). *Человек и ситуация. Уроки социальной психологии*. Москва: Аспект пресс.
- Семиліт, М. В. (2013). *Проектування життєвого шляху особистості: соціально-психологічний аналіз*. Київ: Чабаненко Ю. А.
- Слюсаревський, М. (2018). Наукові уявлення про розвиток великих груп: критичний аналіз на тлі моделей розвитку малої групи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, (42(45), 3–19. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).187](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187)
- Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання*. Київ: Талком.
- Стюарт, Й., & Джойнс, В. (2002). *Основи ТА: транзакційний аналіз*. Київ: ФАДА, ЛТД.
- Фрейд, А. (1993). *Психология «Я» и защитные механизмы*. Москва: Педагогика-Пресс.
- Фрейд, З. (1997). *Я и Оно. Очерки по психологии сексуальности*. Минск: Попурри.
- Фромм, Э. (2011). *Душа человека*. Москва: АСТ: Астрель.

- Хеллінгер, Б. (2007). *Порядки любви: разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий*. Москва: Издательство Института психотерапии.
- Чорна, Л. (2020). Міф як засіб формування квазінової соціальної ідентичності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 36–49. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140).
- Чорна, Л. Г. (Ред.), Горностай, П. П., Яремчук, О. В., Вус, В. І., Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т. (2020). *Проблемна взаємодія в групах: феноменологія, чинники, профілактика*. Київ. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/biblio.html>
- Шутценбергер, А. А. (2010). *Психогенеалогія: Как излечить семейные раны и обрести себя*. Москва: Психотерапия.
- Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.
- Яремчук, О. В. (2020). Творення спільного образу майбутнього у складній соціальній ситуації конфліктної історичної пам'яті. *Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті*. Матеріали Четвертого круглого столу (29 жовтня 2020 р., ІСПП НАПН України) (с. 23–38). Київ. Взято з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/ist-v-nas.pdf>.
- Abrams, D., & Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317–334.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Asch, S. E. (1955). *Opinions and social pressure*. *Scientific American*, 193, 31 – 35.
- Bartoletti, M., Cimoli, T., Pinna, G. M., Zunino, R. (2015). Models of Circular Causality. In Natarajan, R., Barua, G., Patra, M. R. (Eds.), *Distributed Computing and Internet Technology*. ICDCIT 2015. Lecture Notes in Computer Science, vol. 8956. Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-14977-6_1.
- Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: Ballantine Books.
- Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ.
- Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22 (10), 817–829. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0025079>.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140.
- Festinger, L., Pepitone, A., & Newcomb, T. (1952). Some consequences of de-individuation in a group. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47(2, Suppl), 382–389. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0057906>.
- Gornostai, P., Chorna, L., Vus, V., Tsyhanenko, H., Pletka, O., & Korobanova, O. (2018). *Mental health: dislocation of concept in the context of the small group*. Retrieved from <https://www.mhgc21.org/en/mhgc21/events/october2018/E-Posters-2018>
- Granberg, D., & Sarup, B. (1994). *Social judgement and intergroup relations. Essays in honour of Muzafer Sherif*. Springer-Verlag.
- Hyman, R., Shroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1970). Human Information Processing – Individuals and Group Functioning in Complex Social Situations. *The American Journal of Psychology*, 83(1):136. doi:[10.2307/1420865](https://doi.org/10.2307/1420865).
- Janis, I. L. (1971). Groupthink. *Psychology Today*, 5, 43–46, 74–76.
- Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.
- Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819>.
- Kohut, H., (2012). *The Restoration of the Self*. Chicago: University of Chicago Press.
- Korobanova, O. (2019). Group psychological phenomena and mental health preservation in complex social situations. *Mental Health Global Challenges XXI Century Proceedings* [Crossref], (pp. 90–97). Rome, Italy. doi: <http://doi.org/10.32437/PSCProceedings.Issue-2019.ok.26>. Retrived from <https://mhgc21.org/dataset-static/74/148/Korobanova.pdf>.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.

- Lewin, K., and G. W. Lewin (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics* [1935–1946]. New York: Harper and Brothers.
- Leymann, H. (1990). *Psychological reactions to violence in working life: bank robberies*, Umeå (Umeå University medical dissertations, 0346-6612; N.S., 289) – [LIBRIS record](#).
- Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G.R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981>.
- Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.
- Moscovici, S., & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12(2), 125–135. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0027568>.
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143.
- Olweus, D. (1991). Bully / Victim Problems among Schoolchildren: Basic Facts and Effects of a School-based Intervention Program. *The Development and Treatment of Childhood Aggression*. Edited by D. J. Pepler, K. H. Rubin (pp. 411–449). Hillsdale, New Jersey.
- Osborn, A. (1953). *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving*. New York, New York: Charles Scribner's Sons.
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 29–42.
- Ringelmann, M. (1913). «Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme» [Research on animate sources of power: The work of man], *Annales de l'Institut National Agronomique*, 2nd series, vol. 12, pp. 1–40.
- Salice, A. & Montes Srñchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. In *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 26 April, Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>.
- Schachter, S. (1959). *The psychology of affiliation: Experimental studies of the sources of gregariousness*. Stanford Univ. Press.
- Seashore, S. E. (1954). *Group cohesiveness in the industrial work group*. Univ. of Michigan, Survey Research.
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York, NY: Harper, & Brothers.
- Sherif, M. (1961). *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. York University, Toronto, Ontario.
- Shulman, L. (2011) *Dynamics and Skills of Group Counseling*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Stoner, J. A. F. (1961). A comparison of individual and group decisions involving risk. Unpublished master's thesis. *School of industrial management. M. I. T.*
- Szondi, G. (2007). The role and challenges of country branding in transition countries: The Central and Eastern European experience. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3(1): 8–20. doi: 10.1057/palgrave.pb.6000044
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102.
- Tajfel, H. (2001). Social stereotypes and social groups. In M. A. Hogg, & D. Abrams (Eds.), *Key readings in social psychology. Intergroup relations: Essential readings* (pp. 132–145). Psychology Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Triplett, N. (1898). The dinamogenic factors in pacemaking and competition. *American Journal of Psychology*, 9, 507–533.
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34.

Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Vus, V. (2018). The peculiarities of servicemen back from the combat operational zone value-semantic perception. *10th International Conference on The Status of Affectivity in Modern Psychology*; 29-30. 01.18 Algeria, Setif 2 University. [DASP] Retrieved from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/58398>.

Vus, V. (2019). Mental health and current social conditions: How modern society looks after own mental health (on the example of transitional society). *Journal of Clinical Psychology and Cognitive Science*, 3, 18–19.

Vus, V. (2020) COVID-19' restrictions sociales: Dřfis et/ou opportunitřs pour la santř mentale des individus et de la sociřtř? *Review of Human resources development*, 6 (4), 560–570. Retrieved from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/144343>.

Vus, V., & Omelchenko, L. (2018). Interdependent: Mental Health, Social Development, Youth. *Mental Health: global challenges Journal*. Issue 2018. Rome. (pp. 80–81). doi: <http://doi.org/10.32437/MHGCI-2018>.

White, A. (2008). *From Comfort Zone to Perfomance Management: Understanding Development and Perfomance*. White & MacLean Publishing.

Zajonc, R. B. (1965). Social facilitation. *Science*, 149, 269–274.

References

Abrams, D., & Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317–34. (in English)

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley. (in English)

Asch, S. E. (1955). *Opinions and social pressure*. Scientific American, 193, 31–35. (in English)

Bart, R. (2008). *Mifologii* [Mythologies]. Moscow: Akademicheskii proyekt. (in Russian)

Bartoletti, M., Cimoli, T., Pinna, G. M., Zunino, R. (2015). Models of Circular Causality. In Natarajan, R., Barua, G., Patra, M. R. (Eds.), *Distributed Computing and Internet Technology*. ICDCIT 2015. Lecture Notes in Computer Science, vol. 8956. Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-14977-6_1. (in English)

Berne, E. (1964). *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. New York: Ballantine Books. (in English)

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ. (in English)

Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22 (10). 817–829. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0025079>. (in English)

Chorna, L. (2020). Mif yak zasib formuvannia kvazinovoi sotsialnoi identychnosti [[Myth as a mean for quasine social identity forming](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 45(48), 36–49. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140). (in Ukrainian)

Chorna, L. H. (Ed.), Hornostay, P. P., Yaremchuk, O. V., Vus, V. I., Korobanova, O. L., & Pletka, O. T. (2020). Problemna vzaємodiia v hrupakh: fenomenolohiia, chynnyky, profilaktyka [Problem interaction in groups: phenomenology, factors, prevention]. Kyiv. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/group/biblio.html>. (in Ukrainian)

Dyshlova, N. (2020). Osoblyvosti prozhyvannia ta dolannia skladnykh sotsialnykh sytuatsii usynovliuvachamy v hrupovii psykholohichnii roboti [[Features of living through and overcoming complex social situations by adopters in group psychological work](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46(49), 146–158. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).164](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).164). (in Ukrainian)

Dukhnevych, V. (2020). Hibrydna viina: «zony ryzyku» i vyklyky dlia pobudovy hromadianskoi zlahody [[Hybrid war: «risk zones» and challenges for building civil consent](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46(49), 24–32. Retrieved from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).153](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).153). (in Ukrainian)

- Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. Moscow: Progress. (in Russian)
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117–140. (in English)
- Festinger, L., Pepitone, A., & Newcomb, T. (1952). Some consequences of de-individuation in a group. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47(2, Suppl), 382–389. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/h0057906>. (in English)
- Freyd, A. (1993). *Psikhologiya «YA» i zashchitnyye mekhanizmy* [Ego and the Mechanisms of Defense]. Moskva: Pedagogika-Press. (in Russian)
- Freyd, Z. (1997). Ya i Ono. *Ocherki po psikhologii seksualnosti* [The Ego and the Id. [Essays on the Theory of Sexuality](#)]. Minsk: Popurri. (in Russian)
- Fromm, E. (2011). *Dusha cheloveka* [Human soul]. Moscow: AST: Astrel. (in Russian)
- Granberg, D., & Sarup, B. (1994). *Social judgement and intergroup relations. Essays in honour of Muzafer Sherif*. Springer-Verlag. (in English)
- Hornostai, P. (2010). Hrupova identychnist yak predmet psykholohii malykh hrup [Group identity as a subject of psychology of small groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 24 (27), 105–111. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (2015). Hromadianska identychnist ukrainsiv ta yii evoliutsiia [Civic identity of Ukrainians and its evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 2 (16), 98–111. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (2017). Kontsepsiia paralelnykh protsesiv u navchalno-terapevtychnykh hrupakh [[The concept of parallel processes in educational and therapeutic groups](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 39 (42), 131–144. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (2018). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as an issue of social and political psychology research]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 21(1), 54–68. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [[Group defence mechanisms as a response form to collective trauma](#)]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 22(1), 89–114. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-2>. (in Ukrainian)
- Hornostai, P., Chorna, L., Vus, V., Tsyhanenko, H., Pletka, O., & Korobanova, O. (2018). *Mental health: dislocation of concept in the context of the small group*. Retrieved from <https://www.mhgc21.org/en/mhgc21/events/october2018/E-Posters-2018>. (in English)
- Hornostai, P. P., Lishchynska, O. A., Chorna, L. H., Hrybenko, I. V., Tsyhanenko, H. V., Pletka, O. T., ... Skrypnyk, O. V. (2014). *Psykholohiia hrupovoi identychnosti: zakonmirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of formation]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (Ed.), Korobanova, O. L., Pletka, O. T., Tsyhanenko, H. V., & Chorna, L. H. (2018). *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaiemodii* [Conscious and unconscious in group interaction]. Kirovohrad: Imeks LTD. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. P. (Ed.), Voznesenska, O. L., Hrybenko, I. V., Chorna, L. H., & Nykonenko, L. V. (2013). *Dynamichni protsesy v malii hrupi: sotsialno-psykholohichniy vymir osvithnoho seredovyshcha* [Dynamic processes in a small group: the socio-psychological dimension of the educational environment]. Kirovohrad: Imeks LTD. (in Ukrainian)
- Husserl, E. (2002). Kryza yevropeyskykh nauk i transtsendentalna fenomenolohiia. Vstup do fenomenolohichnoi filosofii [The crisis of European sciences and transcendental phenomenology. Introduction to phenomenological philosophy]. *Filosofska dumka*, 3, 134–149. (in Ukrainian)
- Hyman, R., Shroder, H. M., Driver, M. J., & Streufert, S. (1970). Human Information Processing - Individuals and Group Functioning in Complex Social Situations. *The American Journal of Psychology*, 83(1):136. doi:[10.2307/1420865](https://doi.org/10.2307/1420865) (in English)
- Janis, I. L. (1971). Groupthink. *Psychology Today*, 5, 43–46, 74–76. (in English)
- Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley. (in English)

- Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819>. (in English)
- Khellinger, B. (2007). *Poryadki lyubvi: razresheniye sistemno-semeynykh konfliktov i protivorechiy* [Orders of love: the resolution of systemic family conflicts and contradictions]. Moscow: Izdatelstvo Instituta psikhoterapii. (in Russian)
- Kohut, H., (2012). *The Restoration of the Self*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)
- Korobanova, O. (2019). Group psychological phenomena and mental health preservation in complex social situations. *Mental Health Global Challenges XXI Century Proceedings* (pp. 90–97). Rome, Italy. doi: <http://doi.org/10.32437/PSCProceedings.Issue-2019.ok.26>. Retrived from <https://mhgc21.org/dataset-static/74/148/Korobanova.pdf>. (in English)
- Korobanova, O. L. (2019). Obiednavchi ta rozdilovi tendentsii inhrupovykh ta authrupovykh fenomeniv na terenakh Ukrainy [Unifying and dividing tendencies of ingroup and outgroup phenomena on the territory of Ukraine]. In *Ukrainske natsiietvorennia: mizh konfliktom i konsensusom*. Tezy dopovidei, vystupiv i propozyitsii uchasnykiv II Kruhloho stolu (18 kvitnia 2019 r.). Ed. O. V. Sushyi. Kyiv. Retrived from <http://ispp.org.ua/materiali-kruglix-stoliv/>. (in Ukrainian)
- Korobanova, O. (2020). Sotsialna vzaiemodiia ta perezhyvannia skladnykh sotsialnykh sytuatsii v umovakh pandemii COVID-19 [Social interaction and experience of difficult social situations in the context of the COVID-19 pandemic]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 23(1), 72–93. Retrived from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-47>. (in Ukrainian)
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer. (in English)
- Lewin, K., & Lewin, Gertrude W. (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics* [1935–1946]. New York: Harper and Brothers. (in English)
- Leymann, H. (1990). *Psychological reactions to violence in working life: bank robberies*, Umee, (Umee University medical dissertations, 0346–6612 ; N.S., 289) – [LIBRIS record](#). (in English)
- Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G.R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. Retrived from <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981>. (in English)
- Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc. (in English)
- Moscovici, S., & Zavalloni, M. (1969). The group as a polarizer of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12(2), 125–135. Retrived from <https://doi.org/10.1037/h0027568>. (in English)
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143. (in English)
- Naydonova, L. A., & Cherepovska, N. I. (Eds.) (2020). *Mediapsykholohiia: kibersotsializatsiia v umovakh hibrydnoi viiny* [Media psychology: cybersocialization in a hybrid war]. Kyiv. Retrived from <http://mediaosvita.org.ua/book/mediapsykholohiia-kibersotsializatsiia-v-umovah-gibrydnoyi-vijny-monografiya>. (in Ukrainian)
- Olweus, D. (1991). Bully / Victim Problems among Schoolchildren: Basic Facts and Effects of a School-based Intervention Program. In D. J. Pepler, K. H. Rubin (Ed.), *The Development and Treatment of Childhood Agression* (pp. 411–449). Hillsdale, New Jersey. (in English)
- Osborn, A. (1953). *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving*. New York, New York: Charles Scribner's Sons. (in English)
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution*, 2, 29–42. (in English)
- Pletka, O. T. (2019). Osoblyvosti symvolizatsii u hrupi z dosvidom dolannia skladnykh sotsialnykh sytuatsii [Features of symbolization in a group with experience of overcoming difficult social situations]. In *Sotsialna psykholohiia siohodni: zdobutky i perspektyvy. Materialy II Useukrainskoho konhresu iz sotsialnoi psykholohii (z mizhnarodnoiu uchastiu) (7-8.11.2019 r.)*. (pp. 286–289). Kyiv. (in Ukrainian)

- Pletka, O. (2020). Stratehii dolannya skladnykh sotsialnykh sytuatsii na osnovi symvolizatsii hrupovoho dosvidu [[Strategies to cope with complex social situations based on group experience symbolization](https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48)]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 23(1), 110–125. Retrived from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-48>. (in Ukrainian)
- Ringelmann, M. (1913). «Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme» [Research on animate sources of power: The work of man]. *Annales de l'Institut National Agronomique*. 2nd series. vol. 12, pp. 1–40. (in French)
- Ross, L., & Nysbett, R. (1999). *Chelovek i situatsiya. Uroki sotsyalnoy psikhologii* [The person and the situation. Social psychology lessons]. Moscow: Aspekt press. (in Russian)
- Salice, A., & Montes Srncnez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. In *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 26 April, Retrived from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>. (in English)
- Schachter, S. (1959). *The psychology of affiliation: Experimental studies of the sources of gregariousness*. Stanford Univer. Press. (in English)
- Seashore, S. E. (1954). *Group cohesiveness in the industrial work group*. Univ. of Michigan, Survey Research. (in English)
- Semylit, M. V. (2013). Proiektuvannia zhyttievoho shliakhu osobystosti: sotsialno-psykholohichniy analiz [Designing the life path of the individual: a socio-psychological analysis]. Kyiv: Chabanenko Yu. A. (in Ukrainian)
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York, NY: Harper, & Brothers. (in English)
- Sherif, M. (1961). *Intergroup Conflict end Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. York University, Toronto, Ontario. (in English)
- Shulman, L. (2011). *Dynamics and Skills of Group Counseling*. Belmont, CA: Brooks: Cole. (in English)
- Shuttsenberger, A. A. (2010). *Psikhogenealogiya: Kak izlechit semeynyye rany i obresti sebya* [Psychogenealogy: How to heal family wounds and find yourself]. Moscow: Psikhoterapiya. (in Russian)
- Slyusarevskyy, M. (2018). Naukovi uiavlennia pro rozvytok velykykh hrup: krytychnyi analiz na tli modelei rozvytku maloi hrupy [[Scientific Ideas on the Large Groups Development: a Critical Analysis on the Background of Small Group Models' Development](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 42(45), 3–19. Retrived from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).187](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).187) (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovooho piznannya* [Infinite roads of Psyche: routes of scientific knowledge]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Stoner, J. A. F. (1961). A comparison of individual and group decisions involving risk. Unpublished master's thesis. *School of industrial management. M. I. T.* (in English)
- Styuart, Y., & Dzhoyns, V. (2002). *Osnovy TA: tranzaktsiyni analiz* [Basics of TA: transactional analysis]. Kyiv: FADA, LTD. (in Ukrainian)
- Szondi, G. (2007). The role and challenges of country branding in transition countries: The Central and Eastern European experience. *Place Branding and Public Diplomacy*, 3(1): 8–20. doi: 10.1057/palgrave.pb.6000044 (in English)
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102. (in English)
- Tajfel, H. (2001). Social stereotypes and social groups. In M. A. Hogg, & D. Abrams (Eds.), *Key readings in social psychology. Intergroup relations: Essential readings* (pp. 132–145). Psychology Press. (in English)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole. (in English)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel, & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall. (in English)
- Triplett, N. (1898). The dinamogenic factors in pacemaking and competition. *American Journal of Psychology*, 9, 507–533. (in English)

Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34. (in English)

Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399. (in English)

Vasilyuk, F. Ye. (1984). *Psikhologiya perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy)* [Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)]. Moscow: Izdatelstvo MGU. (in Russian)

Vasiutynskyi, V. (2018). Semantychna struktura uyavlen studentiv pro istorychni provyny ukraintsiiv [[Semantic structure of students' representations of the historical guilt of Ukrainians](#)]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 21(1), 43–53. Retrived from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-4>. (in Ukrainian)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux. (in English)

Vus, V. (2018). The peculiarities of servicemen back from the combat operational zone value-semantic perception. *10th International Conference on The Status of Affectivity in Modern Psychology*; 29-30. 01.18 Algeria, Setif 2 University. [DASP] Retrived from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/58398>. (in English)

Vus, V. (2019). Mental health and current social conditions: How modern society looks after own mental health (on the example of transitional society). *Journal of Clinical Psychology and Cognitive Science*, 3, 18–19. (in English)

Vus, V. (2019). Terapevtychnyi potentsial malykh hrup u zberezheni psykhichnoho zdorovia uchasykiv boiovykh dii na skhodi Ukrainy: aksiolohichniy pidkhid [[Therapeutic potential of small groups in the maintaining of mental health of participants of military actions on the east of Ukraine: axiological approach](#)]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 43(46), 95–106. Retrived from [https://doi.org/10.33120/ssj.vi43\(46\).28](https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46).28). (in Ukrainian)

Vus, V. (2020). COVID-19' restrictions sociales: Dřfis et/ou opportunitřs pour la santř mentale des individus et de la sociřtř? [COVID-19 'Social Restrictions: Challenges and / or Opportunities for the Mental Health of Individuals and Society?]. *Review of Human resources development*, 6 (4), 560–570. Retrived from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/144343> (in English, in French, in Arabic)

Vus, V., & Omelchenko, L. (2018). Interdependent: Mental Health, Social Development, Youth. *Mental Health: global challenges Journal*, Issue 2018. Rome. (pp. 80–81). doi: <http://doi.org/10.32437/MHGCJ-2018>. (in English)

White, A. (2008). *From Comfort Zone to Perfomance Management: Understanding Development and Perfomance*. White & MacLean Publishing. (in English)

Yaremchuk, O. V. (2020). Tvorennia spilnoho obrazu maibutnoho u skladnii sotsialnii sytuatsii konfliktnoi istorychnoi pamiaty [Creating a common image of the future in a complex social situation of conflicting historical memory]. *Istoriia v nas i my v istorii: psykholohiia istorychnoi pamiaty. Materialy Chetvertoho kruhloho stolu (29 zhovtnia 2020 r., ISPP NAPN Ukrainy)* (pp. 23–38). Kyiv. Retrived from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/ist-v-nas.pdf>. (in Ukrainian)

Zajonc, R. B. (1965). Social facilitation. *Science*, 149, 269–274. (in English)

УДК 316.6:[159.96](#):364.2

DOI:

Духневич Віталій Миколайович,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,

завідувач лабораторії психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-0115-5517

greyeyed76@gmail.com

ГОТОВНІСТЬ ГРОМАДИ ДО ВИКЛИКІВ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС

Обґрунтовується ідея про необхідність розроблення цілісної системи забезпечення психологічної безпеки громади. Підкреслено, що діти і молодь шкільного віку – це та група населення, яка найбільше потерпає від катастрофічних подій, що зумовлено не тільки браком досвіду (знань, умінь, навичок реагування в надзвичайних ситуаціях), а й віковими особливостями їхньої психіки (низькою стресостійкістю, що призводить до виникнення стресових і постстресових розладів унаслідок нездатності опанувати стресогенну ситуацію). Обстоюється думка про можливість залучення психологів системи освіти до процесів формування безпечного середовища в громаді. Категорію «готовність колективного суб'єкта дії» визначено як: 1) сукупність якостей та знань колективних суб'єктів (груп, команд, об'єднань, державних інститутів), що дають їм змогу ефективно взаємодіяти в кризових, екстремальних чи надзвичайних умовах у процесі вирішення спільних завдань; 2) забезпечення об'єктивних умов для налагодження та підтримки конструктивної взаємодії в ситуації, що склалася. Висунуто ідею про п'ять векторів готовності: 1) спроможність відповідних державних органів та структур забезпечити необхідні умови функціонування суспільства та їхню здатність організовувати життєдіяльність громадян таким чином, щоб мінімізувати ймовірність настання надзвичайної ситуації; 2) спроможність державних структур ефективно організовувати процес підготовки до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій, процеси супроводження та подолання їхніх наслідків; 3) спроможність державних органів та структур забезпечити медичну, психологічну та гуманітарну допомогу постраждалим унаслідок дії надзвичайної ситуації як в умовах самої надзвичайної ситуації, так і після завершення дії деструктивних факторів; 4) спроможність суб'єктів дії виконувати свої професійні обов'язки в умовах надзвичайної ситуації; 5) спроможність суб'єктів дії в умовах надзвичайної ситуації конструктивно/ефективно вирішувати різні проблемні питання. Презентовано два виміри готовності: організаційний і психологічний; запропоновано чотири групи завдань, що потребують вирішення для психологічного забезпечення формування готовності. Розроблено систему принципів залучення фахівців-психологів різних громадських і професійних організацій громади, а також психологів системи освіти та соціальних педагогів до надання допомоги постраждалим від надзвичайної ситуації: 1) принцип партнерства, 2) принцип відкритості, 3) принцип добровільності, 4) принцип справедливої мотивації, 5) принцип необхідності приросту компетентності, 6) принцип територіальності, 7) принцип відповідальності.

Ключові слова: психологічна готовність; надзвичайна ситуація; формування готовності до надзвичайної ситуації; готовність колективного суб'єкту; принципи залучення; екстремальні умови.

COMMUNITY READINESS FOR EMERGENCY CHALLENGES: PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

Vitalii M. Dukhnevych,

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,

Head of the Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,

Institute for Social and Political Psychology,

NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-0115-5517

greyeyed76@gmail.com

It is substantiated the necessity to develop a holistic system to ensure the psychological security of the community. It is emphasized that children and school youth suffer a lot from catastrophic events, that is caused not only because of lack of experience (knowledge, skills, response skills in emergencies) but also because of the age peculiarities of their psyche (low stress resistance, which leads to stress and post-stress disorders due to inability to cope with a stressful situation). It is argued that psychologists in the education system should be involved in the process of creating a safe environment in the community. The «readiness of the collective subject of action» category is defined as 1) a set of qualities and knowledge of collective subjects (groups, teams, associations, state institutions) that allow them to interact effectively in a crisis, extreme or emergency conditions in solving common problems; 2) providing objective conditions for establishing and maintaining constructive interaction in the current situation. It is shown that readiness system consists of five vectors: 1) the ability of relevant government agencies and structures to provide the necessary conditions for the society's functioning, and their ability to organize the lives of citizens in a way that minimizes the probability of emergencies; 2) the ability of government agencies to effectively organize the process of preparation for action in case of emergencies, the processes of monitoring and overcoming the consequences of emergencies; 3) the ability of state bodies and structures to provide medical, psychological and humanitarian assistance to victims of the emergency both straight in the emergency, and after the destructive factors performance; 4) the ability of the subjects to perform their professional duties in an emergency; 5) the ability of the emergency situation subjects to constructively/effectively solve various problems. There are highlighted the organizational and psychological dimensions of readiness; there are proposed four groups of tasks that should be solved to psychologically ensure the readiness formation. It is proposed the system of principles to involve psychologists who belong to various public or professional community organizations, and psychologists who work in the education system, to help victims of emergencies. Such system consists of 1) the principle of partnership, 2) the principle of openness, 3) the principle of voluntariness, 4) the principle of fair motivation, 5) the principle of the need to increase competence, 6) the principle of territoriality, 7) the principle of responsibility.

Keywords: psychological readiness; emergency situation; formation of readiness for the emergency situation; readiness of a collective subject; principles of involvement; extreme conditions.

Постановка проблеми. Проблема готовності до надзвичайних ситуацій загострюється не тільки через тривання збройного конфлікту на території країни, а й через небезпеку виникнення пов'язаних із цим надзвичайних ситуацій техногенного, медичного та соціального плану. Руйнування інфраструктурних об'єктів, збройні сутички, терористичні акти, вибухи боєприпасів, розпилення невідомих речовин, аварії на підприємствах, пожежі на сміттєзвалищах, підтоплення та знеструмлення, отруєння харчоблоків, поширення різноманітного психологічно небезпечного контенту в електронних ЗМК (зокрема різних «груп смерті» в соціальних медіа, продуктів технологій пропагандистської та інформаційної війни) тощо – це те, що першим спадає на думку, коли мова заходить про надзвичайні ситуації. А минулий рік підняв на новий рівень актуальності виклики, пов'язані з пандеміями, коли

світом поширився раніше невідомий коронавірус SARS-CoV-2. Останній викликає атипову пневмонію COVID-19, що призвело до небачених карантинних заходів по всьому світу.

Із психологічної точки зору, справжнє лихо настає тоді, коли закінчується дія стихії чи іншого природного або неприродного лиха та починається надання допомоги постраждалим. Відомо, що не тільки самі надзвичайні ситуації, а й масштаби руйнівних дій, їхня раптовість, поширеність психологічних наслідків, до яких призводять такі ситуації, і т. ін. багато в чому зумовлюються особливостями предкатастрофного розвитку та готовністю різних інституційних суб'єктів ефективно вирішувати завдання в ситуації (В. Лебедев, І. Малкіна-Пих, В. Рубцов, К. Сельченко, Ю. Шойгу).

Тому саме діти шкільного віку і молодь – це та група населення, яка найбільше потерпає від катастрофічних подій, що зумовлено не тільки браком досвіду (знань, умінь, навичок реагування в надзвичайних ситуаціях), а й віковими особливостями їхньої психіки (низькою стресостійкістю, що призводить до виникнення стресових і постстресових розладів унаслідок нездатності опанувати стресогенну ситуацію). Утім, негативні психологічні наслідки переживання надзвичайних, екстремальних чи катастрофічних подій спостерігаються не тільки у дітей та молоді, а й у всіх вікових груп населення України. Зокрема, спеціальної психологічної підтримки потребують ті учасники та свідки травматичних подій, для яких травматичний досвід стає перешкодою для подальшої повноцінної життєдіяльності: звільнені в запас учасники бойових дій, яким складно адаптуватися до умов мирного життя; внутрішньо переміщені особи, які не можуть інтегруватися в новому соціальному середовищі; люди, котрі через різні природні або техногенні катастрофи втратили житло чи близьких, тощо.

Природно, що проблематика упередження та подолання наслідків надзвичайної ситуації (далі – НС) постійно перебуває у фокусі профільних служб і структур. Проте події останнього часу наочно показують, що вузькопрофільні фахівці-психологи, що долучаються до подолання наслідків НС, не завжди мають змогу, а інколи й не повинні охоплювати всіх постраждалих унаслідок дії різних руйнівних факторів. Постає питання: як має бути організований психологічний супровід (у широкому розумінні) постраждалих від НС, зокрема після того, як психологи воєнізованих структур (ДСНС, поліція, ЗСУ) завершили свою роботу?

Із початком незаконної анексії Криму Російською Федерацією та у зв'язку з воєнними діями на території країни набула небаченого досі розмаху волонтерська діяльність, до якої долучилися психологи та соціальні працівники, надаючи, зокрема, відповідні фахові консультації чи підтримку постраждалим. Проте така робота не є системною і почасти має стихійний характер. Водночас особи, які пережили травматичну подію, є, крім іншого, членами певних територіальних громад і, відповідно, можуть переносити неконструктивні форми поведінки в життя після завершення безпосереднього впливу НС (зокрема на сімейні стосунки, на взаємодію з іншими людьми та соціальними інститутами тощо).

Очевидно, що психологічний супровід осіб, які постраждали внаслідок дії різних руйнівних сил, повинен мати системний характер, будуватися на відповідних ресурсах, які має не тільки держава, а й місцеві громади, та сприяти психологічній безпеці громадян. І цей супровід має координуватися та організовуватися відповідно до певних професійних стандартів надання такої психологічної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Як показує аналіз літератури, у наукових працях досі не склалося єдиної термінології для позначення психологічної готовності, не сформувалося одностайної думки щодо самого поняття «психологічна готовність», її природи та структури. Водночас надзвичайні (критичні, екстремальні, травматичні і т. ін.) ситуації та пов'язані з ними різноманітні психологічні наслідки постійно перебувають у фокусі уваги фахівців різних галузей: військових, медиків, економістів, психологів тощо. У науковій та спеціальній літературі порушуються питання підготовки фахівців до діяльності в екстремальних ситуаціях (Н. Іванова, Я. Когут, І. Малкіна-Пих, О. Самойлик, Р. Терьохін та ін.), організації

та забезпечення діяльності відповідних служб у разі настання НС (М. Корольчук, В. Розов, О. Колесніченко та ін.), психологічних наслідків переживання особистістю травматичних подій (В. Горбунова, І. Губеладзе, І. Малкіна-Пих, Т. Титаренко та ін.) тощо.

Проте попри значний інтерес науковців та практиків потребує уточнення сама категорія готовності в ракурсі індивідуальних та колективних суб'єктів, нагальним видається і розроблення засад формування такої готовності.

Мета статті полягає в означенні ключових векторів готовності громади до викликів надзвичайної ситуації, а також у визначенні завдань формування такої готовності та принципів залучення можливих учасників надання допомоги постраждалим унаслідок НС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із психологічної точки зору ситуація є відкритою системою, оскільки на неї впливають щонайменше два системних утворення: сама особистість у своїй неповторності та сукупність факторів психологічного середовища. Фактори непсихологічного середовища (предметний і соціальний світи), як справедливо зауважив К. Левін, можуть вплинути на людину лише в тому випадку, якщо вони стали фактами психологічного середовища (Левин, 2000). Особистість, як суб'єкт власного життя та системи об'єктивних відносин предметного та соціального світу, залежно від наявних та актуальних потреб і цілей та їх поєднання визначає конфігурацію і зміст (якісне наповнення) психологічних ситуацій. Інакше кажучи, будь-яка ситуація стає психологічною і може оцінюватися людиною як надзвичайна, екстремальна чи критична, коли її вплив на внутрішню картину світу людини актуалізує відповідні комплекси потреб, оцінок, ставлень, настановлень і т. ін. та ситуація презентується у свідомості особи як певна подія.

Подія завжди наділена особистісним смислом – поза особистістю не може бути події. Саме тлумачення надзвичайної (критичної, екстремальної) ситуації як події¹ означає, що відбулося вбудовування актуальної ситуації у внутрішню картину світу особистості. Після цього особистість співвідносить себе з об'єктивними умовами дійсності, визначає свій локус (власне місце в системі зв'язків та відносин-ставлень-стосунків) у ситуації та, відповідно, ідентифікує себе як ініціатора, жертву або очевидця.

Російська дослідниця О. Рягузова (2008) в одній із своїх публікацій зазначає, що психологічна ситуація містить у собі репертуар способів дій, та посилається на ідеї Альфреда Шютца про те, що перед тим як людина робить якусь дію, вона повинна бачити цю дію закінченою, тобто «дія є здійснення передбачуваного майбутнього» (Шютц, 2003). З огляду на це дослідниця виділяє «дієвий план психологічної ситуації» (функціональне і ціннісне осмислення, схема дії, які репрезентують у найбільш загальних рисах модус поведінки в певному класі ситуацій). Якщо людина ідентифікує ситуацію як типову, у неї актуалізується звичний «дієвий план», орієнтований на збереження (якщо ситуація позитивна) або зміну ситуації (якщо ситуація оцінюється як негативна). Якщо ж ситуація є нетиповою і немає звичних, стереотипних програм дій (тобто немає «дієвого плану»), у людини актуалізуються різноманітні психологічні стани та процеси, орієнтовані на відновлення рівноваги. І часто в напружених, високостресогенних ситуаціях таких ресурсів людині може бракувати.

Отже, можна говорити про те, що в надзвичайних (екстремальних, критичних) ситуаціях, коли у людини немає звичного «дієвого плану», нагальною є потреба у фахівцях та командах, підготовлених до дій у ситуаціях, що характеризуються високим рівнем невизначеності та стресовості. Частково таке завдання вирішується шляхом підготовки відповідних фахівців ДСНС та інших спеціальних воєнізованих підрозділів і структур. Але тільки частково, адже саме члени громади, а також ті, хто опинився в зоні лиха, стають тими безпосередніми учасниками подій, що своїми діями або бездіяльністю можуть вплинути на розгортання ситуації. Тому образ можливого «дієвого плану» можна формувати як на рівні конкретної особи, так і на рівні різних колективних суб'єктів (груп, громад, спільнот) та закладати основи готовності до НС.

¹ У широкому значенні під подією розуміють те, що відбулося, те чи інше значне явище, тобто йдеться про факт суспільного або особистого життя.

Уперше поняття «готовність» у радянську психологічну науку увів Л. Виготський, який розглядав його крізь призму готовності дітей до школи. Науковець також запропонував відому тезу про зону найближчого розвитку, яку активно відтак розробляли О. Лурія та інші науковці. Зона найближчого розвитку – рівень розвитку, досягнутий дитиною в процесі її взаємодії з дорослим, який формується в особистості під час спільної з ним діяльності, але не проявляється в індивідуальній діяльності. Проте ця категорія може бути застосована не лише до дитини, а й до дорослого, на чому, власне кажучи, будуються психологічні тренінги. У контексті нашої проблематики це означає, що готовність може формуватися відповідно до певних правил та для вирішення тих чи інших завдань.

Наявні дослідження формування готовності здебільшого стосуються окремих її різновидів: готовність до шкільного навчання, готовність до вивчення нового матеріалу, готовність особистості до трудової діяльності, готовність до виконання бойового завдання, готовність до дослідження педагогічного середовища, готовність до інноваційної діяльності, готовність до політичного вибору тощо.

Готовність до НС у спеціальній літературі часто розглядають як варіант готовності до дії або до діяльності в певних умовах. Готовність до дії найбільш ґрунтовно була досліджена в межах інженерної психології. По-перше, це наявність в оператора необхідних для успішного виконання дій знань, умінь і навичок. По-друге, готовність до термінової реалізації підготовленого алгоритму дії у відповідь на появу конкретного сигналу. По-третє, здатність прийняти рішення для здійснення якоїсь дії. М. Колосов (2009) визначає готовність до дії як стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, які гарантують якісне виконання конкретних дій.

Готовність особистості до певного виду діяльності – це обґрунтований певним видом діяльності комплекс якостей, станів і відносин, знань, практичних умінь і навичок, необхідних для досягнення соціально значущих цілей і результатів. Психологічна готовність до діяльності містить у собі не тільки настановлення (як усвідомлені, так і неусвідомлені) на певні форми реагування, але також *моделі найбільш імовірної поведінки*, усвідомлення завдання, виділення оптимальних способів дій, оцінку свого потенціалу відповідно до майбутніх вимог і необхідності досягнення певного результату (Дьяченко, & Кандыбович, 1986).

Загалом, ми вважаємо, що спроможність опанувати надзвичайну ситуацію чи готовність до ефективного реагування на таку ситуацію має декілька *векторів*:

1) спроможність відповідних державних органів і структур забезпечити необхідні умови функціонування суспільства та організувати життєдіяльність громадян таким чином, щоб мінімізувати ймовірність виникнення НС. Це передбачає, зокрема, постійне визначення та моніторинг ризиків природного, техногенного та соціального плану, а також слабких сторін забезпечення нормальних умов життя;

2) спроможність відповідних державних структур ефективно організовувати процес підготовки до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій, супроводження та подолання наслідків надзвичайних ситуацій. Серед іншого йдеться також про управління процесами мотивації різних індивідуальних та колективних суб'єктів до розвитку власних компетентностей, які можуть бути затребуваними в разі настання НС;

3) спроможність відповідних державних органів та структур забезпечити медичну, психологічну та гуманітарну допомогу постраждалим унаслідок дії надзвичайної ситуації як в умовах самої надзвичайної ситуації, так і після завершення дії деструктивних факторів;

4) спроможність суб'єктів дії виконувати свої професійні обов'язки задля надання допомоги громадянам, що переживають надзвичайну чи екстремальну ситуацію або подію. Під суб'єктами дії ми розуміємо фахівців, що в актуальних умовах продовжують виконувати свою професійну діяльність, пов'язану із впливом на інших людей (наприклад, медики, фахівці ДСНС, психологи, поліцейські тощо);

5) спроможність суб'єктів дії в умовах надзвичайної ситуації конструктивно/ефективно вирішувати різні проблемні питання. Серед іншого це передбачає

належну організацію та управління інформаційними потоками і каналами, а також ефективну координацію дій різних суб'єктів.

Поєднання означених векторів створює умови для формування готовності індивідуальних та колективних суб'єктів діяти і виконувати поставлені завдання. Таким чином, ми можемо в першому наближенні операціоналізувати категорію готовності індивідуальних та колективних суб'єктів до дій в умовах надзвичайної ситуації.

Під *готовністю індивідуального суб'єкта (дії) до надзвичайної ситуації* слід розуміти сукупність якостей, знань, навичок, мотивів особистості, які забезпечують конструктивне/ефективне виконання професійних завдань у межах запропонованих задач, а також сукупність об'єктивних умов діяти (відповідні ситуації, можливості виконувати професійні завдання тощо).

З позиції індивідуального суб'єкта дії готовність до надзвичайної ситуації являє собою ставлення особистості до різних ситуативних змін, що виявляється в її здатності брати до уваги об'єктивні зміни обстановки й адекватно реагувати на них, спираючись на отриманий раніше досвід, й опановувати при цьому свої особисті бажання та емоційні реакції. Основними соціально-психологічними детермінантами, які зумовлюють психологічну готовність індивідуального суб'єкта до надзвичайної ситуації, є цінності, соціально-психологічні настановлення та відповідальність.

Готовність колективного суб'єкта дії – не прямий наслідок, не механічна сума готовностей індивідів, що утворюють такий колективний суб'єкт. Часто, окрім мобілізації індивідуальних якостей, потрібно залучити до вирішення актуальних завдань суспільну думку, традиції, створити спільне настановлення і колективний настрій на досягнення бажаного образу перспективного майбутнього (наприклад, подолання наслідків НС). Загальний успіх є результатом не окремо взятих індивідуальних дій, а спільних, узгоджених зусиль багатьох людей. Колективний результат базується на правильному сприйнятті та уявленні всіх учасників процесу вирішення завдання, взаєморозумінні, взаємовпевненості, взаємній довірі, згуртованості, навичках взаємодії. Відповідно, зміст та структура готовності колективного суб'єкта розкриваються у спільній цілеспрямованості, направленості когнітивних, емотивних та волевиявних проявів майстерності та настановлень на чітке виконання завдання.

Отже, під *готовністю колективного суб'єкта (дії) до надзвичайної ситуації* слід розуміти 1) сукупність якостей та знань колективних суб'єктів (груп, команд, об'єднань, державних інститутів), що дають їм змогу ефективно взаємодіяти в кризових, екстремальних чи надзвичайних умовах у процесі вирішення спільних завдань; 2) забезпечення об'єктивних умов для налагодження та підтримки конструктивної взаємодії в ситуації, що склалася.

Першими на місце подій, коли трапилося якесь лихо, завжди прибувають члени місцевої громади. Ось чому формування готовності до НС має відбуватися саме на рівні конкретної громади: саме члени громади і громада як суб'єкт, а ніхто інший, можуть стати тим експертним середовищем, що дасть змогу швидко визначити наявні ризики, ресурси та можливості в опануванні можливої НС. Готовність не можна сформулювати чи насадити ззовні. Тому процес підготовки чи моделювання ситуацій має виходити саме з потреб членів громади як суб'єктів, що запотребують імовірно, такої допомоги.

Саме на рівні громади мають бути створені і напрацьовані механізми залучення та підготовки фахівців, що можуть долучатися до організаційної, матеріальної, медичної, гуманітарної та психологічної допомоги постраждалим унаслідок дії руйнівних факторів чи сил. На нашу думку, психологічними ресурсами тут можуть стати різноманітні громадські професійні об'єднання, а також осередки Психологічної служби системи освіти, що функціонують у межах ОТГ. Останню віднесено сюди, оскільки в Положенні про психологічну службу в системі освіти України в п. 1.3 зазначено: «Метою діяльності психологічної служби є сприяння створенню умов для соціального та інтелектуального розвитку здобувачів освіти, охорони психічного здоров'я, надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки всім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та

завдань системи освіти» (виділення наше. – Авт.) (Наказ Міністерства..., 2018). Інакше кажучи, фахівці-психологи та соціальні педагоги, за їхньої добровільної згоди та за умови дотримання певних організаційних вимог, можуть бути ресурсом громади у вирішенні завдань формування готовності громади до НС.

Аналіз літератури засвідчив, що готовність до НС має щонайменше два виміри: організаційний і психологічний. *Організаційний вимір готовності* передбачає перш за все планування: 1) управління людськими та 2) фінансовими ресурсами; 3) наявність запасів на випадок НС і 4) порядок здійснення зв'язку та обміну інформацією. Таке планування дає змогу пом'якшити руйнівну дію лиха завдяки наданню своєчасної та ефективної гуманітарної, медичної та психологічної допомоги тим, хто найбільше її потребує. У цьому випадку працює формула: «час, витрачений на планування надання допомоги в разі НС, відповідає часу, заощадженому в разі настання НС».

Всесвітня організація охорони здоров'я рекомендує розглядати планування на чотирьох рівнях: 1) інституційного планування надання допомоги НС, 2) планування надання допомоги в разі НС, 3) планування дій у надзвичайних обставинах та 4) стандартних оперативних процедур.

Розгляньмо ці етапи більш детально.

1. Інституційне планування надання допомоги при НС визначає загальні рамки, в яких будуть здійснюватися дії гуманітарного спрямування.

2. Планування надання допомоги в разі НС передбачає виявлення, консолідацію та організацію ресурсів і можливостей, щоб досягти рівня готовності, необхідного для своєчасного та ефективного реагування на потенційну загрозу НС. Це: визначення функцій та обов'язків, вироблення політики і процедур, а також вибір і розроблення універсальних інструментів для реагування (наприклад, використання національних груп з надання допомоги в разі НС, системи управління інформацією і т. ін.). Із психологічної точки зору це формування образу дій у ситуації, що базується на припущеннях щодо ризиків і небезпек. Такі образи не є деталізованими, оскільки не містять сценаріїв конкретних стихійних лих.

3. Планування дій у надзвичайних обставинах полягає в розробленні планів, які ґрунтуються на конкретних небезпечних явищах або відомих чинниках ризику на місцевому, національному, регіональному і навіть глобальному рівнях (наприклад, землетрус, повінь або спалах захворювань) та визначають процедури дій щодо реагування на них, засновані на передбаченні необхідних ресурсів і можливостей.

4. Стандартні оперативні процедури (СОП) – це набір стандартних процедур, які «вводять у дію» плани надання допомоги в разі НС, і дій у надзвичайних обставинах. Іншими словами, СОП точно визначають те, як окремі особи або підрозділи виконуватимуть свої функції згідно з планом (наприклад, сповіщення про тривогу і мобілізація груп та команд з надання допомоги в разі НС, дислокація цих груп за оцінкою ситуації тощо). СОП описують, власне, що має бути зроблено, як це має бути зроблено, хто несе відповідальність за виконання тієї чи іншої дії, і точно визначає наявні ресурси (Руководство ..., 2007).

Адаптуючи ці положення до завдань нашого дослідження, можемо констатувати, що *психологічний вимір готовності* передбачає вирішення декількох груп завдань:

1) визначення умов залучення психологів громадських та професійних об'єднань, а також психологів системи освіти до дій з надання допомоги постраждалим унаслідок деструктивної дії НС. Зокрема, це передбачає: а) визначення принципів, правил та процедур взаємодії психологів ДСНС та фахівців-психологів, соціальних педагогів під час роботи з постраждалими внаслідок НС; б) розроблення та впровадження системи заохочень для фахівців-психологів та соціальних педагогів, які будуть залучатися (добиратися) до процесу підготовки та подальшого формування відповідних команд на рівні об'єднаних територіальних громад;

2) розроблення організаційних і методичних засад та створення системи підготовки психологів і соціальних педагогів, що можуть залучатися до надання допомоги постраждалим від НС. Серед іншого це передбачає визначення профілю необхідних компетентностей та добір відповідних засобів (технік) підготовки;

3) добір членів і формування мобільних груп реагування з числа фахівців-психологів, що можуть разом із психологічною службою ДСНС надавати допомогу в разі НС; підготовка відповідних команд;

4) розроблення спільно із психологічною службою системи ДСНС рекомендацій, інструкцій та практичних порадників для фахівців-психологів і соціальних працівників щодо інформаційного та психологічного супроводу громадян у разі виникнення НС, психологічного супроводу громадян після пережитої НС тощо.

В основу залучення фахівців-психологів різних громадських чи професійних організацій громади (ОТГ), а також психологів системи освіти та соціальних педагогів до надання допомоги постраждалим від НС можуть бути покладені такі *принципи*:

1) *принцип партнерства* – ґрунтується на взаємній відповідальності, згоді та спільності інтересів. Цей принцип передбачає спільну відповідальність представників державних органів і структур та фахівців-психологів за творення психологічно комфортного та безпечного життя в громаді. Дія цього принципу базується також на взаємному інформуванні представників влади та психологів системи освіти про осіб, що потребують спеціальної психологічної допомоги, оскільки їхній травматичний досвід стає перешкодою для повноцінної життєдіяльності та може впливати на безпеку громади чи окремих її членів (дітей, інших громадян, громади в цілому);

2) *принцип відкритості* – полягає в тому, що профільні фахівці, які мають відповідну підготовку, можуть включатися до складу команд та груп, які в разі настання НС можуть бути залучені до подолання її наслідків. Таке залучення має відбуватися з дотриманням відкритих, зрозумілих та єдиних для всіх правил та умов. Дія цього принципу передбачає також інформування громади про наявність таких команд і груп, а також окремих підготовлених фахівців, до яких можуть звертатися по допомогу люди, що пережили дію травматичних факторів НС (це можуть бути телефони довіри, кабінети психолога на базі освітнього чи громадського закладу тощо);

3) *принцип добровільності* – передбачає добровільну участь фахівців психологічного профілю в програмі профільної підготовки;

4) *принцип справедливої мотивації* – полягає в тому, що особи, які успішно завершили навчання та дали згоду на своє залучення до груп і команд, котрі можуть мобілізуватися в разі настання НС, мають право розраховувати на компенсацію. Якщо це буде передбачено, витрати на супровід постраждалих від НС також може взяти на себе ОТГ або/та держава. Це вимагатиме застосування диференційованого підходу та розроблення «мотиваційного меню», у якому такі фахівці можуть обрати найбільш привабливий для себе варіант відшкодування (наприклад, грошова компенсація, декілька днів додатково оплачуваної відпустки, податкове послаблення тощо). (Зрозуміло, розроблення такого меню вимагатиме ретельної підготовки та узгодження відповідних рекомендацій з органами державної влади). Зазначимо також, що без урахування цього принципу навряд чи завдання формування готовності можуть вирішуватися ефективно, адже, як відомо, альтруїстична мотивація спрацьовує далеко не завжди;

5) *принцип необхідності приросту компетентності* – передбачає, що для того, аби бути спроможним допомогти іншому в умовах надзвичайної (критичної, екстремальної) ситуації або після завершення дії руйнівних факторів, фахівці мають пройти обов'язкову підготовку та періодично підвищувати свій фаховий рівень;

6) *принцип територіальності* – полягає в тому, що фахівці, які пройдуть відповідну підготовку, мають бути готовими за потреби (наприклад, у разі настання НС) надавати свої послуги на території всієї ОТГ, а не лише окремого населеного пункту. Якщо організаторами дій з ліквідації наслідків НС буде ухвалено відповідне рішення, останні повинні взяти на себе необхідні видатки щодо організаційного забезпечення діяльності таких фахівців;

7) *принцип відповідальності* – означає готовність фахівців, що виявили бажання пройти відповідну підготовку та долучатися до відповідних заходів (підготовки та перепідготовки, а за потреби – до роботи з особами, що зазнали дії НС), брати на себе певні

професійні та етичні зобов'язання за якість роботи чи послуг, що вони можуть надавати членам громади.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, маємо підстави вважати, що мета виконаної наукової роботи загалом досягнута, а відтак запропоноване бачення блоків завдань із формування готовності та принципів залучення фахівців-психологів до надання допомоги постраждалим від НС може бути використане в подальших теоретичних та практичних розробках проблематики психологічної безпеки громади.

Перспективу соціально-психологічних досліджень з означеної тематики вбачаємо в подальшій конкретизації засадничих положень формування готовності суб'єктів дії до надзвичайної ситуації, а також у розробленні та апробації відповідних програм залучення і підготовки психологів на рівні окремих ОТГ до забезпечення психологічної безпеки її членів, а також у подальших прикладних соціально-психологічних дослідженнях процесів формування та розвитку безпечного середовища.

Список використаних джерел

- Дьяченко, М. И., & Кандыбович, Л. А. (1986). *Психологическая готовность*. Москва: Наука.
- Колосов, М. Б. (2009). *Готовность к деятельности в психологии*. Взято из <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1408.html>.
- Левин, К. (2000). *Теория поля в социальных науках*. Санкт-Петербург: Речь.
- Наказ Міністерства освіти і науки України № 509 від 22.05.2018 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України». Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#n19>.
- Руководство по планированию оказания помощи при ЧС и действий в чрезвычайных обстоятельствах (2007). Взято из <https://www.refworld.org.ru/pdfid/54c2146d4.pdf>.
- Рягузова, Е. В. (2008). Психологическая ситуация как предмет теоретической рефлексии. В *Проблемы социальной психологии личности* (с. 89-97). Саратов: Саратовский государственный университет. Взято из http://psyjournals.ru/sгу_socialpsy/issue/index.shtml.
- Шютц, А. (2003). *Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии*. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение».

References

- Dyachenko, M. I., & Kandybovich, L. A. (1986). *Psikhologicheskaya gotovnost* [Psychological readiness]. Moscow: Nauka. (in Russian)
- Kolosov, M. B. (2009). *Gotovnost k deyatel'nosti v psikhologii* [Readiness for activity in psychology]. Retrieved from <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1408.html>. (in Russian)
- Levin, K. (2000). *Teoriya polya v sotsialnykh naukakh* [Field theory in the social sciences]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)
- Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 509 vid 22.05.2018 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psikhologichnu sluzhbu u systemi osvity Ukrainy» [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 509 of 22.05.2018 «On approval of the Regulations on psychological services in the education system of Ukraine»]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#n19>. (in Ukrainian)
- Rukovodstvo po planirovaniyu okazaniya pomoshchi pri ChS i deystviy v chrezvychaynykh obstoyatelstvakh [Planning Guide to help in emergencies, and contingency plans]. (2007). Retrieved from <https://www.refworld.org.ru/pdfid/54c2146d4.pdf>. (in Russian)
- Ryaguzova, E. V. (2008). Psikhologicheskaya situatsiya kak predmet teoreticheskoy refleksii [Psychological situation as a subject of theoretical reflection]. In *Problemy sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Problems of social psychology of personality] (pp. 89–97). Saratov: Saratovskiy gosudarstvennyy universitet. Retrieved from http://psyjournals.ru/sгу_socialpsy/issue/index.shtml. (in Russian)
- Shutz, A. (2003) *Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoy sotsiologii* [The semantic structure of the everyday world: essays on phenomenological sociology]. Moscow: Institut Fonda «Obshchestvennoye mneniye». (in Russian)

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 316.614

DOI:

Чаплінська Юлія Сергіївна,

докторант, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Кабанова Поліна Сергіївна,

студентка 4-го курсу факультету психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID [0000-0002-6615-2432](https://orcid.org/0000-0002-6615-2432)

РИЗИКИ КІБЕРСОЦІАЛІЗАЦІЇ: СЬОГОДЕННЯ І НЕДАЛЕКЕ МАЙБУТНЄ

Визначаються поточні і можливі в перспективі психологічні ризики, пов'язані з процесом активного переходу сучасних цифрових технологій зі сфери наукових розробок у повсякденне життя людей. Основними завданнями дослідження були: якісний аналіз наукової та науково-популярної літератури вітчизняних і зарубіжних авторів, представлення авторського бачення найбільш актуальних для сьогодення ризиків кіберсоціалізації та прогнозування тих, з якими людство може зіткнутися в недалекому майбутньому. Зокрема, розглянуто вісімнадцять ризиків, які виявляються як на індивідуальному рівні або на рівні малої групи, так і на загальносвітовому рівні, а саме: збіднення емоційної сфери людини, надмірна довіра до новітніх технологій, послаблення когнітивних функцій людини, психологічна залежність людей від техніки, загроза здоров'ю і блокування фізичного розвитку, кіборгізація людського тіла, руйнування соціальних стосунків та віддалення людей одне від одного, переорієнтація емоційних прихильностей, спотворення уявлень про сексуальне життя, викривлення уявлення про людську красу, нав'язування феномену «фальшивого життя», поширення кіберзлочинності, руйнування репутації, витіснення людей з робочих місць і заміна їх роботами, руйнування соціальної структури суспільства, посилення інформаційної диктатури держави, парасоціальність та симулякризація політичних суб'єктів, загроза людському життю з боку роботів та штучного інтелекту. Разом з тим автори зауважують, що світовий технологічний ринок щороку випускає нову продукцію, яка може як поліпшити людське життя, так і зробити його складнішим, породити відтак новий виток психологічних ризиків. Тож опис представлених ризиків може втратити, на думку авторів, актуальність уже через кілька років. Представлений у роботі матеріал можна використовувати для виховної роботи з неповнолітніми як у шкільному, так і в сімейному колі, для розроблення практичних занять і тренінгів з медіаграмотності, а також для підготовки лекцій з медіа- і кіберпсихології. Обмеження дослідження полягають у тому, що представлені ризики є найбільш проблематичними на сучасному етапі розвитку суспільства або такими, що

можуть створити реальні проблеми в недалекому майбутньому. Подальші перспективи пов'язуються з детальним вивченням психологічних аспектів взаємодії на рівні «людина-робот» (ставлення людей до кіборгізації власного тіла, ризиків роботизації суспільства на рівні медіаобразів, створених кіноіндустрією), з висвітленням актуального нині феномену сексроботів.

Ключові слова: ризики; кіберсоціалізація; роботопсихологія; роботи; медіа; соціальні мережі; молодь.

RISKS OF CYBERSOCIALIZATION: PRESENT AND THE NEAR FUTURE

Iuliia S. Chaplinska,

Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Polina S. Kabanova,

4th year student of the Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6615-2432

There are identified the current and the possible future psychological risks that are based on the transition of modern digital technologies from the field of scientific development to everyday life. The main tasks of the study were: qualitative analysis of scientific and popular science literature by Ukrainian and foreign authors and the author's vision of the most relevant risks of cybersocialization and prediction of the risks that humanity may face in the near future. There are presented eighteen risks that are embodied both at the individual level (or small group level) and in the global world, namely: (1) impoverishment of the emotional sphere of human, (2) excessed confidence in new technologies, (3) reduced cognitive function, (4) psychological dependence on technology, (5) health threats, and blocking of physical development, (6) cyborgization of the human body, (7) destruction of social relations, and separation of people from each other, (8) reorientation of emotional attachments, (9) distortion of ideas about sexual life, (10) distortion of ideas about human beauty, (11) imposition of «fake life» phenomenon, (12) cybercrime dissemination, (13) destruction of reputation, (14) ousting people from their jobs, and replacing them with robots, (15) destroying the social structure of society, (16) intensification of the state information dictatorship, (17) parasociality, and simularization of political actors, (18) threat to human life by robots, and artificial intelligence. The authors clarify that each year the global technology market produces new products which can improve human life and make it more complicated at the same time, creating a new round of psychological risks. Therefore, the descriptions of the risks presented in this paper may become irrelevant in a few years. The results of the study can be used for educational work with juveniles in school or family circles; in the development of practical classes or training sessions on media literacy; as well as for the preparation of lectures for students in media-, and cyberpsychology. The limitations in the form that the presented risks are the most problematic only at this stage of social development or those that may create real problems in the near future. The further perspectives are in the detailed study of psychological aspects of interaction at the «human-robot» level: people's attitude to cyborgization of their own body, analysis of risks associated with the robotization of society at the level of media images created by the film industry, coverage of current phenomenon of sex robots.

Keywords: risks; cybersocialization; robot psychology; robots; media; social networks; youth.

Постановка проблеми. Сучасні люди живуть у світі технологій, які невпинно розвиваються. Уже важко уявити своє життя без комп'ютерів, смартфонів, планшетів та соціальних мереж. Комунальні платежі здійснюються через спеціальні сайти, оплата проїзду в громадському транспорті – за допомогою мобільного додатку. Сьогодні вже не потрібно чекати місяцями листа від близької людини, що живе в іншій країні, – достатньо зробити відеодзвінок скайпом, щоб побачити рідне обличчя. І люди вже звикли до цих безсумнівних переваг – вони кіберсоціалізувалися.

Саме поняття кіберсоціалізації (від грец. *kybernetike* – «мистецтво управління», *kybernao* – «правляю кермом, управляю», *Κυβερνήτης* – «керманич» та англ. *socialization* – соціалізація) як віртуальної комп'ютерної соціалізації особистості запропонував у 2005 році російський науковець В. Плешаков (Березан, 2015). Дослідник зазначає, що з появою всесвітньої мережі Інтернет люди, як представники виду *Homo Sapiens*, на рубежі XX–XXI століть перетворюються на новий вид – *Homo Cyberus* (Плешаков, 2010). А кіберсоціалізація, у самій своїй, є процесом оволодіння навичками користування інтернетом, різноманітними програмними продуктами віртуальної мережі, наслідком чого і є специфічна соціалізація особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему негативних наслідків кіберсоціалізації як тему філософських роздумів та наукових досліджень уже неодноразово порушували різні автори. Так, німецький дослідник Р. Патцлафф у своїй праці «Лейтмотиви вальдорфської педагогіки: від трьох до дев'яти років» звертає увагу на відірваність нових знань від тілесної активності дитини: «...Крім того, враження від почутого і побаченого відокремлені від тілесної активності дитини, яка під час перегляду передачі переходить у стан вищого ступеня нерухомості...» (Патцлафф, 2008, с. 90). Л. Найдьонова говорить про тенденцію просторового руйнування єдності часопростору «тут і тепер», коли дитина переживає емоції слідом за екранною реальністю, долучаючись до неї без реальної участі, відповідно, вибудовуючи відносини з медіаперсонажами «там», у віртуальному світі, «включаючись» у життя «не тут». Навколишня територіальність віртуалізується, на неї починає переноситися легкість життя «не тут», яка не вимагає особистої участі, дій і докладання зусиль. Діти усуваються від відповідальності за впорядкування власного реального життя. Під впливом екранних медіа відбувається трансформація часової єдності часопростору життєвого світу глядача, яку можна назвати тенденцією «без потім». Майбутнє діти сприймають як щось аморфне, що постане само собою, без їхньої особистої участі і, відповідно, будь-якої особистої відповідальності. Майбутнє наче зникає, бо дитина не замислюється про те, що буде в перспективі (Найдьонова, 2020).

Французький нейропсихолог М. Демюрже у книзі «Фабрика екранних ідіотів» наголошує, що діти до 6 років, які бавляться з гаджетами всього 20 хвилин на день, надалі будуть мати негативні наслідки загального розвитку. Він наводить статистику, що у Франції з 1999 по 2009 рік середній IQ молоді знизився на 4 бали. У разі збереження такої тенденції через 70 років люди можуть перетнути межу, за якою – розумова відсталість (Desmurget, 2019). Російські дослідниці Р. Айсина і А. Нестерова до ризиків кіберсоціалізації молоді відносять надлишок низькоякісної або непотрібної інформації, її маніпулятивну або деструктивну спрямованість, легку доступність неприпустимого контенту, спроби залучення молоді в суїцидальні мережеві спільноти, що почастишали останнім часом, а також збільшення часу, який витрачає молодь на онлайн-комунікацію та мережеві ігри, що зрештою призводить до порушень функціонування особистості в реальному світі (Айсина, & Нестерова, 2019). Український дослідник кіберсоціалізації О. Вознюк визначив такі основні, на його думку, проблеми, пов'язані із цим явищем: кібер- та інтернет-адикція (ігроманія та інтернет-залежність), що призводять до соціального аутизму; проблеми, пов'язані з порушенням авторських прав, нетолерантністю до соціокультурних відмінностей, хакерством, кібертероризмом тощо; використання спецслужбами соціальних мереж як інформаційних банків особистих даних користувачів; зміна умов формування та розвитку особистості дитини через невидимість суб'єкта спілкування, анонімність, низьку

регламентованість поведінки; конструювання «віртуальної особистості» та експериментування з власною ідентичністю; негативний вплив з боку кіберпростору на ціннісну сферу життя людини, її самосвідомість, потреби, інтереси, цілі та бажання; віртуальний вплив політичного типу на процеси політичної соціалізації молоді, коли актуальними стають протестні акції, заклики до насильства тощо; порушення процесу соціалізації, що виявляється в дезорієнтації в причинно-наслідкових зв'язках світу, нездатності до критичного мислення (Вознюк, 2017).

Загалом, ми погоджуємося з колегами, що сучасний світ і невинний розвиток новітніх технологій продукують цілу плеяду ризиків – фізичному, психологічному та матеріальному благополуччю людини. Комунікуючи з медіапедагогами всієї України, досліджуючи світові тренди та аналізуючи вже наявну літературу із зазначеної теми, можемо говорити про значно ширший спектр ризиків, ніж це досі описано. Тож, на нашу думку, розглядаючи ризики, пов'язані з розвитком технологій та залученістю людини в техногенне середовище, слід починати аналіз саме із психологічних аспектів буття особистості.

Незначна кількість наукових досліджень на тему потенційних і вже наявних загроз соціалізації в умовах інформаційного суспільства, з одного боку, і стрімкий розвиток технологій та невинне виникнення пов'язаних з ним суспільних наслідків – з другого, створюють гостру потребу в науковій діяльності, яка була б спрямована на вивчення можливих психологічних і технологічних ризиків кіберсоціалізації та на формування певних прогнозів на основі поточної світової технологічної ситуації й очікуваного вектора розвитку інформаційно-комунікаційних і комп'ютерних технологій.

Метою цієї статті є визначення поточних і можливих у перспективі психологічних ризиків, пов'язаних із сучасним процесом активного переходу цифрових технологій зі сфери наукових розробок у повсякденне життя людей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поставивши таку мету, ми провели відтак якісний аналіз понад 35 іноземних джерел – як наукових, так і науково-популярних. На основі узагальнення отриманої інформації вдалося окреслити ряд найбільш актуальних ризиків кіберсоціалізації, які вже зараз постали перед людством і є тригером соціальних глобальних змін, та спрогнозувати ті, з якими світ може зіткнутися в найближчому майбутньому. Джерело вісімнадцяти виокремлених нами ризиків лежить у технологічній площині, але вони мають психологічні аспекти реалізації, які втілюються як на індивідуальному рівні чи на рівні малої групи, так і на загальносвітовому рівні.

Розгляньмо їх більш детально – від власне індивідуальних і до світових.

1. *Збіднення емоційної сфери людини.* Багато хто з дослідників порушує сьогодні питання збіднення емоційного інтелекту дітей унаслідок повсюдного впровадження теле- і кібернянь та зменшення часу на безпосередню комунікaцію з іншими людьми (Desmurget, 2019; Kardaras, 2016a; 2016b). У зв'язку з цим викликає тривогу як загальносвітове впровадження дистанційних форм навчання дітей у школі, так і виробництво роботів, які мають виконувати, крім навчальної, ще й виховну функцію. Наразі роботів-учителів починають використовувати для навчання дітей 2-3 років. Прикладом такого робота, спрямованого на неформальне навчання, може бути робот-гуманоїд Нао (Tanaka, & Matsuzoe, 2012). Ця модель відтворює домашню тварину або іграшкового персонажа Pleo the dinosaur (Heerink et al., 2012) і розрахована на дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Такий робот бере участь у соціальній взаємодії, оскільки «вміє» розмовляти й демонструвати емоційні відгуки на процес взаємодії за допомогою міміки. Більшість роботів, які взаємодіють з дитиною, сьогодні анімізують, оскільки є реальна потреба в проектуванні (демонстрації) емоційних сигналів у них, щоб спілкування з людьми було комфортним, адже без емоційного відгуку на свої дії дітям буде нецікаво взаємодіяти з машинами (Breazeal, 2002). Коли робот демонструє емоційні реакції на дії дитини, у неї виникає ілюзія, що роботи можуть відчувати емоції, так само як і вона (хоч це і не так). Попри те що виробники робототехніки нині докладають величезних зусиль, щоб їхні роботи були емоційно привабливими для дітей, ті емоції, які демонструє машина на основі алгоритмів штучного

інтелекту, не завжди конгруентні. Узагалі, ми не вважаємо, що переймати емоційні реакції у машини для дітей є корисним, оскільки це може призвести до викривлення емоційної картини світу, підміни реальних переживань ілюзорними, недорозвинутості емоційного інтелекту. Адже роботи запрограмовані на прояв досить обмеженого кола емоцій, тоді як у людини це коло значно ширше. Постійна взаємодія з машиною може істотно збіднювати емоційну палітру дитини, привчаючи її до демонстрації лише певного спектра емоційних реакцій.

2. *Надмірна довіра до новітніх технологій.* Як уже зазначали наші колеги-психологи, з розвитком технологій та процесом кіберсоціалізації люди все частіше демонструють фрагментарність мислення і некритичне сприйняття інформації, не завжди здатні відстежувати причинно-наслідкові зв'язки. Вони мають схильність наївно довіряти інформації, що приходить до них із соціальних мереж, і рідко перевіряють її джерело.

Але 2020 рік уніс свої корективи в цю тенденцію. Так, користувачі соціальних мереж Великої Британії повідомили про зниження рівня задоволеності платформами, низько оцінивши їх за такими показниками, як довіра, неупередженість і точність. Користувачі мереж Facebook, Instagram і Twitter також заявили, що вони тепер менш схильні, ніж у 2019 році, ділитися популярними статтями та відео. Соціальні мережі зазнали жорстокої критики від користувачів під час пандемії коронавірусу. Зокрема, їх звинувачували в тому, що вони не сприяли боротьбі з недостовірною інформацією, розміщеною на їхніх платформах (Warrington, 2020).

Нині в соціальних мережах можна знайти повноцінні інструкції щодо того, як розпізнати фейкові новини. Але, звісно, ідея про перевірку кожної прочитаної новини на достовірність є утопічною. Проте через зростання обсягів інформації, удосконалення технологій створення фейків, у цілому тривожний стан користувачів критичність і навіть скептичність під час гортання новинної стрічки однозначно є необхідною навичкою для людини XXI століття.

3. *Послаблення когнітивних функцій людей.* Зрозуміло, що стрімкий розвиток технологій та їх доступність для користувачів не могли не вплинути на розумові здібності людей. Наприклад, на зміни, пов'язані з пам'яттю. Експеримент учених з Єльського університету показав, що той, хто, відповідаючи на поставлені запитання (під час дослідження ставили запитання на перевірку загальної ерудиції), використовує інтернет для пошуку відповіді, часто приймає своє вміння знайти інформацію в мережі за реальне знання. Тобто плутає легкодоступну завдяки використанню інтернету інформацію зі своїми власними знаннями (Fisher et al., 2015). У зв'язку з цим стає очевидною небезпека: зниження «незалежності» людського мозку, а значить – і власних здібностей користувача. У свідомості людей стирається межа між «згадати» і «розпізнати» (знати, що шукати в інтернеті).

Також дуже часто в контексті негативного впливу сучасних технологій згадуються проблеми, пов'язані з концентрацією уваги. І справді, дослідження показали, що людям, а особливо дітям і підліткам, стає все складніше зосередитися на одному завданні більше ніж на 8 секунд. Для порівняння, у 2000 році цей показник становив 12 секунд (Microsoft Corp., 2015). Причому самі викладачі заявляють про те, що доступ до гаджетів та інтернету під час занять радше заважає і відволікає, ніж допомагає в навчанні (Purcell, 2012). А з упровадженням дистанційної освіти така тенденція має всі шанси посилитися.

Іншим аспектом цього ризику є інформаційне перевантаження, яке полягає в тому, що багато користувачів медіасередовища не здатні налаштувати його під себе і, отже, «тонуть» в інформаційному потоці. Насправді поняття «інформаційне перевантаження» – це не новотвір XXI століття. З проблемою фільтрування та опрацювання великих обсягів інформації людство зіткнулося ще за часів Античності. Щоправда, тоді це стосувалося здебільшого тих, хто був зайнятий науковою діяльністю. У наш час інформаційне перевантаження стало повсюдним – воно стосується практично всіх, хто включений у медіасередовище. Звісно, налаштувати стрічку новин під себе можна, але це вимагає часу, зусиль і навіть деякого розуміння алгоритмів роботи соцмереж. Зазвичай користувачі вважають за краще просто

«плисти за течією» – годинами скролити запропоновані їм публікації, безтурботно ставлячи лайки і роблячи репости. Саме така інформаційна нерозбірливість створює перевантаження і знижує ефективність оцінки, аналізу та інтерпретації будь-яких отриманих даних – від фейкових новин до милого допису про котика. Здатність протистояти інформаційному перевантаженню безпосередньо залежить від рівня медіаграмотності – уміння споживати й створювати медіатексти, критично ставитися до отримуваної інформації.

4. *Психологічна залежність людей від техніки.* Гаджети, додатки, розумна техніка вже міцно увійшли в структуру організації життєдіяльності людини: слугуючи будильником, вони «піднімають» зранку; розумна кавомашина натиском однієї кнопки готує напій бадьорості; гугл-календар стежить за зустрічами і навіть прийомом пігулок, які призначив лікар.

Беручи до уваги вже зараз очевидну довіру до технологій, можна припустити, що в майбутньому ця тенденція буде тільки посилюватись – користувачі будуть з більшою готовністю перекладати частину своєї щоденної рутини на точних і, як здається, надійних штучних помічників, ніж на інших людей. На нашу думку, причина такої довіри до техніки криється як у незнанні багатьох аспектів її функціонування, що створює ілюзію «досконалості» і «безумовної надійності» пристрою або програми, так і в спрощеній комунікації зі штучним помічником – з ним не потрібно налагоджувати контакт, домовлятися так, як би це відбувалося з людиною, – достатньо промовити команду чи натиснути на кнопку. Окрім того, техніка дає можливість сучасним людям бути «постійно на зв'язку», швидко виконувати поставлені задачі – пошуку інформації, людей, послуг, пересилання файлів, створення презентацій «на колінах» у смартфоні тощо.

У поточній ситуації важливо розуміти, що за всіма, навіть найскладнішими, технологіями стоять живі люди. Люди, які не досконалі і які можуть припускатися помилок. Іноді це стає причиною сумних наслідків, таких як зламування «розумних» камер відеоспостереження або умисне «лякання» користувачів (Болотова, 2019), викрадення особистої інформації, шантаж, пограбування банківських рахунків чи промисловий шпіонаж (IDX, 2016). Це яскрава ілюстрація причини не довіряти всю інформацію про власне життя сучасним технологіям.

5. *Загроза здоров'ю і блокування фізичного розвитку.* Ця загроза пов'язана з тим, що з розвитком технологій люди будуть менше рухатися, а більшість фізичних дій за них будуть виконувати роботи або розумна техніка. Це чудово проілюстровано в анімаційному фільмі «ВОЛЛ-I», створеному Pixar Animation Studios у 2008 році. І, до речі, підтвердилося пандемією COVID-19, коли більшість активностей перейшла в дистанційний формат і люди за рекомендацією урядів їхніх країн виходили з дому лише в продуктові магазини чи аптеки.

Окрім того, люди рідко обмежують час свого перебування в онлайн, а нездатність нормувати свій час в Інтернеті і структурувати споживану інформацію може призводити до порушення сну, появи нав'язливих страхів, депресії (Twenge, & Campbell, 2018).

6. *Кіборгізація людського тіла* – одна з яскравих тенденцій сьогодення. Якщо перші електронні імпланти в людському тілі були медичною необхідністю та обслуговували його функціонування, то нинішнє і майбутнє покоління стикаються з темою покращення власного тіла задля комфортного життя. Так, чіп, який можна вживити в долоню між великим і вказівним пальцями, може відчиняти двері будинку або квартири, розраховуватися за покупки в супермаркеті, керувати машиною тощо. У відомому британському серіалі 2019 року «Роки» (англ. – «Years and Years») показано, як технології будуть впливати на життя людей в недалекому майбутньому. Її однією з порушених проблем якраз і була проблема кіборгізації власного тіла. У 2020 році лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України організувала опитування українських школярів під час дослідження за темою «Інноваційні психологічні засоби розвитку медіаосвіти в Україні» (2020 – 2022 рр.). Опитування проводилося серед учнів 7–10-х класів 75 закладів загальної середньої освіти – баз всеукраїнського експерименту з масового впровадження медіаосвіти (1732 учні з різних областей України, крім АР Крим, Харківської, Хмельницької та Одеської областей). Серед іншого

досліджувалися питання ставлення дітей до роботизації людського тіла (свого власного та чужого). Виявлено, що українські старшокласники більш толерантно ставляться до роботизації чужого тіла, ніж до роботизації власного. Так, діти готові поставитися добре до людини, у якої кінцівки (руки/ноги) замінено роботизованими протезами (82,3 %), яка не чує або не бачить без спеціального роботизованого протеза (81,6 %), не може ходити сама, пересувається тільки на роботизованому візку (80,8 %). Лише 11,3 % опитаних вважають, що люди з роботизованими частинами тіла вже і не зовсім люди; а близько 20 % респондентів визнали, що для них було б проблемою будувати романтичні стосунки з людиною, що має якусь роботизовану частину тіла. При цьому лише 15,6 % опитаних мали прямий досвід взаємодії з людьми, що користувалися роботизованими протезами. Кіборгізація власного тіла як сучасна тенденція викликає серед старшокласників досить позитивні відгуки. Так, 54,7 % старшокласників готові покращити власне тіло вбудованим перекладачем (щоб можна було розуміти інші мови на постійній основі і без зусиль), 35,1 % – вбудованим у тіло додатковим мозком (покращувачем пам'яті, інтелекту), 27,6 % допускають можливість замінити власні органи чуття на їх покращені роботизовані версії, а 23,9 % хочуть доповнити власне тіло «Сокером» для прямого під'єднання до Інтернету (Найдьонова, Череповська, Чаплінська, Малецька, & Найдьонов, 2020). Як видно з результатів опитування, психологічно діти готові модернізувати та покращувати власні тіла задля комфортного існування в цьому технологічному світі.

7. *Руйнування соціальних стосунків та віддалення людей одне від одного.* Досить багато батьків скаржаться, що їхні діти цілими днями «просиджують у телефоні» і навіть коли сідають вечеряти сім'єю дитина із гаджета «не вилазить». Ми можемо говорити про те, що спостерігається тенденція до певної інтровертованості особистості в техногенну еру. Молодим людям більш комфортно проводити свій вільний час, взаємодіючи з новітніми гаджетами/роботами/додатками і програмами зі штучним інтелектом, ніж комунікувати напряду і проводити час з іншими людьми.

У час бурхливого розвитку технологій ці самі технології, безумовно, впливають на соціальні інтеракції між людьми і видозмінюють їх. І стосується це не лише згаданого вище молодшого покоління, про яке часто говорять «народилися з телефоном у руках», – навіть люди старшого віку поступово змушені змінювати звичні для них способи комунікації. Іноді це відбувається через технологізацію робочих каналів зв'язку, а іноді – під навіть не усвідомленим тиском з боку родичів (як інакше зв'язатися з дитиною або онуком, якщо на дзвінки вони відповідають через раз, проте постійно онлайн у месенджері?).

Очевидно, що технології стали неодмінним посередником у спілкуванні між людьми. Фактично для багатьох обмін текстовими або медіаповідомленнями і спілкування в соціальних мережах тепер більш прийнятний спосіб комунікації, ніж «живі» зустрічі. І цьому твердженню не варто надавати оцінкового забарвлення на кшталт «погано» або «добре» – це просто факт, який характеризує нашу дійсність. Але й ігнорувати пов'язані з технологізацією спілкування проблеми не варто. Наприклад, дослідження, проведене вченими Університету Піттсбурзької школи медицини, показало, що чим більше часу люди у віці від 19 до 32 років проводять у соціальних мережах, тим більша ймовірність їхньої ізоляції в «реальному» соціумі (Primack et al., 2017).

8. *Переорієнтація емоційних прихильностей.* Як наслідок описаної вище тенденції, об'єктом прихильності людини може ставати смартфон, планшет, робот або інші «розумні» речі. Особливо це стосується дітей. Останнім часом ми можемо спостерігати випадки, коли маленькі діти демонструють більш емоційну реакцію на техногенні об'єкти, ніж на людей. У такому випадку техніка стає перехідним об'єктом прихильності. Це може трапитися, якщо батьки мало часу приділяють своїй дитині, коли віддають функцію виховання теле- або гаджет-няні. Діти вже у два роки знають, як користуватися планшетом, де на екрані значок розвивальних ігор, як знаходити потрібні їм мультфільми на ютубі тощо. І за таким заняттям вони можуть просиджувати досить довгий час. Гаджет яскравий, постійно демонструє щось нове і цікаве, задовольняє дослідницьку потребу і ніколи не каже «ні». У нашій практиці був

випадок, коли по допомогу звернулася мама чотирирічної дитини. Дівчинка ніби захворіла, і хоча лікарі не виявили у неї жодних проблем зі здоров'ям, вони запідозрили в дитини психосоматичний розлад і направили її на консультацію до психолога. У результаті було виявлено, що ця проблема виникла внаслідок заборони, яку наклала мама на гру з телефоном. Гаджет на той час уже став об'єктом прихильності дитини, і заборона на «спілкування» з ним була настільки приголомшливою і болісною для дитини, що стимулювала її нездоровий стан (Chaplinska, 2019).

Таку ж ситуацію можна спостерігати і щодо більш дорослих дітей. Так, роботизовані іграшки, програми-помічники на смартфонах зі штучним інтелектом, такі як Siri чи Аліса, стають важливими об'єктами в житті української молоді – їм дають імена, їх персоналізують, уособлюють, сприймають як «живих», з ними діляться власними проблемами чи інформацією, яку не завжди повідомляють дорослим (як із щоденниками, наприклад). Згідно з результатами досліджень групи вчених на чолі з Пітером Каном-молодшим у 2012 р., діти, які взаємодіяли з гуманоїдним роботом протягом 15 хвилин, пізніше сказали, що вони можуть «піти до нього за емоційним комфортом», якщо їм стане сумно чи самотньо, і вважають, що робот може бути їхнім другом (Kahn et al., 2012). Ці дані були підтверджені завдяки дослідженню, проведеному лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2018 р.), у якому взяли участь 1439 учнів. Згідно з його результатами 43,1 % опитаних дітей поставилися б до робота добре, якби він був їхнім другом; 21,1 % готові сприймати робота добре, як колегу по спільній справі; 19,6 % – як однокласника, а 18,2 % – як члена родини (Найдьонова, 2018).

Ще один приклад такого ризику, який уже активно входить у людське життя, – це розвиток індустрії сексроботів. Сьогодні ця галузь – одна з найбільш інноваційних сфер робототехніки (Levy, 2008). Наприклад, робот Саманта від Synthea Amatus має кілька режимів поведінки – і навіть може відмовляти партнераві в сексуальній близькості, якщо людина поводиться агресивно. Сексроботи від компанії Robot Companion оснащені чутливими сенсорами по всьому тілу і наділені здатністю підтримувати розмову на безліч найрізноманітніших тем (Soh, 2017).

Один з лідерів цієї індустрії американська компанія Abyss Creations, Reall Doll створила, мабуть, найбільш досконалого на сьогодні сексробота на ім'я Гармоні. Цей робот не примітивна лялька – він володіє справжнім штучним інтелектом і здатен навчатися. Більше того, людина-користувач може кастомізувати для робота особистість, тобто буквально створити характер, звички чи біографію відповідно до власних уподобань. Наразі Гармоні вміє кліпати очима, може «усвідомлювати» себе в просторі, жартувати, запам'ятовувати й аналізувати раніше сказане, втішати, займатися сексом і підтримувати розмови на тему COVID-19 (González-González, 2021). Гармоні створювали не тільки для задоволення сексуальних потреб, а й для побудови, скажімо так, ідеальних людських стосунків. А це означає підміну реальної взаємодії на рівні «людина-людина» на парасоціальну «людина-робот».

9. *Спотворення уявлень про сексуальне життя.* Коли говорити про специфічні ризики кіберсоціалізації для юних користувачів інтернету, то, як ми вважаємо, одним із найсерйозніших є доступність порнографії в усіх її можливих формах. Більше того, якщо ще 10 років тому йшлося про доступність саме матеріалів порнографічного характеру, то сьогодні слід говорити й про доступність участі підлітків у створенні таких матеріалів. У сучасному інтернеті натрапити на порно можна буквально де завгодно – навіть у соцмережах, якими користуються підлітки, адже еротичні або порноматеріали можуть перебувати у відкритому доступі. І у такої ранньої обізнаності про сексуальні аспекти життя є свої наслідки. Дослідження Росс О'Гара показали, що перегляд підлітками віком 12-14 років фільмів зі сценами сексуального характеру веде до того, що діти починають займатися сексом у більш юному віці, мають більше сексуальних партнерів і рідше використовують презервативи у випадку контакту з випадковими статевими партнерами (Association for Psychological Science, 2012).

Ризик формування спотвореного уявлення про сексуальні стосунки пов'язаний з тим, що підлітки не здатні адекватно розуміти порнографічний матеріал з точки зору усвідомлення того, що не все побачене збігається з реальністю. У зв'язку з цим можуть формуватися неадекватні і навіть небезпечні патерни поведінки. Так, сексуалізація деяких професій (вчителька, медсестра і т.ін.), перенесення в реальне життя небезпечних сексуальних практик, побачених у відео, у комплексі з нестабільним психічним станом також можуть формувати деструктивний світогляд. Наприклад, чоловіча субкультура інцелів (англ. Incels, від Involuntary celibates – «ті, хто мимоволі утримується (від сексу)»), представники якої описують себе як нездатних знайти сексуального партнера, усупереч бажанню це зробити. Провину за це інцели цілком покладають на жінок, закликаючи при цьому до насильства щодо них. Члени цієї субкультури неодноразово здійснювали теракти (Beauchamp, 2018).

Особливу увагу в контексті цієї загрози варто приділити молодшому поколінню. Дослідники вивчали взаємозв'язок між регулярними порушеннями сну, часом використання гаджетів (смартфонів, планшетів, ноутбуків, комп'ютерів) і недостатньою фізичною активністю (тобто менше ніж 60 хвилин на день) у дітей із 33 країн. Було отримано дані, що свідчать про виникнення проблем, пов'язаних із засинанням. З'ясовано, що у підлітків, які використовують гаджети понад 2 години на день, імовірність виникнення порушень сну зростала на 20 % і виявилася тенденція до зниження фізичної активності (Ghekiere et al., 2019). Завдяки іншому міжнаціональному дослідженню, у якому взяли участь понад 5000 дітей віком 9-11 років, було встановлено, що збільшення «екранного часу» веде до зниження фізичної активності і менш здорового харчування (LeBlanc et al., 2015).

10. *Викривлення уявлення про людську красу.* Перш за все слід говорити про спеціальні додатки, які дають змогу коригувати зовнішній вигляд людей на фото, які викладаються в соціальних мережах. Наукові дослідження довели (Walker et al., 2019.), що фейс-фільтри і, загалом, висока доступність і легкість використання інструментів для корекції зовнішності (нині необов'язково володіти спеціальними навичками – досить встановити додаток) значною мірою впливають на формування негативної оцінки власної зовнішності, аж до випадків суїциду. Найвразливіша група користувачів – жінки, а конкретно – дівчата-підлітки. І хоча більшість користувачів знають про спеціальні фільтри та додатки, а багато хто ними користується і, навіть, здогадується, що так звані «Insta-діви» обробляють свої фотографії, щоб виглядати привабливо і мати більше підписників, усе одно, переглядаючи фотографії популярних блогерок чи відомих зірок, жінки мимоволі порівнюють свої тіла з обробленими світлинами й не завжди згадують про фільтри. Саме прагнення «відповідати» суспільним канонам краси, які в більшості випадків є лише ілюзією або результатом опанування тієї чи іншої програми, стає однією з причин дисморфофобії та невротичних розладів особистості.

Нині все більшої популярності набувають рухи на кшталт «бодіпозитиву», основна ідея якого – повага та любов до свого тіла з усіма його особливостями й недоліками, уміння сприймати себе і своє тіло таким, як є, і так само ставитися до тіл інших людей. У вересні 2020 року «The New York Times» опублікував статтю, яка розповідає про найпопулярніше дитяче шоу в Данії у 2019 році – «Ультра-оголення» («Ultra Strips Down»). Воно вражає своєю неоднозначністю. Основний меседж програми («Звичайні тіла виглядають так») і сама програма спрямовані на протидію соціальним медіа, які бомбардують молодих людей зображеннями ідеальних тіл. Продюсери чітко зазначають, що програма задумана як освітній інструмент для боротьби з ганьбленням тіла та заохочення позитиву. Але формат шоу зазнав значної критики в інших країнах, адже суть програми в тому, що дорослі люди (волонтери) з'являються повністю оголеними перед дітьми, а ті ставлять запитання про різні аспекти тіл дорослих: про волоссяні покриви в інтимних зонах, про життя з протезом замість ноги чи руки, про зайву вагу, целюліт, дряблість і старіння шкіри тощо. Програма не має нічого спільного із сексом і сексуалізацією зображень, вона спрямована на усвідомлення природності свого тіла і показ дітям реальності такої, якою вона є (Erdbrink, & Sorensen, 2020). Цей підхід здається нам дещо кардинальним і екстремальним з огляду на українську

ментальність, але данці таку протидію негативному феномену кіберсоціалізації в рамках програми сексуальної освіти дітей сприймають як нормальну та ефективну. Україні, на нашу думку, теж слід розробити рекомендації та заходи щодо цієї тематики для шкільної освіти, і в цьому ми вбачаємо перспективи наших подальших досліджень.

11. *Феномен «фальшивого життя»*. Суть феномену, який також називають «ілюзією благополуччя», полягає в тому, що користувач певної соцмережі вибірково демонструє аудиторії моменти зі свого вигаданого яскравого і цікавого життя, створюючи образ себе як успішної, багатой та безмежно щасливої людини. Щоправда, цей образ і показане в соцмережах життя не відображають реальність повною мірою і є лише майстерною підробкою моментів, фактів, точок зору.

Така модель поведінки, на нашу думку, вкрай шкідлива для підлітків. Негативний вплив відмічено і серед користувачів, які контент здебільшого споживають і в результаті відчують фрустрацію від свого власного реального життя, і серед користувачів, які контент створюють. Вони, своєю чергою, стають заручниками створених ними ж образів та відчують на собі постійний тиск з боку аудиторії (Krasnova, Wenninger, Widjaja, & Buxmann, 2013). Не можна нехтувати ідеєю, що ідеалізація власного життя в соціальних мережах не є такою вже небезпечною, адже вона спонукає прагнути до кращого, ніби підтягуючи реальність під задану в соціальній мережі планку. Проте відомі й безліч прикладів негативних наслідків «фальшивого життя» – починаючи із сильного стресу, апатії, депресії і закінчуючи смертельними випадками, коли близькі не змогли допомогти людині у важкому стані через те, що навіть не підозрювали про проблеми, адже її профіль в інстаграмі сяяв позитивом, щастям і любов'ю до життя. І, на жаль, це не єдиний такий випадок (Callahan, 2015). Найбільш схильна і водночас вразлива до феномену «фальшивого життя» група – молоді користувачі від 14 до 24 років (Ehmke, 2017).

12. *Кіберзлочинність*. Цей ризик кіберсоціалізації може проявлятися в різних формах, як-от: перехоплення управління акаунтами в соціальних мережах і поширення спаму, злам електронних поштових скриньок та шантаж заради наживи, крадіжки грошей з банківських рахунків, створення фейкових акаунтів (феномен Сибіл), кібербулінг чи кібергрумінг, поширення контенту порнографічного змісту тощо.

Розвиток технологій веде до формування злочинності нового покоління – з використанням принципово нових засобів для задоволення суспільних запитів. Яскравим прикладом, що ілюструє можливості злочинності, є, на нашу думку, американський науково-фантастичний телесеріал, створений Дж. Х. Уїманом, «Майже людина» (англ. – Almost Human), де в кожній серії глядачі можуть побачити і кібертероризм, і кіднепінг (викрадення людини), і роботизацію тощо. Ми не будемо тут детально зупинятися на формах кіберзлочинності. Але дуже важливо, на наш погляд, подбати про підготовку дітей до можливого зіткнення з цією тіньовою стороною життя.

Перш за все дитина, яка потрапляє в тенета кіберзлочинності, переживає стан розгубленості, відчуває вину й сором і тому не завжди приходить зі своєю проблемою до дорослих. А самостійне переживання такої, без сумніву, стресової життєвої події може в крайніх формах призводити до суїцидальних спроб. Для того щоб запобігти емоційній і психологічній травматизації дитини, необхідно з нею говорити не тільки про можливі загрози, а й про способи, якими вона може ці загрози долати.

Досить часто у своїй практиці ми стикаємося із ситуаціями недостатньої обізнаності старшого покоління щодо різних видів небезпек, пов'язаних із сучасним інформаційним простором. Зазвичай батьки вчать своїх дітей правил виживання, які формували досі багато попередніх поколінь: не можна розмовляти з незнайомцями на вулиці, не можна гратися з розеткою, не можна бавитися з вогнем, не можна ходити по тонкому льоду тощо. Але батьки сучасних дітей виросли у світі, де не було такого широкого простору для кібершахрайства, не було ютуба, фейсбука, інстаграму і твіттера; і вони просто не знають про ті небезпеки, які можуть чатувати на їхніх дітей в інтернеті. Батькам сучасних дітей їхні предки не давали мудрих порад, як правильно користуватися інтернетом – вони мали формувати їх самостійно.

І, як виявилось, не завжди ці правила діють успішно. Часто досвід кібербулінгу батьки вперше переживають разом зі своєю дитиною (допомагають «вибиратися» із глибокої депресії і навіть протистояти спробам самогубства). Тому наша порада для батьків проста, навіть банальна: кібербезпеку не можна зводити лише до «батьківського контролю» дитини в телефоні – необхідно підкріплювати її довгими розмовами, детальним розбиранням кейсових випадків і пропозиціями спробувати поміркувати, як би дитина діяла в тій чи іншій ситуації. Для педагогів ми вже описували підхід профілактичних методів, спрямованих на вироблення у дитини чіткого усвідомлення дій у складних життєвих обставинах (Чаплінська, 2020а).

13. *Руйнування репутації.* Основний механізм цього ризику уособлюється в інформаційному тероризмі, тобто викраденні особистісної, навіть інтимної, інформації людей, її поширенні та оприлюдненні. Наведемо, як приклад, випадок, про який нам повідомила одна з медіаосвітянок Полтавської області: чоловік зрілого віку знайомився з дівчатами-підлітками через соціальні мережі, втирався до них у довіру і просив надіслати фотографії інтимного характеру, після чого погрожував їх оприлюдненням та вимагав гроші з батьків дитини. Зловмисника поліція затримала, але варто задуматися, наскільки травматичною могла б стати ситуація для дитини, якби фотографії таки були оприлюднені.

Не тільки діти, які не знають, як поводитися в ситуації шантажу, є цільовою аудиторією злочинців. За останні кілька років з'явилося багато нових технологій, спрямованих на маніпулювання громадською думкою не тільки через тексти, а й за допомогою відеозаписів. Це стало можливим завдяки прогресу в галузі штучного інтелекту та комп'ютерної графіки, що дає змогу створювати реалістичні кадри, наприклад публічних осіб, які можуть говорити про що завгодно. Найбільш відомою є технологія діпфейк (deep fake) – алгоритм, що дає змогу моделювати поведінку і зовнішність людини на відеозаписах або онлайн-трансляціях. Свою назву технологія дістала завдяки поєднанню «deep learning» («глибоке навчання») і «fake» («підробка»). В основі цієї технології лежать нейронні мережі. Доступність і все більша досконалість технології діпфейків веде до беззахисності людини перед підробками і, як наслідок, дискредитації безлічі публічних осіб. І це, найбільш імовірно, спричинить глобальні зміни в структурі інституту репутації. Досить відомим прикладом використання цієї технології в політичному контексті став випадок, коли головним героєм одного із згенерованих deep fake відеозапису зробили колишнього президента Америки Барака Обаму, який нібито промовляв нецензурні слова на адресу Дональда Трампа (BuzzFeedVideo, 2018).

14. *Витіснення людей з робочих місць і заміна їх роботами.* Цей ризик пов'язаний з тим, що роботи зі штучним інтелектом виконують певні види виробничих операцій краще за людей. Наприклад, переміщення масивних вантажів у портах, пошук та сортування інформації. Для того щоб прибрати в домі або приготувати вечерю, уже не потрібні людські ресурси – це все можуть зробити роботизована техніка, якою господар керує через свій смартфон, спеціальні додатки для усного і письмового перекладу. Так, Bluetooth-перекладач WT2 TimeKettle (навушники-затички) працює в режимі реального часу, так що людина може йти і водночас спілкуватися із співрозмовником. WT2 – це пара бездротових навушників для двох співрозмовників. WT2 розпізнає 36 мов, розуміє 84 різні акценти й має коефіцієнт точності перекладу 95 %. Користувачі можуть обрати сенсорний і мовний режим цього пристрою. Він також може відправити на смартфон розшифровку перекладу розмови. Уже тепер, у 2021 році, праця перекладача-синхроніста стає все менш і менш актуальною.

Роботи сильніші за людей, швидші у підрахунках, вони не втомлюються і не сплять, їм не потрібно платити заробітну плату, тому, з точки зору виробництва, роботів використовувати доцільніше, ніж людей. Отож уже в найближчому майбутньому люди можуть зіткнутися з тим, що певні види людської діяльності перейдуть повністю в роботизований формат, і певна частина населення Землі має професійно переорієнтуватися.

15. *Руйнування соціальної структури суспільства.* Нині, коли, здавалося б, технології пронизують усе наше життя, складно уявити, що відсутність банального доступу до інтернету може й далі серйозно впливати на рівень соціоекономічного розвитку цілих країн і

навіть усього світу. У ХХІ столітті можливість використання інтернету все впевненіше займає свою законну позицію серед базових прав людини. Ми вступили в еру постіндустріального інформаційного суспільства, і однією з головних цінностей, що визначають добробут людини, є інформація, а точніше – наш до неї доступ. Відсутність доступу до мережі залишає чималу частину людства без можливості спілкування, отримання знань, медичної допомоги і багатьох інших функцій, які перейшли повністю або частково в мережу. Саме тому ще в кінці ХХ століття ООН офіційно визнала появу в нашій реальності принципово нового критерію суспільної дискримінації – цифрової нерівності (англ. – Digital Divide).

Може виникнути закономірне питання: а чи так багато людей у наш час залишаються без доступу до глобальної мережі? Згідно зі звітом найбільшої онлайн-платформи менеджменту соціальних мереж Hootsuite, на початку 2020 року понад 44 % від загальної чисельності населення світу – приблизно 3,2 мільярда людей – були ще не підключені до інтернету. Понад мільярд «непідключених» живуть у Південній Азії (31 % від загальної кількості). На країни Африки припадає 27 %, тобто 732 мільйони осіб по всьому континенту (Turianskyi, 2020).

Як же виглядає ситуація з цифровою нерівністю в Україні? Згідно з офіційною статистикою в Україні приблизно 30 % населення потерпає від цифрової нерівності (йдеться переважно про мешканців селищ та невеликих міст) (Чадюк, 2020). За даними «Інтернет-асоціації України», решта, 71 % українців, мають домашній інтернет (Yatsenko, 2019).

Цифрова нерівність – одна з найактуальніших проблем, пов'язаних із розвитком сучасних технологій, яка поступово вирішується локальними й глобальними зусиллями. Цифровий бар'єр долається завдяки масовому під'єднанню до інтернету і комплексу супутніх дій – пошуку фінансування (загалом, економічно недоцільно прокладати кабель у віддалені населені пункти), наданню можливості придбання доступної техніки, навчанню майбутніх споживачів цифрової грамотності і т.ін. Якщо придивитися уважніше, стає очевидно, що проблема цифрової нерівності, попри сучасну оболонку, відображає стару, як світ, дихотомію «багатий – бідний». Навіть якщо проблема недоступності інтернету для частини людства буде подолана, подальше поліпшення технологій стане підґрунтям для вияву чергового принципу класового поділу (наприклад, наявність імпланта, який поліпшує фізичні показники; або ж неможливість отримати його; наявність доступу до дорогої сучасної вакцинації або позбавлення цієї можливості; доступність або недоступність чипування). По суті, проблема цифрового бар'єра без подолання економічної нерівності не може бути вирішена – з розвитком технологій вона просто переходить на інший рівень.

16. *Інформаційна диктатура держави.* Система соціального кредиту – звучить як фантазія про темне технологічне майбутнє, але така система вже діє в кількох країнах, і найяскравіший приклад подібної практики можна спостерігати в Китаї. Зазвичай скорингову систему використовують у банківській сфері: на основі інформації про соціальні дані й кредитної історії клієнту присвоюється певна кількість балів і, залежно від їх кількості, приймається рішення про схвалення або відхилення кредитної заявки. Система соціального кредиту в Китаї – перший прецедент використання скорингової системи в національному масштабі (принаймні перший, офіційно визнаний місцевою владою). Роботу цієї системи можна описати так: більшість дій громадян країни аналізується і, залежно від характеру їхніх вчинків та дій, їм присуджуються або у них віднімаються бали. Чим більше балів на особистому рахунку – тим краще, чим балів менше – тим гірше становище, аж до різноманітних покарань (фінансовий штраф, заборона на придбання авіа- або залізничних квитків, відрахування дитини з приватної школи / дитячого садка, неможливість отримати високооплачувану роботу і навіть трансляція в громадських місцях фотографій «низькорейтингових»). Для громадян з високим рейтингом передбачено заохочення: доступ до кращих вакансій, фінансові премії й пільги тощо. Держава відстежує всі дії громадян за допомогою сучасних технологій. Оператори мобільного зв'язку, системи онлайн-платежів, торговельні майданчики, місцеві соціальні мережі – усі вони надають дані про дії своїх користувачів владі. Більше того, у Китаї встановлено близько пів мільйона камер

відеоспостереження із системою розпізнавання облич. Фактично, усе життя громадян документується та аналізується.

17. *Парасоціальність та симулякризація політичних суб'єктів.* З розвитком новітніх технологій політики проходять певну еволюцію – від реальних до віртуальних.

Реальний політик – це той, хто взаємодіє з виборцями безпосередньо, віч-на-віч.

Медійний політик – образ, який створюється за допомогою медіатехнологій, і політик постає перед аудиторією у «вдосконаленому вигляді» (коригується зображення, робляться відповідні кольорові та звукові акценти, застосовуються фільтри, створюється ілюзія присутності політичного лідера в кожному домі через екрани телевізорів тощо).

Сурогатний політик – це визначення для людей, які просто грають роль. Вони будують свій рейтинг, перетворюючи політику на шоу. Вони вміють одягатися, щоб мати гарний вигляд перед камерами; знають, що сказати, щоб виборцям сподобалися їхні слова; часто використовують популістські гасла і не обов'язково дотримуються свого слова. Тож сурогатні політики порушують гострі питання; щоб завоювати прихильників, вони використовують виразний словниковий запас, шокують громадськість заявами та беруть активну участь у суспільно-політичному житті країни. Подібно до того, як справжні актори виконують ролі в кіно, політичні актори виконують власні ролі на політичній арені. І для них політика – це не спосіб поліпшити життя мільйонів людей, а спосіб отримання прибутку шляхом лобіювання чийхось інтересів.

Цифровий політик – політик, який реалізується за допомогою цифрових технологій (інтернет, робототехніка та кіберсистеми, штучний інтелект, адитивні технології (3D-друк), біометрія, ідентифікація технологій тощо), які дають змогу «відцифрувати» людину, створити її цифровий аналог у віртуальному світі. Цифровий політичний суб'єкт «відірваний» (відокремлений) від реального прототипу. Це вже не просто симулякр – «ефект роз'єднання» створює певну реальність, коли цифровий парасоціальний суб'єкт може формувати навколо себе привабливий контекст, створювати антураж, впливати на емоційний стан та дії людей, визначати їхню мотивацію тощо. Як приклад, офіційну сторінку політика в певній соціальній мережі не завжди веде особисто сам політичний лідер, зазвичай цим займаються відповідні спеціалісти (PR- чи акаунт-менеджери). У зв'язку з цим можна простежити світову тенденцію, коли електорат скоріше формує здебільшого парасоціальні стосунки та голосує за політичних кандидатів, які демонструють свою «людяність» у соціальних мережах (наприклад, коли використовують специфічний неформальний стиль публікацій, розкривають подробиці приватного життя, створюють у послідовників відчуття свого «liveliness»).

Віртуальний політик – це недалеке майбутнє, коли віртуальні симулякри більше не матимуть реальних аналогів. І яскравим прикладом цього є проєкт «Неон», представлений Samsung у 2020 році, в якому штучний інтелект продукує аватари – людські симулякри без первинного аналога. Тобто штучний інтелект може створювати віртуальну людину, якої не існує в реальному світі, обираючи для неї колір волосся, очей, шкіри, роблячи її цікавою та привабливою для інших людей. Samsung заявив, що планує продавати такі аватари кіноіндустрії в майбутньому, де вони будуть виступати в ролі акторів. Але ми можемо легко уявити, як такі цифрові істоти будуть залучені в політичну сферу, де за зовнішньо привабливих, розумних, некорумпованих, позбавлених людських вад політиків буде з радістю голосувати електорат.

18. *Загроза людському життю з боку роботів та штучного інтелекту.* Є теорія, що рано чи пізно роботи / штучний інтелект повстануть проти людства. Насправді ця проблема не така страшна, як може здаватися. Повстання штучного інтелекту, і тим більше роботів, у найближчій перспективі людству не загрожує. Штучний інтелект у сучасному світі не дорівнює людиноподібному роботу, наділеному розумом і почуттями, або якомусь геніальному суперкомп'ютеру. Це загальна назва для декількох технологій, чиє завдання – швидка обробка та аналіз величезних обсягів інформації. І хоча певні ризики, пов'язані з роботою штучного інтелекту, є вже зараз (наприклад, невиробленість чіткого, єдиного

регламенту під час роботи з даними), але ні про який самостійний розум чи почуття як у людей поки що не йдеться. Проте і зовсім уже закривати очі на можливу проблему, пов'язану з розвитком штучного інтелекту, не варто, оскільки технології розвиваються дуже стрімко. Експерти, зокрема Ілон Маск, стверджують, що справжні проблеми у людства розпочнуться тоді, коли з'явиться AGI – штучний інтелект, здатний усвідомлювати сам себе. Проте ніяких точних прогнозів не висловлюється, ідеться радше про якусь загальну, глобальну загрозу, яка, за великим рахунком, надходила б від будь-якої масштабної, з одного боку, і маловивченої, з другого, технологічної розробки, яка була б потенційно пов'язана із життєдіяльністю всього людства (CNBC, 2020). Маск заявив, що він розуміє ризики, пов'язані з найсучаснішим штучним інтелектом, і гадає, що людей це теж повинно турбувати, оскільки штучний інтелект може стати основним ризиком для існування людської цивілізації (C-Span, 2017).

Обмеження дослідження полягає в тому, що представлені ризики є найбільш проблематичними на нинішньому етапі розвитку суспільства або такими, які можуть створити реальні проблеми в недалекому майбутньому. Але варто зазначити, що світовий технологічний ринок щороку випускає нову продукцію, яка може як поліпшити людське життя, так і зробити його складнішим, породивши новий виток психологічних загроз. Тож опис представлених у цій розвідці ризиків може стати неактуальним уже через кілька років.

Персональний внесок авторів. Чаплінська Ю. С. – 50 % (постановка проблеми, написання вступу та огляд останніх досліджень з відповідної тематики, опис таких ризиків, як: збіднення емоційної сфери людини, надмірна довіра до новітніх технологій, психологічна залежність людей від техніки, загроза здоров'ю та блокування фізичного розвитку, кіборгізація людського тіла, переорієнтація емоційних прихильностей, парасоціальність та симулякрізація політичних суб'єктів, а також складання частини висновків – рекомендацій щодо взаємодії дітей і роботизованих пристроїв). Кабанова П. С. – 50 % (опис таких ризиків, як: послаблення когнітивних функцій, руйнування соціальних стосунків та віддалення людей одне від одного, спотворення уявлень про сексуальне життя, викривлення уявлень про людську красу, феномен «фальшивого життя», кіберзлочинність, руйнування репутації, витіснення людей з робочих місць і заміна їх роботами, інформаційна диктатура держави, загроза людському життю з боку роботів та штучного інтелекту, а також формулювання висновків до матеріалів).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Не можна заперечувати, що кіберпростір має серйозний вплив на свідомість і поведінку сучасних людей. Особливо це стосується представників молодого покоління, період дорослішання яких припадає на етап стрімкого розвитку технологій. На основі теоретичного аналізу найбільш актуальних вітчизняних і зарубіжних досліджень щодо особливостей впливу сучасних технологій на процес соціалізації диференційовано найбільш глобально значущі ризики кіберсоціалізації і висвітлено їхні психологічні аспекти. Але, як відомо, із розвитком технологій можуть з'являтися нові ризики, які наразі нам ще не відомі, і тоді перед ученими постане завдання не тільки складання опису нових світових феноменів, а й пошуку ефективних засобів профілактики цих ризиків і підготовки молодого покоління до їх подолання.

Найбільш сприйнятливою до нової реальності є молодь, для якої інтеграція у віртуальний світ не менш важлива, ніж у «реальний». Щоб захистити її від більшості описаних нами ризиків достатньо, на наш погляд, уміння відкрито говорити з нею на будь-які теми, як у сімейному колі, так і на рівні «вчитель-учень». Необхідно формувати у молодшого покоління позицію усвідомленого споживання, критичного мислення та розвивати його адаптаційний інтелект. Проста розповідь про правила спілкування в соціальних мережах, розбір кейсів з реальними прикладами, погодження та прийняття сімейних правил безпеки в інтернеті здатні врятувати дитину від долі жертви шантажиста або сталкера. Інколи навіть введення цифрового «шабату» як своєрідної модерної традиції, нехай навіть у сімейному колі, може захистити дитину та допомогти їй побудувати «здорові стосунки зі смартфоном».

У майбутньому технології тільки розвиватимуться і людство буде проводити в тісному контакті з гаджетами ще більше часу. Люди делегуватимуть смарт-пристроєм ухвалення рішень щодо багатьох аспектів їхнього життя, і саме тому західні вчені вже пропонують упроваджувати в сім'ях певні правила взаємодії дітей і роботизованих пристроїв. По-перше, «не олюднювати» техніку, привчати звертатися до технічних приладів «воно», а не «він» чи «вона». По-друге, виробляти у дітей позиції творця та інтерес до робототехніки, щоб вони мали хоча б базові інженерні знання та вміли самостійно щось створювати, або знали, як саме функціонує роботизована техніка. По-третє, давати дитині зрозуміти, що пристрої, гаджети, роботи можуть помилятися, що алгоритми можуть давати збій. І не варто повністю та беззастережно довіряти новітнім технологіям (Чаплінська, 2020b).

Не можна сказати, що людство, попри значні наукові досягнення у вивченні ризиків кіберсоціалізації, готове до них, здатне їх ідентифікувати та усвідомлює повною мірою. На нашу думку, досить актуальними є програми, спрямовані на розвиток критичного мислення, рефлексії, підтримку тісних контактів з близькими та друзями, розвиток фізичних активностей в «офлайн-режимі», і, безсумнівно, різні психолого-педагогічні програми профілактики ризиків та протистояння негативним впливам кіберсоціалізації.

Перспективи наших подальших досліджень ми вбачаємо в увиразненні психологічних аспектів взаємодії людей і роботів: вивченні на емпіричному рівні ставлення людей до кіборгізації власного тіла, дослідженні ризиків роботизації на рівні медіаобразів через фільманаліз, висвітленні актуального нині феномену секс-роботів.

Список використаних джерел

Айсина, Р. М., & Нестерова, А. А. (2019). Киберсоциализация молодежи в информационно-коммуникационном пространстве современного мира: эффекты и риски. *Социальная психология и общество*, 10 (4), 42–57.

Березан, В. І. (2015). Використання феномену кіберсоціалізації студентської молоді в підготовці майбутнього соціального педагога. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8 (52), 247–254.

Болотова, К. (2019). Хакеры взламывают камеры Ring и оскорбляют американцев. Взято из <https://mc.today/hakery-vzlamyvayut-kamery-ring-i-oskorblyayut-amerikantsev-pri-chem-tut-ukrainskie-razrabotchiki/> (20.02.2021)

Вознюк, О. В. (2017). Негативні наслідки кіберсоціалізації. В *Матеріали регіональної науково-практичної інтернет-конференції «Інтернет-бум: психолого-педагогічні проблеми та наслідки агресивного інформаційного впливу на психологічне здоров'я і розвиток дітей та учнів»*. Взято из <http://eprints.zu.edu.ua/26318/> (20.02.2021)

Найдьорова, Л. А. (2020). Медіапсихологічні основи безпеки особистості в інформаційному просторі. У *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін* (с. 249–267). Київ: Талком.

Найдьорова, Л. А., Дятел, Н. Л., Вознесенська, О. Л., Череповська, Н. І., Обухова, Н. О., Чаплінська, Ю. С., & Дідик, Н. І. (2018). *Медіаграмотність та інформаційна безпека: інформаційний бюлетень*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Найдьорова, Л. А., Череповська, Н. І., Чаплінська, Ю. С., Малецька, О. О., & Найдьонов, М. І. (2020). *Діагностично-розвивальний проєкт «Медіакультура в часи пандемії». Частина перша «Медіа і твоє майбутнє». Динамічний довідковий бюлетень*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Патцлафф, Р. (2008). *Лейтмотиви вальдорфської педагогіки. От трех до девяти лет*. Киев: Наири.

Плешаков, В. А. (2010). Киберсоциализация человека: от Homo Sapiens'а до «Homo Cyberus'а»? *Вопросы воспитания*, 1 (2), 92–97.

Чадюк, М. (2020). *Цифрова нерівність. Як Україна готова до діджиталізації – відомості останніх досліджень*. Взято з <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/cyfrova-nerivnist> (20.02.2021)

Чаплінська, Ю. С. (2020a). Адаптивний інтелект. Використання кейс-методу. *Соціальний педагог*, 11-12, 62–72.

Чаплінська, Ю. С. (2020b). Парасоціальні стосунки: діти та роботи. Що треба знати батькам? В *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи: збірник наукових праць методологічного семінару* (с. 410–422). Хмельницький: Мельник А. А.

Association for Psychological Science (2012). *Exposure to sexual content in popular movies predicts sexual behavior in adolescence*. Retrieved from <https://www.psychologicalscience.org/news/releases/exposure-to-sexual-content-in-popular-movies-predicts-sexual-behavior-in-adolescence.html> (20.02.2021)

Beauchamp, Z. (2018). Incel, the misogynist ideology that inspired the deadly Toronto attack, explained. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/world/2018/4/25/17277496/incele-toronto-attack-alek-minassian> (20.02.2021)

Breazeal, C. (2002). *Designing Sociable Robots*. MIT Press, Cambridge: MA.

BuzzFeedVideo (2018). *You Won't Believe What Obama Says*. Retrieved from <https://youtu.be/cQ54GDm1eL0> (20.02.2021)

Callahan, M. (2015). Our double lives: Dark realities behind 'perfect' online profiles. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2015/10/11/our-double-lives-dark-realities-behind-perfect-online-profiles/> (20.02.2021)

Chaplin'ska, Iu. S. (2019). The importance of cybersecurity in the life of modern youth. В *Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи: Матеріали доповідей учасників II Всеукраїнського конгресу із соціальної психології*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. (с. 365–368). Київ.

Cho, E. (2020). The Social Credit System: Not Just Another Chinese Idiosyncrasy. *JPIA Princeton University*. Retrieved from <https://jpia.princeton.edu/news/social-credit-system-not-just-another-chinese-idiosyncrasy> (20.02.2021)

CNBC (2020). *Elon Musk has a complex relationship with the A.I. community*. [online]. Retrieved from <https://www.cnn.com/2020/05/13/elon-musk-has-a-complex-relationship-with-the-ai-community.html> (20.02.2021)

C-Span (2017). *Elon Musk at National Governors Association 2017 Summer Meeting*. Retrieved from <https://www.c-span.org/video/?431119-6/elon-musk-addresses-nga&start=5049> (20.02.2021)

Desmurget, M. (2019). *La fabrique du crétin digital (Sciences humaines (H.C.))* (French Edition). Paris: Le Seuil.

Ehmke, R. (2017). How using social media affects teenagers. *Child Mind Institute*. Retrieved from <https://childmind.org/article/how-using-social-media-affects-teenagers/> (20.02.2021)

Erdbrink, T. & Sorensen, M. S. (2020). A danish children's TV show has this message: 'Normal bodies look like this'. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/09/18/world/europe/denmark-children-nudity-sex-education.html> (20.02.2021)

Ghekiere, A., Cauwenberg, van J., Vandendriessche, A., Inchley, J., Gaspar de Mato, M. ... De Clercq, B. (2019). Trends in sleeping difficulties among European adolescents: are these associated with physical activity and excessive screen time? *Public Health*, 64 (4), 487–498.

González-González, C. S., Gil-Iranzo, R. M., Paderewski-Rodríguez, P. (2021). Human–robot interaction and sexbots: a systematic literature review. *Sensors*. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/s21010216> (20.02.2021)

Heerink, M., Daz Boladeras, M., Albo-Canals, J., Angulo Bahn, C., et al. (2012). *A field study with primary school children on perception of social presence and interactive behavior with a pet robot*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/229058745_A_field_study_with_primary_school_children_on_perception_of_social_presence_and_interactive_behavior_with_a_pet_robot (20.02.2021)

IDX (2016). High-Tech Spying and the Art of Cyber Espionage. Retrieved from <https://www.idx.us/knowledge-center/high-tech-spying-and-the-art-of-cyber-espionage> (20.02.2021)

Kahn, P. H., Jr., Kanda, T., Ishiguro, H., Freier, N. G., Severson, R. L., Gill, B. T. ... Shen, S. (2012). «Robovie, you'll have to go into the closet now»: Children's social and moral relationships with a humanoid robot. *Developmental Psychology*, 48 (2), 303–314.

Kardaras, N. (2016a). *Glow Kids: how screen addiction is hijacking our kids – and how to break the trance*. NY: St. Martin's Press.

Kardaras, N. (2016b). It's 'digital heroin': how screens turn kids into psychotic junkies. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2016/08/27/its-digital-heroin-how-screens-turn-kids-into-psychotic-junkies/> (20.02.2021)

Kostka, G. (2018). China's social credit systems and public opinion: explaining high levels of approval. *SSRN Electronic Journal*, 21 (7), 1565–1593.

Krasnova, H., Wenninger, H., Widjaja, T., Buxmann, P. (2013). *Envy on Facebook: a hidden threat to users' life satisfaction?* Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/256712913_Envy_on_Facebook_A_Hidden_Threat_to_Users'_Life_Satisfaction (20.02.2021)

LeBlanc, A. G., Katzmarzyk, P. T., Barreira, T. V. et al. (2015). Correlates of total sedentary time and screen time in 9–11 year-old children around the world: the international study of childhood obesity. Lifestyle and the Environment. *PLOS ONE*, 10 (6). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0129622> (20.02.2021)

Levy, D. (2008). *Love and sex with robots: the evolution of human-robot relationships*. N.Y.: HarperCollins Perennial.

Primack, B. A., Shensa, A., Sidani, J. E., Whaite, E. O., Lin, L. Y., Rosen, D. ... Miller, E. (2017). Social media use and perceived social isolation among young adults in the U.S. *American Journal of Preventive Medicine*, 53 (1), 1–8.

Soh, D. (2017). Sex robots provide glimpse into the future of intimacy. *The globe and mail*. Retrieved from <https://www.theglobeandmail.com/opinion/sex-robots-provide-glimpse-into-the-future-of-intimacy/article37274005/> (20.02.2021)

Tanaka, F., & Matsuzoe, S. (2012). Children teach a care-receiving robot to promote their learning: field experiments in a classroom for vocabulary learning, *Journal of HRI*, 1 (1), 78–95.

The Moscow Times (2018). «80 % of Russians Will Have State-Gathered 'Digital Profiles' by 2025, Official Says». Retrieved from <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/28/80-percent-russians-will-have-state-gathered-digital-profiles-by-2025-official-says-a63027> (20.02.2021)

The World Bank (2018). *Doing Business 2019: A Year of Record Reforms, Rising Influence*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/immersive-story/2018/10/31/doing-business-2019-a-year-of-record-reforms-rising-influence> (20.02.2021)

Turianskyi, Y. (2020). COVID-19: Implications for the 'digital divide' in Africa. *Africa Portal*. Retrieved from <https://www.africaportal.org/features/covid-19-implications-of-the-pandemic-for-the-digital-divide-in-africa/> (20.02.2021)

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study». *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283.

Walker, C. E., Krumhuber, E. G., Dayan, S. et al. (2019). Effects of social media use on desire for cosmetic surgery among young women. *Current Psychology*. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-019-00282-1> (20.02.2021)

Warrington, J. (2020). Social media news consumption drops as trust declines. Retrieved from <https://www.cityam.com/social-media-news-consumption-drops-as-trust-declines/> (20.02.2021)

Yatsenko, O. (2019). *UIA Internet audience in Ukraine in 2019*. Retrieved from <https://bit.ly/378l6pF> (20.02.2021)

References

Association for Psychological Science (2012). *Exposure to sexual content in popular movies predicts sexual behavior in adolescence*. Retrieved from <https://www.psychologicalscience.org/news/releases/exposure-to-sexual-content-in-popular-movies-predicts-sexual-behavior-in-adolescence.html> (20.02.2021) (in English)

Aysina, R. M., & Nesterova, A. A. (2019). Kibersotsializatsiya molodezhi v informatsionno-kommunikatsionnom prostranstve sovremennogo mira: efekty i riski [Cyber socialization of youth in the

information and communication space of the modern world: effects and risks]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo*, 10 (4), 42–57. (in Russian)

Beauchamp, Z. (2018). Incel, the misogynist ideology that inspired the deadly Toronto attack, explained. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/world/2018/4/25/17277496/incele-toronto-attack-alek-minassian> (20.02.2021) (in English)

Berezan, V. I. (2015). Vykorystannia fenomenu kibersotsializatsii student'skoi molodi v pidhotovtsi maibutnoho sotsialnoho pedahoha [The use of the phenomenon of cybersocialization of student youth in the training of future social pedagogue]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 8 (52), 247–254. (in Ukrainian)

Bolotova, K. (2019). Khakery vzlamyvayut kamery Ring i oskorblyayut amerikantsev [Hackers break into Ring cameras and insult Americans]. Retrieved from <https://mc.today/hakery-vzlamyvayut-kamery-ring-i-oskorblyayut-amerikantsev-pri-chem-tut-ukrainskie-razrabotchiki/> (20.02.2021) (in Russian)

Breazeal, C. (2002). *Designing Sociable Robots*. MIT Press, Cambridge: MA. (in English)

BuzzFeedVideo (2018). *You Won't Believe What Obama Says*. Retrieved from <https://youtu.be/cQ54GDm1eL0> (20.02.2021) (in English)

Callahan, M. (2015). Our double lives: Dark realities behind 'perfect' online profiles. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2015/10/11/our-double-lives-dark-realities-behind-perfect-online-profiles/> (20.02.2021) (in English)

Chadyuk, M. (2020). *Tsyfrova nerivnist. Yak Ukraina hotova do didzhitalizatsii – vidomosti ostannikh doslidzhen* [Digital inequality. How Ukraine is ready for digitalization – the latest research]. Retrieved from <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/cyfrova-nerivnist> (20.02.2021) (in Ukrainian)

Chaplinska, Iu. S. (2019). The importance of cybersecurity in the life of modern youth. In *Sotsialna psykholohiia siohodni: sdobutky i perspektyvy* (pp. 365–368). Kyiv. (in Ukrainian)

Chaplinska, Yu. S. (2020 a). *Adaptyvnyi intelekt. Vykorystannia keis-metodu* [Adaptive intelligence. Using the case method]. *Sotsialnyi pedahoh*, 11-12, 62–72. (in Ukrainian)

Chaplinska, Yu.S. (2020b). Parasotsialni stosunky: dity ta roboty. Shcho treba znaty batkam? [Parasocial relations: children and work. What do parents need to know?]. In *Doshkilna osvita v konteksti idei Novoi ukrainskoyi shkoly: zbirnyk naukovykh prats metodolohichnoho seminaru* (pp. 410–422). Khmelnytskyi: Melnyk A. A. (in Ukrainian)

Cho, E. (2020). The Social Credit System: Not Just Another Chinese Idiosyncrasy. *JPIA Princeton University*. Retrieved from <https://jpia.princeton.edu/news/social-credit-system-not-just-another-chinese-idiosyncrasy> (20.02.2021) (in English)

CNBC (2020). *Elon Musk has a complex relationship with the A.I. community*. Retrieved from <https://www.cnbc.com/2020/05/13/elon-musk-has-a-complex-relationship-with-the-ai-community.html> (20.02.2021) (in English)

C-Span (2017). *Elon Musk at National Governors Association 2017 Summer Meeting*. Retrieved from <https://www.c-span.org/video/?431119-6/elon-musk-addresses-nga&start=5049> (20.02.2021) (in English)

Desmurget, M. (2019). *La fabrique du crétin digital (Sciences humaines (H.C.))* (French Edition). Paris: Le Seuil. (in French)

Ehmke, R. (2017). How using social media affects teenagers. *Child Mind Institute*. Retrieved from <https://childmind.org/article/how-using-social-media-affects-teenagers/> (20.02.2021) (in English)

Erdbrink, T. & Sorensen, M. S. (2020). A danish children's TV show has this message: 'Normal bodies look like this'. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/09/18/world/europe/denmark-children-nudity-sex-education.html> (20.02.2021) (in English)

Ghekiere, A., Van Cauwenberg, J., Vandendriessche, A., Inchley, J., Gaspar de Mato, M., Borraccino, A. ... De Clercq, B. (2019). Trends in sleeping difficulties among European adolescents: are these associated with physical activity and excessive screen time? *Public Health*, 64 (4), 487–498. (in English)

González-González, C. S., Gil-Iranzo, R. M., Paderewski-Rodríguez, P. (2021). Human–robot interaction and sexbots: a systematic literature review. *Sensors*. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/s21010216> (20.02.2021) (in English)

- Heerink, M., Daz Boladeras, M., Albo-Canals, J., Angulo Bahn, C., et al. (2012). *A field study with primary school children on perception of social presence and interactive behavior with a pet robot*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/229058745_A_field_study_with_primary_school_children_on_perception_of_social_presence_and_interactive_behavior_with_a_pet_robot (20.02.2021) (in English)
- IDX (2016). High-Tech Spying and the Art of Cyber Espionage. Retrieved (20.02.2021) from <https://www.idx.us/knowledge-center/high-tech-spying-and-the-art-of-cyber-espionage> (20.02.2021) (in English)
- Kahn, P. H., Jr., Kanda, T., Ishiguro, H., Freier, N. G., Severson, R. L., Gill, B. T. ... Shen, S. (2012). «Robovie, you'll have to go into the closet now»: Children's social and moral relationships with a humanoid robot. *Developmental Psychology*, 48 (2), 303–314. (in English)
- Kardaras, N. (2016a). *Glow Kids: how screen addiction is hijacking our kids – and how to break the trance*. NY: St. Martin's Press. (in English)
- Kardaras, N. (2016b). It's 'digital heroin': how screens turn kids into psychotic junkies. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2016/08/27/its-digital-heroin-how-screens-turn-kids-into-psychotic-junkies/> (20.02.2021) (in English)
- Kostka, G. (2018). China's social credit systems and public opinion: explaining high levels of approval. *SSRN Electronic Journal*, 21 (7), 1565–1593. (in English)
- Krasnova, H., Wenninger, H., Widjaja, T. & Buxmann, P. (2013). *Envy on Facebook: a hidden threat to users' life satisfaction?* Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/256712913_Envy_on_Facebook_A_Hidden_Threat_to_Users'_Life_Satisfaction (20.02.2021) (in English)
- LeBlanc, A. G., Katzmarzyk, P. T., Barreira, T. V. et al. (2015). Correlates of total sedentary time and screen time in 9–11 year-old children around the world: the international study of childhood obesity. Lifestyle and the Environment. *PLOS ONE*, 10(6). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0129622> (20.02.2021) (in English)
- Levy, D. (2008). *Love and sex with robots: the evolution of human-robot relationships*. NY.: HarperCollins Perennial. (in English)
- Naydionova, L. A. (2020). Mediapsykhologichni osnovy bezpeky osobystosti v informatsiynomu prostori [Mediapsychological bases of personal security in the information space]. In *Zhyttievyi svit i psykhologichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin* (pp. 249–267). Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Naydionova, L. A., Cherepovska, N. I., Chaplinska, Yu. S., Maletska, O. O., Naydionov, M. I. (2020). *Diahnostychno-rozvyvalnyi proiekt «Mediakultura v chasy pandemii». Chastyna persha «Media i tvoie maibutnie»*. *Dynamichnyi dovidkovyi biuleten* [Diagnostic and development project «Media culture in times of pandemic». Part one «Media and your future». Dynamic help bulletin]. Kyiv. (in Ukrainian)
- Naydionova, L. A., Dyatel, N. L., Voznesenska, O. L., Cherepovska, N. I., Obukhova, N. O., Chaplinska, Yu. S., & Didyk, N. I. (2018). *Mediahramotnist ta informatsiina bezpeka: informatsiyni biuleten* [Media literacy and information security: newsletter]. Kyiv. (in Ukrainian)
- Pattslaff, R. (2008). *Leytmotivy valdorfskoy pedagogiki. Ot trekh do devyati let* [Leitmotifs of Waldorf Pedagogy. Three to nine years old]. Kyiv: Nairi. (in Russian)
- Pleshakov, V. A. (2010). Kibersotsializatsiya cheloveka: ot Homo Sapiens'a do «Homo Cyberus'a»? [Human cyber socialization: from Homo Sapiens to «Homo Cyberus»?]. *Voprosy vospitaniya*, 1 (2), 92–97. (in Russian)
- Primack, B.A., Shensa, A., Sidani, J.E., Whaite, E.O., Lin, L.Y., Rosen, D. ... Miller, E. (2017). Social media use and perceived social isolation among young adults in the U.S. *American Journal of Preventive Medicine*, 53 (1), 1–8. (in English)
- Soh, D. (2017). Sex robots provide glimpse into the future of intimacy. *The globe and mail*. Retrieved from <https://www.theglobeandmail.com/opinion/sex-robots-provide-glimpse-into-the-future-of-intimacy/article37274005/> (20.02.2021) (in English)
- Tanaka, F., & Matsuzoe, S. (2012). Children teach a care-receiving robot to promote their learning: field experiments in a classroom for vocabulary learning, *Journal of HRI*, 1(1), 78–95. (in English)

The Moscow Times (2018). «80 % of Russians Will Have State-Gathered 'Digital Profiles' by 2025, Official Says». Retrieved from <https://www.themoscowtimes.com/2018/09/28/80-percent-russians-will-have-state-gathered-digital-profiles-by-2025-official-says-a63027> (20.02.2021) (in English)

The World Bank (2018). *Doing Business 2019: A Year of Record Reforms, Rising Influence*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/news/immersive-story/2018/10/31/doing-business-2019-a-year-of-record-reforms-rising-influence>. (20.02.2021) (in English)

Turianskyi, Y. (2020). COVID-19: Implications for the 'digital divide' in Africa. *Africa Portal*. Retrieved from <https://www.africaportal.org/features/covid-19-implications-of-the-pandemic-for-the-digital-divide-in-africa/> (20.02.2021) (in English)

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study». *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283. (in English)

Voznyuk, O. V. (2017). Nehatyvni naslidky kibesotsializatsii [Negative consequences of cybesocialization]. In *Materialy rehionalnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Internet-bum: psykholoho-pedahohichni problemy ta naslidky ahresyvnoho informatsiinoho vplyvu na psykholohichne zdorovia i rozvytok ditei ta uchniv»*. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/26318/> (20.02.2021) (in Ukrainian)

Walker, C. E., Krumhuber, E. G., Dayan, S. et al. (2019). Effects of social media use on desire for cosmetic surgery among young women. *Current Psychology*. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-019-00282-1> (20.02.2021) (in English)

Warrington, J. (2020). *Social media news consumption drops as trust declines*. Retrieved from <https://www.cityam.com/social-media-news-consumption-drops-as-trust-declines/> (20.02.2021) (in English)

Yatsenko, O. (2019). *UIA Internet audience in Ukraine in 2019*. Retrieved from <https://bit.ly/378l6pF> (20.02.2021) (in English)

УДК 316.62

DOI:

Гусєв Ігор Миколайович,

кандидат психологічних наук,

науковий співробітник

лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-3426-8799

ihor.husiev@gmail.com

ПРИНЦИПИ РОЗРОБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІДТРИМКИ СТИГМАТИЗОВАНИХ МЕНШИН У СФЕРІ МЕДІАКОМУНІКАЦІЇ

Метою статті було виокремлення психологічних принципів у процесі розробки соціально-психологічних технологій підтримки стигматизованих меншин у сфері медіакомунікації. Для уточнення особливостей сприймання стигматизації і відображення цього явища в процесі медіакомунікації було проведено два окремих опитування, одне – серед загального населення, а друге – про особливості переживання стигматизованими меншинами власної стигматизації – під час опитування ЛГБТ- і ВІЛ-активістів. Так, респонденти із числа загального населення здебільшого вважають, що люди з ВІЛ заслуговують на рівність у правах та ставленні, але частка тих, хто ставиться до ВІЛ-інфікованих більш упереджено, вища серед респондентів, що займають низькі професійні посади. Що ж до ЛГБТ-спільноти, то респонденти демонструють протилежні оцінки. При цьому високо оцінюються твердження про те, що ЛГБТ-особи мають приховувати свою орієнтацію і нікому про це не розказувати; значну підтримку має твердження про ізоляцію ЛГБТ-спільноти. Серед представників стигматизованих меншин 71% опитаних були жертвами кібербулінгу (від поодиноких випадків до постійного переживання цькування). Найчастіше жертвами кібербулінгу визнавали себе чоловіки, а серед активістів – ВІЛ-активісти. Здебільшого активісти стикаються з такими проявами кібербулінгу, як образи в коментарях до новин і у Twitter, погрози у Facebook, залякування на форумах. Принципи побудови технологій соціально-психологічної підтримки стигматизованих меншин виокремлювалися на якісному етапі дослідження. Було, зокрема, проведено по два фокус-групових заняття з кожною групою респондентів: ЛГБТ-військовими, ВІЛ-активістами, респондентами без ознак стигматизації. Відтак визначено соціально-психологічні принципи побудови комплексної технології формування толерантного і безпечного медіапростору (з урахуванням потреб і психологічних особливостей учасників медіакомунікації). Виокремлено психологічні принципи для розробки технологій, що будуть спрямовані безпосередньо на підтримку представників стигматизованих меншин, формування у них ефективних поведінкових моделей протистояння стигматизації.

Ключові слова: стигматизація; дискримінація; кібербулінг; медіакомунікація; психологічні принципи; технологія підтримки.

PRINCIPLES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES' DEVELOPMENT TO SUPPORT STIGMATIZED MINORITIES IN THE FIELD OF MEDIA COMMUNICATION

Ihor M. Husiev,

Ph.D. in Psychology, Research Associate
of the Laboratory of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-3426-8799
ihor.husiev@gmail.com

The goal of the article is to highlight psychological principles in the development of socio-psychological technologies to support stigmatized minorities in the field of media communication. To clarify the peculiarities of the perception of stigma and reflect this phenomenon in the process of media communication, two separate surveys are conducted, one among the general population, and the other, among LGBT and HIV activists, concerning the peculiarities of stigmatized minorities experiencing their own stigma. Thus, respondents among the general population predominantly believe that people with HIV deserve equality in rights and attitudes. But some of those respondents who occupy lower professional positions are more biased towards HIV-positive people. As for the LGBT community, the respondents show opposite assessments, the statements that LGBT people should hide it and not tell anyone about it are highly valued, and the statements about the isolation of the LGBT community are quite high. Among stigmatized minorities representatives, 71% were cyberbullying victims (from isolated cases to constant harassment). The most frequent victims of cyberbullying are men, and among activists – HIV activists. Most often, activists face such manifestations of cyberbullying as insults in comments to news and on Twitter, threats on Facebook, intimidation on forums. The qualitative stage of the study is aimed at outlining the principles to construct the socio-psychological support technologies of stigmatized minorities. Particularly, two focus group sessions are held with each group of respondents: LGBT military, HIV activists, respondents without signs of stigmatization. Thus, there are defined socio-psychological principles to construct a comprehensive technology for the formation of tolerant and safe media space (taking into account the needs and psychological characteristics of media participants). There are highlighted the psychological principles for the development of technologies aimed directly at the support of stigmatized minorities' representatives, at the formation of effective behavioral models to resist the stigmatization.

Keywords: stigmatization; discrimination; cyberbullying; media communication; psychological principles; support technology.

Постановка проблеми. Найбільш наочно і досить часто явище стигматизації різних меншин проявляється в медіапросторі. Нерідко це явище має організований характер і спрямоване на цькування людей, які належать до стигматизованих меншин. Також такі прояви булінгу в медіапросторі є яскравим маркером того, чи піддається та чи та меншина стигматизації в суспільстві. Явище стигматизації в медіакомунікації почали досліджувати порівняно недавно, адже велике проникнення соціальних мереж у приватне і суспільне життя поставило питання, наскільки сильним і руйнівним є вплив стигматизації в цій сфері. З огляду на вже відомі факти, коли стигматизація в медіапросторі ставала причиною самогубств, депресивних станів і психологічних травм, варто зосередитися на вивченні цього явища і розробці соціально-психологічних технологій підтримки таких меншин. На цьому етапі дослідження видається актуальним виокремлення психологічних принципів у процесі створення соціально-психологічних технологій підтримки, урахування яких дасть змогу розробляти і впроваджувати такі технології більш ефективно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Належить зауважити, що дослідники мало уваги приділяють тим, хто створює стигму (стигматизує) і сприяє її поширенню в суспільстві. «Стигматизує» може розумітися у двох сенсах: 1) той, хто створює умови та інформацію, що сприяють появі стигм (продукують міфи і їх поширюють), і 2) той, хто засвоює ці міфи і, діючи за допомогою їх, стигматизує. Важливим є з'ясування саме емоційно-особистісних і мотиваційних особливостей суб'єктів, що детермінують цей процес.

Досліджуючи тих, хто стигматизує, вдалося виявити взаємозв'язок цього процесу з абсолютно різними характеристиками, як соціологічними (залежність від освіти, кількості дітей, віку), так і психологічними. З огляду на ці характеристики дослідники моделювали мотивацію того, хто стигматизує. Ось кілька таких спостережень: «... особи з більш високим рівнем інтелекту і більш високою самооцінкою здебільшого будуть підтримувати позитивне ставлення до психіатричного пацієнта, тому що їм не потрібно принижувати психічно хворих, щоб відчувати себе розумними або позитивними»; «люди з підвищеним рівнем ворожості менш готові приймати психічно хворих або допомогати їм» (Corrigan, 2004).

Стигматизацію пов'язують з груповими процесами, які сприяють виокремленню «іншого» в групах, тому що психологічна і антропологічна сутність людської природи полягає в демаркації «себе та інших». А причиною цього процесу є несвідома природа людини. Соціальний суб'єкт змушений щоразу для підтримки почуття свого «я» віддаляти «їх», а це легко реалізовується в патологізації і відкиданні іншої групи. Оригінальний опис мотивації тих, хто стигматизує, запропонував М. Кабанов, який пов'язав прагнення стигматизовуваних з наявністю трьох мотиваційних компонентів: 1) потреби в збереженні задовільних умов свого життя; 2) потреби в збереженні нормального рівня функціонування – збереженні свого інтелектуального рівня; 3) потреби в збереженні своєї емоційної стабільності. Відповідно, психічно хворі зі стигмою, в уявленні автора, становлять «загрозу» для задоволення цих потреб. Дослідження, проведене М. Кабановим спільно з Г. Бурковським, пов'язує ці потреби з деякими особистісними характеристиками, таким чином обґрунтовуючи своєрідну типологію. Перша потреба найчастіше спостерігається у людей, принципово задоволених життям, але з негативним ставленням до девіантів; друга – пов'язується з уявленням про психічні хвороби як заразні і як про когнітивні розлади; третя – із психотичною вразливістю, негативним сприйняттям свого життя і поданням психічного захворювання як емоційного. Ці результати, отримані емпіричним шляхом, є унікальними, адже пов'язують воедино мотиваційну структуру, соціальні уявлення та особистість, що стигматизує (Кабанов, & Бурковский, 2000).

Проекція є одним із головних психологічних механізмів стигматизації, а саме приписування іншому (або групі інших) тих рис, які людина заперечує або відкидає в собі. У соціальній психології описано безліч близьких феноменів. Наприклад, експериментально доведено, що будь-якому іншому, «не своєму» у групі, часто приписують характеристики «небезпеки». Дослідники агресії також виявили чимало фактів, що підтверджують посилення ворожості і прояв різних типів агресії щодо тих, хто соціально вирізняється, і сприйняття останніх як «небезпечних», «страшних» (Кнуф, & Эпов, 2006).

Тісно пов'язані з герменевтичними моделями страху концепції «захисних механізмів», що спираються на психоаналітичні теорії. Так, у різні періоди творчості З. Фрейд розумів страх або як базову, неспецифічну характеристику людини в соціумі, що знаходить собі об'єкт, або як «захисний механізм Я» (Бержере, 2001), що виникає специфічно щодо об'єкта. Обидва ці розуміння природи страху знаходять свою реалізацію в теоріях стигматизації. Так, у першому випадку страх «іншого» пов'язаний з тим, що психічно хворий «підходить» для об'єктивування внутрішньої тривожності і страху, а в другому – що в процесі соціалізації закріплюються об'єкти, які специфічним чином загрожують тим чи іншим об'єктним відносинам. Найбільшою мірою «релевантними» виявляються сфери, погано контрольовані самим суб'єктом, – передусім речі, що становлять реальну або можливу небезпеку, хвороби, інфекції, стихійні події, випадковості, між особові відносини, або найбільш цінне – власне «Я», найближче оточення, здоров'я, життєві

досягнення тощо (Тхостов, 2002). І в тому, і в іншому випадку тісно пов'язаною з поняттям страху є концепція «проекції». Вважається, що проекція забезпечує психічну «безпеку суб'єкта», встановлює енергетичну рівновагу між психічними інстанціями і є способом каналізації витіснених бажань. Найчастіше припускається, що об'єкт, на який спрямовуються проєкції, хоч і специфічний, але не є чітко закріпленим. На рівні аналізу груп відзначається, що негативні риси особистості часто проєкуються на представників будь-якої маргінальної групи або тих, на кого накладено табу (Михайлова, Ястребов, & Ениколопов, 2002).

Коли йдеться про стигматизувані меншини, то тут важливо знизити рівень самостигматизування і знайти способи й ресурси, щоб захиститися від зовнішнього стигматизування. Справжня й ефективна антистигматизаційна кампанія повинна бути спрямована не тільки на руйнування зовнішньої стигматизації, а й має пропонувати таким громадам допомогу в подоланні самостигматизування і посилювати їхні навички щодо захисту від зовнішнього стигматизування. На жаль, останнім часом рівень зовнішньої стигматизації в суспільстві тільки посилюється. Окремі дослідники зауважують, що неправильно проведена антистигматизаційна кампанія може призводити до дрейфу стигматизування від однієї спільноти до іншої.

Метою статті є виокремлення психологічних принципів у процесі розробки соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин у сфері медіакомунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження складалося з двох етапів: проведення опитування за розробленою анкетною і модерування фокус-груп. Під час емпіричного дослідження використовувалися різні науково-психологічні та статистичні методи. Особливості прояву стигматизації у сфері медіакомунікації вивчалися шляхом опитування, а отримані дані опрацьовувалися математичними методами. Для цього використовувалися такі критерії математичної статистики, як χ^2 Пірсона і U-Манна-Вітні (Наследов, 2004).

Щоб виокремити психологічні принципи розбудови технологій соціально-психологічної підтримки, на другому етапі дослідження було використано метод фокус-групових дискусій. Фокус-група – один з якісних методів соціально-психологічних досліджень – являє собою групове сфокусоване (напівстандартизоване) інтерв'ю, що проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання від її учасників суб'єктивної інформації про те, як вони сприймають різні види практичної діяльності або продукти цієї діяльності (наприклад, матеріали засобів масової комунікації, здійснення тих чи інших соціальних, благодійних програм тощо). Таким чином, основні відмітні характеристики фокус-групи як дослідницького методу полягають у тому, що це групове сфокусоване інтерв'ю проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання інформації від її учасників про сприймання ними найрізноманітніших об'єктів (Жуков, Петровская, & Соловйова, 1994).

Для уточнення особливостей сприйняття стигматизації і відображення цього явища в процесі медіакомунікації було проведено два окремих опитування, одне – серед загального населення, а друге – про особливості переживання стигматизовуваними меншинами власної стигматизації – під час опитування ЛГБТ- і ВІЛ-активістів. Чисельність загальної вибірки становила 687 осіб, із яких 493 – загальне населення, 194 – представники стигматизовуваних меншин.

Насамперед слід було з'ясувати рівень обізнаності респондентів щодо можливих характеристик стигматизації, а саме ВІЛ і ЛГБТ. У цілому абсолютна більшість респондентів (понад 90%) вважають, що їм відомо, що таке ВІЛ і ЛГБТ. Обізнаність щодо ВІЛ дещо зростає серед респондентів віком 31-40 років (96,1% проти 93,9% серед усіх), а зі збільшенням віку рівень обізнаності щодо ВІЛ і ЛГБТ значуще зменшується ($p \leq 0,05$).

Якщо говорити про обізнаність залежно від роду зайнятості, то серед представників керівного складу (97,3%) і фахівців вищої ланки (96,0%) обізнаність найвища. Помітно

нижчий рівень обізнаності порівняно з усіма іншими респондентами спостерігається серед робітників (88,8%, рівень значущості $p \leq 0,1$).

Також було досліджено шляхи використання медіакомунікації для отримання інформації про стигматизовувані меншини. Говорячи про головне джерело інформації щодо ВІЛ та ЛГБТ, понад половину респондентів (57,4%) зазначили, що таким джерелом для них є телебачення/радіо як традиційні відео- і аудіошляхи медіакомунікації). Утім, при цьому простежується лінійна залежність отримання інформації щодо ВІЛ і ЛГБТ серед представників різних вікових груп. Телебачення/радіо більш актуальні для старшої вікової групи (40 років і старші). Чим більший вік, тим вища частка тих, хто отримує інформацію саме з цього джерела: 65,4% – для вікової групи 41-50 років і 78,2% – для вікової групи 51 рік і старше ($p \leq 0,05$).

Молодь до 30 років дізнавалася про ВІЛ і ЛГБТ переважно завдяки використанню інтернет-медіа (35,6% проти 29,2% серед загальної вибірки). Також велика частка тих, хто називає як джерело інформації освітянський простір. При цьому в молодіжній категорії прогнозовано нижча частка медіакомунікації за допомогою друкованих ЗМІ (15,5% проти 23,1% серед загальної вибірки, ($p \leq 0,05$).

Але незважаючи на те, що 90% респондентів високо оцінили рівень власних знань щодо ВІЛ і ЛГБТ, тільки 60% з них вважає, що інформації їм радше або повністю достатньо. При цьому обсяг інформації з цього питання можна назвати «радше достатнім», оскільки лише 15,8% вважають, що їм повністю вистачає тих знань, які вони отримали.

Варто зазначити, що чоловіки менше переймаються питаннями ВІЛ і ЛГБТ, ніж жінки (27,9% чоловіків ці проблеми мало зачіпають або зовсім не турбують, тоді як серед жінок таких лише 19,2%). Водночас респондентів старшого віку (51 рік і старше) ці питання непокоять значно більше, ніж представників інших вікових груп ($p \leq 0,01$).

Переважає більшість респондентів вважає, що людина, яка живе з ВІЛ, заслуговує на рівні з іншими членами суспільства права та можливості (середня оцінка – 5,7 бала із 7), має право працювати нарівні з усіма (5,6 бала) і заслуговує на підтримку від оточення на роботі, від суспільства і держави (5,5). Хоча респонденти здебільшого вважають, що люди з ВІЛ заслуговують на рівність у правах та ставленні, але частка тих, хто ставиться до ВІЛ-інфікованих більш упереджено, вища серед респондентів, що займають низькі професійні посади ($p \leq 0,05$).

Що ж до ЛГБТ-спільноти, то респонденти демонструють тут протилежні оцінки. Зокрема, високо оцінюється твердження, що ЛГБТ-особам краще приховувати свою орієнтацію і нікому про неї не розказувати; досить висока також оцінка у твердження про необхідність ізоляції ЛГБТ-спільноти (середня оцінка – 4,2 бала із 7, рівень значущості $p \leq 0,01$).

Беручи до уваги лише відповіді, оцінені в 6 і 7 балів, де 7 – «повністю згоден/згодна із твердженням», можна зробити висновок, що респонденти віком від 50 років і старше більш схильні до підтримки людей із ВІЛ, аніж молодь до 30 років. Якби з'ясувалося, що по сусідству живе сім'я, в якій є ВІЛ-інфіковані, то підтримати їх у разі необхідності були б готові 45,5% респондентів віком старше 50 років, тоді як серед молоді до 30 років ця частка значно нижча – 28,6% ($p \leq 0,05$). І навпаки, коли йдеться про ЛГБТ-спільноту ($p \leq 0,05$), то тут уже молодь до 30 років демонструє більшу схильність до підтримки (35,4% проти 18,8%).

Неоднозначність ставлення до ВІЛ-інфікованих, утім, не впливає на загальну впевненість респондентів у тому, що права таких людей порушуються і це питання потрібно вирішувати: 89,2% погоджуються із цим. Для вікової групи 51 рік і старше ця частка ще вища – 92,9%, а для групи 18-30 років – помітно нижча ($p \leq 0,05$), ніж серед загальної вибірки (83,3%).

Але декларативна підтримка людей з ВІЛ-позитивним статусом не має нічого спільного з реальною. В основному респонденти не налаштовані допускати у своє близьке коло людей із ВІЛ. Здебільшого їх готові прийняти як жителів України або не бажають

приймати взагалі (сумарно «згодних прийняти як жителів України», як « гостей України» і тих, хто «не приймає таких осіб», 59,6%). Найбільш лояльні до людей із ВІЛ керівники, серед яких вища частка тих, хто готовий бачити їх як сусідів (18,9%). Робітники більш застережливо ставляться до людей із ВІЛ, а 15,5% узагалі вважають, що їх варто ізолювати.

Це також проявляється і в ставленні до ЛГБТ-осіб. Зокрема, толерантне ставлення респондентів залежить від займаної посади. Так, керівники демонструють готовність надавати підтримку таким особам: 15,6% повністю готові це зробити, що статистично більше, ніж серед загалу (10,6%). В інших респондентів ставлення до ЛГБТ більш застережливе: менша готовність товаришувати з ними, ще менша – працювати разом ($p \leq 0,05$).

За останні 6 місяців тільки третина респондентів (31,3%) не переживала почуття приниження, образи або страху через порушення їхніх прав. Ще третина (35,6%) стикалася з проявами порушення рідко, а 13,5% – час від часу. Лише близько 6% респондентів зізналися, що їм доводиться переживати почуття приниження часто (3,7%) або майже постійно (2,2%). Прояви дискримінації на робочому місці також не є масовими, але 14,4% респондентів стикалися з ними протягом останніх 6 місяців незалежно від віку.

Ті респонденти, які стикалися з проявами дискримінації, найчастіше згадували про дискримінацію за ознакою майнового стану (26,2%) та ідеологічними переконаннями (23,4%), рідше – за ознакою мови, статі і віку. Варто звернути увагу на те, що керівники частіше, ніж інші, стикаються з дискримінацією за мовною ознакою (26,5% проти 12,3% серед загалу), а фахівці середньої ланки – за ознакою «вага» (15,4% проти 7,5%, відповідно).

Найтипівіші стресові ситуації на робочому місці – це психологічний тиск керівництва (18,5%) і примус до виконання завдань за межами робочих обов'язків (11,1%). Старші люди менше переживають стрес унаслідок тиску керівництва і з боку колег (11,7% і 2,3%, відповідно). Молодша аудиторія (18-30 років) більш уразлива до психологічного тиску з боку колег (9,5% проти 5,2% серед усіх).

Інша частина дослідження була спрямована на стигматизуванні меншини (на прикладі ЛГБТ- і ВІЛ-активістів), для того щоб з'ясувати наявний досвід переживання стигматизації в медіапросторі, а саме досвід кібербулінгу і його різновидів, з якими стикалися респонденти.

Загалом 71% опитаних були жертвами кібербулінгу: від поодиноких випадків (49%) до постійного переживання цькування (4%). Це різко контрастує з відповідями респондентів про відчуття безпеки, коли 61% опитаних запевнили, що почуваються безпечно. Такий стан речей може свідчити про те, що кібербулінг наразі не сприймається як загроза безпеці в інтернеті, тож активістам важко оцінити його наслідки. Найчастіше жертвами кібербулінгу є чоловіки (74%), а серед активістів – саме ВІЛ-активісти (79%). Здебільшого активісти стикаються з такими проявами кібербулінгу: образи в коментарях до новин (33%) і у твітері (33%), погрози у фейсбуку (35%), залякування на форумах (13%), блокування активності у фейсбуку (6%) та інстаграмі (6%), спам-атаки у фейсбуку (4%). Третина респондентів зазнавали особисто або через організацію, до якої належать, цілеспрямовані атаки на їхню активність в інтернет-просторі (блокування контенту). Це особливо зачіпає ВІЛ-активістів (42%).

Аналізуючи можливі засоби реагування на кібербулінг, респонденти часто виявляють певну безпорадність, адже серед можливих форм реагування обирають бездіяльність. Вони мотивують це тим, що уникнути цькування просто неможливо. Оцінюючи наявні механізми запобігання кібербулінгу, респонденти відзначають неефективність чинних правил комунікації в медіапросторі і необхідність встановлення більш жорстких процедур стримування кібербулінгу.

Отже, ця частина опитування дала змогу виявити тенденції посилення стигматизації меншин у процесі медіакомунікації: значуще зростання досвіду переживання кібербулінгу в соціальних мережах, блокування медіаконтенту стигматизовуваних меншин, брак безпечного

і толерантного середовища для медіакомунікації, неефективність наявних правил і політик, спрямованих на запобігання поширенню стигматизації.

Наступним етапом дослідження було виокремлення принципів побудови технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин, які були б спрямовані як на широку соціальну аудиторію, так і безпосередньо на представників стигматизовуваних меншин. Для цього було проведено по два фокус-групових заняття для кожної групи респондентів: ЛГБТ-військових, ВІЛ-активістів, респондентів без ознак стигматизації (усього шість фокус-групових занять по вісім учасників кожне).

Щоб актуалізувати і виокремити досвід стигматизації, особливості проживання і сприйняття власної стигматизації та інакшості, а також простежити реакцію респондентів на це явище, було використано вправу «сторітелінг» (Гузенков, 2016). Ця вправа доволі проста у виконанні, але вимагає підвищеної уваги від модератора-психолога до розповідей, які виголошують учасники фокус-групи. Так, перед учасниками ставиться завдання скласти історію на задану тему (у нашому випадку – про досвід стикання зі стигматизацією), по змозі з максимальною деталізацією. Але при цьому модератор не уточнює деталі під час розповіді, а надає можливість самим учасникам приділяти увагу тим деталям, які вони вважають найбільш важливими. Можливі уточнення після завершення розповіді можна отримати від учасників, поставивши низку коротких запитань: коли, яким чином, як довго, хто, звідки тощо. Таким чином, це дає уявлення про те, як обговорюване явище представлено в житті респондентів, а також на які аспекти цього явища вони звертають увагу в першу чергу.

Наше дослідження показало, що більшість військових незалежно від сексуальної орієнтації мали досвід стигматизації в суспільстві. Найчастіше стигматизація має вербальні прояви – зокрема, як вироблення в суспільстві певних образів/кліше щодо військових, так і більш активні форми у вигляді цькування і кібербулінгу. Також ця стигматизація має множинний характер, коли йдеться про гомосексуальних і трансгендерних військових. Такі військові зазначають, що вони відчувають стигматизацію і як учасники бойових дій, і як представники ЛГБТ. Останній фактор значно частіше спричинює прояви стигматизації, а належність до військової спільноти суб'єктивно дещо знижує прояви стигматизації за гомосексуальною ознакою.

За допомогою модифікованої вправи «Планета бренду» (Мельникова, 2007) ми з'ясували особливості сприймання і ставлення до засобів медіакомунікації. Ця вправа передбачала залучення підсвідомих настановлень та емоцій щодо певного об'єкта, якого уявляє собі респондент. За умовами вправи слід було уявити кожний засіб медіакомунікації (фейсбук, ютуб, месенджери тощо) у вигляді планети і детально описати цю планету. Головними характеристиками планети були: розміри, соціальна ієрархія, розвинутість, суб'єктивне відчуття перебування на цій планеті, забарвлення тощо. Таким чином було з'ясовано, що соціальні мережі (фейсбук, ютуб тощо) сприймаються амбівалентно. З одного боку, це засіб продемонструвати свою позицію, проявити свою ідентичність, сконструювати певний індивідуальний простір. З другого боку, цей засіб медіакомунікації не сприймається як безпечний, приховує чимало загроз, вимагає від респондентів багато зусиль щодо власної репрезентації. Месенджери сприймаються ними як більш безпечні, але локальні засоби медіакомунікації. Для респондентів вони мають радше функціональний характер зв'язку та створення безпечного кола контактів. Зауважено стрімке зростання інформаційного складника в месенджерах, збільшення споживання новин, утворення своєрідної індивідуальної інформаційної «бульбашки», де інформація подається в тому ракурсі, в якому її хоче бачити респондент. Традиційні засоби медіакомунікації (телевізор, друковані видання) сприймаються загалом як важливі, але такі, що втратили динаміку розвитку, тобто вони асоціюються з чимось несучасним. Разом з тим респонденти визнають їхню велику впливовість на широкі маси, тобто їхню здатність змінювати думки населення, сприяти дестигматизації спільнот.

Використання стимульних матеріалів (на прикладі соціальної реклами, яка транслювалась у відкритих медіа) дало змогу з'ясувати особливості побудови

медіакомунікації для різних медіаплатформ. Респондентам надавалися приклади соціальної реклами, що транслювалася по телевізору, в соціальних медіа, на зовнішніх носіях тощо. Пропонувалося в процесі роботи зосередитися не на конкретній проблемі чи стигматизованій спільноті, а на визначенні тих прийомів, які сприятимуть процесу дестигматизації. Після чого організовувалось обговорення таких прийомів та їхньої ефективності в подоланні проявів стигматизації.

Ця вправа вирішує щонайменше два завдання. З одного боку, дає змогу дослідити, на які особливості медіакомунікації звертають увагу стигматизовувані меншини, як ставляться до тих чи інших прийомів, наскільки ці медіаприйоми болісно або натхненно сприймаються. Це може знову ж таки бути пов'язано з досвідом стигматизації, часто навіть невідрефлексованим, і завдяки медіакомунікації цей досвід можна дослідити, щоб у подальшому запобігти його поширенню. А з другого боку, ця вправа має цілком функціональне завдання – знайти способи привернення уваги і запобігання поширенню стигматизації в суспільстві.

З огляду на використання певних психологічних прийомів під час проведення дискусії така фокус-група завершувалася вправою рефлексії емоційного стану з елементами проєктивних методик. Респондентам пропонувалось обрати колір настрою після закінчення фокус-групи і пояснити свій вибір. Для модератора це можливість упевнитися, що емоційний стан учасників не погіршився, а в разі загострення негативних емоцій – сигнал про необхідність надання психологічної підтримки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дало змогу виокремити соціально-психологічні принципи побудови комплексної технології формування толерантного і безпечного медіапростору (з урахуванням потреб і психологічних особливостей учасників медіакомунікації). Ця технологія передбачає:

- проведення інформаційних кампаній щодо проблем стигматизації за певною ознакою (наприклад, ВІЛ, ЛГБТ тощо) серед широкого загалу (причому окремо слід зосередити увагу на особах, які займають некерівні посади і належать до старших вікових груп, враховуючи медіазвички цих категорій);

- поширення інформації про запобігання стигматизації у вигляді роз'яснювальних бесід, тренінгів, консультацій психологів, профільних щодо стигми фахівців (наприклад, лікар у галузі ВІЛ); поширення цієї інформації на різних медіаканалах з урахуванням їхньої специфіки (аналітична інформація – на офіційних сайтах, дискусійні питання – для соціальних мереж, відеомеседжі – на традиційних медіаканалах і для мультимедійних мереж);

- розширення переліку правил медіакомунікації вимогами, що стосуються дотримання толерантної лексики і поширення перевіреної інформації; ці правила мають упроваджуватися як офіційна політика і включатися до нормативних документів;

- донесення проблеми стигматизації до загалу через соціальну рекламу, що може буде використана в процесі медіакомунікації. Така соціальна реклама має певні особливості: демонстрація часом жорсткої/шокової ситуації (інформації) для привернення уваги; актуалізація наслідків певної поведінки для оточення і стигматизовуваних меншин та донесення бажаної інформації або моделі для уникнення дій, що призводять до стигматизації. Факторами успішності такої соціальної реклами є врахування специфіки медіакомунікації на певних платформах. Так, традиційні медіамайданчики (ТБ і радіо) служать для більш загального ознайомлення з проблемою, сприймаються зазвичай більш консервативно, а успішність соціальної реклами в соціальних медіа залежить від кількості спровокованих дискусій і реакцій серед учасників.

Виокремлено психологічні принципи для розробки технологій, спрямованих безпосередньо на підтримку представників стигматизовуваних меншин, зокрема формування у них ефективних поведінкових моделей протистояння стигматизації, ресурсне забезпечення зараджувальної поведінки в разі проявів кібербулінгу. Серед виокремлених принципів такі:

– зменшення психологічної залежності від медіакомунікації (оскільки повідомлення образливого характеру зазвичай поширюються анонімно і швидко, що призводить до цілодобового кібербулінгу);

– постійне технічне навчання: слід знати, як поскаржитися на контент (на всіх популярних медіаплатформах є інструменти, які допоможуть обмежити взаємодію з небажаними користувачами, повідомити про порушення закону і переслідування);

– актуалізація та аналіз ризиків під час використання популярних і потенційно образливих медіаплатформ, зокрема вироблення поведінкових патернів у разі проявів кібербулінгу (не потрібно втягуватися в суперечку, реагувати на образи або провокувати кривдника, замість цього слід повідомити модератора про кіберзалякування, зберегти провокаційні повідомлення, обов'язково – дату і час їх отримання, дочекатися відповідної реакції від модератора). Якщо ситуація кібербулінгу загострюється, наприклад лунають погрози або повідомлення набувають явно сексуального характеру, потрібно звертатися в правоохоронні органи;

– удосконалення навичок ефективної комунікації. Можна вдатися до залучення своєрідного «ментора», який продемонструє можливі форми грамотної і ввічливої медіакомунікації, форми відстоювання психологічних меж і дотримання правил поведінки; залучення модератора до потенційно неоднозначних дискусій, де обговорюються гострі питання, який буде стежити за дотриманням правил, залагоджуватиме конфліктні ситуації тощо;

– надання комплексної психологічної програми тренінгів жертвам кібербулінгу з урахуванням психологічних проблем від пережитої ситуації. Мета таких тренінгів – психокорекція (поведінки, психологічного стану тощо), підвищення самооцінки та асертивності, профілактика дезадаптивних форм поведінки;

– підтримка кооперації між представниками стигматизовуваних меншин, інституалізація таких об'єднань задля збільшення їх видимості в суспільстві і впровадження відповідної політики щодо толерантності у ставленні до них.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у впровадженні виокремлених принципів під час розробки соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин у сфері медіакомунікації. Перспективним вважаємо напрацювання таких принципів для інших сфер підтримки стигматизовуваних меншин, наприклад для організації соціально-психологічної допомоги тощо.

Список використаних джерел

Бержере, Ж. (2001). *Психоаналитическая психология*. Москва: Московский государственный университет.

Гузенков, С. А. (2016). *Сторителлинг. Пособие для начинающих*. Москва: Издательские решения.

Жуков, Ю. М., Петровская, Л. А., & Соловйова, О. В. (1994). *Введение в практическую социальную психологию*. Москва: Наука.

Кабанов, М. М., & Бурковский, Г. В. (2000). Редукция стигматизации и дискриминации психически больных. *Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева*, 1, 3–8.

Кнуф, А., & Эпов, Л. Ю. (2006). Стигма: теория и практика. *Знание. Понимание. Умение*, 3, 116–122.

Мельникова, О. Т. (2007). *Фокус-группы: Методы, методология, модерирование*. Москва: Аспект Пресс.

Михайлова, И. И., Ястребов, В. С., & Ениколопов, С. Н. (2002). Клинико-психологические и социальные факторы, влияющие на стигматизацию психически больных разных нозологических групп. *Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова*, 7, 58–65.

Наследов, А. Д. (2002). *Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных*. Санкт-Петербург: Речь.

Тхостов, А. III. (2002). *Психология телесности*. Москва: Смысл.

Corrigan, P. W. (2004). How stigma interferes with mental health care. *American Psychologist*, 59(7), 614–625.

References

Bergeret, J. (2001). *Psikhoanaliticheskaya patopsikhologiya* [Psychoanalytic pathopsychology: theory and clinic]. Moscow: Moskovskiy gosudarstvennyy universitet. (in Russian)

Corrigan, P. W. (2004). How stigma interferes with mental health care. *American Psychologist*, 59(7), 614–625. (in English)

Guzenkov, S. A. (2016). *Storitelling. Posobiye dlya nachinayushchikh* [Storytelling. A guide for beginners]. Moscow: Izdatelskiye resheniya. (in Russian)

Kabanov, M. M., & Burkovskii, G. V. (2000). Reduktsiya stigmatizatsii i diskriminatsii psikhicheskii bolnykh [Reduction of stigmatization and discrimination of mentally ill people]. *Obozreniye psikhiatrii i meditsinskoy psikhologii imeni V. M. Bekhtereva*, 1, 3–8. (in Russian)

Knuf, A., & Epov, L. Yu. (2006). Stigma: teoriya i praktika [Stigma: theory and practice]. *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, 3, 116–122. (in Russian)

Melnikova, O. T. (2007). *Fokus-gruppy: Metody, metodologiya, moderirovaniye* [Focus groups: methods, methodology, moderation]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)

Mikhaylova, I. I., Yastrebov, V. S., & Yenikolopov, S. N. (2002). Kliniko-psikhologicheskiye i sotsialnyye faktory, vliyayushchiye na stigmatizatsiyu psikhicheskii bolnykh raznykh nozologicheskikh grupp [Clinical-psychological and social factors influencing on the stigmatization of mentally ill different nosological groups]. *Zhurnal nevrologii i psikhiatrii imeni S. S. Korsakova*, 7, 58–65. (in Russian)

Nasledov, A. D. (2002). *Matematicheskiye metody psikhologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannykh* [Mathematical methods of psychological research. Data analysis and interpretation]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

Tkhostov A. Sh. (2002). *Psikhologiya telesnosti* [Psychology of corporality]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Zhukov, Yu. M., Petrovskaya, L. A., & Solovyova, O. V. (1994). *Vvedeniye v prakticheskuyu sotsialnuyu psikhologiyu* [Introduction to Practical Social Psychology]. Moscow: Nauka. (in Russian)

УДК 159.9
DOI:

Усатенко Ганна Володимирівна,
аспірантка лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2201-0640
hanna.usatenko@gmail.com

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ СИМВОЛІВ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ЛЮДЕЙ З АФАЗІЯМИ

Розглядається процес створення символів альтернативної та додаткової комунікації (АДК) під час практичного дослідження їх використання у 90 пацієнтів після інсульту. Порушення мовлення представлено як одне з основних ускладнень неврологічних захворювань, таких як інсульт, у дорослому та літньому віці. АДК визначено як ефективний засіб реабілітації мови, мовлення і долання порушень комунікації, а також як компенсаторну можливість для людей з афазіями. Метою дослідження було вивчення комунікативної відповіді щодо використання АДК-символів для ранньої реабілітації мовлення, а основним завданням – огляд кейсів користування АДК та опис процесу розуміння пацієнтами малюнків (пиктограм) для визначення істотних характеристик символів та фраз. Дослідження базується на спостереженнях фахівців, які заповнили онлайн-форму за результатами реабілітації мовлення пацієнтів з афазіями протягом перших двох тижнів після перенесеного інсульту. Проведено попереднє опитування фахівців, метою якого було обговорення змісту карток, створених для АДК. Номінальна та рангова шкали використовувалися, щоб визначити, чи розуміють пацієнти малюнки на картках та чи ідентифікують їх з реальними об'єктами, станами, потребами та діями. Кількісні результати дослідження засвідчили, що 70% пацієнтів виявляли позитивні емоційні реакції щодо використання карток у комунікації. У більшості випадків пацієнти мали позитивну динаміку відновлення мовлення, а спеціалісти зауважили, що в пацієнтів зростає мотивація комунікувати з тим, хто здійснював догляд. Стаття підсумовує практичний досвід створення символів АДК українською мовою та використання їх на ранніх стадіях реабілітації пацієнтів після інсульту, а також є спробою привернути більше уваги до можливих експериментальних досліджень візуальних стимулів АДК у випадку афазій у контексті соціальної інтеграції пацієнтів.

Ключові слова: афазія; інсульт; реабілітація мовлення; альтернативна і додаткова комунікація; АДК; допоміжні технології спілкування; порушення мовлення.

PRACTICAL ASPECTS OF CREATION OF ALTERNATIVE AND AUGMENTATIVE COMMUNICATION SYMBOLS FOR COMMUNICATION SKILLS REHABILITATION IN PEOPLE WITH APHASIA

Hanna V. Usatenko,
Ph.D. student, Laboratory of Psychology of Political-Legal Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2201-0640
hanna.usatenko@gmail.com

It is described a process of alternative and augmentative communication (AAC) creation for a practical survey of AAC symbols usage in 90 patients after a brain stroke. Speech problems are presented as one of the main consequences of neurological diseases like brain stroke in adults and aged people. Alternative and augmentative communication is defined as an effective tool in the rehabilitation of speech and communication impairments as well as a compensatory opportunity for people with aphasia. The aim of the survey was to study a communicative response to used AAC symbols in early speech rehabilitation. A central issue was to study cases of AAC usage and to describe a process of images (pictograms) understanding by patients, and to describe important characteristics of the used symbols and phrases. The survey is based on observations of professionals who filled an online form after the speech rehabilitation of patients with aphasia during the first 2 weeks after a brain stroke. The survey is used to discuss the content of symbols before the creation. Nominal and rank scales are used to specify whether patients understood images on cards and identified them with real objects, states, needs, or actions. Quantitative results showed that 70% of patients had positive emotional reactions towards cards usage in communication. In most cases, patients had positive dynamics on speech reconstruction, and specialists reported on patients' rising motivation to communicate with caregivers. The article summarizes a Ukrainian experience of AAC symbols creation and usage for early rehabilitation of patients after a brain stroke, and this attempt can attract more attention to possible experimental research about AAC visual stimuli effectiveness in aphasia cases to improve patients' social integration.

Keywords: aphasia; brain stroke; speech rehabilitation; alternative and augmentative communication; AAC; assistive communication technologies; speech disorders.

Постановка проблеми. За статистикою Асоціації боротьби з інсультом та Центру громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України, щороку в нашій країні стається близько 10 000–110 000 інсультів (понад третину з них – у людей працездатного віку), і лише близько 10% пацієнтів повертаються після цього до повноцінного життя (Центр громадського здоров'я, 2021).

Люди, що втратили здатність до вербального мовлення внаслідок інсульту або травматизації певних ділянок головного мозку, часто не мають змоги отримати швидку та ефективну корекційно-логопедичну допомогу з відновлення комунікативних, мовленнєвих і соціальних навичок. Більшість пацієнтів, що втратили активне усне мовлення, переживають психологічний дискомфорт через обмеженість у спілкуванні. Втрата комунікативних навичок негативно впливає на емоційний стан пацієнтів, заважає їм налагоджувати контакт із близькими та призводить зрештою до посилення соціальної депривації. За таких умов зростає ризик, що людина, яка втратила мовлення, поступово втрачатиме мотивацію до одужання та можливість відновлення вищих психічних функцій, а саме: процесів мислення, запам'ятовування, уявлення тощо. Це, зрозуміло, відбивається на реабілітації рухової сфери та негативно впливає на особистість пацієнта.

Дієвим засобом реабілітації мовлення та соціальної адаптації людей з афатичними порушеннями є альтернативна і додаткова комунікація (АДК), використання допоміжних технологій – жестів, символів, додатків для комунікації, пристроїв для генерації мовлення тощо. Альтернативна і додаткова комунікація (alternative and augmentative communication), за визначенням Міжнародної спільноти з альтернативної і додаткової комунікації, – це набір інструментів та стратегій, які використовує людина, щоб виконувати щоденні завдання спілкування (Isaac-online.org, 2021).

Альтернативна і додаткова комунікація охоплює способи комунікації, що використовуються в процесі спілкування для функціональної підтримки або як альтернатива мовленню в осіб з особливими освітніми потребами (ООП), котрі мають істотні труднощі з відтворенням або розумінням мовлення. АДК може здійснюватися за допомогою жестів, міміки, зображень, фотографій, піктограм, технічних засобів тощо, які допомагають людині з мовленнєвими порушеннями комунікувати з оточенням (передавати, сприймати та розуміти інформацію) та сприяють процесу соціальної інтеграції та взаємодії (Усатенко, & Чайка, 2020, с. 161–164).

Норвезький дослідник Стівен фон Течнер обґрунтовує поняття тотальної комунікації, зазначаючи, що будь-який спосіб комунікації може бути використаним для вираження потреб та контактування з оточенням, залежно від функціональних можливостей користувача АДК (Течнер, & Мартинсен, 2014).

Класифікація American Speech-Language-Hearing Association щодо використання АДК передбачає цілий набір технологій та інструментів, серед яких комунікаційні дошки з малюнками, графічні піктограми, пристрої для генерації мовлення (ПГМ), жести та жестова мова, прописування пальцем тощо, які мають на меті допомогти людині виразити думки, бажання і потреби, почуття й емоції.

Засіб АДК вважають додатковим, коли він використовується для підтримки наявного мовлення, і альтернативним, коли його застосовують для заміщення втраченого або нефункціонального мовлення. Один і той же засіб АДК може бути і альтернативним, і додатковим. АДК може використовуватися тимчасово, наприклад у післяопераційний період у реанімаційному відділенні, або постійно, протягом усього життя (American Speech-Language-Hearing Association, 2019).

Афазія, втрата здатності розуміти та/або формулювати символічне (вербальне) мовлення, може мати різний ступінь вираженості залежно від ураження мовленнєвих функцій. Користувачі з вираженими формами афазій, імовірно, потребуватимуть альтернативних засобів комунікації.

У світі практикують різні системи символів – PECS, PCS, Widget, Makaton тощо, які використовуються в паперових посібниках та цифрових рішеннях для асистування комунікації. Але досі жодна із цих систем не була адаптована до лексики та граматичної структури української мови.

У Конвенції про права осіб з інвалідністю (2021), а саме в ст. 21 (Свобода вираження поглядів та переконань і доступ до інформації), ідеться про те, що люди з обмеженими можливостями мають право висловлювати свою думку, включаючи свободу давати й отримувати інформацію, та ідеї у всіх формах спілкування, зокрема шляхом створення доступних форматів і технологій, за допомогою жестової мови, абетки Брайля, підсилювальних та альтернативних способів спілкування, ЗМІ та всіх інших доступних засобів спілкування.

Саме тому **метою** нашої роботи було створення символів для комунікації в українському контексті, з урахуванням граматичної структури нашої мови і дослідження прогресу мовного статусу осіб з афазіями протягом перших тижнів постінсультної реабілітації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Питання афатичних розладів вивчали в різних контекстах D. F. Benson, M. L. Berthier, A. Bersano, P. Broca, M. Critihley, D. Freed, C. Foix, M. N. Hegde, H. Jackson, J. Leavy, I. Papathanasiou, S. Tsouli, K. Wernice, О. Адрианов, А. Астаф'єва, Т. Ахутіна, Е. Бейн, О. Бердникович, М. Бурлакова, Ю. Варакін, Т. Візель, Е. Вінарська, Р. Данько, Ж. Глозман, І. Зайцев, А. Кадиков, Н. Кришова, О. Лурія, П. Овчарова, В. Оппель, Л. Столярова, І. Тонконогий, Е. Хомська, Л. Цветкова, В. Шкловський, Є. Шмідт, М. Шохор-Троцька та ін.

У теоретичному огляді A. W. Kraat (1990) описано результати досліджень 1960–1970-х років з вивчення досвіду навчання осіб з вираженими мовленнєвими порушеннями спілкуванню, а саме розумінню та повідомленню альтернативними методами (знаками, символічними жестами або написаними словами), а також представлено опис використання символів для комунікації. Зокрема, зазначено, що вже ранні дослідження АДК передбачали, що ця допоміжна технологія має визначний вплив на реабілітацію осіб з афазіями (р. 320). Дослідник також наголошував, що внаслідок порушень комунікації люди з афазіями зазвичай переживають соціальну ізоляцію. Уже тоді він, до речі, передбачив важливість асистивних комп'ютерних технологій, які наразі реалізуються в програмах та мобільних додатках з піктограмами, що використовуються для комунікації. В огляді Kraat обстоюється

думка, що люди з вираженими формами афазій потребують розвитку навичок невербальної комунікації та використання технічних пристроїв АДК.

Дослідження С. Coelho (1991) виявило, що пацієнти з вираженими формами афазій набувають навичок користування символами, але більше в умовах лікувального середовища, ніж у повсякденному житті; відповідно, розширення практики використання АДК у домашніх умовах сприятиме соціальній інтеграції людей з мовленнєвими порушеннями (р. 209–218).

Американські дослідники В. Jacobs, R. Drew, R. Ogletree, & K. Pierce (2004) дійшли висновку, що реалізація комунікативних потреб людей з афазіями дуже відрізняється в різних випадках і має розглядатися як одна з найважливіших цілей догляду і реабілітації. Вони також зазначають, що є прямі користувачі АДК (люди з порушеннями мовлення) і непрямі (родичі, оточення), для яких використання допоміжних технологій у спілкуванні з прямим користувачем є дуже важливим компонентом комунікації, можливістю зберегти зв'язок з людиною, яка має ураження мовлення. Для асистування комунікації навчають користуватися засобами АДК як особу з мовленнєвими порушеннями, так і його комунікаційного партнера. Дослідники зазначають, що піктограми АДК для людей з афазією створювалися різними способами: це графічні малюнки, фотографії, кольорові малюнки. Також важливою для мовної реабілітації, на їхню думку, є генералізація понять. Людині з порушеннями мовлення пропонують різні за технікою зображення одного й того самого поняття, щоб відновити розуміння його істотних рис. Показ карток має супроводжуватися називанням поняття (слова або словосполучення), а також може супроводжуватися жестом, який пояснює зміст.

J. Lyon з колегами (1997) у своєму підході до використання АДК в осіб з афазіями наголошував, що забезпечення природної комунікації з оточенням за допомогою допоміжних технологій сприяє розвитку у них більш активної, самовизначеної та контрольованої ролі у власному щоденному житті (р. 695). Дослідник наводить класифікацію користувачів АДК за Schwartz, & Baer, які поділили користувачів на чотири умовні типи за залученістю в реабілітаційні втручання: прямі, непрямі, безпосередня спільнота і розширена спільнота (direct, indirect, immediate community, and extended community). Прямі користувачі – це отримувачі послуг з реабілітації мовлення, люди з мовленнєвими порушеннями. Відповідно, непрямыми є особи, на яких зміни комунікації прямих користувачів мають значний вплив, наприклад родичі або близькі друзі. Користувачі безпосередньої спільноти безпосередньо взаємодіють з прямими користувачами, але не зазнають значного впливу через зміну їхнього стану (наприклад, педагоги, релігійна спільнота прямого користувача тощо). Представники розширеної спільноти не мають регулярних контактів з прямими користувачами (наприклад, випадкові перехожі або працівники сфери обслуговування, які можуть розпочати спілкування з прямими користувачами послуг).

R. Johnson, M. Hough, K. King, P. Vos, & T. Jeffs (2008) вивчали функціональну комунікацію у людей з вираженими формами афазій. Вони наводять результати інших досліджень, згідно з якими люди з афазіями покращують навички комунікації завдяки використанню АДК. Це підтверджує також низка розвідок: Aftonomous, Steele, & Wertz, 1997; Fox, & Fried-Oken, 1996; Garrett, Beukelman, & Low-Morrow, 1989; Steele, Weinrich, Kleczewska, & Carlson, 1989; Weinrich, Steele, Carlson et al., 1989. Описуючи дослідження навичок комунікації у трьох пацієнтів з афазіями за методикою ASHA FACS до введення АДК і після цього, дослідники виявили також, що внаслідок використання АДК всі троє досліджуваних продемонстрували покращення навичок читання, комунікативної незалежності. До цього дослідження також були залучені особи, які здійснювали догляд за досліджуваними з афазіями. Завдяки спостереженню людей, які здійснювали догляд, зауважено зрушення на краще в ініціації вербальної комунікації з оточенням. З огляду на результати цього дослідження можна припустити, що учасники з хронічними афатичними розладами могли використовувати АДК і внаслідок цього покращити власні комунікативні навички. Це підтверджує висновки попередніх досліджень, зокрема Koul, et al., 2005; Koul, &

Harding, 1998; Steele, et al., 1989; 1992, які показали, що люди з афазіями можуть вивчати і розуміти символічні значення слів, використовуючи пристрої АДК. Порівняння результатів тестів до і після введення АДК у цьому дослідженні засвідчило, що використання АДК в повсякденному житті та в лікуванні загалом сприяло покращенню мовленнєвих та когнітивних навичок, комунікативній незалежності та сприйняттю комунікативної незалежності досліджуваних особами, які здійснювали догляд за ними.

A. Dietz, S. Wallace, & K. Weissling (2020) досліджували не тільки реабілітаційні можливості використання засобів АДК, а й вплив використання допоміжних технологій на якість життя пацієнтів, у яких розвинулися афазії внаслідок інсульту. Дослідники наполягають на якомога більш ранньому зверненні до АДК у постінсультний період.

Метою статті є огляд сучасної практики використання засобів альтернативної і додаткової комунікації в Україні та висвітлення практичних аспектів створення символів для людей з афазіями.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на те, що сучасні дослідження реабілітації мовлення після інсультів основну увагу зосереджують на ранньому втручанні та налагодженні комунікації з пацієнтами, щоб забезпечити їм контакт з оточенням, наш дослідницький інтерес був спрямований на створення і вивчення ефективності використання карток для першого спілкування пацієнтів з мовленнєвими порушеннями після інсультів.

У період двотижневої реабілітаційної допомоги ми організували та провели дослідження, до якого було залучено 90 пацієнтів після інсульту, що мають афатичні розлади різних видів та ступеня вираженості. Діагностичну та корекційну роботу з обраними пацієнтами, а саме терапію мовлення, проводили 8 фахівців, що взяли участь в опитуванні. Із них 7 обіймали посади клінічних логопедів-афазіологів у поліклініках та відділеннях медичної реабілітації, 1 – посаду лікаря-невролога.

Перед нами стояли такі завдання:

1. Вивчити комунікативну відповідь з урахуванням використання символів АДК у ранній реабілітації мови і мовлення у пацієнтів після інсультів. Час, що минув після ураження мозку внаслідок інсульту, був від 2 днів до 2 тижнів.

2. Реєструвати зміни в комунікативній активності пацієнтів шляхом спостереження, яке проводили фахівці під час регулярних занять. Використання символів АДК та мовний статус пацієнтів до початку використання АДК та в процесі дослідження оцінювалися за номінальною шкалою.

3. Вивчити випадки використання АДК та описати процес взаємодії з пацієнтами за допомогою карток з піктограмами.

4. Визначити труднощі, пов'язані з використанням карток або нерозумінням матеріалу.

5. Спостерігати за динамікою раннього втручання з відновлення мовлення.

6. Виявити, як саме пацієнти та фахівці будуть використовувати символи, якими граматичними формами слова будуть користуватися частіше; чи буде зрозумілою всім користувачам АДК під час дослідження відповідність слова і малюнка тощо.

У зв'язку з проведенням спостереження фахівці отримали попередні завдання. Вони мали спостерігати:

- чи пацієнт дійсно ідентифікує образи з реальними об'єктами, поняттями та станами тощо;

- чи прагне сам робити вибір символів жестом або поглядом, чи відповідає на пред'явлені символи;

- чи розширюється словник використовуваних символів протягом перших двох тижнів після інсульту;

- чи не зупиняється відновлення мовлення або чи не відбувається регрес мовного статусу під час використання символів протягом перших двох тижнів реабілітації. Для цього оцінювався мовний статус на початку втручання і через перші два тижні.

Стимульний матеріал – картонні ламіновані картки із символами розміром 10 на 10 см – задіюють одночасно різні сенсорні системи: тактильну, візуальну, аудіальну (озвучування символів фахівцем, родичем, медичним працівником, іншим комунікативним партнером). Терапія, що базується на комунікації, спрямована на покращення навичок спілкування та взаємодії різними засобами АДК (Albyn Davis, 2005). Яким би не був метод роботи над подоланням афатичних розладів, дослідники (N. Chomsky, D. Slobin, Е. Бейн, В. Коган, О. Ляна, Л. Цветкова та ін.) наголошують на важливості застосування зовнішніх опор щодо формування шаблону вислову та відновлення окремих понять і слів. Задіяння інших активних зон різними методами, що впливають на різні відчуття, полегшує пацієнтові пригадування, відновлення в пам'яті необхідних уявлень та зв'язків між ними.

Схематичні опори, ілюстрації, піктограми, символи та інші наочні засоби допомагають пацієнтові встановити зв'язок між словом і конкретним предметом, дією або явищем. За допомогою наочної опори людина з афатичними розладами може будувати прості фразові конструкції та застосовувати їх уже на ранніх етапах відновлення мовленнєвої функції, що, відповідно, позитивно впливає на її психоемоційний стан.

Для проведення дослідження було розроблено 37 карток із зображеннями, що відповідали найбільш типовим ситуаціям взаємодії пацієнта, який перебував у лікарні, реабілітаційному центрі або вдома у перші тижні після розвитку афазії внаслідок мозкового інсульту.

Перелік слів та понять для набору карток було визначено шляхом опитування афазіологів-практиків, які працюють у лікарнях України та Білорусі, а також лікарів-невропатологів, які здійснювали лікування хворих на інсульт у стаціонарному відділенні.

За результатами попереднього опитування було визначено групи слів для створення піктограм:

- займенники («я», «мені»);
- дієслова («ходити», «лежати»);
- поняття («туалет», «їжа»);
- предмети, слова, словосполучення і фрази на позначення згоди або незгоди («так», «ні», «добре», «хочу», «не подобається») тощо.

Афазіолог Юлія Лабкова (Мінськ, Білорусь) розробила інструкцію з використання символів для пацієнтів, медичних працівників та родичів.

Практичні аспекти створення піктограм та добору слів (рис. 1–6):

1. Перелік слів було визначено шляхом опитування експертів щодо того, які слова вони найчастіше використовують у спілкуванні з пацієнтами протягом перших тижнів реабілітації після інсульту. Також було взято до уваги основні потреби, які люди з афазіями можуть виражати: пити, їсти, туалет тощо.

2. Для створення символів використовувалися фотореференси, зображення людей і предметів у відповідних ситуаціях. На малюнках було зображено реалістичні статури людей з пропорціями тіла дорослої людини.

3. Зображення персонажа на малюнках були гендерно нейтральним, щоб особи будь-якої гендерної належності могли ототожнити себе з персонажем: середньої довжини волосся, без виражених ознак статі, у штанах і футболці тощо.

4. Усі фігури та предмети на зображеннях мали контур, щоб чітко розділити об'єкти піктограми і білий фон. Кольори, використані в ілюстраціях, не містили градієнтів або узорів; усі зафарбовані елементи малюнка були однотонними.

5. Малюнки були стилізованими і спрощеними, з мінімумом деталей, але водночас ми намагалися уникати дитячого стилю, яскравих кольорів, характерних для дитячої ілюстрації.

6. Для дієслів було обрано такі форми: інфінітив (наприклад, «їсти»), наказовий спосіб 2-ї особи однини («їж»), дійсний спосіб 3-ї особи однини («їсть»). Для іменників використовувався називний відмінок однини.

7. У процесі тестування логопеди, лікарі та афазіологи зауважили, що наявність однакових карток різних форм та осіб дієслів бажана, але не обов'язкова для комунікації. Тому фахівці рекомендували залишати слова в інфінітиві, а іменники і прикметники – у називному відмінку однини чоловічого роду, якщо слова змінюються за родами.

8. Для зображення слів, які означають абстрактні поняття, наприклад намір «я хочу», у піктограмах було використано наочні приклади ситуацій (людина тягнеться за предметом).

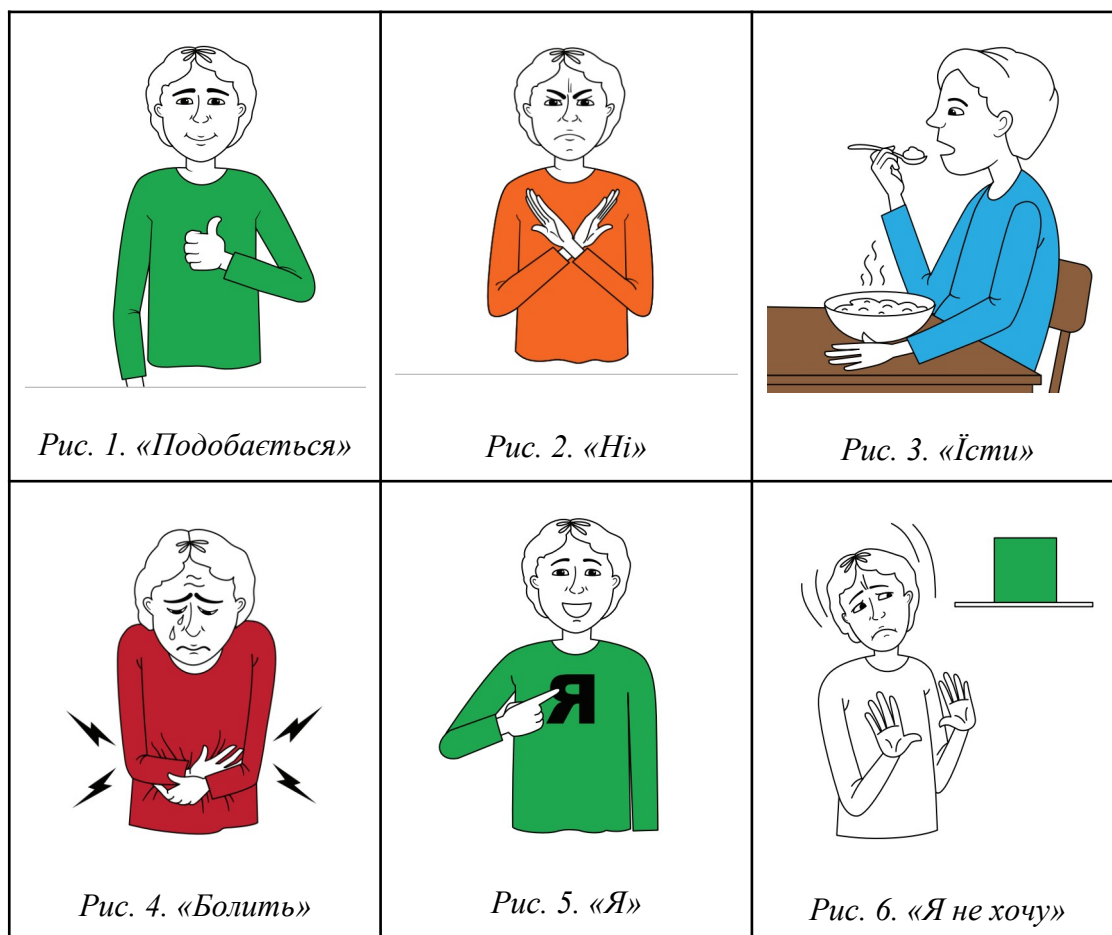

Рис. Приклади символів АДК, використаних у дослідженні

Щоб визначити рівень ефективності використання набору карток з піктограмами, у період двотижневої реабілітаційної допомоги було проведено дослідження, у якому взяли участь 90 пацієнтів після інсульту з афатичними розладами різних видів та ступеня вираженості. Корекційну та діагностичну роботу з обраними респондентами проводили 8 тестувальників, 7 з яких обіймали посади клінічних логопедів-афазіологів у поліклініках та відділеннях медичної реабілітації, 1 – посаду лікаря-невролога.

За кількісними показниками результати опитування розділено за такими категоріями: оцінка зручності матеріалу – 4,6 бала з 5 можливих, що становить 92%; оцінка зрозумілості зображених малюнків – 4,5 бала з 5 можливих, що становить 90%; оцінка позитивного емоційного реагування пацієнтів на наочний матеріал – 3,5 бала з 5 можливих, що становить 70%. Оцінка прогресу мовленнєвого статусу пацієнта після використання матеріалу становить 1,9 бала з 2 можливих, що становить 95% і вказує на переважну більшість.

Усі пацієнти, що брали участь у дослідженні, показали позитивну динаміку у відновленні мовленнєвих навичок. Варто зазначити, що переважна більшість респондентів позитивно реагувала на пред'явлені ілюстрації, адже вони були розроблені з урахуванням попереднього досвіду роботи фахівців з пацієнтами в постінсультний період.

Більшість логопедів – учасників дослідження – зауважили, що пацієнти проявляли ініціативу щодо використання карток візуальної підтримки для побудови власних висловлювань у спілкуванні з персоналом клініки або рідними, що, відповідно, мало позитивні наслідки для налагодження контакту та організації реабілітаційного процесу.

Отже, підсумовуючи результати дослідження, можна констатувати позитивний вплив карток візуальної підтримки на мовленнєвий, комунікативний, соціальний розвиток людини після інсульту і на покращення її емоційного стану. Упродовж періоду дослідження всі пацієнти мали позитивну динаміку щодо відновлення мовленнєвої функції.

З огляду на надані тестувальниками коментарі зрозуміло, що з метою підвищення ефективності впровадження в логопедичну практику карток візуальної підтримки для людей з афатичними розладами доцільно використовувати різні формулювання інструкцій до наборів карток та різний методичний покроковий опис роботи з подолання мовленнєвих та комунікативних труднощів для логопедів, медичних працівників та родичів пацієнтів. Дотримання процедури та поетапності дій має важливе значення для отримання високих результатів роботи з наборами карток АДК.

Результати дослідження було проаналізовано як частку відповідей фахівців щодо змін у мовному статусі та емоційному реагуванні пацієнтів, за якими вони спостерігали, використовуючи номінативні та рангові шкали.

Позитивна динаміка оцінки мовного статусу оцінювалася за номінативною шкалою («є покращення», «покращень немає»). Хоча не можна виключати, що поліпшення мовного статусу можуть бути викликані медичними втручаннями, спонтанним процесом одужання тощо. Водночас важливими висновками дослідження є те, що:

- у 70% пацієнтів, за спостереженнями фахівців, відмічалось позитивне емоційне реагування на використання карток у комунікації;
- у 95% випадків фахівці зауважили покращення мовного статусу досліджуваних осіб з афазіями; не було відмічено жодного випадку регресу мовного статусу.

Також за номінативною шкалою відмічалось, чи пацієнти розуміють зображення і чи ідентифікують їх з реальними об'єктами, станами, потребами або діями. Фахівці спостерігали одночасно за розумінням пацієнтами карток та за виборами і використанням зображень, коли пацієнт мав намір комунікації.

Обмеження дослідження. Важливо зазначити, що наше дослідження не розкриває усіх питань щодо відновлення засобами АДК мовленнєвих навичок пацієнтів після інсульту в ранній реабілітаційний період. Воно є початком і, сподіваємось, стане передумовою детальних та тривалих досліджень, які підтверджують необхідність надання швидкої логопедичної допомоги пацієнтам ще в лікарні.

Практична/соціальна значущість дослідження. У результаті дослідження розроблено та удосконалено базовий набір із 15 символів АДК, розміщених для безкоштовного завантаження на сайті соціального підприємства «ДивоГра» dyvogra.com (ДивоГра, 2021). Це дасть змогу користувачам, що потребують АДК, отримати дієвий засіб комунікації з перших днів ураження мовлення, а фахівцям медичної та соціальної сфери – мати ефективний спосіб реабілітації та спілкування з отримувачами послуг. Символи, розроблені під час дослідження, увійшли до набору піктограм, який планується включити до мобільного додатку для комунікації, розробленого в соціальному партнерстві з громадською організацією «Здорове суспільство».

Висновки. Проведено спостереження щодо використання низькотехнологічних засобів АДК (за загальноприйнятим поділом АДК до них належать картки з піктограмами) на ранніх стадіях мовленнєвої реабілітації у випадку афазій після мозкового інсульту. Завдання дослідження полягало в тому, щоб підтвердити припущення, що допомога в комунікації засобами АДК не тільки покращить мовний статус, а й сприятиме поліпшенню емоційного стану пацієнтів.

Отримані результати свідчать про переважний прогрес мовного статусу та емоційного реагування пацієнтів на фоні використання АДК, хоча й не можна виключати вплив інших факторів на позитивну динаміку стану досліджуваних. Важливими спостереженнями, які були отримано під час дослідження, є те, що в більшості випадків фахівці відмічали позитивні зміни у відновленні мовлення та зростання мотивації пацієнтів спілкуватися з оточенням на противагу соціальній ізоляції. Також варто зазначити, що як тільки досліджувані були в змозі вимовити хоча б частину слова і бути зрозумілими, вони більше не потребували карток із цими зображеннями, а прагнули вербалізувати своє звернення, прохання тощо. Це свідчить про те, що комунікація за допомогою символів АДК – це не лише технологія для підтримки або заміщення мовлення, а комплексний інструмент ефективної реабілітації у випадку мовних порушень, який сприяє соціальній інтеграції та профілактиці інвалідизації осіб з афатичними порушеннями.

Перспективи подальших досліджень ми пов'язуємо з виявленням різних аспектів покращення життя пацієнтів у постінсультний період у взаємозв'язку з розвитком навичок комунікації, впливом відновлення комунікативної діяльності на їхній соціальний та професійний розвиток тощо. Також цікавими параметрами для дальших досліджень можуть стати показники покращення якості життя, мотивація до спілкування та суспільна адаптація пацієнтів з афазією з постінсультний період. Важливою для подальших наукових пошуків є порівняльна характеристика різних підходів в АДК і використання їх у різних контекстах: побутовому, лікувальному тощо.

Відтак важливо дослідити ефективність використання різних засобів АДК, низькотехнологічних (картки) і високотехнологічних (комп'ютерні програми або мобільні додатки). Досліджуючи вплив засобів АДК, важливо брати до уваги їхню доступність, зрозумілість, зручність використання, моторні обмеження людини з мовленнєвими порушеннями тощо.

Подальші експериментальні дослідження могли б розкрити потенціал використання візуальних матеріалів АДК у лікуванні та реабілітації людей з афазіями. Такі наукові пошуки є важливими для планування у сфері охорони здоров'я, адвокації прав людей з порушеннями мовлення, профілактики інвалідизації, вивчення якості життя після уражень мовлення в довготерміновій перспективі, досліджень групової динаміки в процесі використання АДК тощо.

Подяка. Висловлюємо подяку Асоціації боротьби з інсультом, Інсультному центру «Оберіг» за експертну підтримку; команді соціального підприємства «ДивоГра» – за надані символи; афазіологу Юлії Лабковій, лікарю-невропатологу Андрію Коваленку – за участь у розробленні і тестуванні символів; а також логопедам та афазіологам, які взяли участь у підготовці стимульного матеріалу і в самому дослідженні.

Список використаних джерел

ДивоГра. 2021. Реабілітація після інсульту. Взято з <http://www.dyvogra.com>. Взято з <http://www.dyvogra.com/uk/cards-for-adults/> (1 April 2021).

Поліщук, М. Є. (Ред.) (2017). *Інсульт. Інформація для всіх, кого це стосується*. Видання п'яте, перероблене і доповнене. Київ: Д. В. Гуляєв.

Ляна, О. В. (2015). Сучасні уявлення щодо патогенезу та проявів афазії при мозковому інсульті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7 (51).

Течнер, С., & Мартинсен, Х. (2014). *Введение в альтернативную коммуникацию: жесты и графические символы для людей с двигательными и интеллектуальными нарушениями, а также расстройствами аутистического спектра*. Москва: Теревинф.

Усатенко, Г. В., & Чайка, М. С. (2020). Застосування альтернативної і додаткової комунікації: теоретичний огляд візуальних засобів АДК. *International Scientific And Practical Conference «Current Trends And Factors Of The Development Of Pedagogical And Psychological Sciences In Ukraine And Eu Countries»*, Conference Proceedings, September 25–26. Lublin: Baltija Publishing.

Asha.org. 2021. Augmentative and Alternative Communication (AAC). Retrieved from <https://www.asha.org/public/speech/disorders/aac/> (1 April 2021)

Coelho, C. (1991). Manual sign acquisition and use in two aphasic subjects. (Ed.), *Clinical Aphasiology*, 19, 209–218.

Davis, G. (2005). PACE revisited. *Aphasiology*, 19(1), 21–38.

Dietz, A., Wallace, S., & Weissling, K. (2020). Revisiting the Role of Augmentative and Alternative Communication in Aphasia Rehabilitation. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 29(2), 909–913.

Griffith, J., Dietz, A., & Weissling, K. (2014). Supporting Narrative Retells for People With Aphasia Using Augmentative and Alternative Communication: Photographs or Line Drawings? Text or No Text? *American Journal of Speech-Language Pathology*, 23(2), 213–224.

Isaac-online.org. (2021). ISAAC – What is AAC? Retrieved from <https://isaac-online.org/english/what-is-aac/> (1 April 2021).

Jacobs, B., Drew, R., Ogletree, B., & Pierce, K. (2004). Augmentative and Alternative Communication (AAC) for adults with severe aphasia: where we stand and how we can go further. *Disability and Rehabilitation*, 26(21-22), 1231–1240.

Johnson, R., Hough, M., King, K., Vos, P., & Jeffs, T. (2008). Functional Communication in Individuals with Chronic Severe Aphasia Using Augmentative Communication. *Augmentative and Alternative Communication*, 24(4), 269–280.

Kraat, A. W. (1990). Augmentative and alternative communication: Does it have a future in aphasia rehabilitation? *Aphasiology*, 4:4, 321–338.

Lyon, J., Cariski, D., Keisler, L., Rosenbek, J., Levine, R., Kumpula, J., Ryff, C., Coyne, S., & Blanc, M. (1997). Communication partners: Enhancing participation in life and communication for adults with aphasia in natural settings. *Aphasiology*, 11(7), 693–708.

Phc.org.ua. 2021. 29 жовтня – Всесвітній день боротьби з інсультом. Центр громадського здоров'я. [Retrieved from <https://phc.org.ua/news/29-zhovtnya-vsесvitniy-den-borotbi-z-insultom> (1 April 2021).

Schnakers, C., Rosenberg, S., Lam, M., Bustamante, E., Divine, J., Millan, H., & Rosario, E. (2017). Augmentative and Alternative Communication Intervention in Patients with Aphasia. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 98(10), 36.

Zakon.rada.gov.ua. 2021. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (31 March 2021).

References

Asha.org. 2021. Augmentative and Alternative Communication (AAC). Retrieved from <https://www.asha.org/public/speech/disorders/aac/> (1 April 2021). (in English)

Coelho, C. (1991). Manual sign acquisition and use in two aphasic subjects. (Ed.), *Clinical Aphasiology*, 19, 209–218. (in English)

Davis, G. (2005). PACE revisited. *Aphasiology*, 19(1), 21–38. (in English)

Dietz, A., Wallace, S., & Weissling, K. (2020). Revisiting the Role of Augmentative and Alternative Communication in Aphasia Rehabilitation. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 29(2), 909–913. (in English)

DyvoGra. 2021. Reabilitatsiia pislia insultu. <http://www.dyvogra.com>. Retrieved from <http://www.dyvogra.com/uk/cards-for-adults/> (1 April 2021). (in Ukrainian)

Griffith, J., Dietz, A., & Weissling, K. (2014). Supporting Narrative Retells for People With Aphasia Using Augmentative and Alternative Communication: Photographs or Line Drawings? Text or No Text? *American Journal of Speech-Language Pathology*, 23(2), 213–224. (in English)

Isaac-online.org. (2021). ISAAC – What is AAC? Retrieved from <https://isaac-online.org/english/what-is-aac/> (1 April 2021). (in English)

Jacobs, B., Drew, R., Ogletree, B., & Pierce, K. (2004). Augmentative and Alternative Communication (AAC) for adults with severe aphasia: where we stand and how we can go further. *Disability and Rehabilitation*, 26(21-22), 1231–1240. (in English)

Johnson, R., Hough, M., King, K., Vos, P., & Jeffs, T. (2008). Functional Communication in Individuals with Chronic Severe Aphasia Using Augmentative Communication. *Augmentative and Alternative Communication*, 24(4), 269–280. (in English)

Kraat, A. W. (1990). Augmentative and alternative communication: Does it have a future in aphasia rehabilitation? *Aphasiology*, 4:4, 321–338. (in English)

Lliana, O. V. (2015). Cuchasni uiavlennia shchodo patohenezu ta proiaviv afazii pry mozkovomu insulti. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 7 (51). (in Ukrainian)

Lyon, J., Cariski, D., Keisler, L., Rosenbek, J., Levine, R., Kumpula, J., Ryff, C., Coyne, S., & Blanc, M. (1997). Communication partners: Enhancing participation in life and communication for adults with aphasia in natural settings. *Aphasiology*, 11(7), 693–708. (in English)

Phc.org.ua. 2021. 29 zhovtnia – Vsesvitnii den borotby s insultom. Tsentr hromadskoho zdorovia. Retrieved from <https://phc.org.ua/news/29-zhovtnya-vsesvitniy-den-borotbi-z-insultom> (1 April 2021). (in English)

Polishchuk, M. Ye. (Ed.) (2017). *Insult. Informatsiia dlia vsikh, koho tse stosuetsia*. Ed. 5th, done and complemented. Kyiv: D. V. Huliaiev. (in Ukrainian)

Schnakers, C., Rosenberg, S., Lam, M., Bustamante, E., Divine, J., Millan, H., & Rosario, E. (2017). Augmentative and Alternative Communication Intervention in Patients with Aphasia. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 98(10), 36. (in English)

Techner, S., & Martynsen, KH. (2014). *Vvedeniye v alternativnuyu kommunikatsiyu: zhesty i graficheskiye simvoly dlya lyudey s dvigatelnyimi i intellektualnymi narusheniyami, a takzhe rasstroystvami autisticheskogo spektra*. Moscow: Terevinf. (in Russian)

Usatenko, H. V., & Chayka, M. S. (2020). Zastosuvannia alternatyvnoi i dodatkovoi komunikatsii: teoretychnyi ohliad vizualnykh zasobiv ADK. *International Scientific And Practical Conference «Surrent Trends And Factors Of The Development Of Pedagogical And Psychological Sciences In Ukraine And Eu Countries»*, Conference Proceedings, September 25–26. Lublin: Baltija Publishing. (in Ukrainian)

Zakon.rada.gov.ua. 2021. Konventsiiia pro prava osib s invalidnistiu. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (31 March 2021). (in Ukrainian)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 316.614.4 – 057.875

DOI:

Жадан Ірина Василівна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

РЕКОНСТРУКЦІЯ ВПЛИВІВ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Представлено результати емпіричного дослідження впливів соціального середовища на розвиток громадянських компетентностей майбутніх педагогів. Реконструйовано структуру і визначено модальність прямих, непрямих та опосередкованих впливів середовища, спрямованих на обмеження, мотивування або схвалення практик громадянськості. Встановлено переважання в структурі впливів середовища опосередкованих форм (сприяння, заохочення, схвалення, підтримка, вшанування, визнання тощо), які не орієнтовані на корекцію чи розвиток практик. Достовірно рідше середовище вдається до прямих (обмеження нормами, правилами, приписами, оцінками, звичаями) і непрямих (мотивування через спонування, роз'яснення, висвітлення, уточнення, аргументування, підкріплення) форм впливу, які мають значно більший розвивальний потенціал. Проаналізовано особливості впливів середовища на утвердження громадянських практик, що належать до різних груп компетентностей – ціннісних, мотиваційних, ставленнєвих, когнітивних, ідентифікаційних. З'ясовано, що прямі впливи за своїм спрямуванням і модальністю почасти не відповідають критеріям розвивального середовища, зокрема обмежуються практики відкритості, дотримання вимог закону і підзвітності, довіри, уникнення конфронтації і крайніх оцінок. Водночас низькою виявилася частка мотивувальних впливів до практикування критичного ставлення до інформації, довіри до державних інституцій і влади, уникнення конфронтацій, відмови від власної вигоди заради спільного блага та домінування. Серед найбільш відповідних критеріям розвивального середовища – впливи, спрямовані на утвердження практик громадянської самоідентифікації, цінностей солідарності та самоорганізації для вирішення спільних проблем. Перспективи подальших досліджень вбачаються у визначенні напрямів та засобів коригування середовищних впливів з метою наближення їхнього характеру та структури до критеріїв розвивального середовища.

Ключові слова: соціальне середовище; громадянські компетентності; прямі, непрямі та опосередковані впливи; розвиток.

RECONSTRUCTION OF SOCIAL ENVIRONMENT INFLUENCES ON THE DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS' CITIZENSHIP COMPETENCIES

Iryna V. Zhadan,

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,

Head of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID [0000-0001-5274-574X](https://orcid.org/0000-0001-5274-574X)

Iryna_zhadan@ukr.net

It is presented the results of the empirical study on the social environment influences on the development of future teachers' citizenship competencies. It is reconstructed the structure and determined the modality of the direct, indirect, and mediated forms of the environment influence aimed at restriction, motivation, and approval of citizenship practices. It is found that the mediated forms (facilitation, encouragement, approval, support, celebration, recognition, etc.) prevail in the structure of the environment influences. These forms are not oriented toward practice correction or development. It is significantly more seldom that the environment uses the direct (restriction by norms, rules, regulations, judgments, customs), and indirect (motivation by prompting, explanation, clarification, specification, providing arguments, reinforcement) influence forms, which have much stronger development potential. There are analyzed the peculiarities of the environment influences on establishing citizenship practices relating to different groups of competencies: value, motivational, relational, cognitive, and identification ones. The direct influence forms by their orientation and modality often do not meet the criteria of the developing environment, which particularly refers to the restriction of such practices as openness; law obedience, and reporting; trust; confrontation's and extreme judgments' avoidance. At the same time, it is turned out to be a small segment of the motivational influences which stimulate the critical attitude to information, trust to government institutions and authorities, avoidance of confrontation, refusal from the «common good to one's own benefits» idea, and from domination. Among those that meet the criteria of the developing environment in the best way are the influences oriented at the establishment of citizenship self-identification practices, values of solidarity, and self-organization to solve common problems. The future research will focus on the determination of the directions and means of adjustment of the environment influences in order that their character and structure may better meet the developing environment criteria.

Keywords: social environment; citizenship competencies; direct, indirect, and mediated influences; development.

Постановка проблеми. Проблеми взаємозв'язків та взаємозумовленості поведінки людини і середовища активно досліджуються з початку минулого століття на засадах різних методологічних підходів. Сучасні дослідження здійснюються переважно на основі методології екологічної психології (Bronfenbrenner, 1979; Craik, 1973; Bayer, Schwarz, & Stark, 2021; Ясвин, 2020). Для виявлення соціально-психологічних чинників громадянської компетентності молоді видається продуктивною запропонована У. Бронфенбреннером процесуально-особистісно-контекстуально-часова модель розвитку особистості, яка ґрунтується на уявленні про те, що форми, зміст і спрямованість взаємодій особистості із середовищем визначають контекст, напрями та перспективи її розвитку. За логікою У. Бронфенбреннера, визначивши базові смисли пропозицій та практики громадянськості, які підтримує чи обмежує соціальне середовище, можна скласти уявлення про стан і перспективи розвитку громадянської компетентності молоді та визначити напрями коригування середовищних впливів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Під соціальним середовищем ми розуміємо простір соціальної взаємодії, репрезентований дискурсом та практиками громадянськості, що зумовлюють розвиток здатностей та засвоєння моделей компетентної громадянської участі.

Узагальнення результатів психолого-педагогічних досліджень дало змогу виокремити основні характеристики соціального середовища, яке:

- є продуктом взаємодії особи з іншими людьми (групами, спільнотами, суспільством), при цьому зміни, які виникають у процесі взаємодії, взаємозумовлені (Ясвин, 2020);
- утворює простір можливостей, пропонуючи певні сигнали про об'єкти, їх призначення та способи взаємодії з ними – афорданси (Gibson, 1979), або валентності (Левин, 2001);
- продукує психологічні і символічні значення, оприявнює комплекс соціально-психологічних феноменів, з якими особистість отожднює себе (Нартова-Бочавер, 2005);
- постає як умова і фактор розвитку особистісних якостей і здатностей, необхідних для компетентної громадянської участі.

Дизайн емпіричного дослідження особливостей впливу соціального середовища на розвиток практик громадянськості розроблявся на основі моделі соціально-психологічних чинників громадянської компетентності (Жадан, 2020). На першому етапі емпіричного дослідження було виявлено особливості громадянських компетентностей майбутніх педагогів – ціннісних, мотиваційних, ставленнєвих, когнітивних, ідентифікаційних – та визначено ступінь їх відповідності критеріям компетентності. На основі отриманих даних ми склали уявлення про відповідність чинників мікрорівня критеріям середовища, сприятливого для розвитку громадянської компетентності (Жадан, 2020).

Наступним етапом було визначення особливостей впливів на розвиток громадянських компетентностей молоді практик соціального середовища (чинники макrorівня). Результати цього етапу дослідження висвітлюються в пропонованій статті.

Метою статті є реконструкція впливів соціального середовища на розвиток громадянських компетентностей студентів педагогічних вишів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб виявити характер і структуру впливів соціального середовища на розвиток компетентності молоді, було розроблено опитувальник із 47 індикаторів-практик, які відповідають громадянським компетентностям: ціннісним (практики законності, соціальної солідарності, співробітництва); мотиваційним (практики активності, досягнення, самоорганізації для вирішення спільних проблем); когнітивним (настановлення на критичний аналіз ситуації, на раціональне оцінювання інформації, на рефлексивний аналіз ситуації); ставленнєвим (практики соціальної відповідальності, соціальної довіри, толерантності до невизначеності); ідентифікаційним (практики суб'єктності та громадянськості). Кожен з досліджуваних параметрів представлений в опитувальнику чотирма практиками. Респондентам пропонувалося визначитися щодо характеру впливу соціального середовища на утвердження виокремлених практик шляхом вибору однієї з альтернатив: а) середовище переважно *обмежує* (нормами, правилами, приписами, оцінками, звичаями); б) середовище частіше *сприяє* (заохочує, схвалює, підтримує, шанує, визнає, залучає); в) середовище *мотивує* (спонукає, роз'яснює, висвітлює, уточнює, аргументує, підкріплює); г) важко відповісти. У дослідженні взяли участь 194 студенти педагогічних вишів з різних регіонів країни. Отриманий масив даних було опрацьовано за допомогою методів математичної статистики, зокрема кореляційного аналізу. Для порівняльного аналізу застосовувався t-критерій Ст'юдента.

На основі аналізу отриманих даних можна зробити висновок про переважання в структурі впливів середовища опосередкованих форм впливу – їхня частка становить 36,1 %. Ідеться про різноманітні форми сприяння: заохочення, схвалення, підтримка, вшанування, визнання тощо. Очевидно, що це найменш інтелектуально, організаційно і матеріально затратні форми впливу. Частка прямих впливів (обмеження нормами, правилами, приписами, оцінками, звичаями) достовірно менша, ніж частка опосередкованих ($P \leq 0,001$), і становить

23 %. Частка непрямих впливів (мотивування через спонування, роз'яснення, висвітлення, уточнення, аргументування, підкріплення) становить 26,9 %; їх також достовірно менше, ніж опосередкованих ($P \leq 0,001$).

Такий дисбаланс у способах впливу може свідчити як про варіативність пропозицій середовища та визнання прийнятності широкого спектру моделей громадянської компетентності, так і про брак чітких уявлень про її критерії і, як наслідок, недостатню артикульованість та проблематичність розроблення адекватних засобів впливів на розвиток компетентностей.

Розгляньмо детальніше отримані дані й проаналізуємо особливості впливів середовища, які сприяють утвердженню громадянських практик, що належать до різних груп компетентностей.

Особливості впливів середовища на розвиток ціннісних компетентностей майбутніх педагогів досліджувалися щодо трьох груп ціннісних практик: законності, соціальної солідарності і співробітництва. Усереднена частка обмежувальних впливів щодо *практик законності* виявилася порівняно низькою (менше як 19 %) головню завдяки низькій частці обмежень практик відкритості (на противагу келейності). Обмеження середовища щодо практик дотримання вимог закону громадянами і представниками влади фіксує кожен п'ятий респондент. Рівень підтримки – майже вдвічі вищий, сприяння дотримання вимог закону відзначають 39 % майбутніх педагогів. Частка тих, хто стикається з мотивувальним впливом середовища щодо практик законності, така ж, як і тих, хто не має розуміння того, яким саме є цей вплив (в обох випадках близько 20 %). Неоднозначно реагує середовище і на практики підзвітності (влади, бізнесу, керівників різних рівнів): переважання обмежувальних впливів відзначив кожен п'ятий опитаний, заохочувальних і мотивувальних – по 32 % респондентів. Кожен четвертий опитаний вважає, що середовище переважно обмежує декларування видатків та прибутків владою і бізнесом.

Практики соціальної солідарності підтримуються середовищем різноспрямовано – кожен другий опитаний констатує сприяння проявам солідарності та орієнтації на спільне благо. Водночас 45 % майбутніх педагогів вказують на те, що середовище активно мотивує і спонукає до суперництва й протистояння. Мотивування з боку середовища до відмови від власної вигоди заради спільного блага фіксують близько 10 % респондентів, тоді як частка тих, хто відчуває обмеження з боку середовища щодо таких моделей поведінки, наближається до 30 %. Така суперечливість у ставленні середовища до практик *соціальної солідарності* може мати різні причини – від нерозуміння взаємозумовленості солідарності і здатності відмовитися від особистого блага заради спільних інтересів до цілком свідомого ситуативного педалювання цінностей солідарності чи протистояння задля досягнення власних цілей.

Практики співробітництва середовище переважно заохочує – саме так вважають понад 44 % респондентів. Частка обмежувальних впливів щодо цієї групи практик одна з найменших (14 %). Виняток становлять лише практики відмови від домінування, які, на думку понад 28 % респондентів, обмежуються середовищем, тоді як мотивування до таких моделей поведінки з боку середовища відзначив лише кожен десятий майбутній педагог. Імовірно, це пояснюється ототожненням прагнення до домінування з лідерськими якостями, які до того ж у структурі громадянських компетентностей є вторинними, більш значущими є організаційні вміння і здатність працювати в команді.

Особливості впливів середовища на розвиток мотиваційних компетентностей досліджувалися щодо практик громадянської активності, досягнення та самоорганізації для вирішення спільних проблем. Назагал можна констатувати невиробленість чіткого розуміння агентами впливу сутності *громадянської активності*. Так, кожен другий опитаний переконаний, що середовище заохочує і спонукає практики участі в масових заходах за матеріальну винагороду, тоді як обмежувальні впливи щодо цих практик відзначає лише третина респондентів. Дещо адекватнішим виявилось реагування середовища на протестні настрої: обмежувальні впливи респонденти відзначають частіше, ніж схвально-мотивувальні

(42,3 % проти 37,4 %). Кожен п'ятий респондент не зміг визначитися щодо ставлення середовища до протестних настроїв. Водночас намагання захистити інтереси інших без будь-якої вигоди для себе середовищем переважно схвалюються і мотивуються (так вважають 73,2 % опитаних).

Практики досягнення бажаного за рахунок інших переважно обмежуються середовищем (60 % проти 24 % підтримувальних і мотивувальних впливів). Три чверті опитаних вважають, що середовище сприяє і спонукає їх до захисту своїх та спільних інтересів усіма доступними способами, обмеження таких практик з боку середовища зафіксували лише 13,4 % респондентів. Тобто питання законності/раціональності/відповідності/прийнятності способів обстоювання власних інтересів чи інтересів груп середовищем не артикулюється.

Практики самоорганізації для вирішення спільних проблем найчастіше підтримуються середовищем – частка обмежувальних впливів коливається в межах 11-16 %. Підтримка на рівні схвалення найвища – близько 44-47 %, частка мотивувальних впливів становить 31-40 % для різних практик.

Особливості впливів середовища на розвиток когнітивних настановлень молоді визначалися на прикладах практик критичного аналізу ситуації, раціонального аналізу інформації та рефлексивного аналізу ситуації. Частка обмежень середовища щодо *практик критичного ставлення* до інформації виявилася найвищою (42,3 %), при цьому мотивування до таких практик відзначають лише 16 % респондентів. Менш як 30 % опитаних вважають, що середовище схвалює критичне ставлення до інформації. Подібний розподіл обмежувальних, схвальних і мотивувальних впливів виявлено щодо практик винесення судження про події і людей не на основі фактів, а відповідно до власних відчуттів і переживань. Цілком логічною за таких обставин видається підтримка середовищем практик довіри до інформації, яка надходить від авторитетних осіб і джерел (сприяння і мотивування, відповідно, 47,9 і 19,6 %) та практик прийняття як достовірної інформації, що підтверджує власні припущення (40 % – схвалення і 21 % – мотивування). Водночас прагнення встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, на думку більшості респондентів, переважно схвалюється або мотивується середовищем (46,4 % і 35,1 % відповідно). Отож можемо говорити про неготовність середовища до розвитку когнітивних настановлень молоді на критичне ставлення до інформації. До певної міри це можна пояснити, з одного боку, орієнтацією традиційної освіти на виховання довіри до авторитетного старшого (батьків, учителів), а з другого – блокуванням критики і відмовою від аргументованого діалогу, які практикує український політикум.

Майже кожен другий опитаний відзначає підтримку середовищем *практик раціонального оцінювання інформації*, як-от розрізнення фактів і коментарів, перевірка достовірності та виокремлення маніпулятивної складової інформації. Частка мотиваційних впливів, спрямованих на утвердження цих практик, є дещо нижчою (близько 36 %). Водночас середовище активно підтримує (близько 40 % впливів) і мотивує (38 %) до утвердження переконаності в існуванні простих рішень складних проблем, фактично не усвідомлюючи маніпулятивний потенціал таких практик. Частка респондентів, які відзначають підтримку середовищем практик довіри до інформації, що апелює до емоцій, істотно перевищує частку обмежувальних впливів (45,4 і 32 % відповідно). Тобто одночасно декларується необхідність раціонального оцінювання інформації і підтримуються ірраціональні практики. Цілком очікуваним за таких умов є високий рівень довіри респондентів до інформації, що апелює до емоцій (40 % опитаних) і нездатність 60 % майбутніх педагогів розрізняти факти і коментарі.

Впливи середовища на *практики рефлексивного аналізу* ситуації різноспрямовані. З одного боку – переважно обмежувальні впливи щодо практик відмови від намагання вирішити проблеми якнайшвидше (46 % обмежувальних проти 38 % схвальних і мотивувальних) та підтримка активних дій без попереднього аналізу ситуації, визначення цілей та способів їх досягнення (45 % схвалення проти 39 % обмежувальних впливів), що не

сприяє розвитку рефлексивної компетентності. З другого боку – підтримка середовищем практик аналізу власних емоцій, оцінок, помилок, з'ясування їхніх причин (понад 86 % схвальних і мотивувальних впливів) і практик оцінювання відповідності ситуації власним мотивам і цілям (близько 73 % сприяння і мотивування), що відповідає критеріям компетентного громадянства.

Особливості впливів середовища на розвиток ставленнєвих компетентностей досліджувалися на прикладах практик соціальної відповідальності, довіри і толерування невизначеності. *Практики соціальної відповідальності*, що виявляється насамперед в усвідомленні своєї здатності бути причиною змін, середовище переважно схвалює (38,7 %) та мотивує (41,2 %). Обмежувальні впливи щодо цих практик фіксують лише 10,3 % респондентів. Дещо інша ситуація з практиками нетерпимості до непрозорих і незаконних дій, обмеження щодо яких відзначають близько 31 % респондентів. Приблизно така ж частка опитаних вважає, що ці практики схвалюються середовищем (29,9 %) або мотивуються (22,7 %). Тобто середовище, з одного боку, заохочує до соціальної відповідальності, а з другого – суттєво обмежує її прояви.

Понад третину респондентів переконані в тому, що середовище обмежує *довіру* до інших, до державних інституцій і влади. Підтримка довіри середовища до влади нижча, ніж до інших людей та інституцій (відповідно 22 %, 28 % і 26 %). Частка мотивувальних впливів, спрямованих на утвердження довіри до влади та інституцій, не сягає вище 15 %, тоді як впливи середовища, спрямовані на підвищення довіри до людей, фіксують близько 25 % майбутніх педагогів. Отож практики довіри до державних інституцій і влади обмежуються вдвічі частіше, ніж мотивуються. Можна пояснювати це тим, що суспільство, яке так довго не мало своєї держави, не готове довіряти державним інституціям, до того ж якість влади не задовольняє людей. Водночас слід визнати, що усталені норми взаємодії в родинному та освітньому середовищах також не сприяють утвердженню практик довіри.

Толерантність до невизначеності на рівні декларування загалом підтримується середовищем: рівень сприяння і мотивування до прийняття ризикованих рішень становить відповідно 33 і 36 %. Обмежувальних впливів щодо таких практик значно менше – лише 18 %. Частка обмежувальних впливів на практики залучення лише до тих справ, успіх яких гарантований, перевищує сумарну частку схвальних і мотивувальних впливів (46 % проти 43 %). Водночас кожен четвертий опитаний вважає, що середовище обмежує практики уникнення конфронтації і крайніх оцінок, а понад 42 % респондентів не змогли визначитися щодо впливів середовища на практики конфронтації. Отож знову маємо різноспрямовані впливи: толерантність до невизначеності схвалюється, а її прояви обмежуються середовищем.

Особливості впливів середовища на процеси ідентифікації досліджувалися на прикладах практик суб'єктності та громадянськості. Кожен десятий опитаний відчуває обмеження, коли намагається самостійно визначити цілі і способи своєї активності. Значною виявилася також частка сприяння і мотивування діяти не у власних інтересах, а в інтересах тих, хто надає допомогу (відповідно 41,8 і 24,2 %), що не відповідає критеріям компетентної участі. Підтримка і мотивування середовищем практик, спрямованих на обстоювання інтересів і розвиток держави, відзначає майже 86% респондентів, тобто настановлення щодо громадянської ідентифікації цілком адекватні.

Узагальнивши викладене, можна зробити такі **висновки**:

– у структурі впливів соціального середовища, які зумовлюють розвиток громадянських компетентностей майбутніх педагогів, переважають опосередковані впливи (сприяння, схвалення, заохочення, підтримка, визнання). Ці впливи не орієнтовані на корекцію чи розвиток практик, їхнє призначення – позитивне оцінювання та емоційна підтримка відповідних способів вияву громадянськості;

– застосовувані прямі впливи (обмеження), частка яких становить 23 %, за своїм спрямуванням і модальністю почасти не відповідають критеріям розвивального середовища.

Так, наприклад, середовище, з одного боку, підтримує відкритість і водночас істотно обмежує практики її забезпечення (наприклад, декларування видатків і прибутків). Кожен п'ятий респондент стикається з обмеженнями, коли йдеться про практики дотримання вимог закону і підзвітності (влади, бізнесу, керівників різних рівнів). Важко пояснити і рівень обмежень щодо практик довіри (до інших, до державних інституцій, до влади), які відзначає кожен третій респондент. Не сприяють розвитку громадянської компетентності також зафіксовані третиною респондентів обмежувальні впливи щодо практик уникнення конфронтації і крайніх оцінок;

– непрямі впливи – через мотивування (спонування, роз'яснення, висвітлення, уточнення, аргументування, підкріплення) мають найбільший розвивальний потенціал, проте їхня частка в структурі впливів середовища становить менш як 27 %. Лише кожен п'ятий респондент відзначає, що середовище спонукає його до дотримання законності. Менш як 15 % майбутніх педагогів фіксують мотивувальні впливи середовища щодо практик відмови від власної вигоди заради спільного блага, відмови від домінування, критичного ставлення до інформації, довіри до державних інституцій і влади, уникнення конфронтації. З огляду на виявлену раніше невідповідність настановлень майбутніх педагогів їхнім рефлексивним практикам з високою ймовірністю можна припустити, що спосіб, у який середовище мотивує до розрізнення фактів і коментарів, перевірки достовірності інформації, рефлексії результатів власної активності, не є адекватним потребам і можливостям молоді.

Практична/соціальна значущість дослідження. Реконструкція впливів соціального середовища на громадянські практики молоді дає змогу скласти уявлення про реальний, а не декларований запит середовища на розвиток громадянських компетентностей молоді.

Перспективи подальших досліджень. Наступним етапом нашого дослідження буде зіставлення *емпірично виявленої моделі* ключових компетентностей, які артикуються соціальним середовищем як необхідні і достатні для виконання ролі громадянина, з *моделлю* ключових компетентностей, які забезпечують успішне виконання ролі громадянина в демократичному суспільстві. Виявивши відмінності між реальним і очікуваним, ми зможемо з'ясувати соціально-психологічні чинники виникнення та визначити шляхи мінімізації виявлених розбіжностей.

Список використаних джерел

- Жадан, І. В. (2020). Соціально-психологічні чинники громадянських компетентностей майбутніх педагогів: бажане і реальне. *Проблеми політичної психології*, 23 (1), 170–182.
- Левин, К. (2001). *Динамическая психология: Избранные труды*. Москва: Смысл.
- Нартова-Бочавер, С. К. (2005). *Психологическое пространство личности*. Москва: Прометей.
- Ясвин, В. А. (2020). Формирование теории среды развития личности в отечественной педагогической психологии. *Психология. Журнал ВЭШ*, Т. 17, № 2, с. 295–3144. doi: 10.17323/1813-8918-2020-2-295-314
- Bayer, M., Schwarz, O., & Stark, T. (2021). Citizenship in flux: Introduction and a conceptual approach. In *Democratic Citizenship in Flux* (pp. 7–22). Retrieved from <https://doi.org/10.14361/9783839449493-001>.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, M.A: Harvard University Press.
- Craik, K. H. (1973). Environmental Psychology. *Annual Review of Psychology*, 24, 403–422. Retrieved from <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.24.020173.002155>.
- Gibson, J. (1979). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Osterberg-Kaufmann, N., Stark, T., & Mohamad-Klotzbach, C. (2020). Challenges in conceptualizing and measuring meanings and understandings of democracy. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 14(4), 299–320.

References

- Bayer, M., Schwarz, O., & Stark, T. (2021). Citizenship in flux: Introduction and a conceptual approach. In *Democratic Citizenship in Flux* (pp. 7–22). Retrieved from <https://doi.org/10.14361/9783839449493-001>. (in English)
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, M.A: Harvard University Press. (in English)
- Craik, K. H. (1973). Environmental Psychology. *Annual Review of Psychology*, 24, 403–422. Retrieved from <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.24.020173.002155>. (in English)
- Gibson, J. (1979). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin. (in English)
- Levin, K. (2001). *Dinamicheskaya psikhologiya: Izbrannyye trudy* [Dynamic Psychology: Selected Works]. Moscow: Smysl. (in Russian)
- Nartova-Bochaver, S. K. (2005). *Psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti* [Psychological space of personality: Monograph]. Moscow: Prometey. (in Russian)
- Osterberg-Kaufmann, N., Stark, T., & Mohamad-Klotzbach, C. (2020). Challenges in conceptualizing and measuring meanings and understandings of democracy. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 14(4), 299–320. (in English)
- Zhadan, I. V. (2020). Sotsialno-psykholohichni chynnyky hromadianskykh kompetentnostei maubutnikh pedahohiv: bazhane i realne [Socio-psychological factors of civic competencies of future teachers: desirable and real]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 23(1), 170–182. (in Ukrainian)
- Yasvin, V. A. (2020). Formirovaniye teorii sredi razvitiya lichnosti v otechestvennoy pedagogicheskoy psikhologii. *Psikhologiya. Zhurnal VE'Sh*, vol. 17, № 12, pp. 295–314. doi: 10.17323/1813-8918-2020-2-295-314. (in Russian)

УДК 316.62

DOI:

Коробка Лариса Миколаївна,

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник,

завідувач лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДВИЩЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО ІНАКШОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

За результатами теоретичного та емпіричного вивчення проблеми стигматизації і толерантності вирішувалося завдання вироблення ефективних соціально-психологічних технологій запобігання стигматизації шляхом виявлення й послаблення упереджень, активізації колективних зусиль із підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі. Освіту представлено як один із головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві. Обґрунтовано необхідність зосередження уваги педагогічної спільноти на проблемі виникнення і поширення стигматизації в різних освітніх середовищах та підвищення рівня толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. Розкрито зміст розробленої технології соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованої на роботу із соціальним оточенням, а саме з представниками педагогічної спільноти, щодо підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування толерантного, безпечного освітнього середовища. Показано, що процес реалізації цих технологій забезпечується моделюванням та інтеграцією інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології, зміст яких було специфіковано відповідно до соціально-психологічних проблем підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування безпечного, толерантного освітнього середовища. Представлено способи та засоби надання такої підтримки на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях у контексті спрямованості технологій на роботу із соціальним оточенням. Упровадження представлених технологій в освітній процес сприятиме підвищенню обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності до проявів інакшості та її виховання; розвитку толерантності і безпечності освітнього середовища, яке може стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Ключові слова: толерантність; стигматизація; освітнє середовище; технологічний підхід; соціально-психологічна технологія; підвищення толерантності; педагогічна спільнота.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES OF TOLERANCE FOR OTHERNESS INCREASING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Larysa M. Korobka,

Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Senior Research Associate,

Head of the Laboratory of Psychology of Masses and Communities,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

Based on the results of the theoretical and empirical study of the stigmatization and tolerance problem, there is followed the aim to develop effective socio-psychological technologies of stigmatization prevention by identifying and weakening the prejudices, intensifying collective efforts to increase tolerance for otherness in the educational environment. that contribute to the formation of a tolerant personality in modern society. Education is presented as one of the main social institutions that contribute to the formation of a tolerant personality in modern society. It is substantiated the necessity to pay the pedagogical community's attention to the emergence and spread of stigma problems in different educational environments and to increase the tolerance for otherness level in the participants of the educational process. It is revealed the content of the developed technology of socio-psychological support of stigmatized minorities, aimed at working with the social environment, namely with the pedagogical community, to increase tolerance for difference in the educational environment, and build a safe tolerant educational environment. It is shown that the process of these technologies' implementation is provided by modeling and integration of information-content, diagnostic, and correctional-developmental components of the technology, the content of which was specified in accordance with socio-psychological problems of tolerance to otherness in the educational environment, and building a safe tolerant educational environment. There are presented the ways and means of providing such support at the cognitive, emotional, and behavioral levels in the context of technology's orientation to work with the social environment. The implication of the presented technologies to the educational process will help to raise awareness on the stigmatization phenomenon and means to prevent its spread in the educational environment, on the tolerance for otherness essence, and education for it. The development of tolerance and security in an educational environment can become a kind of laboratory for the practice of tolerance as an attitude and behavior in different circumstances and relationships.

Keywords: tolerance; stigmatization; educational environment; technological approach; socio-psychological technology; tolerance increasing; pedagogical community.

Постановка проблеми. Проблема прояву та наслідків стигматизації осіб, груп, меншин за різними ознаками актуалізує потребу не лише поглиблення соціально-психологічних уявлень про стигматизацію, про наслідки цього процесу, а й вироблення ефективних соціально-психологічних технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин у різних суспільних середовищах. Для подолання стигми і протидії стигматизації важливе значення має рівень толерантності як у суспільстві, так і в різних освітніх середовищах, адже саме сфера освіти є тим середовищем, у якому відбувається формування та виховання толерантної особистості, здатної до прояву активної толерантності. Виконання науково-дослідної теми «Технології соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин», яку розробляє колектив лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, передбачає, зокрема, вироблення соціально-психологічних технологій підвищення толерантності до інакшості і різноманіття в освітньому середовищі. Вироблення ефективних технологій активізації колективних зусиль із підвищення рівня толерантності і подолання негативних проявів стигматизації та їх упровадження стануть важливим підґрунтям для конструювання позитивних, чесних, відкритих відносин суб'єктів соціальної взаємодії та підвищення толерантного ставлення до проявів інакшості в різних як суспільних, так і освітніх середовищах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Теоретичним підґрунтям вироблення технологій соціально-психологічної підтримки представників стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із *соціальним оточенням*, що передбачає підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах, стали теоретичні підходи: до аналізу феномену «стигми» і «стигматизації» (Бовина, & Бовин, 2013; Byrne, 2000; Haghigat, 2001 та ін.), типів стигми, її компонентів та рівнів (Corrigan, Watson, & Barr, 2006; Смирнова, 2005); толерантності, її видів, компонентів, рівнів (Асмолов, 2002, Гусак та ін., 2011; Павленко, & Мельничук, 2014; Солдатова, 2003 та ін.), а також теоретичні положення і практичні

напрацювання з використання соціальних та соціально-психологічних технологій (Карамушка, 2005; Панок, 2011; Титаренко, 2019).

Водночас серед **нерозв'язаних проблем** протидії будь-яким формам нетерпимості, дискримінації, стигматизації та сприяння взаєморозумінню й повазі до інакшості залишаються проблеми вироблення і впровадження ефективних соціально-психологічних технологій підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі, адже освіта є одним із головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві.

Мета статті – розкрити зміст розроблених соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із соціальним оточенням (представниками педагогічної спільноти) щодо підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфліктогенність сучасного світу залишається надзвичайно високою, і у свідомості людини, як зазначають дослідники, здебільшого переважає конструкт конфлікту (Асмолов, 2002). Відповідно, проблеми толерантності/нетолерантності привертають усе більшу увагу представників різних галузей науки.

Сьогодні толерантність/інтолерантність як важливий вимір соціальної взаємодії є тим феноменом, який виявляється в різних сферах як індивідуального, так і соціального життя людини. Цей феномен впливає на цінності, переконання й настановлення особистості і водночас є їхнім результатом. Наразі привертає увагу різноманітність думок про те, коли можна говорити про толерантність, і щодо її розуміння.

Дослідники розглядають толерантність як інтегральну характеристику особистості, яка охоплює ті чи ті компоненти: психологічну стійкість, систему позитивних настановлень, комплекс індивідуальних якостей, систему особистісних і групових цінностей (Солдатова, 2003); прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні) (Павленко, & Мельничук, 2014, с. 47); готовність приймати «інших» такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі розуміння і згоди (Дробіжева та ін., 2003, с. 53); готовність (та практична реалізація цієї готовності) до непротидії тим особам та групам, чий вигляд, переконання та життя суттєво відрізняються від відповідних переконань і способів життя суб'єкта толерантної поведінки та створюють для суб'єкта напруженість унаслідок того, що вони значною мірою (або навіть кардинально) суперечать базовим цінностям та нормам суб'єкта (Злобіна, 2016, с. 189); готовність визнавати й приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, навіть тоді, коли людина їх не поділяє (Гусак та ін., 2011, с. 23) і т. ін.

Як свідчить аналіз досліджень, щодо визначення толерантності однастайності наразі немає, та все ж здебільшого її розуміють як прояв непротидії особам чи групам, спосіб життя, погляди, переконання яких є іншими й, відповідно, не сприймаються або викликають напруженість. Слід зазначити, що толерантність не означає вседозволеність, вона не передбачає відмови від власної позиції, бездумного прийняття позиції «інших», критики. Тому ідеї та вчинки, що призводять до деструктивних соціальних наслідків, толеруватися не можуть.

Коли йдеться про толерантність, приймаємо акцентований у дослідженнях факт, що вона може бути як добровільною, так і вимушеною, а її міра – різною (Злобіна, 2016, с. 190). Отже, якщо йдеться про формування толерантності, то слід зважати як на підвищення її рівня, так і, у певних випадках, на формування мінімальної толерантності, а також зниження рівня нетолерантності в різних суспільних та освітніх середовищах.

Слід зважати й на те, що толерантність, як і будь-яке інше соціальне явище, є неоднозначним феноменом та охоплює як позитивні, так і негативні аспекти. Зважаючи на проблемні, негативні аспекти толерантності, вважаємо за доцільне зосередити увагу на її

позитивних сторонах і наслідках, до яких, як уже зазначалося, ми відносимо те, що толерантність сприяє зменшенню конфліктності в суспільстві та прискоренню переходу від логіки конфлікту до логіки толерантності; вибудовуванню прийняттого рівня відносин між людьми та міжгрупових відносин; забезпеченню рівності й свободи та запобіганню ворожості, стигматизації й дискримінації осіб, груп, меншин та має неабияке значення для підтримання психологічного здоров'я, посилення рефлексивності та здатності особистості до вибудовування діалогу. Відповідно, у контексті проблеми підтримки представників соціальних груп, що зазнають стигматизації, ми орієнтуємося на позитивне розуміння толерантності як способу побудови відносин між різними соціальними суб'єктами, що базується на рівноправності та взаємоповазі.

Важливе значення надається проблемі толерантності до інакшості, коли йдеться про запобігання стигматизації осіб, груп меншин та їхню підтримку в освітньому середовищі. Підтверджує актуальність і необхідність досліджень у цьому контексті аналіз літературних джерел щодо уявлення вчителів про освіту толерантності (Boghian, 2016; Polat, Arslan, & Güncavdi, 2016) та проблеми стигматизації в освітньому середовищі, зокрема в середовищі старшокласників (Богомаз, & Комлєнок, 2012; Липай, 2004; Прокофьева, 2015 та ін.). Зазначається, що процеси стигматизації формуються вже на етапі дошкільної освіти та початкової школи, потім розвиваються і фіксуються в підлітковому віці. «Наклеювання ярликів» пов'язане з позицією вчителя ще початкових класів як педагога, який долучає дитину до соціалізації, і від того, як це робиться, дитина або відчуває себе «нормальною» частиною соціуму, або відкидається від нього.

Отже, слід говорити і про таку сторону стигматизації в освітньому середовищі, як стигматизація учнів дорослими. У цьому контексті основою соціальної стигматизації є, скажімо, сприйняття учня та його оцінка як носія соціальних якостей, пов'язаних з певною схемою поведінки, успішністю, особливостями зовнішності, соціальним становищем сім'ї, належністю до певного етносу, специфікою поведінкових реакцій тощо.

Теоретичний аналіз проблеми стигматизації став підставою для розгляду стигматизації як складного і неоднорідного феномену, що має зміст, розгортається в часі, проявляється в ситуаціях соціальної взаємодії; визначається і як процес необґрунтованого приписування («приклеювання» стигми) людині чи групі людей тих чи інших негативних соціальних якостей з огляду на наявність у неї/них певних особливостей, і як стан стигматизованості, тобто стан, що виражає водночас сам процес, його причину, результат і його наслідок (Коробка, 2020).

Знання про те, як жити в оточенні різноманітності, є однією із значущих сучасних проблем суспільства, в якому зростає наше молоде покоління. Для запобігання стигмі та дискримінації в освітньому середовищі важливе значення надається розвитку відносин, побудованих на цінностях толерантності, та формуванню толерантності до інакшості в учасників освітнього процесу. І в цьому сенсі школа, як суспільство в мініатюрі, є середовищем, найбільш придатним для підвищення обізнаності про явище толерантності та її виховання, адже толерантність не є успадкованою від народження рисою – вона набувається завдяки освіті. Тож школа, якщо можна так висловитися, має стати лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Однією з найважливіших складових у формуванні толерантності підростаючого покоління та створенні толерантного освітнього середовища є толерантність педагогів. Зазначене свідчить про необхідність зосередження уваги педагогічної і психологічної спільноти на проблемі виникнення і поширення стигматизації в різних освітніх середовищах та підвищення рівня толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. Відповідно, ми поставили низку завдань, які передбачали: проведення емпіричного дослідження упереджень представників педагогічної спільноти щодо певних стигматизовуваних груп та поширених щодо них стереотипів, виявлення рівня їхньої толерантності та розроблення соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із соціальним оточенням (педагогічною спільнотою).

Результати дослідження. Щоб виявити загальний показник толерантності представників педагогічної спільноти і таких аспектів толерантності, як етнічна, соціальна толерантність, та толерантності як риси особистості (за методикою «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. Солдатової та ін.), а також поширеність стереотипів й упереджень щодо певних стигматизовуваних груп, зокрема осіб із проблемами психічного здоров'я, осіб з ВІЛ-статусом (за шкалою оцінки рівня стигматизації і самостигматизації, розробленої П. Корріганом), було проведено онлайн-опитування. В опитуванні взяли участь 1680 осіб (учителі, вихователі, шкільні психологи, соціальні педагоги) із Сумської, Чернігівської, Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей.

Результати дослідження толерантності представників педагогічної спільноти засвідчили, що 44% опитаних мають високий рівень толерантності, 56% – середній і низький (37% та 19%, відповідно). За субшкалою «етнічна толерантність», яка відображає ставлення людини до представників інших етнічних груп і настановлення у сфері міжкультурної взаємодії, 49% представників педагогічної спільноти продемонстрували високий її рівень, 37% – середній і 14% – низький. За субшкалою «соціальна толерантність», спрямованою на виявлення толерантних й інтолерантних проявів щодо різних соціальних груп, а також настановлень особистості щодо певних соціальних процесів, високий рівень зафіксовано у 36% опитаних, середній – у 45% і низький – у 19%. Завдяки субшкालі «толерантність як риса особистості», що виявляє особистісні риси, настановлення та переконання, які значною мірою визначають ставлення людини до навколишнього світу, встановлено, що у 48% опитаних високий рівень вираженості цих характеристик, у 23% – середній і у 29% – низький.

За результатами дослідження обізнаності представників педагогічної спільноти про поширені в суспільстві стереотипи й упередження щодо певних стигматизовуваних груп (особи з проблемами психічного здоров'я та особи з ВІЛ-статусом) встановлено, що 35% респондентів погоджується з тим, що в суспільстві поширені упередження щодо осіб із проблемами психічного здоров'я, 25% опитаних – щодо осіб з ВІЛ; висловлюють згоду з такими упередженнями щодо осіб із проблемами психічного здоров'я 31% респондентів, щодо осіб з ВІЛ – 15% опитаних. Що ж до застосування таких упереджень щодо себе, частка осіб, які погоджуються з цими твердженнями, зростає практично вдвічі: близько 60% осіб у ситуації, якби у них виникли порушення психічного здоров'я, і 35% респондентів, якби у них було виявлено ВІЛ, погодилися з тим, що інші б вважали їх винними, уникали б їх; до них би ставилися упереджено, вони б не змогли вилікуватися, не могли б отримати чи зберегти постійну роботу. На нашу думку, такі результати свідчать про те, що стереотипи й упередження, в основі яких лежать сильні негативні емоції, пов'язані з такими розладами здоров'я, є зазвичай завуальованими, прихованими, адже відкрите їх вираження є усе ж соціально неприйнятним у суспільстві та викликає осуд. Ці упередження базуються радше на відсутності позитивного ставлення до осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб з ВІЛ.

Утім, слід зазначити, що меншою мірою проявилися упередження щодо осіб, які живуть з ВІЛ. Це дає підстави вважати, що широка просвітницька кампанія щодо ВІЛ, яка здійснювалася протягом останнього часу, мала позитивний вплив на зміну ставлення до таких осіб, підвищила поінформованість суспільства, зокрема педагогічної спільноти, щодо цієї проблеми.

Отримані результати засвідчили необхідність розроблення *технологій підтримки стигматизовуваних меншин*. Ці технології передбачають проведення із *соціальним оточенням* соціально-психологічної роботи, спрямованої на усвідомлення та більш глибоке розуміння представниками педагогічної спільноти проблем стигматизації, на виявлення, послаблення та профілактику виникнення упереджень, підвищення рівня толерантності до інакшості.

Як ми вже зазначали, для вирішення питань соціально-психологічної підтримки представників меншин, які зазнають стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах, та підвищення толерантності до інакшості доцільним є використання

технологічного підходу. Його основне призначення полягає в розробленні (проектуванні) і впровадженні технологій, спрямованих на розв'язання проблем стигматизації та підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах (Коробка, 2020). У цьому контексті ми спираємося на розуміння технології як виваженої системи того, як і яким чином мета втілюється в конкретний різновид продукції або її складову частину, і вважаємо, що технологія дає відповідь на те, як, яким чином (сукупністю яких методів, прийомів, засобів, впливів) досягти поставленої мети (Карамушка, 2005; Панок, 2011; Титаренко, 2019).

Соціально-психологічні технології ми розглядаємо як вид соціальної технології, яка враховує особливості та специфіку соціально-психологічних процесів – внутрішньо-особистісних, міжособистісних, між особистістю і групою, міжгрупових, а також завершену систему дій, спрямовану на вирішення конкретного практичного завдання. Вони розробляються на основі сукупності теорії, методики і процедур (Коробка, 2020).

Соціально-психологічні технології підтримки стигматизовуваних меншин визначено як сукупність форм, технік, методів, прийомів, засобів, впливів, що використовуються для надання такої підтримки (залежно від специфіки цільових груп), та цілісну методичну систему, спрямовану на запобігання і протидію стигматизації та підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах, на підвищення соціальної активності представників стигматизовуваних меншин та поліпшення їхнього соціального самопочуття.

Якщо говорити про загальну схему технологізації підтримки стигматизовуваних меншин, то ми виділили групову та індивідуальну соціально-психологічну роботу із соціальним оточенням та із представниками стигматизовуваних груп, меншин. Отже, технологічно оснащується процес групової та індивідуальної роботи із соціальним оточенням і представниками стигматизовуваних меншин. Відповідно, йдеться про розроблення науковцями лабораторії психології мас та спільнот *комплексу таких технологій* у сферах родинної взаємодії, громадської активності, гендерної взаємодії та медіакомунікації; у контексті переживання колективної провини, майнової нерівності і підвищення толерантності до інакшості. Це *технології*, спрямовані на роботу (*групову*) із соціальним оточенням, – *психоедукаційно-інтерактивні*; із фахівцями, які працюють зі стигматизовуваними особами, групами, меншинами, – *психоедукаційно-супервізійні*; із представниками тих чи інших стигматизовуваних груп, меншин – *інтерперсонально-терапевтичні* (інтерперсональна допомога в груповому контексті), та *технології*, спрямовані на роботу (*індивідуальну*) зі стигматизовуваними особами – *терапевтично-психоедукаційні*; з особами з найближчого оточення стигматизовуваних осіб – *консультативно-психоедукаційні*. Реалізація процесів групової та індивідуальної роботи забезпечується моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології*.

Результати теоретичного аналізу проблем стигматизації, толерантності до інакшості та отримані емпіричні дані щодо рівня толерантності представників педагогічної спільноти, поширеності упереджень щодо певних стигматизовуваних груп (осіб із проблемами психічного здоров'я, осіб з ВІЛ-статусом) як основи стигматизації стали основою для *розроблення технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин*. Ці технології спрямовані на роботу із *соціальним оточенням*, зокрема з представниками педагогічної спільноти, – *психоедукаційно-інтерактивні технології групової роботи* з підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища.

Реалізація процесів групової роботи, як уже зазначалося, забезпечувалася моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології*, зміст яких було специфіковано відповідно до соціально-психологічних проблем – підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування безпечного, толерантного освітнього середовища:

– *інформаційно-змістовий* – спрямований на здійснення теоретичного аналізу проблеми стигматизації, її наслідків, нетолерантного ставлення, проявів дискримінації,

виникнення упереджень, прояву насилля, нерівноправності, невизнання та дискримінації в різних суспільних та освітніх середовищах, а також проблеми надання соціально-психологічної підтримки та допомоги в складних життєвих ситуаціях і реалізується шляхом інформаційно-розвивальних занять, лекцій-бесід, фокус-групової дискусії тощо;

– *діагностичний* – передбачає проведення соціально-психологічної діагностики щодо вивчення зазначених явищ такими методами, як спостереження, опитування, тестування, бесіда, фокус-групові методи тощо, та здійснюється шляхом попередньої та оцінно-результативної діагностики для визначення рівня толерантності, упереджень щодо певних стигматизовуваних груп як основи їхньої стигматизації, аналізу конфліктності та психологічної безпеки освітнього середовища. Для дослідження толерантності доцільно використовувати методики діагностики толерантності на рівні особистості, групи і суспільства, такі як «Шкала соціальної дистанції» (Е. Богардус), «Індекс толерантності» (Г. Солдатова та ін.), опитувальник для вимірювання толерантності (В. Магун та ін.), методика діагностики загальної комунікативної толерантності, діагностики рівня емпатійних здібностей та діагностики бар'єрів у встановленні емоційних контактів (В. Бойко) та ін., а також анкетування вчителів та учнів для дослідження психологічної безпеки освітнього середовища.;

– *корекційно-розвивальний компонент* – передбачає практичний корекційно-розвивальний вплив на досліджуване явище за допомогою таких засобів, прийомів методів та впливів, як групове обговорення, групова дискусія, мозковий штурм, робота в малих групах, рольові ігри, вивчення випадку, заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу тощо. Підвищення рівня толерантності до інакшості в освітньому середовищі в єдності когнітивного, афективного і поведінкового аспектів передбачає усвідомлення особистістю проблеми толерантного ставлення до інакшості, оцінку себе як толерантної особистості, здатної до прояву емпатії, прийняття індивідуальності іншої людини та розуміння меж толерантності, прагнення до самопізнання і самозмін, підвищення взаєморозуміння та здатності вибудовувати конструктивну взаємодію з іншими. Проблема вибудовування та забезпечення толерантного, безпечного освітнього середовища актуалізується в процесі активного соціально-психологічного навчання учасників освітнього процесу. Таке навчання здійснюється з оперттям на вже наявний позитивний досвід створення атмосфери поваги до інакшості, співпраці та безпечної взаємодії учасників освітнього процесу, а також на виявлення й аналіз недоопрацювань та досягнень у вирішенні проблеми підтримки різноманіття та запобігання стигматизації і дискримінації, захисту представників різних стигматизовуваних груп, меншин у різних освітніх середовищах; на критичну рефлексію представниками педагогічної спільноти власної робочої практики, розвинення здатності помічати неусвідомлені елементи стигматизації та дискримінації у власному мисленні та поведінці як необхідної умови для зміни мислення і поведінки на рівні організації.

Отже, запропоновані технології спрямовані на усвідомлення та більш глибоке розуміння представниками педагогічної спільноти соціально-психологічних проблем стигматизації та дискримінації осіб, груп, меншин за різними ознаками в різних суспільних та освітніх середовищах; впливу стигматизації на взаємовідносини між учасниками освітнього процесу та важливість створення і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища як такого, в якому відбувається формування і виховання особистості, здатної до прояву активної толерантності до інакшості і розмаїття, до протидії будь-яким формам нетерпимості і дискримінації.

Практична/соціальна значущість дослідження. Вироблення ефективних соціально-психологічних технологій, спрямованих на роботу з оточенням, зміст яких полягає в актуалізації проблеми стигматизації, її негативних наслідків; в усвідомленні різноманіття як цінного ресурсу спільноти; в усвідомленні й віднаходженні особистих і колективних ресурсів підвищення толерантності до інакшості (*на когнітивному рівні*); у підвищенні рівня емоційної самосвідомості та саморегуляції; у посиленні емпатійного ставлення до інакшості (*на емоційному рівні*); у розвитку навичок толерантної комунікації та виробленні стратегій

конструктивної взаємодії з іншими (на поведінковому рівні) та їх упровадженні в освітній процес – усе це має стати підґрунтям для підвищення обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності та її виховання, а освітні заклади можуть стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Знання про те, як жити в оточенні різноманітності, і практична реалізація цих знань є однією із значущих проблем сучасного суспільства. Для запобігання стигматизації та дискримінації в освітньому середовищі важливе значення надається розвитку відносин, побудованих на цінностях толерантності, та формуванню толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. І в цьому сенсі школа, як суспільство в мініатюрі, є середовищем, найбільш придатним для підвищення обізнаності про явище толерантності та її виховання.

Необхідність протидії будь-яким формам нетерпимості, дискримінації, стигматизації й сприяння взаєморозумінню та повазі до інакшості і розмаїття спонукала до вироблення технологій соціально-психологічної підтримки представників стигматизовуваних меншин у різних суспільних та освітніх середовищах залежно від спрямованості технологій на роботу із соціальним оточенням та з представниками стигматизовуваних груп, меншин. Представлені технології спрямовані на підвищення обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності до проявів інакшості та її виховання; на розвиток толерантності і безпечності освітнього середовища, яке може стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках. Їх застосування засвідчило, що в процесі професійної підготовки та підвищення кваліфікації психолого-педагогічних кадрів необхідно надавати знання про феномен стигматизації, його діагностику, корекцію, шляхи профілактики та необхідність підвищення толерантності до інакшості в різних освітніх середовищах.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в специфікації змісту представлених технологій та особливостей їх реалізації на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях залежно від специфіки цільових груп (педагоги закладів дошкільної, середньої, вищої освіти; учні середніх та старших класів; психологи та соціальні педагоги).

Список використаних джерел

- Асмолов, А. Г. (2002). Толерантность как культура XXI века. В *Толерантность: объединяем усилия* (с. 8–12). Москва: Летний сад.
- Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013). Стигматизация: социально-психологические аспекты (ч. 2). *Психология и право*, 3 (4). Взято из <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>. (08.05.2021).
- Богомаз, С. Л., & Комлёнок, Н. М. (2012). Изучение психологических детерминант процесса стигматизации у старшеклассников методом интегративной эклектики. *Социальные науки: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки»*, 4-5, 70–74.
- Гусак, Н., Дмитришина, Н., Жарук, І., Зінченко, А., Матіяш, О., Назарук, В., ... & Довбах, А. (2011). *Формування толерантного ставлення до дітей, яких торкнулася проблема ВІЛ/СНІДу: особливості підготовки волонтерів*. Київ: Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні.
- Дробіжева, Л. М., Даен, Д. В., Кузнецов, И. М., Куропятник, А. И., Михайлова, О. А., Пешкова, В. М., ... & Хомяков, М. Б. (2003). *Социология межэтнической толерантности*. Москва: Изд-во Ин-та социологии РАН.
- Злобіна, О. Г. (Наук. ред.) (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Карамушка, Л. М. (Наук. ред.) (2005). *Технології роботи організаційних психологів*. Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти. Київ: Інкос.
- Коробка, Л. М. (2020). Соціально-психологічна підтримка стигматизованих меншин: технологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 100–109.

- Липай, Т. П. (2004). О проявлении стигматизации в процессе образования. *Социологические исследования*, 10, 140–141.
- Павленко, В. М., & Мельничук, М. М. (2014). *Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів)*. Полтава: Мирон І. А.
- Панок, В. Г. (2011). *Теоретико-методичні засади розвитку практичної психології в Україні*. (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- Прокофьева, А. А. (2015). Стигматизация школьников подросткового возраста как фактор девиантного поведения. *Молодой учёный*, 20(100), 419–423.
- Смирнова, Ю. С. (2005). Структурно-содержательные характеристики предубеждений к стигматизированным группам. В *Современные психологические технологии влияния на личность* (с. 133–142). Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П.М. Машерова».
- Солдатов, Г. У. (2003). Практическая психология толерантности, Или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души. *Век толерантности. Научно-публицистический вестник*, 6, 60–79.
- Титаренко, Т. М. (Голов. ред.) (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Boghian, I. (2016). Teachers' Perspectives on Tolerance Education. A Literature Review. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics*, 20(2), 189–203.
- Byrne, P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric treatment*, 6(1), 65–72.
- Corrigan, P. W., Watson, A. C., & Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*, 25(8), 875–884.
- Polat, S., Arslan, Y., & Günçavdi, G. (2016). The Qualities of Teachers Who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' Who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice*, 7(28), 36–45.
- Haghighat, R. (2001). A unitary theory of stigmatisation: Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *The British Journal of Psychiatry*, 178(3), 207–215.

References

- Asmolov, A. G. (2002). Tolerantnost kak kultura XXI veka [Tolerance as a culture of the XXI century]. In *Tolerantnost: obyedinyayem usiliya* [Tolerance: Putting Joint Efforts] (pp. 8–12). Moscow: Letniy Sad. (in Russian)
- Boghian, I. (2016). Teachers' Perspectives on Tolerance Education. A Literature Review. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics*, 20(2), 189–203. (in English)
- Bogomaz, S.L., & Komlonok, N.M. (2012). Izucheniye psikhologicheskikh determinant protsessa stigmatizatsii u starsheklassnikov metodom integrativnoy eklektiki [The study of psychological determinants of the stigmatization process among high school students using the method of integrative eclecticism]. *Sotsialnyye nauki: aktualnyye problemy teorii i praktiki. Seriya «Gumanitarnyye nauki»*, 4-5, 70–74. (in Russian)
- Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty (chast 2) [Stigma: socio-psychological aspects (part 2)]. *Psikhologiya i pravo*, 3 (4). Retrieved from <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>. (08.05.2021) (in Russian)
- Byrne, P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric treatment*, 6(1), 65–72. (in English)
- Corrigan, P. W., Watson, A. C., & Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*, 25(8), 875–884. (in English)
- Drobizheva, L. M., Dayen, D. V., Kuznetsov, I. M., Kuropyatnik, A. I., Mikhaylova, O. A., Peshkova, V. M., ... & Khomyakov, M. B. (2003). *Sotsiologiya mezhetnicheskoy tolerantnosti* [Sociology of interethnic tolerance: monograph]. Moscow: Izdatelstvo Instituta sotsiologii RAN. (in Russian)
- Haghighat, R. (2001). A unitary theory of stigmatisation: Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *The British Journal of Psychiatry*, 178(3), 207–215. (in English)

Husak, N., Dmytryshyna, N., Zharuk, I., Zinchenko, A., Matiyash, O., Nazaruk, V., ... & Dovbakh, A. (2011). *Formuvannia tolerantnoho stavlennia do ditei, yakym torknulasia problema VIL/SNIDu: osoblyvosti pidhotovky volonteriv* [Formation of a tolerant attitude to children affected by HIV / AIDS: features of volunteer training]. Kyiv: Mizhnarodnyi Alians z VIL/SNID v Ukraini. (in Ukrainian)

Karamushka, L. M. (Ed.) (2005). *Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv* [Technologies of work of organizational psychologists]. Kyiv: Inkos. (in Ukrainian)

Korobka, L. (2020). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka styhmatyzovanykh menshyn: tekhnolohichni pidkhid [Socio-psychological support of stigmatized minorities: a technological approach]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45 (48), 100–109. (in Ukrainian)

Lipay, T.P. (2004). O proyavlenii stigmatizatsii v protsesse obrazovaniya [On the manifestation of stigmatization in the process of education]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 10, 140–141. (in Russian)

Panok, V. H. (2011). *Teoretyko-metodychni zasady rozvytku praktychnoi psykholohii v Ukraini* [Theoretical and methodological principles of development of practical psychology in Ukraine]. (Master's thesis). Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Pavlenko, V. M., & Melnychuk, M. M. (2014). *Psykholohiia tolerantnosti osobystosti (na materialy doslidzhennia studentiv)* [Psychology of personality tolerance (on the material of students' research)]. Poltava: Myron I. A. (in Ukrainian)

Polat, S., Arslan, Y., & Günçavdi, G. (2016). The Qualities of Teachers Who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' Who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice*, 7(28), 36–45. (in English)

Prokofyeva, A. A. (2015). Stigmatizatsiya shkolnikov podrostkovogo vozrasta kak faktor deviantnogo povedeniya [Stigmatization of adolescent schoolchildren as a factor of deviant behavior]. *Molodoy uchonyy*, 20(100), 419–423. (in Russian)

Smirnova, Yu. S. (2005). Strukturno-soderzhatelnyye kharakteristiki predubezhdeniy k stigmatizirovannym gruppam [Structural and content characteristics of prejudice towards stigmatized groups]. In *Sovremennyye psikhologicheskiye tekhnologii vliyaniya na lichnost* [Modern psychological technologies of influence on the personality] (pp. 133–142). Vitebsk: Izd-vo UO «VGU im. P. M. Masherova». (in Russian)

Soldatova, G. U. (2003). Prakticheskaya psikhologiya tolerantnosti, ili Kak sdelat tak, chtoby zazvuchali luchshie struny chelovecheskoy dushi [Practical psychology of tolerance or how to make the best strings of the human soul sound]. *Vek tolerantnosti. Nauchno-publitsisticheskiy vestnik*, 6, 60–79. (in Russian)

Tytarenko, T. M. (Ed.) (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Zlobina, O. H. (Ed.) (2016). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky intehratsii ukrainskoho sotsiumu* [Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

УДК 159.923:316.6

DOI:

Каніболоцька Марія Сергіївна,

кандидат психологічних наук, науковий співробітник

лабораторії психології спілкування,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

[ORCID ID 0000-0002-3608-3958](https://orcid.org/0000-0002-3608-3958)

mariakanib@gmail.com

ЗМІСТ ТА ПРОЦЕДУРА ФАСИЛІТАЦІЇ ПОЧУТТЯ ПРИЧЕТНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ДО РЕФОРМИ В ОСВІТІ

Метою статті є представлення змісту та процедури проведення технології фасилітації почуття причетності педагогів до освітньої реформи в Україні. Дистанційний режим навчання в умовах пандемії COVID-19 став викликом для всіх учасників освітнього процесу, адже виникла додаткова перепона у взаємодії вчитель-учень, що призвело до зменшення почуття причетності в учасників освітнього процесу і наклало негативний відбиток на психоемоційну сферу вчителів зокрема. Відповідно до теоретико-методологічного підходу К. Гуденоу та Г. Песонена, почуття причетності педагогічної спільноти до освітньої реформи виникає внаслідок переважання позитивних емоцій над негативними у ставленні до реформи; проявляється в бажанні вчителів бути активними учасниками реформи, прагненні брати участь у спільних професійних і позапрофесійних заходах, пов'язаних з освітніми інноваціями; та завдяки поділянню спільних професійних цінностей, сприйняттю себе як члена своєї професійної групи. За процедурою проведення технології фасилітації почуття причетності складається з комплексу рефлексивних вправ: перший блок запитань опрацьовується згідно з моделлю 4F Роджера Гринавея, другий – відповідно до техніки «Компас цінностей» в авторській модифікації. Використання комплексу цих вправ сприятиме зменшенню негативних емоцій, підвищенню рефлексивної, прогностичної здатності вчителів щодо викликів під час упровадження освітніх інновацій. Науково-практична цінність роботи полягає в тому, що вперше описано покрокову процедуру проведення технології фасилітації почуття причетності вчителів до інновацій в освіті, змістовно розглянуто концепт «причетності» в емоційному, когнітивному та поведінковому аспектах. Завдання подальших розвідок полягають у перевірці ефективності зазначеного комплексу вправ, створенні рекомендацій для адміністрації освітніх закладів щодо оптимізації організаційної культури, розробленні психологічних методів налагодження партнерської взаємодії та взаєморозуміння з операцій на ресурсний потенціал почуття причетності вчителя.

Ключові слова: інновації в освіті; освітня реформи; почуття причетності; пандемія; технологія; фасилітація.

CONTENT AND PROCEDURE OF FACILITATION THE TEACHERS' SENSE OF BELONGING TO EDUCATIONAL REFORM

Maria S. Kanibolotska,

Ph.D., Research Associate of the Laboratory of Psychology of Communication,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

[ORCID ID 0000-0002-3608-3958](https://orcid.org/0000-0002-3608-3958)

mariakanib@gmail.com

The article provides a theoretical analysis of the content and procedure of the facilitation technology of teachers' sense of belonging in connection to educational reform in Ukraine. Distance learning in the context of the COVID-19 pandemic was a challenge for all those involved in the educational process as it created an additional barrier in teacher-student interaction which reduced the participants' sense of belonging into the educational process and had a negative impact, particularly on teachers' psycho-emotional well-being. According to the theoretical-methodological approach by C. Goodenow and H. Pesonen, the sense of belonging of the pedagogical community to educational reform arises due to the predominance of positive emotions over the negative ones in relation to the reform; manifests in teachers' willingness to be an active performer of the reform, to participate in common professional and non-professional activities related to educational innovations; and as a result of sharing common professional values to perceive themselves as members of their professional group. The procedure of sense of belonging facilitation technology consists of a set of reflexive exercises: the first block of questions is carried out according to the 4F model by Roger Greenway, the second – in accordance with the «Compass of Values» technique in author's modification. The use of this set of exercises might help to reduce negative emotions, increase the reflexive and predictive ability of teachers towards the challenge of the educational innovations' implementation. The scientific-practical value of the article is that it provides a step-by-step facilitating procedure of the teachers' sense of belonging to innovations in education. For the first time, it is considered the concept of «belonging» in terms of emotional, cognitive, and behavioral aspects. Further research may include approbation of the proposed set of exercises, making recommendations for the administration of educational institutions in terms of organizational culture optimizing, providing them with psychological methods of partnership and mutual understanding due to the resource potential of the teacher's sense of belonging.

Keywords: innovations in education; educational reforms; sense of belonging; pandemic; technology; facilitation.

Постановка проблеми. Суспільна взаємодія в реаліях сьогодення стала комп'ютерно опосередкованою, а інформаційні технології перетворилися на ту ланку, яка уможливорює суб'єкт-суб'єктну інтеракцію в рамках освітнього процесу в умовах пандемії коронавірусу. Це загострило проблему технічної та психологічної невідповідності до таких змін сектору державного навчання і водночас витіснило на другий план проблему реформування загальної середньої освіти. У зв'язку з цим в умовах дистанційного навчання та безпосереднього планового здійснення освітніх інновацій актуалізувалося завдання надання педагогічній спільноті соціально-психологічної підтримки за такими векторами: зміцнення в учасників освітнього процесу довіри одне до одного і до реформи як такої, налагодження партнерства, зменшення негативного емоційного фону, який виникає під час обговорення вчителями реформи, а також подолання відчуженості від процесу реформування освіти в умовах глобального виклику – пандемії COVID-19. Навчання в дистанційному форматі стало своєрідним викликом, адже немає безпосереднього контакту між учителем та учнем, натомість є багато факторів, що тільки відволікають, фруструють і віддаляють учасників одне від одного та від освітнього процесу, зменшується їхнє почуття причетності до інновацій в освіті. Окреслені проблеми стали поштовхом для подальшого вивчення причетності, а також пошуку відповідної технології соціально-психологічної підтримки освітян в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз теоретико-методологічних підходів вітчизняних і зарубіжних досліджень дав змогу встановити, що концепт «причетність» згадується в працях таких зарубіжних класиків психології, як А. Адлер, Р. Баумейстер, А. Маслоу, Е. Еріксон (Maslow, 1971; Schlein, 2016). На сучасному етапі дослідження концепту «причетність» відбувається в контексті підвищення кооперації, партнерства та залучення педагогів (E. Skaalvik, & S. Skaalvik, 2014); адаптації вчителів-новачків до діяльності в новому закладі (Sharp, 2015); емоційних реакцій учителів на освітні реформи (Ungar, 2016); як важлива передумова ефективного функціонування соціальних мереж, спільнот і онлайн-спільнот зокрема (Damasio et al., 2012). Поняття «фасилітація» ши-

роко досліджується в психолого-педагогічних працях українських і зарубіжних учених (Rogers, 1967; Авдеева, 2005; Гейко, 2016; Близнюкова, 2017; Лушин, 2013; Фісун, 2009 та ін.).

Проблема того, як учителі сприймають свою діяльність у контексті освітньої реформи, аналізується в межах когнітивного підходу до вивчення емоцій. Зокрема, виявлено, що прийняття освітянами реформ може відбуватися через реалізацію внутрішньої суперечності між тим, чого вони очікують, і тим, які емоції та почуття переживають педагоги у своїй повсякденній практиці в процесі упровадження інноваційних засад (Pesonen, Rytivaara, Palmu, & Wallin, 2020). Однак не вирішеним у цьому плані залишається завдання створення технології фасилітації почуття причетності вчителів з акцентом на їхній емоційній сфері, пошуку шляхів трансформації неприємних емоцій та почуттів у продуктивну енергію, що сприяло б підвищенню суб'єктивної причетності до інновацій в освіті.

Мета статті полягає в аналізі змісту та процедури проведення технології фасилітації почуття причетності педагогів до реформи в освіті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Р. Баумейстер та М. Лірі визначили «причетність» як «почуття захищеності та підтримки, коли є відчуття прийняття, включеності та спільної ідентичності для члена певної групи» (Baumeister, & Leary, 1995). Поглиблюючи розуміння концепту «причетність», К. Гуденоу дає таке визначення: «суб'єктивне почуття людини, що тебе приймають, цінують, долучають і заохочують, а також відчуття себе важливою частиною життя та діяльності групи або шкільного колективу» (Goodenow, 1993, p. 22). Згідно з теорією ідентифікації поняття «причетність» трактується як сприйняття володіння чимось чи належності до чогось. Однак сама по собі належність суб'єктів до певної педагогічної спільноти, яка впроваджує засади освітньої реформи, не обов'язково стимулює прояв почуття причетності вчителя до цієї інноваційної діяльності. Основою для цього має бути консолідація думок щодо спільних професійних інтересів і цінностей на когнітивному рівні. Як свідчить проведений аналіз, відчуття причетності вчителів конструється в процесі спільних практик та під час розподілу завдань, рефлексії поглядів своїх колег на педагогічний процес, тобто в процесі партнерської взаємодії.

Почуття причетності надає переваги для розвитку спільноти, адже може бути для неї ресурсом в умовах трансформацій. Суб'єкти, які відчувають себе частиною спільноти, схильні виходити за межі особистого інтересу заради групових цілей, а завдяки міжособистісній співпраці та налагодженій комунікації розширюється досвід спільноти, підвищується міжособистісна довіра та виникає ефект синергії.

Розвиткові почуття причетності вчителів сприяють суб'єктивне сприйняття підтримки від адміністрації освітнього закладу, теплі, позитивні відносини з колегами, а ще воно залежить від емоційного фону під час спільного обговорення професійних завдань (Pesonen et al., 2020).

Таким чином, почуття причетності педагогів виникає внаслідок:

- поділяння спільних професійних цінностей та цілей педагогічної спільноти, сприйняття себе активним учасником інноваційного освітнього процесу (*когнітивний аспект*);
- позитивного емоційного фону під час спілкування з колегами/адміністрацією закладу/учнями/батьками (*емоційний аспект*);
- активної участі в освітніх інноваціях (обговорення та безпосереднє впровадження);
- проведення спільних професійних і позапрофесійних заходів, пов'язаних з освітніми інноваціями (*поведінковий аспект*).

Як свідчать дані проведеного нами онлайн-опитування серед освітян (квітень-травень 2020 р.), 77% опитаних мають переважно середній рівень відчуття власної причетності до реформування освіти (318 із 413 опитаних педагогів). Такі результати наводять на думку, що вчителі недостатньо сильно відчувають власну причетність до освітніх змін, переважна їх

більшість не має позитивного емоційного відгуку з приводу реформування, а серед опитаних освітян простежується формальний підхід до інновацій. Слід зазначити, що це дослідження проводилося в рамках науково-дослідної роботи лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України на тему ««Соціально-психологічне забезпечення підтримки педагогічною спільнотою та громадськістю реформ у сфері загальної середньої освіти». Цільовою аудиторією були заклади загальної середньої освіти України, які згідно з наказами МОН (№219 від 04.03.2016 р. та №1128 від 08.08.2017 р.) стали учасниками нашого опитування.

Для кращого розуміння демографічних та професійних показників охарактеризуємо головні параметри нашої вибірки. Серед 413 респондентів 37 осіб були жіночої статі та 39 – чоловічої; за віком – 108 осіб молодше 35 років, 136 осіб – від 36 до 46 років, 169 осіб – старше 46 років. За педагогічним стажем вибірку було розділено на 5 підгруп: до 5 років педагогічного стажу (61 особа), 5-15 років включно – 100 осіб, 16-25 років – 101 особа, 26-35 років – 111 респондентів, понад 36 років педагогічного стажу – 40 респондентів. За критерієм «учасник освітнього процесу» розподіл відповідей виглядає так: педагогів початкової школи – 117, педагогів основної та старшої школи – 227, адміністрація шкіл і директори – 35 осіб, психологи та соціальні педагоги – 34 особи. У вибірці були представлені переважно жінки, що зумовлено специфікою самої педагогічної діяльності; переважна більшість – респонденти основного працездатного віку з достатньо великим професійним стажем, більшість із них – педагоги основної та старшої школи. Для виокремлення груп із різним рівнем причетності ми аналізували дані за всією вибіркою, а не окремо за кожною віковою або соціальною підгрупою. Рівень прояву почуття причетності визначався за допомогою запитання «Оцініть, наскільки Ви відчуваєте власну причетність до реформування повної загальної середньої освіти в Україні?» з можливістю виставити відповідний бал (від 1 до 5). Методичні засади цього дослідження, зокрема особливості створення авторського опитувальника, представлено в нашому попередньому науковому доробку (Каніболоцька, 2020).

Як свідчать отримані дані, такі емоційні прояви, як втома, апатія, нудьга, також залежать від того, наскільки вчитель відчуває свою причетність до реформування освіти: зі збільшенням почуття суб'єктивної причетності зменшуватимуться зазначені емоційні прояви в контексті своєї участі в освітньому процесі. Тобто високий рівень причетності суб'єкта може позитивно впливати на його емоційний фон, стати передумовою високого рівня залученості до освітнього процесу. У зв'язку з цим доречним буде визначити та описати технологію підвищення (фасилітації) рівня відчуття причетності вчителів до освітніх інновацій у контексті соціально-психологічного забезпечення підтримки педагогічною спільнотою реформ у сфері загальної середньої освіти.

Соціально-психологічні технології спрямовані на зміну знань, системи ставлень і поведінки людей; вони впливають різні сфери психічної активності індивідів, тому вважаються ефективними. Такі технології мають переважно інформаційний характер і ставлять за мету надання людям більших обсягів інформації. Соціально-психологічні технології впроваджуються з використанням інтерактивних методів, які, крім простого надання інформації, вимагають залучення цільової аудиторії до процесу обговорення, дискусії тощо. До групи акціональних технологій соціально-психологічної підтримки освітньої інновації ми віднесли технологію фасилітації почуття причетності. У загальному розумінні фасилітація (від [англ.](#) facilitation – допомога, полегшення, сприяння) – це організація процесу колективного розв'язання заданих проблем у групі без власного втручання у предмет обговорення (Іванченко, 2018). Вважаємо, що основна мета технології фасилітації почуття причетності – залучити аудиторію до активного обговорення проблемних питань у контексті освітньої реформи, під час якого формується власна думка учасників про предмет дискусії, а також підвищується рівень почуття причетності до різних аспектів реформування.

Розкриємо, як ми розуміємо загальний зміст цієї технології. Загалом, виокремлюємо в ній кілька типових блоків: аналітичний (діагностика, яка здійснюється онлайн чи офлайн залежно від поточних умов), організаційно-управлінський (обговорення та планування заходу) і корекційно-розвивальний (проведення рефлексивних вправ у груповому форматі).

Учасниками процесу застосування технології фасилітації почуття причетності є фасилітатор, який пояснює хід роботи, управляє процесом (пропонує завдання, контролює час, відстежує групову динаміку залежно від очного чи дистанційного формату проведення), та безпосередньо вчителі як представники педагогічної спільноти. Процес виконання технік є структурованим і спрямовується на корекцію емоційної та когнітивної складових причетності учасників дискусії. Інтервенції фасилітатора пов'язані як із процесом, так і зі змістом роботи учасників, основним завданням яких є створення психологічно сприятливого середовища для обміну думками, пояснення мети і чітке формулювання завдань заходу. Як кінцевий продукт обговорення передбачає вироблення конкретних кроків щодо регулювання власних емоційних проявів у контексті інноваційних викликів, рефлексію своїх переживань та структурування цінностей. Завдяки виконанню комплексу вправ учасники мають змогу виявити спільні цінності, покращити міжособистісні стосунки в шкільному колективі тощо. Ми виокремили такі критерії ефективності технології фасилітації почуття причетності: *рефлексивність* емоційних станів та досвіду через інтеграцію на когнітивному рівні змісту й мети своєї діяльності і *прогностичність* через моделювання власних реакцій на схожі професійні виклики в майбутньому, що досягається завдяки виконанню комплексу вправ, процедурні аспекти яких ми проаналізуємо нижче.

За процедурою проведення технологія фасилітації почуття причетності складається з двох комплексів рефлексивних вправ: 1) запитань, що обговорюються відповідно до моделі 4F Р. Гринавея (Greenaway, 1993) та 2) модифікованої нами техніки «Компас цінностей» Дж. Лазаруса (Сударкин, & Вовченко, 2014). Ці техніки здійснюються послідовно: перший комплекс вправ спрямований на звільнення від негативних емоцій через їх усвідомлення і вербалізацію, а також трансформацію в позитивні емоції шляхом переосмислення власного досвіду на прикладі ситуації, пов'язаної з реформою; мета другого комплексу вправ – «з'єднання» в мисленні людини того, що вона робить на роботі, з тим, для чого вона це робить (тобто поєднання діяльності та особисто значущої мети). Як зазначають самі автори цієї техніки, «вона дає дієві результати: співробітники відтак з більшим розумінням ставляться до своєї роботи, не вважають її тепер «безглуздою», «експлуатацією», натомість схильні сприймати роботу як «спосіб досягнення своїх цілей», «як діяльність, що дає користь собі та іншим», «як цікаве і корисне заняття» (Сударкин, & Вовченко, 2014).

Перейдімо до опису комплексу вправ, з яких складається технологія фасилітації почуття причетності педагогів. Адже модель 4F Р. Гринавея передбачає переосмислення складних ситуацій, з якими стикається суб'єкт, відповідно до чотирьох рівнів. Спочатку відбувається критичне вивчення ситуації, пов'язаної з професійними невдачами, яку необхідно переглянути та переосмислити; далі екстеріоризуються емоції та почуття щодо цих ситуацій; потім отриманий корисний досвід використовується у схожих випадках у майбутньому.

У цій моделі є декілька послідовних і логічних етапів. Отож пропонуємо короткий їх опис.

1. Об'єктивний опис фактів, пов'язаних з тим, що сталося/відбувається («facts»). Рефлексивні запитання, що використовуються на першому етапі:

- Що, коли і як трапилося?
- Чи сталося щось несподіване?
- Що найбільше запам'яталось, було цікавим або незвичайним?
- Якими були переломні чи критичні моменти під час цієї події?
- Що відбувалося далі? Що сталося перед цим?
- Що найбільше вплинуло на ваше ставлення та поведінку?
- Чого не сталося, але ви про це думали / сподівалися, що станеться?

2. Фіксація своїх емоційних реакцій на ситуацію («feelings»). Рефлексивні запитання, що використовуються на другому етапі:

- Які почуття ви пережили?
- У який момент ви відчували найбільшу чи найменшу причетність?
- Які інші почуття ви відчували в цій ситуації?
- У які моменти ви найбільше усвідомлювали контроль / звільнення від неприємних почуттів/емоцій?
- У яких ситуаціях ви досягли особистого максимуму та мінімуму в прояві цих неприємних почуттів/емоцій?

3. Формулювання висновків: конкретний досвід, який можна почерпнути із ситуації («findings»). Рефлексивні запитання, що використовуються на третьому етапі:

- Чому це спрацювало / не спрацювало? Чи ви зробили все, що могли? Чи ви щось упустили?
- Як ваші емоції та почуття вплинули на те, що ви сказали і зробили? Чи отримали ви той результат, на який сподівалися?
- Чи були якісь втрачені можливості? Чи жалкували ви про щось?
- Що б ви хотіли зробити інакше?
- Що було для вас найбільш/найменш цінним у цій ситуації / у результаті?
- Чи були якісь відгуки/оцінки з цього приводу?
- Про що нове ви дізналися завдяки цій ситуації?

4. Структурування власного досвіду таким чином, щоб людина могла використовувати його в майбутньому («future»). Запитання, що використовуються на четвертому етапі:

- Як ви собі уявляєте те, що здобули в цій ситуації?
- Що вже змінилося?
- Які альтернативи вибору ви зараз маєте?
- Яким чином ви б використали набутий досвід?
- Який план ви можете скласти на майбутнє в контексті схожих ситуацій?

Отже, модель 4F дає змогу учасникам проаналізувати власні почуття, поглянути на ситуацію об'єктивно та спрогнозувати майбутнє відповідно до фактів і почуттів, тобто поставитися до проблеми більш емоційно грамотно (компетентно), з прогностичної, рефлексивної позиції.

Наступною в ланцюжку вправ є техніка «Компас цінностей», яку ми модифікували, доповнивши списком термінальних цінностей за М. Рокичем (Бурлачук, 2002). Техніка «Компас цінностей» проводиться в такій логічній послідовності:

Крок 1а. Дізнаємося про цінності. Для цього використовуємо комплекс рефлексивних запитань, на які респондент відповідає письмово:

- «Що для мене є найважливішим на роботі?»;
- «Чого я хочу досягти на роботі?»;
- «Що визначає мій вибір місця роботи?».

Крок 1б. Уточнюємо, чи не пропустили ми чогось. Для цього важливо переглянути власний список і поставити собі таке запитання:

- «Якби це характеризувало мою ідеальну роботу, то це був би повний список чи чогось не вистачає?». У разі потреби необхідно дописати пропущене.
- Далі порівнюємо власні цінності з наданим списком термінальних цінностей, здійснюємо заміну власних назв на загальноновживані назви зі списку цінностей.

Крок 2. Розставляємо цінності за критерієм важливості для респондента. Для цього потрібно поділити наявні цінності на два списки:

- А – найважливіше в роботі (приблизно 3 пункти),
- Б – теж важливе, але не настільки (5 пунктів).

Крок 3. Проводимо перевірку.

Іноді буває так, що людина називає важливим одне, а насправді вважає важливим інше. Перевіряємо це таким чином: пропонуємо уявити, що кожен зі списків (А і Б) – це окремий заклад, який можна характеризувати описаними вище поняттями (цінностями).

➤ Респондент ставить собі запитання: У якому закладі він/вона вважав/-ла б за краще для себе працювати: А чи Б?

Крок 4. Поєднуємо цінності співробітника з його безпосередньою роботою. Запитання ставиться так:

➤ «Як саме ви реалізуєте цінність А в/на роботі під час запровадження засад освітньої реформи?»;

➤ «У виконанні яких своїх завдань ви вбачаєте максимальну можливість досягти А?».

Наприклад, цінністю «А» для вчителя є «творчість». Педагог може сказати: «Я реалізую своє прагнення до творчості через участь у робочій групі зі створення підручника або написання авторської програми з розвитку фінансової грамотності учнів (один із аспектів освітньої реформи). Тобто це те, що вчитель здатен виконувати без додаткових фінансових витрат, до чого його не треба підштовхувати – він і сам хоче це робити, адже це його внутрішня мотивація, яка спирається на відповідну пріоритетну цінність.

Отже, використання цієї техніки в комплексі з іншими рефлексивними запитаннями моделі 4F дає педагогам змогу структурувати свої думки, емоції та почуття в ситуації освітніх змін, підвищити рівень причетності в контексті своєї участі під час упровадження інноваційних підходів у навчання, а також поставитися до своєї роботи більш відповідально і водночас менш тривожно реагувати на повсякденні виклики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Упровадження засад освітньої реформи в умовах дистанційного режиму та пандемії – абсолютно непередбачуваний виклик для всіх учасників освітнього процесу. Звісно, цей виклик накладає негативний відбиток на психоемоційну сферу вчителів, а онлайн-режим може створювати реальні перепони та обмеження з погляду реалізації інноваційних принципів, зменшувати почуття причетності у вчителів. Узагальнення напрацювань науковців дає нам підстави говорити про те, що почуття причетності педагогічної спільноти до освітньої реформи виникає внаслідок: переважання позитивних емоцій над негативними у ставленні до тих чи інших засад освітньої реформи; бажання бути активним учасником реформи, прагнення брати участь у спільних професійних і позапрофесійних заходах, пов'язаних з освітніми інноваціями; поділяння спільних професійних цінностей, рефлексії думок своїх колег, сприйняття себе членом своєї професійної групи. Почуття причетності безпосередньо впливає на ставлення вчителів до реформ, їхню мотивацію та залученість у процес реалізації інновацій. Комплексне використання вправ, які пропонує технологія фасилітації почуття причетності, сприятиме подоланню негативних емоцій, підвищенню рефлексивної, прогностичної здатності вчителів.

Серед напрямів подальших розвідок доцільними видаються передусім перевірка ефективності зазначеної технології, створення рекомендацій для адміністрацій освітніх закладів щодо оптимізації організаційної культури, застосування психологічних методів налагодження партнерської взаємодії та взаєморозуміння з оперттям на ресурсний потенціал почуття причетності вчителя.

Список використаних джерел

Авдеева, І. М. (2005). Принципи педагогічної фасилітації. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 26 (1), 24–28.

Близнюкова, О. М. (2017). *Сучасні методи фасилітації групової роботи*. Кропивницький: Александрова М. В.

Бурлачук, Л. Ф. (2002). *Психодіагностика*. Санкт-Петербург: Питер.

Гейко, Є. В. (2016). *Психологія цілісності особистості*. Кропивницький: Центрально-Українське вид-во.

Іванченко, С. М. (2018). *Організація заходів з громадської підтримки освітніх інновацій: методичні рекомендації*. Київ: Талком.

Каніболоцька, М. С. (2020). Особливості почуття причетності вчителів до освітньої реформи в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 4, 94–100. doi: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-4-13>

Лушин, П. В. (2013). *Екологічна допомога особистості в перехідний період: екофасилітація*. Серія «Жива книга». Київ.

Сударкин А., & Вовченко, Н. (2014). Взято из <http://www.management.com.ua/hrm/hrm282.html>.

Фісун, О. В. (2009). Реалізація ідей фасилітації в діяльності вчителя. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальній школі*, 2, 385–391.

Baumeister, R. F. & Leary, M. R. (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117 (2), 497–529.

Damasio, M. J., Henriques, S. & Costa C. (2012). Belonging to a community: forms of technical mediated belonging. *Observatorio (OBS*) Journal*, 21, 127–146.

Goodenow, C. (1993). Classroom belonging among early adolescent students: relationships to motivation and achievement. *Journal of Early Adolescence*, 13, 21–43.

Greenaway, R. (1993). *The four F's of active reviewing*. Retrieved from: <https://www.ed.ac.uk/reflection/reflectors-toolkit/reflecting-on-experience/four-f>

Health, R. G., & Sias, P. M. (1999). Communicating spirit in a collaborative alliance. *Journal of Applied Communication Research*, 27, 356–376.

Maslow, A. (1971). *The farther reaches of human nature*. New York: Viking.

McNamara, K. (1996). Bonding to school and the development of responsibility. *Reclaiming Children and Youth*, 4(4), 33–37.

Pesonen, H. V., Rytivaara, A., Palmu, I., & Wallin, A. (2020). Teachers' stories on sense of belonging in co-Teaching relationship. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1, 14–24. doi: 10.1080/00313831.2019.1705902.

Rogers, C. (1967). *The Interpersonal Relationship in the Facilitation of Learning in Humanizing Education*. Boston: Houghton Mifflin.

Schlein, S. (2016). *The clinical Erik Erikson: a psychoanalytic method of engagement and activation*. New York: Routledge.

Sharp, P. (2015). *Nurturing Emotional Literacy: a practical guide for teachers, parents and those in the caring professions*. London: David Fulton.

Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2014). Teacher self-efficacy and perceived autonomy: relations with teacher engagement, job satisfaction, and emotional exhaustion. *Psychological Reports: Employment Psychology & Marketing*, 1, 68–77.

Thomas, L., Herbert, J., & Teras, M. (2015). A sense of belonging to enhance participation, success and retention in online programs. *The International Journal of the First Year in Higher Education*, 5(2), 69–80. doi: 10.5204/intjfyhe.v5i2.233.

Ungar, O. (2016). Teachers' attitude toward educational reforms through metaphors. *International Journal of Educational Research*, 77, 117–127. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2016.03.008>.

References

Avdyeyeva, I. M. (2005). Pryntsypy pedahohichnoi fasylytatsii [Principles of pedagogical facilitation]. *Scientific notes of the Institute of Psychology H. S. Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 26 (1), 24–28. (in Ukrainian)

Baumeister, R. F. & Leary, M. R. (1995). The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117 (2), 497–529. (in English)

Blyznjukova, O. M. (2017). *Suchasni metody fasylytatsii hrupovoi roboty* [Modern methods of group work facilitation]. Kropyvnytskyi: Aleksandrova M. V. (in Ukrainian)

- Burlachuk, L. F. (2002). *Psikhodiagnostika* [Psychodiagnostics]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Damasio, M. J., Henriques, S. & Costa C. (2012). Belonging to a community: forms of technical mediated belonging. *Observatorio (OBS*) Journal*, 21, 127–146. (in English)
- Fisun, O. V. (2009). Realizatsiia idei fasylyitatsii v diialnosti vchytelia [Implementation of facilitation ideas in the activities of the teacher]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshhii i zahalnyi shkoli*, 2, 385–391. (in Ukrainian)
- Goodenow, C. (1993). Classroom belonging among early adolescent students: relationships to motivation and achievement. *Journal of Early Adolescence*, 13, 21–43. (in English)
- Greenaway, R. (1993). *The four F's of active reviewing*. Retrieved from <https://www.ed.ac.uk/reflection/reflectors-toolkit/reflecting-on-experience/four-f> (in English)
- Health, R. G., & Sias, P. M. (1999). Communicating spirit in a collaborative alliance. *Journal of Applied Communication Research*, 27, 356–376. (in English)
- Heiko, Ye. V. (2016). *Psykhologhiia tsilisnosti osobystosti* [Psychology of personality integrity]. Kropyvnytskyi: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. (in Ukrainian)
- Ivanchenko, S. M. (2018). *Orhanizatsiia zakhodiv z hromadskoi pidtrymky osvitynnikh innovatsii: metodychni rekomendatsii* [Organization of events on public support of educational innovations: methodical recommendations]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Kanibolotska, M. S. (2020). Osoblyvosti pochuttia prychnosti vchyteliv do osvithnoi reformy v Ukraini [Peculiarities of the sense of belonging of teachers to educational reform in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, 4, 94–100. doi: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-4-13> (in Ukrainian)
- Lushin, P. V. (2013). *Ekologichnaya pomoshch lichnosti v perekhodnyi period: ekofasylitatsiya* [Eco-friendly assistance to the individual during the transition period: ecofacilitation]. *Seriya «Zhivaya kniga»*. Kyiv. (in Russian)
- Maslow, A. (1971). *The farther reaches of human nature*. New York: Viking. (in English)
- McNamara, K. (1996). Bonding to school and the development of responsibility. *Reclaiming Children and Youth*, 4(4), 33–37. (in English)
- Sudarkin, A., & Vovchenko, N. (2014). Retrieved from <http://www.management.com.ua/hrm/hrm282.html>. (in Russian)
- Pesonen, H. V., Rytivaara, A., Palmu, I., & Wallin, A. (2020). Teachers' stories on sense of belonging in co-Teaching relationship. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1, 14–24. doi: 10.1080/00313831.2019.1705902. (in English)
- Rogers, C. (1967). *The Interpersonal Relationship in the Facilitation of Learning in Humanizing Education*. Boston: Houghton Mifflin. (in English)
- Schlein, St. (2016). *The clinical Erik Erikson: a psychoanalytic method of engagement and activation*. New York: Routledge. (in English)
- Sharp, P. (2015). *Nurturing Emotional Literacy: a practical guide for teachers, parents and those in the caring professions*. London: David Fulton. (in English)
- Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2014). Teacher self-efficacy and perceived autonomy: relations with teacher engagement, job satisfaction, and emotional exhaustion. *Psychological Reports: Employment Psychology & Marketing*, 1, 68–77. (in English)
- Thomas, L., Herbert, J., & Teras, M. (2015). A sense of belonging to enhance participation, success and retention in online programs. *The International Journal of the First Year in Higher Education*, 5(2), 69–80. doi: 10.5204/intjfyhe.v5i2.233. (in English)
- Ungar, O. (2016). Teachers' attitude toward educational reforms through metaphors. *International Journal of Educational Research*, 77, 117–127. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2016.03.008>. (in English)

УДК 159.9:37.091.12(070.433)
DOI:

Муліка Катерина Миколаївна,
аспірантка лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
[ORCID ID 0000-0002-4959-3789](https://orcid.org/0000-0002-4959-3789)
eka.mulika@gmail.com

КОНФЛІКТОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: СТАВЛЕННЄВИЙ КОМПОНЕНТ

Обґрунтовано розуміння конфлікту як феномену, вбудованого в освітній процес та необхідного для розвитку. Конфлікт пропонується трактувати як актуалізоване зіткнення суперечностей, коли сторони з різними цінностями, настановленнями, мотивами не можуть існувати в незмінному вигляді, становлять загрозу для психічної цілісності та взаємовпливають одна на одну. Представлено «ставленнєвий» складник конфліктологічної компетентності педагога, що зумовлює готовність і здатність педагога реалізовувати знання й навички у сфері конфліктології (взаємодіяти в ситуації загрози задля розв'язання суперечностей на протигагу уникненню, перенаправленню енергії на менш загрозливі об'єкти): рефлексивність, здатність налагоджувати довірливу взаємодію, орієнтація в часі, незалежність цінностей та поведінки суб'єкта, адаптація, домінування, ескапізм, цінності самоактуалізації та гнучкість поведінки, сензитивність до себе та спонтанність, самоповага, самоприйняття (ставлення до себе), ставлення до інших людей, міжособистісна чутливість. Презентовані ставлення необхідні для зведення до мінімуму руйнівного впливу, а за можливості – для конструктивного розв'язання конфліктів. Під «суб'єктивним ставленням» у структурі конфліктологічної компетентності педагога запропоновано розуміти латентний психічний потенціал реакцій, переживань та дій людини, що актуалізується в процесі конструювання нею поточної комунікативної ситуації, у зв'язку з оцінними уявленнями індивіда про навколишнє середовище та самого себе. Розвиток конфліктологічної компетентності вчителя пропонується вивчати в контексті соціально-психологічних умов (процесів), що мають місце в педагогічному колективі (малій групі): сприйняття індивідом групи, психологічний мікроклімат, згуртованість та ставлення до власної ролі в малій групі (педагогічному колективі), суб'єктивне сприйняття стилю керівництва, типу особистості керівника, вагомості роботи в закладі освіти як єдиного джерела задоволення матеріальних потреб. Наведено результати емпіричного дослідження психологічних процесів у малих групах та ставленнєвого складника конфліктологічної компетентності педагога, встановлено зв'язки ставлень педагогів із їх суб'єктивним сприйняттям педагогічного колективу. Виявлено, що вчителі оцінюють соціально-психологічний клімат переважно як сприятливий, говорять про переважно високий рівень групової згуртованості в колективах за умови колективістського типу сприйняття групи та демократичного стилю керівництва. Для респондентів характерні середній рівень рефлексивності, підвищене самосприйняття (блок самоповага та самосприйняття), прагнення до домінування при незначному зниженні адаптованості та браку довіри до навколишнього світу й інших людей. Виявлено тенденцію до сепарації респондентів від соціального оточення, сприйняття ними індивідуалізму як чинника успішності в професійній діяльності, що може призводити до примноження суперечностей, але водночас до блокування готовності їх визнавати. Тобто сприятливі соціально-психологічні умови праці вчителів та орієнтація на колективізм задають для них рамки гуманістичного сприйняття людини як основи суб'єкта та об'єкта професійної педагогічної діяльності, однак самі педагоги демонструють суперечливі тенденції: з одного боку, вони надають вагу колективізму, визнають себе частиною освітнього середовища як такого; з другого – їхня самореалізація в професійній діяльності досягається за умови домінування, індивідуалізму та сепарації від групи, що свідчить про важливість

самототожності для вчителя. Означено підходи до розвитку конфліктологічної компетентності педагогів з урахуванням особливостей процесів, що відбуваються в малій групі.

Ключові слова: ставленнєвий складник конфліктологічної компетентності; процеси в малій групі; конфлікт.

CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE: ATTITUDE COMPONENT

Kateryna M. Mulika,

Ph.D. student of the Laboratory of Psychology of Political-Legal Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

[ORCID ID 0000-0002-4959-3789](https://orcid.org/0000-0002-4959-3789)

eka.mulika@gmail.com

It is substantiated the understanding of the conflict as a necessity of development, built into the educational process. It is proposed to interpret the conflict as an actualized collision of contradictions, in which the parties with different values, guidelines, motives cannot stay unchanged, and pose a threat and mutually determine, interact with each other. The «attitude» model of conflict competence of the teacher is presented as a tool for minimizing the destructive influence, with the possibility of constructive use of conflicts. There are presented the components of the «attitude» model of conflictological competence, which determine the readiness and ability of the teacher to implement knowledge and skills in conflictology (interact in a situation of threat to resolve contradictions, instead of avoiding, redirecting energy to less threatening objects): reflexivity, ability to establish interaction, time orientation, independence of values and behavior of the subject, adaptation, dominance, escapism, values of self-improvement and flexibility of behavior, self-sensitivity and spontaneity, self-esteem, self-acceptance (attitude towards yourself), attitude to other people, and interpersonal sensitivity. The term «subjective attitude» in the structure of teacher's conflict competence is proposed to be understood as the latent mental potential of reactions, experiences, and human actions, which is actualized in the construction of the current communicative situation, in connection with the individual's evaluative perceptions of the environment and oneself. The development of conflictological competence of the working teacher is proposed to be studied in the context of socio-psychological conditions (processes) occurring among the teaching staff (small group): individual perception of the group, psychological microclimate, cohesion, and attitude to their role in a small group (teaching staff), subjective perception of management style, personality type of the head of an institution, the importance of work in the educational institution as the only source of satisfaction of material needs. There are given the results of empirical research of psychological processes in small groups and the attitude component of the conflict competence of the teacher, and there are established the connections of teachers' attitudes with their subjective perception of the pedagogical staff. It is found that teachers mainly assess the socio-psychological climate as favorable, characterize the predominance of a high level of group cohesion in teams with a tendency to collectivist type of group perception and democratic management style. Respondents are characterized by an average level of reflexivity, increased self-perception (self-esteem and self-perception block), the desire for dominance with a slight decrease in adaptability, and lack of trust in the world around and other people. It is found a tendency in respondents to separate from the social environment, the expression of individualism as a factor of success in professional activities, which can contribute to the multiplication of contradictions, but blocking the willingness to recognize them. That is, the favorable socio-psychological working conditions for teachers and their orientation to collectivism set the framework of humanistic perception of a person as the basis of the subject and object in professional pedagogical activity. But teachers themselves show opposite tendencies: on the one hand, they give importance to collectivism, and find themselves as a part of the educational environment as such; on the other hand, their self-realization in professional activity is achieved under the condition of domination, individualism, and separation from the group, which testifies to the importance of self-authenticity for the teacher. There are identified approaches to the development of working teachers' conflictological competence, taking into account the peculiarities of the small group processes.

Keywords: attitude component in conflict competence; small group processes; conflict.

Постановка проблеми. Процеси реформування освіти України (реалізація компетентнісного підходу, основи якого закріплені в Законі України «Про освіту», формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти) пов'язуються з безпечним освітнім середовищем, переглядом сутності, визначенням соціально-психологічних умов його розбудови. Нове бачення безпеки в освіті полягає в допустимості культурної, релігійної, мотиваційної, поведінкової та іншої різності (у межах загальнолюдських цінностей), свободі від проявів психологічного насильства у взаємодії, можливості задоволення потреб людини в особистісно-довірливих стосунках, збереженні цілісності особистості. Підходи до розбудови освіти, у центрі якої – людина, є новими, а почасти такими, що суперечать традиційним цінностям безконфліктної взаємодії, конформізму. Нинішній період, який переживає українська школа, характеризується суперечністю між новаціями та настановленнями педагогів (застарілими, але закріпленими способами вертикальної взаємодії, особливостями оцінки педагогічної праці). Так, запровадження інклюзивної освіти, що передбачає різні когнітивні можливості учнів, не узгоджується з оцінкою професійної діяльності педагога за результатами знань учнів; а вимоги діяти автономно (соціальна компетентність), захищати права, інтереси в суді чи із залученням омбудсмена – з образом «гармонійного педагога», який має поступатися, ухилятися від конфліктів, діяти «безконфліктно». Така ситуація передбачає перегляд розуміння сутності поняття «конфлікт» та допустимості його в освіті, обґрунтування конфліктологічної компетентності педагога як умови зниження чи зведення до мінімуму руйнівного впливу конфлікту.

Науково-методичне, інформаційне, нормативне поле освітньої галузі поповнюється новими поняттями і трактуваннями («булінг», «одноразовий конфлікт», «медіація», «порозуміння», «омбудсмен»), що поступово трансформують традиційні структури і зв'язки в освіті, сприяють формуванню якісно нового типу освітянських організацій. Професійним стандартом учителя (2020) передбачено психологічну компетентність, у складі якої чітко проглядається конфліктологічна компетентність (здатність формувати спільноту учнів, у якій кожен відчуває себе її частиною, конструктивно реагувати на стрес, конфліктні ситуації, сприяти порозумінню). Інституційний аудит закладів освіти звертає увагу на створення соціально-психологічних умов для конструктивного розв'язання конфліктів. З погляду реалізації цих новацій особливого значення набуває вивчення взаємовпливу людини та середовища (соціально-психологічних умов). Наукове розуміння соціально-психологічних особливостей перебігу конфліктних процесів сприятиме більш ефективному просуванню ідей, пов'язаних із забезпеченням нормального функціонування людини в системі освіти. Маркером, що визначає необхідність більш детального вивчення конфліктологічної компетентності вчителя в контексті психологічних процесів, що відбуваються в малій групі (трудовому колективі), є також той факт, що переважна більшість звернень учасників освітнього процесу до Національної поліції щодо насильства в освіті (цькування) трактується ними як конфлікти¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У первинній та оновленій Європейській довідковій рамці ключових компетентностей для навчання впродовж життя «компетентність» трактується як набір знань, навичок та ставлень, що стосуються ситуації (Рекомендації Європейського парламенту та Ради, 2006; Рекомендації Ради, 2018). Різні науково-методологічні підходи до вивчення конфліктологічної компетентності, відповідно, передбачають і власне складові (компоненти) у визначених моделях, які перегукуються, доповнюють або суттєво різняться: змістова, мотиваційно-діяльнісна, особистісна, конструктивна, комунікативна (Козич, 2008, с. 11); аксіологічна (мотиваційний, емоційний, рефлексивний, вольовий екзистенційний

¹ Протягом 2019 року до управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції в Полтавській області надійшло 75 звернень з питань можливого булінгу, лише 4 з яких підтвердились (Інформаційний запит до Головного управління Національної поліції в Полтавській області та відповідь на нього з питань можливого булінгу на території Полтавської області протягом 2019 року: від 17.08.2020 за вих. № 23/115/20/01-2020).

компоненти), інформаційна (знання), операційна (уміння) (Бережная, 2009, с. 38); певний рівень обізнаності про діапазон можливих стратегій поведінки в конфлікті та умінь реалізувати стратегії в конкретній життєвій ситуації (Хасан, 1996, с. 49); когнітивна, емоційна, поведінкова (Сорока, 2015, с. 55); система конфліктологічних знань, яка забезпечує розпізнавання складної професійно-управлінської взаємодії як конфліктної, система конфліктологічних умінь і навичок, яка забезпечує вибір оптимальної взаємодії, саморегуляція негативних психоемоційних станів в умовах конфлікту (Дзюба, 2018, с. 72); когнітивна (знання про конфлікт та шляхи його подолання), особистісна (цінності, інтереси, потреби, настановлення), емоційно-мотиваційна (емоційний інтелект, мотиви поведінки), регулятивно-поведінкова (стиль поведінки під час конфлікту, асертивна поведінка (Мухіна, 2019, с. 4); когнітивний (змістовий, пізнавальний), операційний (діяльнісний, поведінковий), мотиваційно-ціннісний (смісловий), рефлексивно-регулятивний, експерієнтальний компоненти (Філь, 2011, с. 20-24); наявність конфліктологічних знань, володіння соціальними технологіями профілактики, управління, мінімізації деструктивних форм конфлікту, володіння технологіями психогігієни і стресостійкості в конфліктах, дотримання професійно-етичного кодексу конфліктолога (Котлова, 2017, с. 116-117); у структурі комунікативної компетентності виділяється когнітивна (знання і розуміння) та операційна (практичні вміння і навички) компоненти (Гірник, 2011).

Аналіз історичної трансформації поняття «компетентність» у вітчизняних та зарубіжних джерелах, зіставлення терміна зі складовими моделями конфліктологічної компетентності дають підстави констатувати його різночитання, що відображається на підходах до вивчення конфліктологічної компетентності, зосередження уваги на когнітивній (знаннєвій) та операційній (уміннєвій) складових. Британський психолог Дж. Равен, один із засновників компетентнісного підходу, використовує «ставлення» синонімічно до «цінностей» та «здібностей» і розуміє їх як такі, що визначають поведінку людини (реалізацію знань та умінь). Він наголошує на важливості цілісності середовищного та особистісного контексту в розвитку компетентностей (ефективної діяльності) особистості, звертає увагу на те, що під час вивчення конфліктологічної компетентності досліджувані цінності мають визначати бажаний стиль поведінки (Равен, 2002).

Психологічний зміст «ставлення» у структурі конфліктологічної компетентності педагога детально описано у відповідних публікаціях, де пропонується розуміти його як латентний психічний потенціал реакцій, переживань та дій людини, що актуалізується в процесі конструювання нею поточної комунікативної ситуації, у зв'язку з оцінками уявленнями індивіда про навколишнє середовище і самого себе. Ставлення, як динамічне, процесуальне, проявляється в залежності щодо всіх даних суб'єкту обставин ситуації, якими є і він сам, й інші комуніканти, і цілі, і способи взаємодії. Як складова конфліктологічної компетентності, суб'єктивні ставлення постійно змінюються залежно від соціально-психологічних умов, визначаючи здатність та готовність педагога розв'язувати конфлікти (Муліка, 2020, с. 107-116). Попри цілу низку наукових розвідок з цієї проблеми залишаються досі нерозкритими такі аспекти, як: особливості розвитку конфліктологічної компетентності вчителя (реалізація здобутих у закладах вищої освіти конфліктологічних знань та умінь у реальних професійних ситуаціях), взаємовпливу процесів у малій групі (педагогічному колективі) та ставлень педагога, які визначають його конфліктологічну компетентність і є її складниками. Процеси ідентифікації, розвитку особистості в малій групі досліджують науковці лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин (Горностай, 2013, 2018); особливості, соціально-психологічні технології сприяння становленню суб'єктивних ставлень людини до дійсності висвітлюються в публікаціях колективу лабораторії психології політико-правових відносин ІСПП НАПН України (Сіверс, Духневич, & Осадько, 2017, с. 58-64).

Метою статті є представлення ставленнєвого складника конфліктологічної компетентності педагога, презентація результатів емпіричного дослідження особливостей ставлень педагогів у зв'язку із процесами в педагогічному колективі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Донедавна під час атестації, встановлення рейтингу закладів освіти використовувався критерій «відсутність конфліктів у навчальному закладі». Соціальні настановлення серед учасників освітнього процесу про конфлікт як негативне явище зберігаються ще й дотепер та стоять на заваді поширенню ідеї полікультурності, інклюзивної освіти. Водночас ратифіковані в Україні вітчизняні документи зосереджують увагу освітян на таких ключових компетентностях, як здатність взаємодіяти в соціально гетерогенних групах, зберігаючи автономність дій, а Міжнародна організація зі стандартизації (ISO 10015:2019)¹ визначає конфліктологічну компетентність як таку, що дає змогу людям взаємодіяти на організаційному, командному, груповому та індивідуальному рівнях і є необхідною умовою ефективної діяльності організації і надання послуг. Більшість дослідників протягом останніх десятиріч відмовляються від розуміння конфлікту як виключно деструктивного явища (Дзюба, 2018, с. 95; Хасан, 1996, с. 15-21; Козич, 2008). Однак сам руйнівний потенціал конфлікту при цьому не заперечується.

Наше дослідження послуговується визначенням конфлікту як актуалізованого зіткнення суперечностей, за якого сторони з різними цінностями, настановленнями, мотивами не можуть існувати в незмінному вигляді, несуть загрозу психічній цілісності одна одної та взаємодетермінують, взаємовпливають одна на одну. Основою конфлікту завжди є емоційні ставлення, а боязнь конфлікту, конфліктофобія, пов'язується із психічним розщепленням особистості (Мясищев, 1974; Хасан, 1996). Важливою є наявність самої підстави для конфлікту (гострої суперечності), на відміну від поведінки особистості, яка відрізняється від конформістської, загальноприйнятої в малій групі. Почасти демонстрування людиною компетентності «діяти автономно» плутається з конфліктністю особистості та конфліктами.

Беручи за основу первинні зарубіжні та вітчизняні визначення компетентності, які тлумачать її як набір знань, навичок та ставлень, що стосуються ситуації (Рекомендації Європейського парламенту та Ради, 2006; Рекомендації Ради, 2018), конфліктологічно компетентним вважаємо педагога, ставлення якого до себе, до інших, до навколишнього світу не заважає виявляти суперечності та спрямовувати взаємодію в ситуації психічної загрози на розв'язання суперечностей на противагу уникненню, поступкам, односторонньому «непроясненому» компромісу (у цьому разі одна сторона поступається своїми інтересами, потребами, очікуючи в подальшому поступок від опонента, про що останній не здогадується).

Нашу увагу привернув ставленнєвий складник конфліктологічної компетентності педагога, що детермінує використання ним у загрозливих життєвих ситуаціях знань та навичок у сфері конфліктології. Ставлення проявляються в процесах мислення, у сприйнятті інших учасників конфлікту та уявленнях про них, у мовленні, вольових зусиллях, виборі об'єктів уваги, відображаючись у стресових, адаптаційних станах (усвідомлено і несвідомо, як синхронно з подією, так і відтерміновано). Ставлення є динамічними властивостями особистості, що залишаються сталими або трансформуються залежно від даних суб'єкту обставин ситуації (Мясищев, 1974). На основі класифікації ставлень В. Мясищева, яка бере до уваги потреби, інтереси, емоційні та оцінні ставлення, настановлення, та враховуючи концептуальні засади ставленнєвої теорії особистості, що характеризує ставлення до себе, до інших і до навколишнього світу, можемо обґрунтувати відтак ставленнєвий складник конфліктологічної компетентності (табл.). Ставлення особистості, за В. Мясищевим, завжди взаємно спрямовуються ставленнями в колективі (останні визначають характеристику взаємодії між суб'єктами). Відповідно, апробація ставлень у складі конфліктологічної компетентності передбачає вивчення соціально-психологічних процесів у педагогічному колективі (як незалежної змінної, соціально-психологічних умов, що впливають на

¹ ISO 10015:2019. International standard. Quality management – Guidelines for competence management and people development. URL: <https://www.iso.org/standard/69459.html> (дата звернення 25.07.2020).

розвиток/блокування конфліктологічної компетентності педагога). Під «колективом» у нашому дослідженні розуміємо малу групу, яка характеризується тією чи іншою мірою «груповою ідентичністю», проте може не бути суб'єктом («ідентичність групи») (Горностай, 2013, с. 7-21).

Таблиця

**Ставленнєвий складник конфліктологічної компетентності
на основі класифікації ставлень за В. М'ясищевим**

Ставлення в концепції В. М'ясищева		Ставлення у складі конфліктологічної компетентності
Ставлення до себе, до інших, до навколишнього світу	потреби	Орієнтація в часі, згуртованість колективу, цінність педагогічної посади як єдиного джерела задоволення матеріальних потреб, справедливості розподілу капіталу в малій групі, адаптація, домінування, підтримка,
	інтереси	Ескапізм, гнучкість поведінки, спонтанність поведінки, контактність
	емоційні ставлення	Сприймання індивідом групи, психологічний клімат у колективі, сензитивність щодо себе
	оцінні ставлення	Довіра до навколишнього світу, до інших людей, до себе, рефлексивність, цінність самоактуалізації, самоповага, самосприйняття, стиль управління колективом
	настановлення	Уявлення про природу людини, синергія, прийняття власної агресії

Емпіричне дослідження ставленнєвого складника конфліктологічної компетентності вчителя передбачало проведення комплексної діагностики в середовищі працівників сфери освіти. У дослідженні взяли участь 44 респонденти – педагогічні працівники різних типів закладів освіти Полтавської області (учителі, заступники директорів різних типів закладів освіти, практичні психологи системи освіти, зокрема й ті, які поєднують різні посади). Вік досліджуваних був від 26 до 58 років. За статевим параметром вибірка налічувала 40 жінок і 4 чоловіки, що зумовлено загальною тенденцією у сфері освіти. Дослідження проводилося в лютому-березні 2021 року. Його методологією стало уявлення про особистість як систему суб'єктивних ставлень людини до дійсності (В. М'ясищев, Дж. Келлі, В. Мерлін, Г. Олпорт, В. Штерн, Б. Ломов), про динамічну змінюваність цієї системи в процесі творчого вирішення суб'єктом життєвих завдань (Т. Титаренко), про роль соціально-психологічних умов (комунікативних ситуацій) у перебігу самоздійснення та саморозвитку особистості (П. Лушин, В. Татенко, В. Кабрін, В. Барабанщиков). Метою емпіричного дослідження було визначення особливостей ставлень педагогів у зв'язку із процесами в педагогічному колективі.

Комплекс методик емпіричного дослідження склали: 1) Тест сприймання «Сприйняття індивідом групи» (Є. Мосейко, Н. Нелісова); 2) Опитувальник «Психологічний клімат у малій виробничій групі» (В. Шпалінський, Е. Шелест); 3) Тест на виявлення індексу групової згуртованості К. Сішора; 4) Методика визначення стилю керівництва трудовим колективом (В. Захаров, А. Журавльов); 5) Психогеометричний тест С. Деллінгер (адаптація А. Алексєєва, Л. Громової); 6) Самоактуалізаційний тест Е. Шострома (Personal Orientation Inventory, POI, адаптація Ю. Альошина, Л. Гозман, М. Загіка, М. Кроз); 7) Методика діагностики рефлексивності А. Карпова, В. Пономарьової; 8) Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд (окремі шкали важливі, на нашу думку, під кутом зору досліджуваної проблеми); 9) Методика довіри/недовіри особистості до навколишнього світу, інших людей, до себе (за описом А. Купрейченко); 10) спеціально розроблені шкали самооцінки досліджуваними «важливості матеріального забезпечення в професійній діяльності вчителя» та «справедливості розподілу ресурсів у закладі освіти»,

оскільки ці параметри є вагомими для оцінки конфліктологічної компетентності вчителя, проте відповідного діагностичного інструментарію для їх дослідження наразі не розроблено.

Далі наводимо найбільш загальні результати дослідження, зокрема результати факторного аналізу масиву емпіричних даних, що описують виявлені тенденції зв'язку між соціально-психологічними умовами праці вчителів (психологічними процесами в педагогічному колективі) і їхньою конфліктологічною компетентністю.

Розгляньмо стисло найбільш загальні результати дослідження, зокрема отримані за допомогою Тесту сприймання «Сприйняття індивідом групи» (Є. Мосейко, Н. Нелісова). Отже, *сприйняття вчителями педагогічного колективу* можна описати різними типами, серед яких:

- 1) колективістський ($7,1 \pm 1,99$);
- 2) індивідуалістичний ($4,2 \pm 1,82$);
- 3) прагматичний ($2,68 \pm 1,55$).

Як бачимо, найбільш вираженим *типом сприйняття* вчителями групи, у якій вони здійснюють професійну діяльність, є колективістський. Це свідчить про їхню спрямованість на реалізацію спільних цілей та завдань діяльності, пріоритет колективних цілей порівняно з індивідуальними. Дещо меншою мірою для респондентів характерний індивідуалістичний тип сприйняття, а найменш виражений – прагматичний.

Для дослідження соціально-психологічного клімату в трудових колективах ми скористалися опитувальником «Психологічний клімат у малій виробничій групі» (В. Шпалінський, Е. Шелест). Виявлено, що майже половина досліджуваних (44 %, або 19 осіб) оцінюють його високими показниками; 27 %, або 12 осіб, дають оцінки середні і дещо нижчі від середніх, і лише 2 %, тобто 1 особа, – низькі. Отже, педагоги досліджуваної вибірки переважно позитивно оцінюють соціально-психологічний клімат у своїх трудових колективах.

Вивчення показників *групової згуртованості* за методикою «Тест на виявлення індексу групової згуртованості» К. Сішора показало, що у досліджуваних ця якість добре виражена. Зокрема, 64 % (28 осіб) мають високий рівень згуртованості, 27 % (12 осіб) – вищий від середнього і 9 % (4 особи) – середній. Рівні нижче від середнього та низький серед респондентів узагалі не виявлено. Отже, вчителі вибірки відчують себе частиною колективу та поділяють ціннісні засади функціонування педагогічного середовища.

Що ж до *стилю керівництва трудовим колективом*, то за методикою В. Захарова та А. Журавльова отримано такі результати:

- 1) колективістський (демократичний) – $7,6 \pm 4,62$;
- 2) директивний (авторитарний) – $5,6 \pm 3,94$;
- 3) поблажливий (ліберальний) – $2,7 \pm 2,49$.

За оцінкою вчителів, у їхніх педагогічних колективах переважає колективістський стиль керівництва (більше виражений, ніж директивний). Найменш поширеним, на думку респондентів, є поблажливий стиль керівництва колективом. Отже, керівництво в педагогічному середовищі, переважно колективістського спрямування, функціонує на засадах урахування думки учасників педагогічного процесу і характеризується загальним залученням їх до управління колективом. Дещо менша частина респондентів зазначила, що перебуває в директивно організованому середовищі, яке функціонує на засадах ієрархічності. Щоб виключити ефект соціальної бажаності, результати, отримані за методикою визначення стилю керівництва трудовим колективом (В. Захарова та А. Журавльова), були піддані якісному порівнянню з результатами психометричного тесту С. Деллінгера (за допомогою якого респонденти оцінювали особистість керівника). З'ясувалося, що директивний стиль управління пов'язується переважно з лідерством і креативністю керівника.

З огляду на тенденції, виявлені за результатами проведення самоактуалізаційного тесту Е. Шострома (Personal Orientation Inventory – POI, адаптація Ю. Альошина, Л. Гозман, М. Загіка, М. Кроз), зауважимо, що досліджувані мають підвищений рівень *самоактуалізації*. Серед особливо вагомих аспектів самоактуалізації вчителів –

самосприйняття ($55,4 \pm 11,77$), самоповага ($54,6 \pm 8,38$), уявлення про природу людини ($54,0 \pm 10,67$), орієнтація в часі ($53,5 \pm 9,22$), підтримка ($51,9 \pm 11,49$) та спонтанність ($51,5 \pm 7,77$). До менш виражених показників самоактуалізації вчителів належать синергія ($50,3 \pm 11,1$), сензитивність щодо себе ($50,2 \pm 8,58$), гнучкість у поведінці ($49,8 \pm 10,72$), контактність ($49,6 \pm 11,11$), ціннісні орієнтації ($49,5 \pm 9,82$). Найменш вираженим показником за цією методикою є прийняття агресії ($46,2 \pm 11,1$). Недостатня чутливість до власних потреб, неприйняття гніву, роздратування як відповідних ситуації етапів не дозволяють вчителю повноцінно проживати конфліктні ситуації та гнучко реагувати на суперечності.

Вивчення рефлексивності за методикою А. Карпова, В. Пономарьової показало, що більшість респондентів (72 %, або 32 особи) характеризуються середнім рівнем вияву цієї якості і спроможні реалізовувати її у професійній діяльності та системі виробничих відносин. Також виокремилися дві рівномірно виражені групи (по 14 %, або по 6 осіб), що характеризуються низьким і високим рівнями рефлексивності. Перша група не здатна до успішної рефлексії змісту психічного, а друга – здійснює рефлексію на якісно високому рівні.

За результатами дослідження окремих аспектів *адаптивності* вчителів встановлено, що для них характерні дещо знижені показники соціально-психологічної адаптації ($68 \pm 13,51$, при нормативному значенні 68-136) та ескапізму ($11,4 \pm 4,6$, при нормативному значенні 10-20) при досить високих показниках схильності до домінування ($50,1 \pm 16,03$, при нормативному значенні 6-12). Отже, проблеми адаптації педагогів можна пов'язувати з труднощами професійної комунікації внаслідок вираженої тенденції до підвищеної готовності розв'язувати будь-які проблеми з позиції домінування. Така ситуація вважається тенденцією особистісної деформації представників педагогічної професії.

За методикою *довіри* особистості до навколишнього світу, інших людей, до себе (за описом А. Купрейченко) виявлено переважно довіру педагогів до себе ($21,3 \pm 5,76$) і при цьому меншу вираженість довіри до навколишнього світу ($13,8 \pm 3,94$) та інших людей ($13,7 \pm 4,56$), що свідчить про загальний інтернальний контроль у наших досліджуваних. Вони налаштовані насамперед на довіру до себе, проявляючи засторогу щодо навколишнього світу.

За спеціально розробленими шкалами самооцінки досліджуваними «важливості педагогічної посади як єдиного джерела матеріального забезпечення» та «справедливості розподілу ресурсів у закладі освіти» виявлено таке: учителі досліджуваної вибірки вважають, що робота в закладі освіти не вирішальною мірою впливає на їхнє матеріальне становище (39 %, або 17 осіб), або ж матеріальне становище важливе для педагогів, проте завжди є можливість знайти іншу роботу (32 %, або 14 осіб). При цьому 20 % досліджуваних (9 осіб) вважають, що матеріальне забезпечення для вчителів дуже важливе, оскільки інших джерел заробітку у них немає. Значно рідше траплялися варіанти відповідей, що робота в навчальному закладі не так істотно впливає на матеріальне забезпечення (7 %, або 3 особи). Ще менше (2 %, або 1 особа) не мали певного варіанта відповіді.

За оцінкою *справедливості розподілу матеріальних ресурсів* виокремилися три майже рівномірних групи: 1) високий рівень справедливості розподілу матеріальних ресурсів – 27% (12 осіб); 2) середній рівень – 34% (15 осіб); 3) низький рівень – 39% (17 осіб). Отже, серед досліджуваних педагогів бачимо досить виразну тенденцію до низьких оцінок щодо справедливості розподілу матеріальних ресурсів у професійній діяльності, що, однак, не є абсолютною для досліджуваних. Отже, таким чином увиразнюється певний конфлікт між поблажливим ставленням до цінності заробітної плати (жертвовної готовності працювати за незначне матеріальне заохочення) і незадоволеністю розподілом матеріального ресурсу в межах закладу. Під час проведення додаткових групових консультацій (щоб узгодити попередньо отримані дані) серед педагогів було виявлено соціальні настановлення щодо «сорому концентруватися на матеріальному». Переважна більшість респондентів зазначила, що поведінка в конфліктних ситуаціях працівників, що більш упевнені в матеріальному плані, відрізняється від поведінки тих, хто відчуває матеріальні труднощі.

Щоб узагальнити та укрупнити масив емпіричних даних, виявити зв'язки між різними аспектами соціально-психологічних умов професійної діяльності вчителів та їхньої конфліктологічної компетентності, було застосовано факторний аналіз із процедурою Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера. Для проведення факторного аналізу виокремлено 30 змінних, до складу яких увійшли кількісні показники за шкалами проведених методик та 2 змінні самооцінки респондентів за спеціально розробленими шкалами.

За результатами проведення факторного аналізу (міра виборчої адекватності Кайзера–Майєра–Олкіна = 0,518) виявлено 10 факторів, які описують 80,6 % загальної дисперсії ознак.

До першого фактору – «Самоактуалізація та схильність до домінування як базові характеристики вчителя» (22,4 % сумарної дисперсії, факторна вага – 6,72) – увійшли такі змінні, як «Спонтанність» (0,791), «Сензитивність щодо себе» (0,774), «Самоповага» (0,722), «Підтримка» (0,710), «Ціннісні орієнтації» (0,706), «Прийняття агресії» (0,587), «Домінування» (0,510). Зміст цього фактору демонструє вагомий зв'язок між здатністю швидко реагувати на ситуації і домінуванням, що формується в процесі професійної діяльності через постійну необхідність організовувати навчальну діяльність та середовище, контроль діяльності учнів тощо, у процесі формування гармонійної особистості вчителя. По суті, зміст фактору відображає вагомість посідання педагогом домінуючої позиції у контексті реалізації ним особистісного потенціалу та саморозвитку.

Другий фактор – «Варіативність поведінки, комунікативна відкритість та орієнтація в часовій перспективі як чинники самоактуалізації педагога» (10,8 % сумарної дисперсії, факторна вага – 3,229) – утворений змінними «Гнучкість поведінки» (0,853), «Орієнтація в часі» (0,752), «Самосприйняття» (0,713) та «Контактність» (0,635). Цей фактор демонструє зв'язки між шкалами методики самоактуалізації, що, однак, на відміну від першого, утворюють окремий фактор. Цей фактор акцентує увагу на тих характеристиках самоактуалізації вчителя, що не мають зв'язку з домінуванням, а, навпаки, передбачають його гнучкість, відкритість досвіду, успішність у системі міжособових контактів, що можемо узагальнити як гуманістичну спрямованість педагога, чинник його успішної поведінки в конфліктних ситуаціях.

До третього фактору – «Гуманістична оцінка природи людини вчителем як результат сприятливого клімату в професійному середовищі» (8,8 % сумарної дисперсії, факторна вага – 2,650) – належать змінні «Психологічний клімат у виробничій групі» (0,891), «Сприйняття згуртованості у професійній групі» (0,768), «Уявлення про природу людини» (0,520). Зміст цього фактору відображає зв'язок між перебуванням вчителя в сприятливому соціально-психологічному кліматі у виробничому колективі, переживанням згуртованості в професійній групі та формуванням погляду на природу людини, що характеризується підкресленням її спроможності до саморозвитку, самодостатності, чутливості, самореалізованості. Тобто цей фактор відображає вплив сприятливих соціально-психологічних умов, у яких перебуває вчитель під час професійної діяльності, та формування гуманістичного погляду на природу людини. Останнє, відповідно, передбачає ефективність та успішність у системі професійних відносин, результативне розв'язання конфліктів або й узагалі упередження конфліктних ситуацій.

Четвертий фактор – «Прагнення педагога до соціальної сепарації та індивідуалізму як чинник активного самоствердження в професійних стосунках» (7,8 % сумарної дисперсії, факторна вага – 2,335) – утворений змінними «Індивідуалістичний стиль сприйняття індивідом групи» (0,839), «Відчуття справедливості розподілу ресурсів» (0,616), «Ескапізм» (0,616) та «Колективістичний стиль сприйняття індивідом групи» (-0,775). Зміст цього фактору відображає здатність учителів досліджуваної вибірки діяти автономно, самореалізовуватися в професійній діяльності і спілкуванні завдяки проявам індивідуалістичних тенденцій у сприйнятті групи, незалежності від оточення, дотриманню власної лінії поведінки, що може не узгоджуватися з конформізмом групи. Брак прагнення сприймати активність професійної спільноти під кутом зору колективістичних поглядів дає педагогам

змогу висловлювати незадоволеність розподілом ресурсів професійної діяльності. Складники цього фактору є потенційними можливостями конфліктологічної компетентності вчителя, що дають йому змогу помічати суперечності та висловлювати щодо них власну думку.

П'ятий фактор – «Довіра як дискретний елемент професійної діяльності вчителя» (7,4 % сумарної дисперсії, факторна вага – 2,226) – утворюють змінні «Довіра до інших» (0,840), «Довіра до себе» (0,789) та «Довіра до навколишнього середовища» (0,775). Цей фактор відображає тенденцію до певної дискретності почуття довіри серед досліджуваних учителів, оскільки до нього увійшли лише змінні, виявлені на основі однієї методики. Тобто почуття довіри педагогів не мають зв'язку ні із соціально-психологічними характеристиками їхньої трудової діяльності, ні з іншими психологічними характеристиками. Це можна вважати проблемним моментом з огляду на результати діагностики, оскільки сприятливий соціально-психологічний клімат професійного середовища, по суті, має активізувати спроможність працівників до довіри як відображення психологічної єдності, «покладання» на справедливість, групові норми і колег у вирішенні професійних та особистих питань. Натомість виходить, що закономірності переживання довіри не відповідають жодній із виявлених за підсумками дослідження тенденцій.

Шостий фактор – «Вагомість колективістського стилю управління колективом для педагогів при недопущенні директивності» (5,7 % сумарної дисперсії, факторна вага – 1,701) – утворюють змінні «Директивний стиль управління колективом» (-0,920), «Колективістський стиль управління колективом» (0,891). Зміст цього фактору описує чітко виражену тенденцію неможливості одночасної реалізації директивного та колективістського стилів управління в освітньому середовищі за вираженої вагомості колективізму для педагогів. Однак цей фактор, як і попередній, описує змінні, що належать до однієї методики, не поєднуючись з іншими показниками, а виявлена закономірність є очевидною.

Сьомий фактор – «Розвинута рефлексія як чинник успішної адаптивності педагога в освітньому середовищі» (5,3 % сумарної дисперсії, факторна вага – 1,614) – утворений змінними «Рефлексія» (0,868) та «Інтегральний індекс адаптації» (0,557). Цей фактор відображає чітко визначену закономірність: властиві педагогам рефлексивні здібності є чинником їхньої успішної адаптації до мінливих умов професійної діяльності. На основі процесу повернення суб'єктом собі себе самого – у свідомості, самосвідомості, а також відбитого у свідомості іншого суб'єкта – людина виробляє нові механізми адаптації до мінливих умов праці, вимог до професії з боку суспільства та влади.

Восьмий та дев'ятий фактори – «Поблажливий стиль управління як нетипове явище в освітньому просторі» (4,6 % сумарної дисперсії, факторна вага – 1,394) і «Прагматичний стиль сприйняття індивідом групи» (4,0 % сумарної дисперсії, факторна вага – 1,211) – утворені змінними «Поблажливий стиль управління» (0,835) і «Прагматичний стиль сприйняття індивідом групи» (0,883). Ці фактори відображають тенденцію, згідно з якою і поблажливий стиль управління, і прагматичний тип сприймання групи виступають дискретними показниками серед учителів досліджуваної вибірки, оскільки не пов'язуються з іншими змінними, отриманими за результатами діагностики. Такий стиль керівництва, тип сприйняття інших у малій групі майже не виражений серед досліджуваних і суттєво не впливає на конфліктологічну готовність учителів.

Десятий фактор – «Орієнтація на синергію за відсутності матеріального стимулювання професійної діяльності» (3,6 % сумарної дисперсії, факторна вага – 1,086) – утворюють змінні «Задоволеність оплатою педагогічної праці» (-0,863) та «Синергія» (0,645). Цей фактор ставить акцент на прагненні педагогів до синергійності, сприйняття життя, себе та оточення як єдності, прагненні поєднати протилежності, що має обернену кореляцію із прагненням отримати матеріальну вигоду за професійну діяльність. Це, знову ж таки, підтверджує вагомий вплив на вчителів соціальних настановлень щодо аскетичності вчительської праці, тенденції до захисних механізмів, а незадоволеність матеріальним становищем компенсується завдяки широкому спектру чинників професійної діяльності педагогів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі результатів емпіричного дослідження обґрунтовано розуміння конфлікту як актуалізованого зіткнення суперечностей, за якого сторони з різними цінностями, настановленнями, мотивами не можуть існувати в незмінному вигляді, несуть загрозу психічній цілісності одна одної та взаємодетермінують, взаємовпливають одна на одну. «Ставленнєвий» складник конфліктологічної компетентності, що зумовлює готовність та здатність педагога реалізувати знання і навички у сфері конфліктології, представлено низкою компонентів: рефлексивність, здатність налагоджувати довірливу взаємодію, орієнтація в часі, незалежність цінностей та поведінки суб'єкта, адаптація, домінування, ескапізм, цінності самоактуалізації та гнучкість поведінки, сензитивність щодо себе та спонтанність, самоповага, самоприйняття (ставлення до себе), ставлення до інших людей, міжособистісна чутливість. «Суб'єктивне ставлення» у структурі конфліктологічної компетентності педагога представлено як латентний психічний потенціал реакцій, переживань та дій людини, що актуалізується в процесі конструювання нею поточної комунікативної ситуації, у зв'язку з оцінними уявленнями індивіда про навколишнє середовище та самого себе. Розвиток конфліктологічної компетентності вчителя пропонується вивчати в контексті соціально-психологічних умов (процесів), що мають місце в педагогічному колективі (малій групі): сприйняття індивідом групи, психологічний мікроклімат, згуртованість та ставлення до власної ролі в малій групі (педагогічному колективі), суб'єктивне сприйняття стилю керівництва, типу особистості керівника, вагомості роботи в закладі освіти як єдиного джерела задоволення матеріальних потреб.

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що педагогічні працівники, оцінюють соціально-психологічний клімат переважно як сприятливий, зазначають переважання високого рівня групової згуртованості в колективах за колективістського типу сприйняття групи та демократичного стилю керівництва. Для респондентів характерні середній рівень рефлексивності, підвищений рівень самосприйняття (самоповага та самосприйняття), прагнення до домінування за незначного зниження адаптованості та недостатнього рівня довіри до навколишнього світу й інших людей. Результати факторного аналізу дали змогу виявити загальні тенденції зв'язку соціально-психологічних умов праці та ставленнєвого складника конфліктологічної компетентності педагогів – їхню спрямованість на вияв самоактуалізації та схильність до домінування як базові характеристики сучасного педагога, що передбачають спонтанність поведінки (разом із зниженою чутливістю до власних потреб), орієнтацію на теперішнє в часі, контактну вибірковість, сприйняття лідерської позиції керівника за знецінення ваги матеріального заохочення для успішності професійної діяльності. Результатом впливу сприятливого соціально-психологічного клімату на поведінку педагогів є сформована у них гуманістична спрямованість у сприйнятті іншої людини. Їхня рефлексивність є чинником успішності соціально-психологічної адаптації.

У середовищі вчителів виявлено тенденцію до сепарації від соціального оточення, до вираження індивідуалізму як чинник успішності в професійній діяльності, що може блокувати готовність визнавати та розв'язувати суперечності. Тобто сприятливі соціально-психологічні умови праці вчителів та орієнтація на колективізм задають для них рамки гуманістичного сприйняття людини, однак самі педагоги демонструють протилежні тенденції: з одного боку, вони надають вагу колективізму, визнають себе частиною освітнього середовища як такого; з другого – їхня самореалізація в професійній діяльності досягається за умови вияву індивідуалізму та сепарації від групи, що свідчить про важливість самототожності для вчителя.

Разом із тим виклад означеної проблеми не є повним. Зокрема, перспективою подальших досліджень має стати вивчення вираженості ставленнєвого складника конфліктологічної компетентності педагогів, які перебувають в освітніх середовищах із різним соціально-психологічним кліматом, згуртованістю та стилем керівництва; доповнення блоку діагностичних методик інструментарієм для визначення поведінкового аспекту конфліктологічної компетентності педагога.

Дослідження зв'язків між ставленнями педагогів і психологічними процесами в педагогічних колективах, а також можливостей оптимізації цих ставлень має як наукову, так і практичну значущість, оскільки саме ставлення відіграють провідну роль у способі переживання і поведінці вчителя в ситуації професійних конфліктів.

Список використаних джерел

Бережная, Г. С. (2009). *Формирование конфликтологической компетентности педагогов общеобразовательной школы*. (Автореф. дис. докт. пед. наук). Российский государственный университет им. Иммануила Канта, Калининград.

Гірник, А. (2011). *Конфліктологічна компетентність як складова професійної компетентності сучасного фахівця*. Препринт. Взято з <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/1436>.

Горностай, П. (2018). Групова взаємодія як динаміка свідомого і несвідомого групи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42 (45), 72–83.

Горностай, П. (Ред.) (2013). *Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Дзюба, Т. (2018). Конфліктологічна компетентність особистості в творчому освітньому просторі. *Психологія розвитку творчої особистості в освітньому просторі*. (с. 70–97). Полтава.

Козич, І. В. (2008). *Формування конфліктологічної компетентності соціального педагога в умовах магістратури*. (Дис. канд. пед. наук). Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ. Взято з <https://cutt.ly/oXBEdyK>.

Котлова, Л. О. (2017). Конфліктологічна компетентність у професійному становленні особистості. В *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи* (с. 116–117). Матеріали IX міжнар. наук.-прак. конференції. Хмельницький: ХНУ.

Муліка, К. (2020). Психологічний вміст «ставлення» у складі конфліктологічної компетентності педагога. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 4, 108–116.

Мухіна, Л. М. (2019). *Психологічні особливості розвитку конфліктологічної компетентності майбутніх вчителів*. (Дис. канд. психол. наук). Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв.

Мясищев, В. Н. (1974). *Психология отношений*. Ленинград: Ленинградский государственный университет.

Про основні компетенції для навчання протягом усього життя. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС). Документ 994_975. (2006). Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Сіверс, З., (Ред.), Духневич, В., & Осадько, О. (2017). *Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Сорока, І. А. (2015). *Психологічна профілактика конфліктів у педагогічному колективі вищого навчального закладу*. (Дис. канд. психол. наук). Університет економіки і права «Крок», Київ.

Філь, С. С. (2011). Визначення, зміст та структура конфліктологічної компетентності студентів – майбутніх фахівців соціономічних професій. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, 123, 20–24.

Хасан, Б. И. (1996). *Продуктивный конфликт как механизм развития личности*. (Дис. в виде науч. докл. докт. психол. наук). Красноярский государственный университет, Красноярск.

Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning (Text with EEA relevance) (2018/C 189/01). Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7).

Khasan, B., & Yustus, T. (2018). Mass and Individual: Organized Conflict Against Spontaneity. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 11 (2), 233–242.

References

- Berezhnaya, G. S. (2009). *Formirovaniye konfliktologicheskoy kompetentnosti pedagogov obshcheobrasovatel'noy shkoly* [Formation of conflictological competence of teachers of secondary schools]. (Master's thesis). Rosiyskiy gosudarstvennyy universitet imeni Immanuila Kanta, Kaliningrad. (in Russian)
- Council Recommendation of 22 May 2018 on key competences for lifelong learning (Text with EEA relevance) (2018/C 189/01). Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&rid=7](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&rid=7). (in English)
- Fil, S. S. (2011). Vyznachennia, zmist ta struktura konfliktolohichnoi kompetentnosti studentiv – maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii [Definition, content and structure of conflictological competence of students - future specialists of socio-economic professions]. *Naukovi zvyapysky NAUKMA. Pedagogichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota*, 123, 20–24. (in Ukrainian)
- Hirnyk, A. (2011). *Konfliktolohichna kompetentnist yak skladova profesiinoi kompetentnosti suchasnoho fakhivtsia* [Conflictological competence as a component of professional competence of a modern specialist]. Preprint. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/1436>. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (2018). Hrupova vzaiemodiia yak dynamika svidomoho ta nesvidomoho hrup [Group interaction as the dynamics of conscious and unconscious group] *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 42 (45), 72–83. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (Ed.) (2013). *Protsesy identyfikatsii osobystosti v malii hrupi: dosvid teoretychnoho ta empyrychnoho doslidzhennia* [Individual identification processes in a small group: the experience of theoretical and empirical research]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- Дзюба, Т. (2018). Konfliktolohichna kompetentnist osobystosti v tvorchomu osvitiomomu prostori [Conflictological competence of the individual in the creative educational space]. *Psykholohiia rozvytku tvorchoi osobystosti v osvitiomomu prostori* (pp. 70–97). Poltava. (in Ukrainian)
- Khasan B., & Yustus T. (2018). Mass and Individual: Organized Conflict Against Spontaneity. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 11 (2), 233–242. (in English)
- Khasan, B. (1996). *Produktivnyy konflikt kak mekhanizm razvitiya lichnosti* [Productive conflict as a mechanism of personality development]. (Master's thesis). Krasnoyarskiy gosudarstvennyy universitet, Krasnoyarsk. (in Russian)
- Kotlova, L. (2017). Konfliktolohichna kompetentnist u profesiinomui stanovlenni osobystosti [Conflictological competence in the professional development of personality]. *Materials IX International scientific-practical conference «Professional development of personality: problems and prospects»* (pp. 116–117). Khmelnytskyi. (in Ukrainian)
- Kozich, I. (2008). *Formyvannia konfliktolohichnoi kompetentnosti sotsialnoho pedahoha v umovakh mahistratury* [Formation of conflictological competence of a social pedagogue in the conditions of master's degree]. (Master's thesis). Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova, Kyiv. Retrieved from <https://cutt.ly/oxBEdyK>. (in Ukrainian)
- Mulika, K. (2020). Psykholohichni vmist «stavlennia» u skladi konfliktolohichnoi kompetentnosti pedahoha [Psychological content of «attitude» in the conflict competence of the teacher]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, 4, 108–116. (in Ukrainian)
- Mukhina, L. M. (2019). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku konfliktolohichnoi kompetentnosti maibutnikh vchyteliv [Psychological features of the development of conflict competence of future teachers]. (Master's thesis). Mykolaivskyi natsionalnyi universytet. (in Ukrainian)
- Myasishchev, V. M. (1974). *Psikhologiya otnosheniy* [Psychology of relations]. Leningrad: Leningradskiy gosudarstvennyy universitet. (in Russian)
- Pro osnovni kompetentsii dlia navchannia testuvanniu protiahom usioho zhyttia. Rekomendatsiia 2006/962 / YES Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady (YES)* [About basic competencies for lifelong learning. Recommendation 2006/962 / EU of the European Parliament and of the Council (EU)]. 994_975. (2006). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (in Ukrainian)
- Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, rasvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)

Sivers, Z. (Ed.), Dukhnevych, V., & Osadko O. (2017). *Prykladni aspekty stanovlennia polityko-pravovoi svidomosti molodi* [Applied aspects of the formation of political and legal consciousness of young people]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Soroka, I. (2015). *Psykhologichna profilaktyka konfliktiv u pedahohichnomu kolektyvi vyshchoho navchalnoho zakladu* [Psychological prevention of conflicts in the teaching staff of higher education]. (Master's thesis). Universytet ekonomiky ta prava «Krok», Kyiv. (in Ukrainian)

УДК 159.9:316.6
DOI:

Середа Олена Юріївна

аспірантка лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID [0000-0003-2179-2740](https://orcid.org/0000-0003-2179-2740)
elena0324ua@gmail.com

КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА ШЛЯХОМ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО КОМПЕТЕНТНОСТІ

Розроблено модель підвищення професійної компетентності старшокласників шляхом комунікативної дії, яка охоплює три взаємопов'язані складники, а саме: усвідомлення професійних планів, пошук себе в обраній професії та самоактуалізацію в професійному виборі. Ідея експерименту полягала у відкритті розуміння старшокласниками можливості застосування своїх внутрішніх потреб професійної самореалізації в реально обраній професії. Метою було дослідження ролі комунікативної дії як засобу становлення професійної самосвідомості старшокласників шляхом підвищення їхньої компетентності. Для оцінки динаміки комунікативного настановлення школярів проаналізовано результати тестування старшокласників за методикою В. В. Бойко «Комунікативне настановлення» математичним методом «t-критерій» до і після експериментального втручання. Виявлено покращення результатів в експериментальній групі, де зменшилися показники негативного комунікативного настановлення; зауважено статистично значущі відмінності за показниками комунікативного настановлення з різними типами професійного самовизначення старшокласників. Доведено, що готовність реагувати певним чином на міжособову взаємодію зумовлена чинником «досвід спілкування», а саме оцінками та переживаннями сутності набутого досвіду, поглядами та поведінкою, і що ці показники суттєво відрізняються залежно від професійного самовизначення старшокласників. Зроблено висновок, що підвищення професійної компетентності шляхом комунікації веде до покращення психічно-емоційного стану підлітків і створює нову внутрішню ситуацію для оптимізації їхнього професійного самовизначення. Умовою професійного самовизначення, якою може скористатися психолог у профорієнтаційній роботі, є застосування інформаційної дії для запуску повторного осмислення старшокласником власної реальності, що зрештою і формує стратегію його поведінки. Перспективним визнано розроблення професійно-психологічного тренінгу та застосування методу каузометрії для дослідження професійної самосвідомості старшокласників.

Ключові слова: комунікація; комунікативна дія; професійне самовизначення; професійна самосвідомість; профорієнтаційна робота; каузометрія; комунікативне настановлення.

COMMUNICATION AS A MEANS OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS FORMING IN HIGH SCHOOL SENIORS BY INCREASING THEIR COMPETENCE

Olena Iu. Sereda,

Ph.D. student of the Laboratory of Methodology of Psychosocial
and Politico-Psychological Researches,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID [0000-0003-2179-2740](https://orcid.org/0000-0003-2179-2740)
elena0324ua@gmail.com

It is developed the model of high school seniors' professional competence increasing through communicative action, which is built of three interrelated components: awareness of professional plans, finding ownself in the chosen profession, self-actualization in professional choice. The experiment idea was to open to high school seniors the possibility of applying their internal needs of professional self-realization in their already chosen profession. The aim was to study the role of communicative action as a means for professional self-awareness development in high school seniors. To assess the dynamics of the communicative attitude of high school students, we analyzed the results of V. Boyko's «Communicative attitude» testing by the mathematical t-Student method before and after the experimental intervention. The experimental group results showed the improvement, that is the decrease in the negative communicative attitude. There were also revealed statistically significant differences in indicators of communicative attitude with different types of professional self-determination of high school students. It is proved that the willingness to respond in a certain way to interpersonal interaction is determined by the factor of communication experience, namely, assessments and experiences of the essence of the acquired experience, views, and behavior. These indicators differ significantly depending on the professional self-determination of high school students. It is concluded that the increase of professional competence through communication leads to the improvement of mental and emotional state, and creates a new internal situation for professional self-determination optimization. The condition of professional self-determination, which can be used by a psychologist in career guidance work, is the use of informational action to start rethinking high school seniors' own reality, which accordingly forms the strategy of their behavior. The further research perspective is seen in the development of professional psychological training and the use of the method of causometry in high school students.

Keywords: communication; communicative action; professional self-determination; professional self-consciousness; career guidance work; causometry; communicative attitude.

Постановка проблеми. Сучасне життя має безліч особливостей. Політичні, технологічні досягнення привели до справжнього інформаційного вибуху, тож у старшокласника стало набагато більше варіантів вибору у всіх ланках діяльності, а обсяг пропонованих йому знань значно збільшився. Старшокласник має пристосовуватися до безлічі змін та альтернатив. У таких умовах особливого значення набуває вміння знаходити свій шлях у професійному житті. Багато старшокласників роблять вибір на користь перевірених престижних професій. Обмеженість життєвого досвіду не дає підлітку можливості зважити всі «за» і «проти» обраної спеціальності. Тому він змушений використовувати інший підхід до прийняття одного з найважливіших рішень у житті – підхід, в основі якого лежать стереотипи: зробити, як рекомендують більш компетентні дорослі; обрати таку ж професію, як у близької чи близько знайомої людини; стати спеціалістом тієї сфери, де напевно будеш заробляти багато грошей (не усвідомлюючи того, що заробіток залежить не від запису в дипломі, а від професіоналізму та досвідченості самої людини, її бажання працювати).

Отже, слід розуміти пріоритетність впливу комунікації на процес становлення професійної свідомості старшокласників. Адже наповнення старшокласником свого майбутнього вагомою метою (оволодіння певним видом професійної діяльності) є важливою умовою наповнення теперішньої діяльності, що, зі свого боку, веде до наповненості минулого інформативними спогадами. Та інформація, що накопичувалася, зберігалася «на далекій полиці» від народження і дотепер, в одну мить стає вагомою, першочерговою для старшокласника. Він має прийняти відповідальне, остаточне рішення щодо вибору професії. Так досягається наповненість переживання людиною часу і разом з тим вирішується проблема задоволеності життям. Це стає можливим завдяки здатності відтворювати минуле та майбутнє в теперішньому, «асоціації образів минулого і майбутнього стану суб'єкта з його теперішнім станом, щоб те, чого вже немає, поєднати у зв'язаному досвіді з тим, чого ще немає, за допомогою того, що є тепер» (Кант, 1966, с. 419).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців проблематика конструктивного спілкування стала предметом спеціального аналізу, його вивчали К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, О. Бодальов, В. Бойко, О. Борисова, Т. Григор'єва,

В. Знаков, Г. Костюк, О. Орлов, Б. Паригін, О. Леонтєв, С. Максименко, В. Худик. Суттєвим у контексті психологічних досліджень є визначення самого поняття спілкування. На думку Б. Ананьєва, спілкування є стільки ж соціальним, скільки й індивідуальним явищем, а його виявом і механізмом є мова. Науковець розглядає спілкування як один з основних видів діяльності людини (Ананьев, 1968). О. Леонтєв вважає спілкування процесом, породженим умовами безпосередньої колективності, який здійснюється за допомогою мовних або немовних засобів; під час цього процесу налагоджуються, зберігаються й змінюються відносини між учасниками спільної діяльності. К. Абульханова-Славська у своїх працях підкреслює, що особливість спілкування як особливого виду людської активності полягає в тому, що в ньому реалізується відношення «суб'єкт-суб'єкт». Дослідниця звертає увагу на те, що особистість активно прагне спілкування, яке відповідає її життєвим цінностям (Абульханова-Славская, 1991). О. Бодальов зазначає, що міжособове спілкування – неодмінна умова буття людей, без якої неможливе повноцінне формування в людини жодної психічної функції або психічного процесу, жодного блоку психічних властивостей особистості загалом (Бодалев, & Васина, 2005).

Сучасні науковці, зокрема Г. Гладких, С. Котлов, Л. Котлова, І. Сергєєва, активно доповнюють і поглиблюють проблематику спілкування. Проте вплив досвіду спілкування на професійний вибір старшокласників і підвищення його професійної компетентності шляхом комунікації досі залишається недостатньо розкритою проблемою. Важливо зазначити: коло оточення, що може впливати на світогляд підлітка, з часом розширюється. Успішне проходження вікових етапів полягає у вчасно засвоєних у певний період психічного розвитку необхідних аспектах досвіду. Ідеться про ціннісні орієнтації, розуміння соціальних проблем, моральні оцінки подій та вчинків – у підлітковому віці; про допомогу в професійній перспективі, моральному самовизначенні, оцінці та про рекомендації, зацікавлення у знаннях – у старшому шкільному віці. Отже, розвиток старшокласника як гармонійної, адаптованої особистості визначається соціальним характером взаємодії; саме тому більшість людей, розповідаючи про різні аспекти свого життєвого досвіду, згадують про взаємодію з конкретними людьми, які вплинули на цю подію. Наголошуємо на вирішальному значенні спілкування в старшому шкільному віці і необхідності дослідження саме комунікації як засобу становлення професійної самосвідомості старшокласника.

Мета статті – дослідити роль вияву комунікативної дії в аргументованій комунікації як засобу становлення самосвідомості старшокласника шляхом підвищення його компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самосвідомість старшокласника формується завдяки пізнанню інших людей, у процесі спілкування з ними, на основі засвоєння знань, соціальних норм і настановлень, накопичення життєвого досвіду. Отже, рефлексивність професійної самосвідомості виникає у старшокласника в процесі спілкування. Ідеться не про просту адресацію до старшокласника інформації, а розкриття його особистості, почуттів, думок, уявлень, його відчуття реальності навколишнього світу і доповнення адекватною і відповідною особливостям старшокласника інформацією. Ми говоримо про те, що називають гуманістичним спілкуванням. Таке спілкування характеризують певні принципи:

1. Конгруентність. Це відповідність соціального досвіду, усвідомлення цього досвіду та засобів спілкування учасників взаємодії.
2. Довірливе сприйняття особистості партнера, ставлення до нього як до певної цінності.
3. Сприймання іншого учасника взаємодії як рівного, який має право на власну точку зору та рішення. Ідеться не про фактичну рівність партнерів, особливо в ситуаціях, де виявляється різна соціальна позиція (старшокласник – батьки, старшокласник – учителі), а про рівність людей у їхній людській сутності.
4. Проблемний, дискусійний характер спілкування. Це означає, що розмова має розгортатися на рівні позицій, а не на рівні догм.

5. Персоніфікований характер спілкування вимагає ведення розмови від власного «Я» (Роджерс, & Фрейберг).

Беручи до уваги принцип діяльнісного опосередкування (В. Колінько, А. Коняєва, С. Максименко, Т. Пазюченко, Л. Сердюк, Т. Яценко) в організації процесів формування адекватної професійної самосвідомості і професійної «Я»-концепції, вважаємо, що організація спільної діяльності групи дає змогу успішно вирішувати завдання професійного консультування. Це відбувається завдяки формуванню внутрішньої, власне особистісної обумовленості процесу професійного самовизначення, що завершується знаходженням шляхів і способів самоорганізації у виборі професії, усвідомленням професійних планів.

Рушійною силою нашого експерименту стала комунікативна дія, спрямована на досягнення порозуміння між суб'єктами ситуації професійного вибору. За визначенням С. Котлового і Л. Котлової (2017), «збіг індивідуальних стилів діяльності, що відображають індивідуально-психологічні особливості, є однією з умов конструктивного спілкування» (с. 24). Отже, основним механізмом є зворотний зв'язок, який забезпечує надходження важливої інформації до кожного учасника експерименту від інших учасників і психолога-керівника. Утворення зворотного зв'язку відбувається або в процесі спільного аналізу результатів виконання завдань окремими учасниками, або у вигляді непрямих оцінок, які безпосередньо надходять (у вербальній і невербальній формі) до кожного учасника.

Ідея експерименту полягала у відкритті розуміння старшокласниками можливості застосування своїх внутрішніх потреб професійної самореалізації в реально обраній професії. Метою занять було надання їм функціонального досвіду спілкування щодо професійного самовизначення для розвитку їхньої професійної свідомості, предметом – комплексне врахування специфіки досвіду спілкування, пов'язаного з певною ситуацією професійного вибору старшокласників.

Експеримент проводився у травні-червні 2010/2011 навчального року. До дослідження було залучено 46 учнів-старшокласників, з них 21 старшокласник – експериментальна група (10 осіб – у першій групі і 11 – у другій), 25 – контрольна група. Експериментальні заняття проводилися після уроків у формі гурткової роботи один раз на тиждень (1 година 40 хвилин). Увесь формувальний експеримент був розрахований на 6 годин 40 хвилин. На початку і після завершення експерименту було проведено комплексну діагностику за методикою В. Бойко «Комунікативне настановлення».

Конструктивний зворотний зв'язок, отриманий завдяки груповій поведінці в атмосфері психологічного комфорту, сприймається і приймається індивідом зі значно слабшими захисними реакціями, що сприяє усвідомленню своїх помилок та досягненню інших, більш продуктивних, можливостей. В умовах групової взаємодії старшокласники отримують зворотний зв'язок насамперед з боку учасників групового процесу, психолог виступає лише в ролі того, хто підбиває певні підсумки сказаного, структуруючи інформацію та спрямовуючи її в потрібному напрямі.

Конструктивний зворотний зв'язок, окрім зниження конформних реакцій орієнтації на схвалення, має позитивний вплив на старшокласників, оскільки:

- підвищує рівень самоповаги;
- посилює когнітивну гнучкість;
- сприяє формуванню креативності.

Завдяки комунікативній дії у старшокласників:

- підвищується здатність бачити та цінувати в іншій людині неповторну особистість;
- активізується усвідомлення особистих настановлень та почуттів;
- повністю або частково зникають захисні типи поведінки;
- розвиваються емоційна чутливість і доброзичливість.

Експеримент охоплює три взаємопов'язані складники, а саме: усвідомлення професійних планів, пошук себе в обраній професії та самоактуалізацію в професійному виборі.

Перший складник («Усвідомлення професійних планів») спрямований на усвідомлення учасниками своїх психологічних особливостей (інтересів, здібностей, схильностей, намірів) та оптимізацію ставлення до себе. Зокрема, пропонуються вправи, які допомагають зосередити увагу учасників тренінгу на власній особистості, звичних способах поведінки, на уявленнях про самих себе. Так, усвідомлення професійних планів передбачає визначення власного професійного профілю, активізацію функцій цілепокладання і планування майбутньої професії старшокласників, у результаті чого виникають внутрішні регулятори діяльності й поведінки щодо вибору професії. При цьому вирішуються такі завдання: задоволення потреби старшокласників у спілкуванні, рекомендаціях, пов'язаних із вибором професії; обговорення потреби у виборі певної професії у зв'язку з об'єктивними обставинами, принципів і правил цього вибору; співвіднесення намічених професійних планів учнів з такими особливостями, як урахування фактичної потреби суспільства в певних трудових ресурсах, тощо. Виконання цих завдань стає підґрунтям для започаткування процесу активного усвідомлення старшокласниками власних психологічних особливостей (інтересів, схильностей, намірів та здібностей), порівняння їх з вимогами майбутньої професії, формування розвиненої й адекватної професійної самосвідомості. Було визначено професійний профіль кожного старшокласника, обговорено його мотивацію професійної діяльності, значущість обраної професії і причини вибору. Старшокласникам було запропоновано групою побудувати державу (створити колаж), розташувавши певним чином фотографії людей різних спеціальностей. Відтак відбулося обговорення, що може заважати отриманню задоволення від професії.

Під час виконання вправ ми ставили перед собою такі завдання: створити умови і ситуації, які допомогли б кожному старшокласнику побачити себе в дзеркалі думок інших учасників групи, оцінити свої особистісні риси, дослухатися до своїх переживань. До цього спонукала постійна рефлексія своїх думок і переживань, унаслідок чого почали руйнуватися звичні стереотипи неадекватного самосприйняття, були поставлені під сумнів системи оцінок і самооцінок, відкрилися несподівані сторони власного «Я».

Другий складник («Пошук себе в обраній професії») спрямований на рефлексію професійного вибору та особистісне пізнання, оптимізацію міжособових відносин. Він передбачає підбір майбутньої професійної діяльності (який базується на визначенні можливості виявити свої якості і здібності в зробленому професійному виборі). Було з'ясовано соціально-економічну значущість майбутньої професії, здійснено огляд особливостей обраної професії, що відповідають схильностям старшокласника (його професійному типу, інтересам та бажанням, особистісним рисам і здібностям), та розширено знання про можливості застосування обраної професії в улюбленому виді діяльності. Особлива увага приділялася розвитку професійних та психологічних особливостей старшокласників, а також їхніх соціально-перцептивних і комунікативних здібностей. Велике значення надавалося системі знань, умінь та навичок, їх співвіднесенню з типами, групами, класами професій, визначенню можливості розвитку особистості старшокласника в майбутній професії на основі формули «професійний тип – навички, уміння – бажання, плани».

Третій складник («Самоактуалізація в професійному виборі») пов'язаний з емоційною реакцією старшокласників на вибір професії, прийняттям ними відповідальності, усвідомленням учасниками себе в очах інших людей, а також пошуком інших видів взаємодії з оточенням. Він є наслідком набуття позитивного досвіду спілкування щодо свого професійного вибору, покращення у кожного учасника навичок групової взаємодії, а також віднаходження інших можливостей самоактуалізації. На цьому етапі ми звернулися до каузометричного методу, зосередивши увагу на узгодженні психологічних особливостей старшокласників з певними подіями, підвищенні рівня усвідомленого інформативно наповненого прийняття рішення про вибір професії. Відтак зроблено спробу побудувати далеку професійну перспективу за допомогою усвідомлення можливих майбутніх подій.

Загальна логіка експерименту відбивається в побудові старшокласником особистого професійного плану. Ми враховували, зокрема, такі складники побудови професійного плану старшокласниками: усвідомлення ролі обраної професії в житті суспільства й окремої людини (ціннісно-моральний аспект); визначення загальної, далекої професійної мети та її узгодження з іншими життєвими цілями (особистими, сімейними тощо); виділення професійних цілей як шляхів та етапів досягнення самореалізації; ознайомлення з професійним світом; ознайомлення з основними зовнішніми перешкодами і способами їх подолання; пізнання власних можливостей; пізнання шляхів саморегуляції в конфліктній взаємодії (робота над собою); окреслення резервних варіантів; початок реалізації особистого професійного плану, який дає змогу постійно коригувати і вдосконалювати намічені плани (Пряжников, 2000, с. 17-18).

Щоб здійснити аналіз результатів експерименту, старшокласників було поділено на групи за типом віддаленості професійного вибору від омріяної професії та професійного профілю: конструктивний, ефективний, деструктивний (методика Дж. Голланда «Професійний тип особистості»). Оцінювання відмінностей між показниками в експериментальній і контрольній групах проводилося за допомогою математичного аналізу за t-критерієм. Опрацювання даних із застосуванням t-критерію дає змогу зробити висновок про різницю за рівнем вираженості вимірюваної ознаки. Ми використали два варіанти t-критерію: t-критерій для незалежних вибірок і t-критерій для залежних вибірок. T-критерій для незалежних вибірок (Independent-Samples T Test) ми застосували для порівняння середніх значень показників комунікативного настановлення в контрольній та експериментальній групах до і після експерименту. Щоб виявити зміни двох вимірів вищезазначених показників у контрольній та експериментальній групах, ми використали t-критерій для залежних вибірок (Paired-Samples T Test).

Порівняльний аналіз відмінностей між середніми значеннями показників у контрольній та експериментальній групах (табл. 1) не показав статистично достовірної різниці до початку проведення тренінгу, Sig. 0,947. За показниками ефективності комунікативної дії в експериментальній і контрольній групах після проведення експерименту аналізувалися тенденції до погіршення чи покращення.

Таблиця 1

Середній показник емоційного стану старшокласників

Групи	Комунікативне настановлення
експериментальна	55,71
контрольна	56,16

Перейдімо відтак до опису динаміки психологічних особливостей старшокласників та розгляду отриманих даних. Аналізуючи результати тестування старшокласників після експериментального втручання за методикою В. Бойко «Комунікативне настановлення», ми виявили тенденцію до покращення результатів в експериментальній групі. Так, зменшилися показники негативного комунікативного настановлення в групах старшокласників з деструктивним та ефективним професійним вибором (рис.).

Зміни відбулися в групах старшокласників з деструктивним та ефективним професійним вибором. Старшокласники цих груп після експерименту стали менш підозріливо ставитися до оточення, оскільки дістали можливість переглянути свої стосунки (табл. 2). Помітно послабилося характерне для підлітків відчуття загрози, з'явилася впевненість у тому, що омріяна професія скоригована не через особистісні інтереси близьких, а через об'єктивні обставини, і така подія не має тягти за собою відчуженість, а може бути вирішена – причому не різкими, однозначними висновками, а пошуком власних інтересів у запропонованому варіанті.

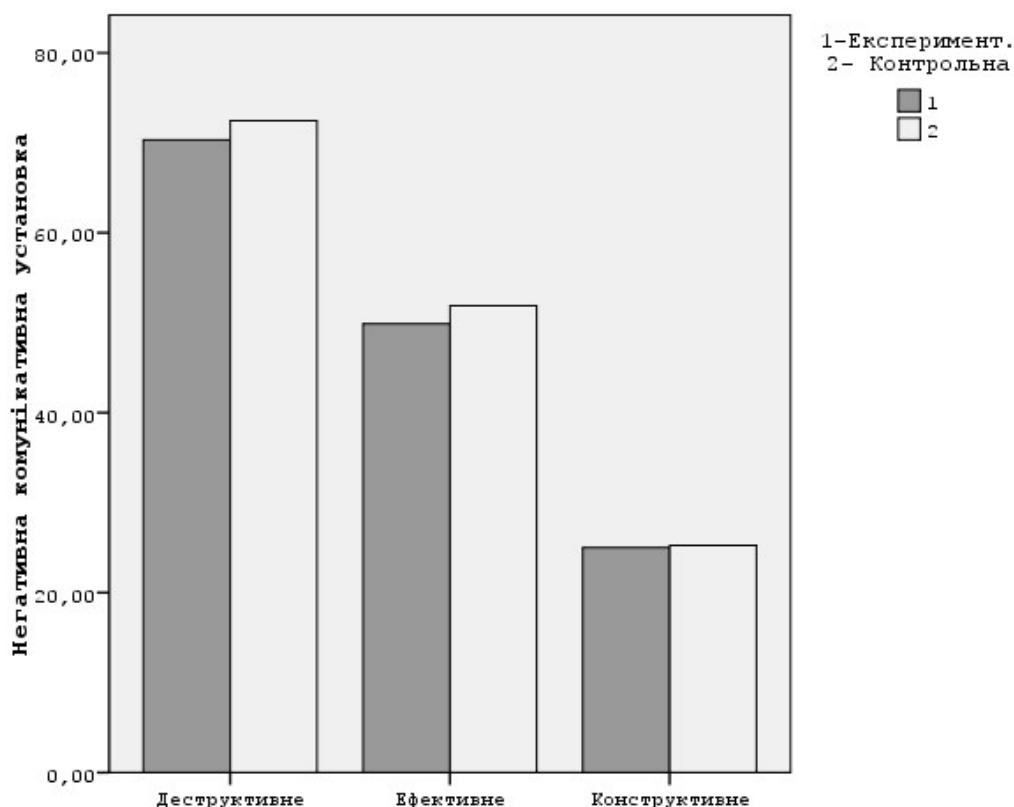

Рис. Динаміка негативного комунікативного настановлення

Таблиця 2

Порівняння показників складників негативного комунікативного настановлення

Група		Завуальована жорстокість	Відкрита жорстокість	Обґрунтований негативізм	Бурчання	Негативний досвід спілкування
1	експериментальна	9,0000	8,6667	0,3333	2,0000	2,3333
	контрольна	10,0000	9,0000	1,7500	1,5000	3,0000
2	експериментальна	13,0555	20,8055	1,4166	4,8333	6,5555
	контрольна	14,9444	21,8611	2,0833	4,8333	7,7777
3	експериментальна	17,9166	25,9166	2,4166	6,0000	12,1666
	контрольна	17,6428	28,3214	3,6071	7,4285	17,2321

Примітка. 1 – група старшокласників з конструктивним професійним вибором; 2 – група старшокласників з ефективним професійним вибором; 3 – група старшокласників з деструктивним професійним вибором.

Зміни в судженнях старшокласників про людей виявлено щодо особистісного негативізму. Покращилися показники бажання співпраці з іншими людьми, чому сприяли вправи на пізнання структури та взаємозв'язків у суспільстві, вправи на ознайомлення з професійним середовищем. Це важливий складник, бо він стосується об'єктивно зумовлених висновків про деякі типи людей та певні аспекти їхньої взаємодії в житті та професійному світі, що тісно пов'язано із стереотипними уявленнями. Практично жодних результатів не отримано за шкалою «бурчання». Це пояснюється віковими особливостями підлітків робити необґрунтовані узагальнення щодо негативних факторів у сфері взаємовідносин з оточенням та під час спостереження за соціальною дійсністю.

Отже, показники негативного комунікативного настановлення експериментальної групи з ефективним і конструктивним типами вибору професії виявилися нижчими за показники контрольної групи.

Обмеження дослідження. У зв'язку з обмеженою кількістю учасників це дослідження виконувалось у форматі експерименту. Він став, власне, ілюстрацією до провідних тенденцій щодо можливості надання допомоги старшокласникам у ситуації професійного самовизначення шляхом комунікативної дії.

Практична/соціальна значущість дослідження Запропонована модель наразі вже частково апробована і має практично всі підстави, щоб у процесі реалізації забезпечити вирішення актуальних завдань становлення професійної самосвідомості старшокласників, передусім з погляду набуття досвіду комунікації щодо професійного вибору.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Умовою професійного самовизначення, якою може скористатися психолог у профорієнтаційній роботі, є застосування інформаційної дії для запуску повторного осмислення старшокласником власної реальності, що, відповідно, формує стратегію його поведінки. Спілкування, яке допомагає старшокласнику віднайти себе у професійному світі, сприяє його ефективному професійному визначенню. Особливість такої комунікації полягає в проєкуванні особистості старшокласника на різні види та сфери діяльності, де він може застосувати свої здібності та навички, а отже, відчувати самоефективність.

За результатами експерименту, під час якого старшокласникам надавався функціональний досвід спілкування щодо вибору професії, виявлено тенденції до зниження показників вираженості дисфункції негативного комунікативного настановлення. Підвищення професійної компетентності шляхом комунікації сприяє уточненню певних професійних намірів старшокласників; допомагає їм краще усвідомити свої професійні можливості та співвіднести їх з вимогами оточення, краще зрозуміти себе, усвідомити професійні ролі в житті суспільства; полегшує узгодження професійних намірів. Це впливає на покращення емоційно-психічного стану старшокласників і створює нову внутрішню ситуацію для оптимізації їхнього професійного самовизначення. Важливо спонукати старшокласників до розвитку їхньої професійної самосвідомості, що забезпечує нові, кращі умови для професійного самовизначення старших підлітків.

Найвищий ступінь усвідомлення себе як професіонала у старшокласника досягається тоді, коли уявлення про себе формуватиметься не лише щодо теперішнього часу, а й щодо майбутнього, тобто в аспекті перспективної актуалізації в дорослому житті. Перспективним вважаємо розроблення професійно-психологічного тренінгу для старшокласників та застосування методу каузометрії. Адже життєві цілі та плани, ціннісні орієнтації є ядром життєвої перспективи старшокласника, а його основною функцією – регуляція. Сисловою віссю життєвої перспективи є мета і картина майбутнього, на які орієнтується старшокласник, визначаючи цілі і завдання. Побудова життєвої перспективи методом каузометрії стає інструментом не тільки діагностики, а й корекції особливостей сприйняття старшокласником теперішнього, минулого і майбутнього. Отже, вважаємо доцільним розглядати життєвий шлях старшокласника як часову траєкторію, адже такий підхід видається продуктивним і відповідним суб'єктному підходу до вивчення феномену професійного самовизначення.

Список використаних джерел

- Абульханова-Славская, К. А. (1991). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль.
- Ананьев, Б. Г. (1968). *Человек как предмет познания*. Санкт-Петербург: Ленинградский Университет.
- Бодалев, А. А., & Васина, Н. В. (2005). *Познание человека человеком*. Санкт-Петербург: Речь.
- Бойко, В. В. (1996). *Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других*. Москва: Филинь.
- Гладких, Г. В., & Шаров, С. В. (2019). Напрями формування комунікативної компетентності

студентів. Взято з <http://elar.tsatu.edu.ua/handle/123456789/7395>. (29.03.2020)

Кант, И. (1966). *Антропология с прагматической точки зрения*. Т. 6 (с. 335–588). Москва: Мысль.

Колинько, В. В. (1988). *Консультативный тренинг: Методические рекомендации по профконсультации школьников*. Полтава.

Котловий, С. А., & Котлова, Л. О. (2017). Конструктивне спілкування як передумова безконфліктної взаємодії в системі «учень – учень». В *Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи*. Матеріали II Всеукр. наук.-прак. конф. (с. 24–26). Київ.

Кухарчук, А. М., Лях, В. В., & Широкова, А. Б. (2006). *Человек и его профессия*. Минск: Современное слово.

Пазюченко, Т. М. (2000). *Професійна орієнтація на педагогічну працю: консультативний тренінг*. Київ.

Пряжников, Н. С. (2000). Перспективы отечественной профориентации. *Школьный психолог*, 19, 5–7.

Роджерс, К., & Фрейберг, Д. (2002). *Свобода учиться*. Москва: Смысл.

Рубинштейн, С. Л. (2016). *Бытие и сознание*. Санкт-Петербург: Питер.

Сергеева, І. С. (2019). Конструктивне спілкування як засіб зниження стресу та збереження психічного здоров'я майбутніх педагогів. В *Сучасні психологічні тенденції підтримки та відновлення психічного здоров'я особистості: теорія та практика*. Матеріали міждисцип. наук.-прак. конф. (с. 82–84). Київ.

Столяренко, Л. Д. (Ред.) (2005). *Психодиагностика и профориентация в образовательных учреждениях*. Ростов-на-Дону: Феникс.

Тименко, М. П. (Ред.) (1992). *Профориєнтаційна робота із школярами: Методичний посібник для вчителів*. Рівне: РОІУВ.

Maksimenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological potential of peronal self-realization. *Social welfare: interdisciplinary approach*, 1 (6), 92–100. Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/article/view/244/212>.

References

- Abulkhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [Life strategy]. Moscow: Mysl. (in Russian)
- Ananyev, B. G. (1968). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as a subject of knowledge]. St. Petersburg: Leningradskiy Universitet. (in Russian)
- Bodalev, A. A., & Vasina, N. V. (2005). *Poznaniye cheloveka chelovekom* [Cognition of man by man]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)
- Boyko, V. V. (1996). *Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i na drugih* [The energy of emotions in communication: a look at yourself and others]. Moscow: Filin. (in Russian)
- Gladkykh, G. V., & Sharov, S. V. (2019). Napriamy formuvannya komunikatyvnoi kompetentnosti studentiv. Retrieved from <http://elar.tsatu.edu.ua/handle/123456789/7395> (29.03.2020). (in Ukrainian)
- Kant, I. (1966). *Antropologiya s pragmaticheskoy tochki zreniya* [Anthropology from a pragmatic point]. Vol. 6, pp. 335–588. Moscow: Mysl. (in Russian)
- Kolinko, V. V. (1988). *Konsultativnyy trening: Metodicheskiye rekomendatsii po profkonsultatsii shkolnikov* [Advisory training: Methodological recommendations for professional consultation of schoolchildren]. Poltava. (in Russian)
- Kotlovyi, S. A., & Kotlova, L. A. (2017). Konstruktivne spilkuвання yak peredumova bezkonfliktnoi vzaiemodii v systemi «uchen – uchen». In *Profesiina pidhotovka fakhivtsiv sotsialnoi sfery: nadbannia, problemy, perspektyvy*. Materialy II Vseukr. nauk.-prak. konf. (Khmelnyszkyi, 26-27 zhovtnia 2017 roku) (pp. 24–26). Khmelnytszkyi: KhNU. (in Ukrainian)
- Kukharchuk, A. M., Liakh, V. V., & Shirokova, A. B. (2006). *Chelovek i yego professiya* [Man and his profession]. Minsk: Sovremennoye slovo. (in Russian)

Maksimenko, S., & Serdiuk, L. (2016). Psychological potential of peronal self-realization. Social welfare: interdisciplinary approach, Vol. 1, № 6, pp. 92–100. Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/article/view/244/212>. (in English)

Paziuchenko, T. M. (2000). *Profesiina oriiientatsiia na pedahohichnu pratsiu: konsultatyvnyi trenig* [Professional training on pedagogical practice: advisory training]. Kyiv. (in Ukrainian)

Pryazhnikov, N. S. (2000). Perspektivy otechestvennoy proforiientatsii. [Prospects for domestic career guidance]. *Shkolnyy psikholog*, 19, 5. (in Russian)

Rogers, K., & Freiberg, D. (2002). *Svoboda uchitsya* [Freedom to learn]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Rubinshteyn, S. L. (2016). *Bytiye i soznaniye* [Being and consciousness]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Serhieieva, I. S. (2019). Konstruktyvne spilkuвання yak zasib znyzhennia stresu ta zberezhennia psykhiichnoho zdorovia maibutnikh pedahohiv. In *Suchasni psykholohichni tendentsii pidtrymky ta vidnovlennia psykhiichnoho zdorovia osobystosti: teoriia ta praktyka*. Materialy Mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kharkiv, 13-14 hrudnia 2019 r.) (pp. 82–84). Kharkiv: Reitynh. (in Ukrainian)

Stolyarenko, L. D. (Ed.) (2005). *Psikhodiagnostika i proforiientatsiya v obrazovatelnykh uchrezhdeniyakh* [Psychodiagnosics and career guidance in educational institutions]. Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russian)

Tymenko, M. P. (Ed.) (1992). *Proforientatsiina robota iz shkoliaramy: Metodychnyi posibnyk dlia vchyteliv* [Professional work whith schoolchildren: a methodical guide for teachers]. Rivne. (in Ukrainian)

УДК 37:005.336.2
DOI:

Шулюк Надія Іванівна,
аспірантка кафедри практичної психології,
Криворізький державний педагогічний університет,
м. Кривий Ріг, Україна
ORCID ID 0000-0003-3365-5938
naduashyl@gmail.com

ДОСВІД ПРОФІЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ НА ОСНОВІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ОНЛАЙН-РЕСУРСІВ

Мета цієї публікації – аналіз досвіду зарубіжної та вітчизняної профільної орієнтації та подальшої профорієнтаційної роботи за допомогою онлайн-сервісів, що допоможе системі освіти в подальшому забезпечити застосування моделей профільного навчання та сприяти розв'язанню проблем учнів, батьків і суспільства. На основі порівняльного аналізу інформації з різних джерел показано специфіку профільної та профорієнтаційної роботи зі старшокласниками у Франції, США, Україні, Росії. Зроблено спробу узагальнити принципи організації психолого-педагогічної допомоги у профільному навчанні та впровадженні професійних моделей самовизначення старшокласників на основі онлайн-засобів. Зокрема, виявлено кілька сучасних тенденцій. Так, у США та Франції ознайомлення дітей зі світом професій починається вже у молодшій школі, а далі, щодо старшої ланки школи, діє система профільного орієнтування, яка передбачає можливість зміни напрямку освіти за обраним профілем з різних підстав. Для всіх зарубіжних схем профорієнтаційної роботи типовою є організація безперервного профільного орієнтування, що триває протягом усього періоду шкільного навчання: спостереження за досягненнями, схильностями і захопленнями дітей, складання їхнього портфоліо та облік усіх цих відомостей у процесі подальшого профконсультування і відбору абітурієнтів. У профільному та професійному орієнтуванні акцент робиться на відборі здатних освоювати складні наукомісткі технології учнів, що мають явний потенціал професійного зростання та особистісного розвитку. Сучасні ІТ-технології та спеціалізовані онлайн-платформи розглянуто як ефективні інструменти надання таких психологічних послуг учням та їхнім батькам, а також методичної підтримки педагогам. Завданням подальших досліджень може стати пошук шляхів розв'язання проблеми використання онлайн-ресурсів у школах на основі розробок Міністерства освіти і науки України, створення нових онлайн-платформ для українських шкіл.

Ключові слова: зарубіжний досвід онлайн-профорієнтації та профільне орієнтування; онлайн-профорієнтація в Україні; інтернет-ресурси для профорієнтації.

EXPERIENCE OF PROFILE ORIENTATION ON THE BASIS OF SPECIALIZED ONLINE RESOURCES

Nadiya I. Shuliuk,
Ph.D. student of the Department of Practical Psychology,
Kryvyi Rih State Pedagogical University,
Kryvyi Rih, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-3365-5938
naduashyl@gmail.com

The purpose of this publication is to analyze the foreign and Ukrainian experience in profile orientation and further career guidance work by means of online services. This must be helpful for

education system to furtherly provide models of profile education, and solve the problems of students, parents and society. Based on a comparative analysis of information from various sources, it is shown the specifics of profile and career guidance work for high school students in France, the USA, Ukraine, Russia. It is made the attempt to generalize the organization principles in psychological-pedagogical assistance in the profile education, and in the implementation of self-determination's professional models in high school students due to the online means. There are identified several modern trends. In the USA and France, children's acquaintance with the world of professions begins in primary school, and then there is a system of specialized guidance for senior school. This system claims the possibility to change the direction of education according to the chosen profile on various grounds. There is a typical organization of continuous career guidance in all foreign schemes of profile orientation which lasts throughout the school: monitoring the achievements, aptitudes, and hobbies of children; compiling their portfolio; and taking into account all this information in further career counseling, and selection of university applicants. In profile and professional orientation, the emphasis is on the selection of students capable of mastering complex knowledge-intensive technologies that have a clear potential for professional growth and personal development. Modern IT resources and specialized online platforms are presented as effective tools to provide such psychological services for students and their parents, as well as to provide methodological support to educators. The further research perspective is to find a solution to use profile orientation online resources in schools, based on the Ministry of Education and Science of Ukraine implementations; to develop new career guidance online platforms for Ukrainian schools.

Keywords: profile orientation; career guidance; online career guidance; internet resources for profile orientation.

Постановка проблеми. Система профільного орієнтування та профконсультування має розвиватися разом зі світовим досвідом застосування ІТ-технологій. Натомість у школах України фактично не використовують онлайн-ресурси, сервіси та освітні платформи для вирішення завдань профорієнтації та побудови індивідуальних освітніх траєкторій учнів. Винятком є термінали служби зайнятості, встановлені кілька років тому в багатьох школах. Разом з тим інформаційна база та алгоритми використання таких пристроїв стрімко втрачають актуальність. Відтак постає потреба як у розробленні сучасних онлайн-платформ, так і у впровадженні новітніх ІТ-технологій для спеціалізованої допомоги в аспекті профільного та професійного орієнтування. Сучасні старшокласники, користуючись інтернетом, могли б отримати доступ до нової інформації відповідно до власних запитів щодо професій, допрофільної підготовки та оптимальної саме для них освітньої траєкторії. Такі країни, як Франція, США, Японія, Росія, вже упровадили спеціалізовані курси в шкільну програму задля швидшого та більш ефективного орієнтування у світі професій та побудови індивідуальної освітньої траєкторії учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Доступ до ресурсів інтернету розв'язує проблему того, що інформація в галузі ринку праці та варіантів набуття освіти має властивість швидко змінюватися, застарівати і постійно потребує уточнення. Великий обсяг інформаційних матеріалів з питань освіти і профорієнтації може стати серйозним стимулом у роботі педагогів, психологів, а також допомогти старшокласникам та їхнім батькам оптимально вирішувати питання, пов'язані з навчанням і вибором профілю навчання у старшій школі. Можливості використання онлайн-консультування та доступу до інформаційних ресурсів на спеціалізованих платформах та сайтах представлено в роботах С. Григор'єва, В. Гриншкуна, Ю. Царапкіної і А. Лебедевої (Царапкина, & Лебедева, 2016, с. 207-212).

У системі надання послуг консультування для молоді Фінляндія наразі активно впроваджує ІТ-технології в побудові індивідуальних кар'єрних трендів. Фінські дослідники J. Kettunen, R. Vuorinen, J. Sampsonen (2013) показали, як соціальні мережі допомагають у побудові кар'єри через поширення інформації, надання різноманітного переліку послуг, спільний пошук кар'єрного шляху, або «co-careering». «Co-careering», або «спільна побудова кар'єри», – концепція, запропонована J. Kettunen 2015 р., яка передбачає розвиток кар'єри в онлайн-середовищі шляхом обміну досвідом, допомоги одне одному, обміну рекомендаціями

і конструктивного вирішення питань серед членів інтернет-спільноти. Отже, Фінляндія має позитивний досвід використання ІТ-технологій у вибудовуванні індивідуальних кар'єрних траєкторій. На основі результатів дослідження, проведеного колективом авторів, зокрема J. Kettunen, R. Vuorinen, O. Ruusuvirta (2016), виділено види потенціалу ІТ-сектору в реалізації профорієнтаційної діяльності. Ці напрямки містять обґрунтування використання ІТ-технологій у профорієнтації; доступ до ІТ-технологій; оцінку функціонування ІТ-сектору; застосування кар'єрних онлайн-сервісів; особливості фінансування тощо. Кожен з цих потенціалів фрагментований за напрямками використання ІТ-сектору у сфері профорієнтації. Так, наприклад, використання ІТ-сектору розглядається як засіб для поширення інформації; засіб комунікації для користувача; простір для побудови кар'єрних сервісів; простір для реформ та змін.

Метою статті є огляд різних варіантів інтернет-сервісів, які вже успішно працюють як за кордоном, так і в Україні. На державному рівні професійна орієнтація, що являє собою науково обґрунтовану систему заходів, яка сприяє вибору індивідуальної освітньої траєкторії у старшій школі та професійному самовизначенню особистості, повинна обов'язково використовувати сучасні ІТ-технології. Профільне орієнтування та профорієнтаційна робота мають проходити не тільки в школі, а й в установах додаткової освіти для дітей і підлітків, у територіальних центрах профорієнтації молоді та психологічної підтримки населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У багатьох країнах ЄС діє державна система комплексних дій з надання консультативних послуг різним категоріям опантів: школярам, молоді та дорослим безробітним. Лідером у сфері профорієнтації можна вважати Францію. Опанти мають альтернативу: обрати приватну систему профорієнтації або ж державну. Також функціонує позашкільна профорієнтація, до якої належать державні служби, що контролюються різними міністерствами (Шамсутдинова, & Павлова, 2007). Основою побудови профільного орієнтування та профорієнтаційної роботи є широке інформування про можливості вибору роду занять. Таке інформування юних громадян забезпечує Національне бюро інформації за освітою і професіями (Office national d'information sur les enseignements et les professions – ONISEP), що є структурою Міністерства освіти Франції. У країні функціонує ціла мережа спеціалізованих центрів профорієнтації та відповідних онлайн-сервісів, яка тісно співпрацює з асоціаціями батьків, профспілками, біржами праці та іншими державними і приватними структурами, що розв'язують проблеми зайнятості населення. Працівниками таких центрів є висококваліфіковані фахівці – радники з профорієнтації, які мають спеціальну профільну освіту. Вони наділені необхідними правами й можуть направляти молодих людей на навчання відповідно до їхніх інтересів і здібностей в ІТ-галузі економіки, де спостерігається кадровий дефіцит.

Використання ІТ-технологій у профорієнтації є однією з державних програм у США. Зокрема, тут функціонує онлайн-система, яка охоплює тестові батареї, спеціалізовані щодо різних професій. Наприклад, система O*NET (Occupational Information Network) – це безкоштовна професійна інформаційна система, база даних якої (onetonline.org) містить сотні визначень професій. Її мета – допомогти старшокласникам, студентам, підприємствам і фахівцям з розвитку робочої сили ознайомитися із сучасною сферою праці в Сполучених Штатах. Система O*NET функціонує в країні з 1998 року. Інформація про кожну професію містить такі пункти: зміст діяльності, умови роботи, відповідність кваліфікаційним вимогам, засоби діяльності, вимоги до професійних якостей, професійна освіта, медичні протипоказання, фамільні професії, а також перелік навчальних закладів, у яких готують тих чи інших фахівців. Щоб школярі могли ознайомитися зі світом професій, до перегляду пропонуються також 60-секундні відеоролики, що розповідають про зміст професій, які цікавлять, та про навчальні заклади, де їх можна здобути.

Система O*NET – це гнучка цифрова база даних, яка дає змогу користувачам налаштувати дані під себе. Вона відповідає потребам інформаційного суспільства та обходиться державі й користувачам набагато дешевше, ніж друкована книга. Систему легше оновлювати в міру надходження нових даних. В анотації Міністерства праці США

платформу O*NET представлено як базу даних професійних вимог і атрибутів працівника. Вона описує професії під кутом зору необхідних навичок і знань, як виконується робота і якими є типові робочі параметри. Вона може використовуватися різними категоріями оптантів, зокрема школярами, консультантами служби Гайденс, фахівцями з підбору кадрів.

Окрім професіографічного опису, O*NET надає інформацію про особисті вимоги: навички й знання, необхідні для виконання роботи. Серед інших даних – особисті характеристики: здібності, інтереси й цінності, необхідні для виконання роботи; вимоги до досвіду: навчання, рівень ліцензування та досвід, необхідний для роботи; вимоги до роботи: робоча діяльність і контекст, включаючи фізичні, соціальні та організаційні чинники, що впливають на роботу; ринок праці: професійні перспективи й шкала оплати праці.

У нашій країні наразі створено безкоштовну державну шкільну систему профорієнтації, яка надає консультації батькам, учителям та учням у межах шкіл. На жаль, потенційні роботодавці не квапляться приходити до шкіл та розповідати про свої вакансії. Про чинну в японських школах систему професійних проб в українській школі знають не всі; учителі та шкільні психологи не уявляють, що таке можливо. Кваліфікацію вчителів та психологів для кардинального реформування профільного орієнтування та профорієнтації необхідно підвищувати, але не їхнім власним коштом, а шляхом упровадження державних курсів з профорієнтації.

Серед варіантів використання інформаційних технологій відзначимо можливість використання онлайн-платформи профорієнтації «Magellano Університет». Вона була розроблена у 2015 році за сприяння проекту ООН в Україні. В її основі – європейська методика професійної орієнтації для підлітків «Magellano University». Розробником тесту і представником в Україні є італійська компанія «Giunti Psychometrics». Методику «Magellano Університет» визнано в Європі та сертифіковано в Україні. Міністерство освіти і науки України рекомендує цю методику в профорієнтації учнів.

Тест «Magellano Університет» пропонує масштабний психологічний аналіз інтересів, нахилів та здібностей, ставлення і мотивації до навчання, аналіз інших факторів, що впливають на професійну діяльність. На сайті підліток та його батьки можуть отримати додаткову інформацію, яка суттєво полегшує прийняття остаточного рішення щодо вибору майбутньої професії. Тестування допомагає виявити схильності й здібності підлітка до різних видів діяльності; мотивувати старшокласника самостійно зробити вибір освіти, тобто самостійно прийняти своє, можливо, перше життєво важливе рішення; побудувати стратегію підготовки до вступу до ЗВО на підставі результатів тестування; досягти взаєморозуміння між батьками й підлітком щодо вибору ним подальшої освіти. Тестову батарею розроблено для старшокласників, випускників шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів, абітурієнтів, які вагаються щодо правильності попереднього вибору. Вік учасників тестування – від 15 років до 22 років.

Українська адаптація тесту у 2011–2012 роках була проведена групою психологів (О. Бурлачук, К. Рахубовська, В. Шаповалов) під керівництвом доктора психологічних наук, дійсного члена НАПН України, професора Л. Бурлачука. Система пропонує 5 модулів, з-поміж яких слід вибрати варіант відповіді; тестування триває в середньому 1,5 години. Сайт пропонує підтримку фахівця, який допоможе проаналізувати звіт тестування, надати скайпом консультацію. Ця система є платною, вартість тестування і консультації – 1500 грн. Альтернативної системи онлайн-профорієнтації в Україні наразі немає.

Утім, згадаймо ще один сертифікований сайт комп'ютеризованого профорієнтаційного комплексного тестування «Профорієнтатор-UA», адаптований для України (свідоцтво про реєстрацію авторського права № 47521, схвалений Міністерством освіти й науки для використання в закладах загальної середньої освіти). Розробниками програми стали Т. Руденко, Я. Каплуненко, Е. Вертинська і Т. Романцова. На сайті proforientator.com.ua пропонуються послуги тестування; вони платні, ціна варіює залежно від віку оптанта. Тестування проводиться спеціалістами в комп'ютерному класі, з батьками укладається договір про співпрацю. Профорієнтація для школярів 13–18 років та їхніх

батьків проводиться на базі закладів вищої освіти, таких як Міжрегіональна академія управління персоналом (МАУП); Уманський національний університет садівництва (УНУС); Донбаський інститут техніки та менеджменту Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая. Спеціаліст проводить бесіду-інструктаж, потім – тестування.

Тексти інструкцій з'являються перед опитантом на моніторі ПК перед кожним блоком «Профорієнтатор-UA». Тест містить різні питання: це і розв'язування задач, і вибір найбільш привабливих альтернатив, оцінка об'єктів за заданим параметром, вибір варіантів поведінки в тих чи інших ситуаціях. У структурі тесту є три блоки: перший – інтереси, другий – здібності, третій – особистісні якості. Перший і третій блоки пред'являються без обмеження часу, на виконання завдань другого блоку (субтест на структуру здібностей) відводиться 40 хвилин. Загалом тест містить 200 питань. На виконання всіх завдань (усього тесту) потрібно в середньому близько 60 хвилин. Результати надаються у вигляді шкального профілю (інтереси, здібності, особистість), а також діаграми (профіль навчання). Опитант після проходження тесту отримує результат у друкованому вигляді. Наводиться перелік відповідних професій, до кожного блоку і до всього тесту – 100 професій (переважно вища професійна освіта), перелік предметів зовнішнього незалежного оцінювання до кожної професії, інтерпретація результатів за шкалами тесту; також представлено блок розвитку, рекомендовані тренінги.

На цьому ж сайті пропонують опитування за методикою «Профнавігатор». Методика спрямована на профорієнтацію школярів середньої школи та надання допомоги у виборі профілю навчання й варіантів додаткового розвитку (гуртків і секцій). Час виконання методики ~ 40 хв. Представлено три блоки тесту: мотивація та інтереси, здібності, особистісні якості. Кількість питань – 130. Результати тестування надаються у вигляді шкального профілю (інтереси, здібності, особистість). Також програма створює діаграму (профіль навчання). Надається перелік відповідних гуртків та секцій (за всім тестом – 60 варіантів додаткового розвитку й навчання), а також інтерпретація результатів за шкалами тесту.

Для підлітків 13-16 років пропонується методика «Профмайстер», спрямована на допомогу у виборі професії та профілю навчання в системі середньої спеціальної освіти. Час тестування – 30 хв. Кількість блоків тесту – 2: перший блок – умови праці, другий – професійні схильності. Кількість тестових завдань – 110. Результати надаються як експертний висновок та опис профілю. У базі даних – 86 професій з описами. Сайт надає послугу індивідуального консультування за результатами тесту. Після обробки результатів адміністратор платформи передає їх психологу, і той запрошує школяра разом з батьками на індивідуальну консультацію. На виході клієнти зазвичай заповнюють бланк «зворотного зв'язку» (висловлюють свою думку про якість послуги).

Щоб оцінити розподіл профорієнтаційних уподобань, ми провели опитування 102 учнів 8-9 класів (порівну дівчат і хлопців) за модифікованим тестом «Гуманітарій чи технар?» на основі матеріалів платформи profkonsultant.ru. Тест допомагає розмежувати інтереси та здібності учня, адже вони можуть не збігатися. Тест складається із 70 питань, вони розділені на категорії: інтереси, гуманітарні здібності (прості), гуманітарні здібності (складні), технічні здібності (прості), технічні здібності (складні), самооцінка. Результати, представлені на рис. 1, 2, показують, що більшість учнів мають виражену спрямованість за одним із напрямів – «гуманітарій» або «технар».

Утім, є група опитаних, у яких немає помітно виражених здібностей – «не гуманітарій і не технар». У тестовій програмі зазначається, що в таких учнів інтерес та здібності виражені в інших сферах, таких як природничо-наукова діяльність, хімія та хімічна промисловість, лабораторна діагностика, спорт або творчі заняття. Така онлайн-діагностика допоможе учневі зорієнтуватись, у якій сфері йому краще реалізовувати потенціал, щоб його інтереси збігалися з вибором профілю навчання в старшій школі.

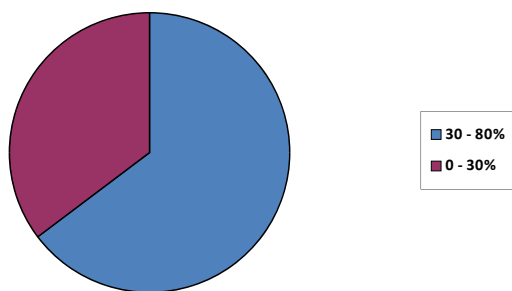

Рис. 1. Розподіл відповідей опитаних за профілем «Гуманитарій»

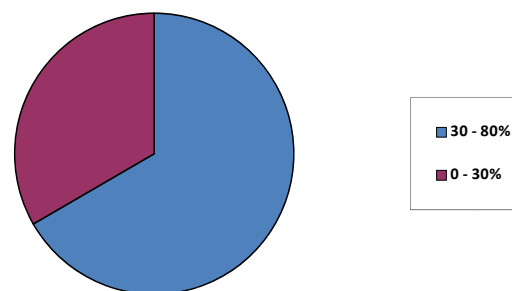

Рис. 2. Розподіл відповідей опитаних за профілем «Технар»

Відмітимо також проєкт «Професійне середовище», що працює із жовтня 2013 року. Проєкт profsreda.com, створений спочатку для профорієнтації підлітків, з часом став посередником між школою і коледжами. Учителі та батьки мають можливість відвідати семінари та майстер-класи. Проєкт є популярним, тому що надає багато можливостей для отримання доступної всім інформації завдяки проведенню заходів у коледжах, на підприємствах і відкритих майданчиках. Куратори проєкту оцінюють його ефективність на підставі підвищення інтересу школярів та абітурієнтів до здобуття робочих спеціальностей і професій. Професії «пізнаються» завдяки спілкуванню з професіоналами й майстрами, діяльним пробам і «живому» знайомству з можливими робочими місцями. Усі заходи на платформі проводяться безкоштовно. Проєкт запрошує батьків та учнів на майданчик коледжів для участі в майстер-класах від найкращих майстрів своєї справи. Учні беруть участь у зустрічах з успішними представниками професій, переглядають тематичні фільми.

На сторінці сайту у своєму кабінеті можна ознайомитися із заходами, які відбудуться незабаром, а також дізнатися, які коледжі є в місті. Платформа, наприклад, пропонує пройти тести «Якорі кар'єри», «Як я сприймаю цей світ», анкету «Орієнтація» (І. Соломін). На сторінці учня в електронному кабінеті з'являється інтерпретація результатів після тестування та підказки у формі зображень, на які професії слід звернути увагу. На сайті також представлено тренінги для підвищення кваліфікації педагогів у галузі профільної та професійної орієнтації. Сайт має великий потенціал, для учнів це можливість дізнатися щось про професії, поспілкуватися саме з кваліфікованим спеціалістом, який може поділитися своїми знаннями. Важливим є те, що спеціалісти – це фахівці, зацікавлені в тому, що роблять, а учням цікаво слухати та відтворювати те, що їм показують.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Онлайн-сервіси (платформи) дають велику перевагу у швидкості обробки, масштабності використання, індивідуальності, можливості пройти тестування та отримати різнобічну інформацію в зручний час і в зручному місці. За такими освітніми платформами, безперечно, майбутнє; перевагою є те, що з часом зникне необхідність часткового фінансування шкільних програм профорієнтації. У багатьох країнах, таких як Франція, США, Японія, Росія, використовують онлайн-засоби для профільного орієнтування, яке є досить успішним. Використання інформаційних технологій дає змогу оцінювати особистісні та психологічні характеристики опитаного відразу за декількома методиками, що виключає необхідність ручної обробки результатів. Система гнучка, у будь-який час може бути доповнена, змінена, оптимізована з урахуванням потреб, що з'явилися. У Франції успішно функціонує Національне бюро інформації щодо освіти і професій, а також ціла мережа спеціалізованих центрів профорієнтації та відповідних онлайн-сервісів, які співпрацюють з учасниками освітнього процесу. У школах США використовується онлайн-система O*NET, яка допомагає у виборі професії. Що ж до українських шкіл, то подібна національна платформа могла б якісно підвищити рівень консультативних та інформаційних послуг. Разом із тим така система не виключає повністю

роботу класних керівників, педагогів-предметників та психолога у профорієнтаційному напрямку, лише спрощує один з етапів.

В Україні є декілька ресурсів онлайн-тестування для молоді, таких як «Magellano Університет», «Профорієнтатор-UA»; їхні послуги платні. Поточний стан системи професійної орієнтації в Україні наразі на стадії розробки, відчувається брак фахівців у галузі профільного орієнтування та профорієнтаційної роботи. Потребує реалізації система вебінструментів, яка б охоплювала всі необхідні для учня ресурси. У зв'язку з цим гостро постає питання створення моделі освітньої платформи, яка б об'єднувала завдання орієнтування випускників основної школи (профільне орієнтування) та профорієнтаційне консультування, а також створення поновлюваних баз даних інформаційної підтримки профорієнтації інтернет-ресурсами.

Дослідження, проведене нами за модифікованим онлайн-тестом «Гуманитарій чи технар?», свідчить про те, що більшість учнів уже мають чітку профорієнтаційну спрямованість. Створення таких платформ допоможе їм швидше зорієнтуватися, у якому напрямку рухатися далі.

У перспективі наукової роботи – вивчення новітніх розробок у галузі профільного орієнтування, огляд нових баз даних та розроблення комплексних онлайн-опитувальників для створення єдиної бази профорієнтаційної системи.

Список використаних джерел

- Профсреда. Взято из <http://www.profsreda.com> (07.05.2021).
- Тест «Гуманитарий или технар?». Взято из <http://www.profkonsultant.ru/tests/gumanitari-ili-tehnar> (07.05.2021).
- Царапкина, Ю. М., & Лебедева, И. И. (2016). Об использовании интернет-технологий в профориентации. *European Social Science Journal*, 6, 207–212.
- Центр тестирования и развития «Гуманитарные технологии». Взято из <https://proforientator.com.ua> (07.05.2021).
- Шамсутдинова, И. Г., & Павлова, О. И. (2007). Профессиональная ориентация учащихся во Франции. *Педагогика*, 4, 101–111.
- Kettunen, J., Vuorinen, R., & Ruusuvirta, O. (2016). European Lifelong Guidance Policy Network representatives' conceptions of the role of information and communication technologies related to national guidance policies. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 16(3), 327–342.
- Kettunen, J., Vuorinen, R., & Sampson, Jr, J. P. (2013). Career practitioners' conceptions of social media in career services. *British Journal of Guidance & Counselling*, 41(3), 302–317.
- Magellano University. Взято з <https://magellano.com.ua> (07.05.2021).
- O*NET OnLine. Взято з <https://www.onetonline.org> (07.05.2021).
- O*NET. Взято з <https://www.doleta.gov/programs/onet> (07.05.2021).

References

- Kettunen, J., Vuorinen, R., & Ruusuvirta, O. (2016). European Lifelong Guidance Policy Network representatives' conceptions of the role of information and communication technologies related to national guidance policies. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 16(3), 327–342. (in English)
- Kettunen, J., Vuorinen, R., & Sampson Jr, J. P. (2013). Career practitioners' conceptions of social media in career services. *British Journal of Guidance & Counselling*, 41(3), 302–317. (in English)
- Magellano University. Retrieved from <https://magellano.com.ua> (07.05.2021). (in Ukrainian)
- O*NET OnLine. Retrieved from <https://www.onetonline.org> (07.05.2021). (in English)
- O*NET. Retrieved from <https://www.doleta.gov/programs/onet> (07.05.2021). (in English)
- Profsreda [Professional Environment]. Retrieved from <http://www.profsreda.com> (07.05.2021). (in Russian)

Shamsutdinova, I. G., & Pavlova, O. I. (2007). Professionalnaya oriyentatsiya uchashchikhsya vo Frantsii [Professional orientation of students in France]. *Pedagogika*, 4, 101–111. (in Russian)

Test «Gumanitariy ili tekhnar?» [Test «Humanist or techie?»]. Retrieved from <http://www.profkonsultant.ru/tests/gumanitari-ili-tehnar> (07.05.2021). (in Russian)

Tsarapkina, Yu. M., & Lebedeva, I. I. (2016). Ob ispolzovanii internet-tekhnologiy v proforiyentatsii [On the use of Internet technologies in career guidance]. *European Social Science Journal*, 6, 207–212. (in Russian)

Tsentr testirovaniya i razvitiya «Gumanitarnyye tekhnologii» [Testing and Development Center «Humanitarian Technologies»]. Retrieved from <https://proforientator.com.ua> (07.05.2021). (in Russian)

Підписано до друку 25.06.2021 р.
Наклад 300 прим. Зам. № 0403-20

Літературне редагування: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад та редакція анотацій (англ.): *М. С. Дворник*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.